

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt: LIV

Sa. 210

Ağustos 1990

T Ü R K T A R İ H K U R U M U B A S I M E V İ — A N K A R A

1 9 9 0

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü :

Türk Tarih Kurumu Adına

PROF. DR. YAŞAR YÜCEL

İ Ç İ N D E K İ L E R

Makaleler, İncelemeler :

Sayfa

Özkan, Süleyman: Beyşehir Civarında Bulunmuş Olan Eserler (2 harita, 15 resim, 40 çizim ile birlikte)	583
Özaktürk, Dr. Mehmet : P. Ovidius Naso'nun Tanrıları Aşk Elegeia'sı Şiirlerinde Kullanımı	591
Baykara, Prof. Dr. Tuncer: Çeşme Kalesi (4 harita, 10 resim ile birlikte) ..	603
Sümer, Faruk: Doğu Anadolu'da Moğol ve Türkmen Devirlerine Ait Bazı Tarihi Yapılar Hakkında Düşünceler (7 resim ile birlikte) ...	631
————: Remarks on Some Mongol and Turkmen Buildings in Eastern Anatolia	641
Kaldy-Nagy, Prof. Dr. Gy.: Budin Beylerbeyi Mustafa Paşa (1566-1578) ..	649
Bostan, Dr. İdris: Orta Afrika'da Nüfuz Mücadelesi ve Osmanlı İmparatorluğu (1893-1895) (1 harita, 7 belge ile birlikte)	665
İhsanoğlu, Ekmeleddin: Dârülfünûn Tarihçesine Giriş (4 resim, 4 belge ile birlikte)	699
Sonyel, Dr. Salâhi R.: Türk-Ermeni İlişkileri ve Musevi Soykırımı	739
————: Turco-Armenian Relations in the Context of the Jewish Holocaust	757
Çubukçu, Prof. Dr. İbrahim Ağâh: Kültür Tarihimizde Din	773

Konferanslar :

Yücel, Yaşar: Anadolu Beyliklerinde Devlet Teşkilatı ve Toplum Hayatı ..	805
--	-----

Çeviriler :

Oberling, Prof. Dr. Pierre (Çev.: Armaoğlu, Prof. Dr. Fahir): Kıbrıs Faciası	825
--	-----

Bibliyografya :

Demirkent, Işın: Haçlı Seferleri Kaynaklarının Büyük Külliyatı	863
Köprülü, Dr. Orhan F.: Feridun M. Emecen: XVI. Asırda Manisa Kazası	899
İlgürel, Prof. Dr. Mücteba: Haz.: İ. H. Uzunçarşılı - İ. K. Baybura - Ü. Altındağ: <i>Topkapı Sarayı Müzesi Osmanlı Saray Arşivi Kataloğu. Fermanlar, Hükümler-Beratlar</i>	901

Nekroloji :

Ünal, Dr. Sevim: İnsan ve İnsanlık Dostu, Büyük Hoca Prof. John Selwyn Bromley'i Anarken (1 resim ile birlikte)	903
---	-----

B E L L E T E N

Cilt : LIV

Ağustos 1990

Sayı : 210

BEYŞEHİR CİVARINDA BULUNMUŞ OLAN
ESERLER

SÜLEYMAN ÖZKAN

Konya Arkeoloji Müzesi'ne, 1987 yılında, Beyşehir'in 35 km. batısında bulunan (harita 1) Çavuş kasabasından bazı medenî eserler (res. 1) gelmiştir. Bu eserler üzerinde çalıştığımız sırada, buluntu bölgesinde araştırmalarda bulunduk. Öğrendiğimize göre eserler kasabanın 250 m. kadar güneyindeki Küçük Hüyük'te toplu halde ele geçmiştirler¹ (harita 2).

Kasabadan gelen yol, küçük bir çayı geçip tepenin kuzey terasına çıkar. Hüyük, çayın kenarında yükselen doğal tepenin üzerini kaplamakta, yerleşim alanı, tepenin doğu ve güney yamaçlarına da yayılmaktadır. Terasın eteğe yakın kısmında Aşağı Hamam, biraz daha yukarısında Yukarı Hamam olarak adlandırılan iki ılıca bulunmaktadır². Kuzey terası yükselerek kale görünümündeki üst düzlüğe ulaşmaktadır. Teras, citadel'e bugün dahi görülen, iki kapı ile bağlanmaktadır.

Hüyük, Isparta'yı Konya'ya bağlayan ve halkın "Uluyol" adını verdiği "Via Sebaste"ye hakim bir noktada yer almıştır. Ayrıca, Sultan Dağlarını aşarak, bu bölgeyi İlgin bölgesine bağlayan yola da yakındır³. Bugün hüyük, ılıcaların batısında kalan geniş bir çayırılığın dışında tarlalarla kaplıdır.

Burada, Küçük Hüyük'te bulunmuş tunç eserler ile hüyük yüzeyinden topladığımız seramik parçaları incelenmektedir.

¹ Ayrıca yaklaşık yirmi yıl kadar önce, Yukarı Hamam'ın sıcak su kaynağının temizlenmesi sırasında, bir fiale ile bir hançerin bulunduğunu da öğrendik. Bu çalışmamda yardımcıları esirgemeyen Prof. Dr. Tahsin Özgüç'e, Prof. Dr. Nimet Özgüç'e, Prof. Dr. Baki Ögün'e ve Yr. Doç. Dr. Aliye Öztan'a teşekkür ederim.

² Her iki yapıda da yazıt yoktur. Yalnız Yukarı Hamam'ın onarılan sıvası üzerine "Hacı Süleyman 1188(H.)" (=M. 1774-75) ibaresi kazınmıştır.

³ S. LLoyd-J. Mellaart. Beycesultan II. London 1965 map 1.

Tunç Eserler

Bunlar fiale (göbekli hamam tası), çanak, kazan, kepçe, mızrak ucu, koşum takımı, mobilya parçası(?) ve çubuklardan oluşmaktadır. Tunçtan yapılmış olan eserlerin tümü, oksitlenme nedeniyle yıpranmıştır. Kıpçe ve kazan üzerinde görölen dokuma izleri, Ankara-Anıtkâbir I ve Gordion MM tümölüslerinde olduğu gibi bir kumaşa sarılı olarak bırakıldıkları izlenimini vermektedir⁴.

a) Fialeler :

İki değişik tipte üç örnekle temsil edilmektedirler.

1a. Çok az eksikliği olan sığ fiale, petallerle süslüdür. Gövdesi çatlamış, omfalos kısmı gövdeden ayrılmıştır. (Env. No. 1987. 14.3)

ç. 19.5, yük. 41.1, kal. 0.3 cm. (res. 2a-b : çiz. 1)

1b. Omfalosu ve gövdesinin bir bölümü korunmuş olan fiale, yukarıdakinin eşidir (res. 3).

2. Gövdesinden üç parçası ve omfalosu korunmuş olan fialenin içi oniki kabartma konsantrik daire ile süslüdür.

ç. 19.6, yük. 3.5, kal. 0.15 cm. (res. 4 : çiz. 2)

Bilindiği gibi, çeşitli tiplere ayrılan fialelerin omfaloslu olanları, Frig eserleri arasında en iyi tanınan bir grubu temsil ederler⁵. Küçük Hüyük'ün petalli fialelerinin en yakın benzerleri Gordion MM ve J⁶, Anıtkâbir I-II⁷, Elmalı-Bayındır C ve D tümölüslerinde⁸ çıkarılmış olanlardır. Ayrıca bu tip taslar, Burdur ve Ereğli müzelerinde⁹ de sergilenmektedir. İnan kökenli olduğu söylenen P. Adams koleksiyonundaki fiale¹⁰ iki hieroglif işareti taşıması dışında, Frig fialelerinden farksızdır.

Kabartma konsantrik dairelerle süslü 2. tipteki omfaloslu fialenin benzerleri, Gordion'da çoğu MM tümölüsünden olmak üzere P, J ve W me-

⁴ T. Özgüç - M. Akok, "Türk Tarih Kurumu adına Anıtkâbir Alanında Yapılan Tümölüs Kazıları." Belleten XI/41, 1947, s. 35; R.S. Young. The Gordion Excavations Final Reports 1: Three Great Early Tumuli. Pennsylvania 1981, s. 156.

⁵ A. K. Knudsen. A Study of the relation between Phrygian Metalware and pottery in the eight and seventh centuries B.C. Ann Arbor, Michigan 1961. s. 171 vd.: Young 1981, s. 233 vd.

⁶ Knudsen 1961 s. 171 d. n. 44: Young 1981, lev. 69.

⁷ Özgüç-Akok 1947, res. 23-26, 40.

⁸ Antalya Museum. Prepared by Antalya Museum. İstanbul 1988 no. 36 ve 38.

⁹ Ereğli Müzesi Rehberi. Haz.: Osman Özbek. Konya 1984, res. 41.

¹⁰ R. D. Barnett, "The Hieroglyphic Writing of Urartu" Anatolian Studies in Presented to H.G. Güterbock on the occasion of his 65th Birthday. İstanbul 1974, s. 48 lev. XIII.

zarlarında da bulunmuştur¹¹. Knudsen'in şekil ve bezek açısından Frig eseri olarak belirttiği bu tip, çok yaygın değildir. Küçük Hüyük fialesi, bu tipin Gordion dışında bulunmuş ilk örneğidir.

b) Büyük Çanak

Ucu hafifçe kalınlaştırılmış ağız kenarı keskin bir şekilde dışa taşkın, keskin omuzlu çanağın, gövdesinin az bir kısmı parçalar halinde ele geçmiştir.

ç. 63, kal. 0.4 cm. (çiz. 3)

Tepsi kadar büyük olan bu çanağın, madenî eserler arasında tam benzeri yoktur. Ancak aynı profile sahip, madenî tabaklar Gordion'da W ve K-III tümülüslerinde mevcuttur¹².

c) Kazan (Env. No. 1987. 14.1)

Kazanın dışa taşkın ağız kenarının içi yivli, boyunu kısa, gövdesi küresel ve dibi yuvarlaktır. Kabın omuzu altında, bir üçgen oluşturacak biçimde, karşılıklı olarak açılmış üçer delik vardır. Bunlar kaybolan kulpların takıldığı deliklerdir.

Ağız ç. 13.5, yük. 13.8, karın ç. 19 cm. (res. 5: çiz. 4)

Boğa veya grifon protom kulplu ve değişik boylardaki küçük kazanların, tümülüslerin birçoğunda bulunmasına karşın, aralarında örneğimizin tam benzeri yoktur¹³.

d) Kepçeler

Birbirinden farklı iki kepçe vardır.

1. Kepçenin çanağı, dikdörtgen kesitli sapına, kare biçimli bir levha ile bağlanmaktadır. Kulbun geriye doğru kıvrılan kısmı eksik olup buraya yakın yerde kalın, küçük bir parça vardır. (Env. No. 1987. 14.4)

¹¹ Knudsen 1961, s. 168 d.n. 43; Young 1981 lev. 9, D, E: lev. 71: lev. 89, G.

¹² G. Körte-A. Körte. Gordion. Ergebnisse der Ausgrabungen im Jahre 1900. Berlin 1904, s. 74 Abb. 55; Knudsen 1961, s. 151 vd.: Young 1981 s. 228, lev. 64, 89.

¹³ Körte-Körte 1904 Abb. 74, 46-48; H.Z. Koşay, "Ankara Gazi Orman Fidanlığında bulunan eserler" Türk Tarih, Arkeoloji ve Etnoğrafya Dergisi I, 1933, s. 13 no. 6; Young 1981, lev. 8 A-D, lev. 58-59, lev. 87; M. Akkaya, "Kaynarca Tümülüsü Frig Çağı Bronz Eserleri" Eski Eserler ve Müzeler Bülteni 11, 1987, res. 4-5; Antalya Museum 1988, no. 32-33.

Mevcut boyu 22.5, çanak ç. 8.8, sapın kal. 0.5 cm (res. 6)

Knudsen'in ayırımına göre "basit kepeçler IA"¹⁴ grubuna giren kepeçenin benzerleri Gordion P, MM, K-III¹⁵, Ankara-Fidanlık¹⁶, Elmalı Bayındır D¹⁷ tümülüslerinde ele geçmiştir. Bizim kepeçenin eksik ucu, Gordion örneklerine göre, tamamlanabilir.

2. Kepeçenin çanağı, şimdi mevcut olmayan sapına, iki yanı ve üstü düz, alt kısmı içbükey olarak kesilmiş bir parçayla bağlanmaktadır. Bu parçanın kenarları hafifçe kalınlaştırılmıştır. Çanağın altında kumaş izleri görülüyor. (Env. No. 1984. 14.5)

Mevcut boyu 6.8, çanak ç. 8.5, kal. 0.3 cm. (res. 7)

Knudsen'in "basit kepeçler IC"¹⁸ grubuna giren örneğin yakın benzerleri, Gordion MM ve K-IV tümülüslerinde bulunanlardır¹⁹.

Mezarlarda kepeçler, kazanlarla birlikte ve hatta kepeçler kazanın içinde bulunmuşlardır²⁰. Tümülüslere ölü hediyesi olarak bırakılan kepeçelerin bir özelliği de birbirlerinden farklı tiplere ait olmalarıdır. Bu durumu Küçük Hüyük buluntuları da kanıtlamaktadır.

e) Mızrak Ucu (Env. No. 1987. 14.6)

Tunç levhanın koni şeklinde bükülmesiyle yapılmıştır. Ahşap sapı tutan perçini, sapın girdiği ağız kısmındadır. Ağız kısmı, hafifçe kalınlaştırılmış olup sivri ucu körelmiştir.

Uz. 14.5, ç. 1.9 cm. (Res. 8 : çiz. 5)

Tümülüslerde, ölü eşyaları arasında silâhlar hem nadir hem de az miktarda bulunmaktadır²¹. Bu mızrak uçlarının iki tipi vardır; biri uzun ve üzeri yivli olup Ankara-Anıtkâbir I ve II tümülüslerinde bulunmuş-

¹⁴ Knudsen 1961, s. 249-251.

¹⁵ Körte-Körte 1904, Abb. 59; Young 1981, lev. 8, H, lev. 89, A-B

¹⁶ Koşay 1933, s. 13 No. 7.

¹⁷ Antalya Museum 1988, s. 35 No. 34.

¹⁸ Knudsen 1961, s. 251-2.

¹⁹ Körte-Körte 1904, s. 101 res. 74; Young 1981, lev. 64, A-B

²⁰ Körte-Körte 1904, res. 59, 74; Young 1981, lev. 64, 89 s. 228; O.W. Muscarella, "The Background to the Phrygian Bronze Industry" *Bronzeworking Centres of Western Asia c. 1000-539 B.C.* (Ed. y J. Curtis) London 1988, s. 185.

²¹ Özgüç-Akok 1947, s. 35; Antalya Museum 1988, s. 46 no. 60-62.

tur²². Diğer tipi oluşturan bizim örneğimizin benzerleri Ankara-Fidanlık²³ ve Midas Şehri-Yazılıkaya²⁴ buluntularında mevcuttur. Yalnız, Midas Şehri buluntularında üçer perçin vardır.

f) Mobilya (?) Parçası

İki parça halinde ele geçmiş olan objenin bir kısmı eksiktir. U biçiminde dışbükey olarak hazırlanmış bir parçaya, ortası delik ikinci parçanın iki perçinle tutturulmasıyla oluşturulmuştur.

yük. 2.6, gen. 7.6, kal. 0.16 cm. (res. 8)

Bu eserin aynaları, fakat gümüşten yapılmış iki parça, Elmalı-Bayındır D tümülüsünde bulunmuştur²⁵. Mobilya aksamı olarak düşündüğümüz parçanın fonksiyonunun elimizdeki verilere göre aydınlatmak mümkün değildir.

g) Tunç Çubuklar

Yuvarlak kesitli iki çubuktan ilki 21 cm. uzunluğunda olup L biçiminde kıvrılmıştır. Toplam 41 cm. uzunluğunda, iki parça halinde ikinci çubuğun ucu hafifçe sivriltilmiştir. Öteki eşya ile birlikte bulunan bu çubuklar, yukarıda tanımlanan kazanın kaidesine ait parçalar olabilir.

h) Koşum Takımı

1. At Göğüslükleri (Env. No. 1987. 14.2)

Üç örnekten biri sağlam olarak korunmuş (res. 10 a-b) olan göğüslüklerin ikincisi, birbirini tamamlayan iki parça halindedir (res. 11). Sonucusu da bir kısmı noksan üç parça halindedir (res. 12).

Bir levhanın U biçiminde bükülmesi ile yapılmış eserlerin tüm çevresi kalınlaştırılmış profillidir. Yuvarlatılmış olan iki ucunda ve çevre profilinin hemen içinde birer yarı ve bununda iki ucunda birer delik vardır. Göğüslüğün ön kısmında, arkadan vurularak kabartma halinde yapılmış altı adet bant vardır. Göğüslüğün alt kısmına, iki kenarı kalınlaştırılmış, yaklaşık 1 cm. eninde dokuz adet halka geçirilmiştir. Yan yüzlerinde, biri

²² Özgüç-Akok 1947, lev. XI res. 20 ve lev. XX res. 39.

²³ Koşay 1933, s. 18 No. 13-17.

²⁴ E. Caner. Fibeln in Anatolien I. Münich 1983, lev. h-j.

²⁵ Antalya Museum 1988, s. 46 No. 51.

ortada ikisi yanlarda olmak üzere bir üçgen oluşturacak biçimde düzenlenmiş üçer kabara bulunuyor. Göğüslüğün kenarları, kabaların etraf ve boşlukları, içleri noktalı üçgenlerle süslü ince bandlarla süslenmiştir. Beze- me yan yüzlerde parçalara göre biraz değişmektedir.

Uz. 43, gen. 10, kal 0.4 cm. (res. 10 a-b: çiz. 6)

Atın göğüslerine geçirilen bu parçalar iki uçtaki yarıklardan tutturulan deri kayışlarla atın boynuna bağlanmaktadır. Alt kısımdaki halkalardan da püsküller sarkmaktadır.

Friglerde at koşum takımlarıyla ilgili madenî eserler, Ankara tümülüslerinden²⁶ ve Boğazköy'deki kazılardan²⁷ bilinmesine karşın at göğüslükleri yalnızlık Elmalı-Bayındır D tümülüsünde bulunmuştur²⁸. Bayındır'da bulunmuş olanlar, örneklerimizin en yakın benzerleri olup bunlar gümüşten dir. Bayındır tümülüsündeki dört göğüslük ve Gordion P tümülüsünde ele geçen minyatür quadriga²⁹ göz önüne alındığında, Küçük Hüyük göğüslüklerinin de (biri ele geçmemiş) dört örnek olarak düşünülmesi gerekir.

2. At Koşum Parçası (Env. No. 1987. 14.7)

Bu, dış hatları ile 8 şeklinde kesilmiş bir levha halindedir. Bir ucunda T biçiminde bir çıkıntı görülür. Levhanın üzerinde birer tanesi 8'in ortasına, ikisi ortaya yakın kısma gelen dört kabaranın yalnız gövdeleri korunmuştur. Merkezdekilerden alttakinin etrafı içiçe dairelerle bezelidir. Bu dairelerden dıştan itibaren 1-3. ler ortada birbirlerine yaklaştıktan sonra, bir palet motifi oluşturacak biçimde, üstteki ikinci kabaranın çevresini doluşturmaktadırlar. Bu düzendeki bantlar dıştan itibaren bir sırası üçgenlerle bezeli, sonrakiler düz olmak üzere merkeze kadar devam etmektedirler. Yanlarda yer alan kabaların yakınında, bugün yırtık olarak gözükten, birer delik vardır.

Uz. 14.1, gen. 7.9, kal. 0.25 cm. (res. 13, çiz. 7)

Göğüslükler ile bezeklerinin benzerliğinden dolayı koşum takımına ait bir parça olarak düşündüğümüz bu eserin nasıl kullanıldığını yorumla-

²⁶ T. Özgüç, "Anadolu'da Arkeoloji Araştırmaları I" Belleten X/40, 1946, s. 588. N. Fıratlı, "Ankara Frig nekropolüne ait bir buluntu" Belleten XXIII/90 1959 res. 1-5.

²⁷ P. Neve, "Bericht über die Ausgrabungen der Deutschen Boğazköy Expedition in Jahre 1969" Türk Arkeoloji Dergisi XVIII-2, 1969, s. 156 res. 10.

²⁸ Antalya Museum 1988, s. 45 No. 48.

²⁹ Young 1981, lev. 13, A-J.

mak güçtür. Biraz farklı olmasına rağmen, Bayındır D tümülüsünde bulunmuş olan eser³⁰, aynı fonksiyona sahip olmalıdır. Bu eser, Geç Asur kabartmalarında³¹, göğüslüğü arkaya bağlayan kayışta sallanan, püsküllü parçaya benzemektedir. Orada parça bir halka ile bağlanmıştır. bizim eserimizde bu görevi T biçimindeki çıkıntı sağlamaktadır. İki yandaki delikler de püskülleri bağlamakta yararlanmış olabilir.

Seramik

Yüzeyden toplanan seramik, M.Ö.II. ve I. bine aittir.

A – M.Ö. II. bin seramiği: Üç parça ile temsil edilmektedir. İnce kum katkılı, hamurları renginde astarlı, perdahlıdır (çiz. 38-40). İkisi içeri çekik ağız kenarlı, biri hafifçe dışa dönüktür. Üçgen kulp, ağız kenarı üstüne dik olarak bağlanmıştır. Tipik Hitit çanaklarıdır.

B – M.Ö.1.bin seramiği: Yoğun olarak bulunmaktadırlar. Demir Çağı seramikleri boya bezekli ve tek renkliler olmak üzere iki gruba ayrılır. Toplanan parçaların % 90'ı tek renklilere aittir.

1 – Boya bezekli çanak-çömlek: Bir gruba, iri boy kaplara ait parçalardır (çiz. 9-14). Devetüyü renkli boz hamurları mika, kireçtaşı ve kum katkılıdır. Çoğunluğu devetüyü astarlı, bazıları perdahlıdır. Siyah ya da kahverengi bezemede, konsantrik daire, yarım daire, içleri çapraz taralı band motifleri kullanılmıştır. Daha ince elenmiş hamurlu bir parça (çiz. 8) kiremidî astarı üzerine koyu kahverengi bezeklerinin daha özenli olmasıyla diğerlerinden ayrılır. Çizim 22'deki omuz parçası, kirli beyaz astar üzerine açık pembe ile boyanmış paralel zigzaglarla bezeklidir.

Pembemsi devetüyü hamuru ince elenmiş, aynı renk astarlı, perdahlı kulbun kesiti yuvarlaktır (Çiz. 15). Çizim 16'daki omuz parçasının açık kiremit rengi hamuru mika katkılıdır. İyi pişirilmiştir. Hamuru rengindeki astarı, koyu kahverengi ile bezeli. Bezeme yapıldıktan üstünün düzgün bir biçimde kirli sarı renkte band şeklinde tekrar boyanmış olması ilginçtir.

İyi elenmiş hamurlu, ince astarlı, iyi pişirilmiş ve perdahlı iki testicik parçası (çiz. 17-18) koyu kahverengi ile bezeklendirilmiştir.

Kireç ve mika katkılı pembe hamurlu, hamuru renginde bırakılmış tabak parçasının içi koyu kahverengi, dışı kahverengi ve kırmızı parlak şeritlerle süslüdür (çiz. 23).

³⁰ Antalya Museum 1988, s. 46 No.52 "sheating" deniliyor.

³¹ T.A. Madloom. The Chronology of Neo-Assyrian Art. London 1970, lev. VI, 2-3.

İnce elenmiş kıremit rengi hamurlu, çok iyi fırınlanmış üç parçanın içi ve dışı bezeklidir (çiz. 19-21). Çizim 20'dekinin içi devetüyü, dışı krem astarlıdır. Bezemeleri kahverengi ile yapılmıştır. Çizim 19 ve 21'deki Lidya kökenliler, portakal kırmızısı astarlı olup koyu kahverengi ile şeritler, noktalar yapılmıştır.

2 – Tek renkli çanak-çömlek : Devetüyü, gri, boz, siyah hamurlu, aynı renklerde astarlı ve perdahlıdır. Dışa çekik ağız kenarlı, keskin omuzlu tabaklar (çiz. 24-26), basit ağız kenarlı, yuvarlak omuzlu çanaklar (çiz. 27-30), aynı formdan, madenî kapların taklidi olan, ağız kenarı dışına bağlanmış makara kulplu çanaklar (çiz. 31-32), dışa taşkın kalınlaştırılmış ağız kenarlarının içi yivli vazolarla (çiz. 33-34) temsil edilirler. Yine metal kapların taklidi olan, gri astarlı ve perdahlı iki gövde parçası (çiz. 35-36) yatay yivlerle süslüdür. Siyah astarlı ve perdahlı olan parça ise (çiz. 37) tarak izleri ile bezelidir.

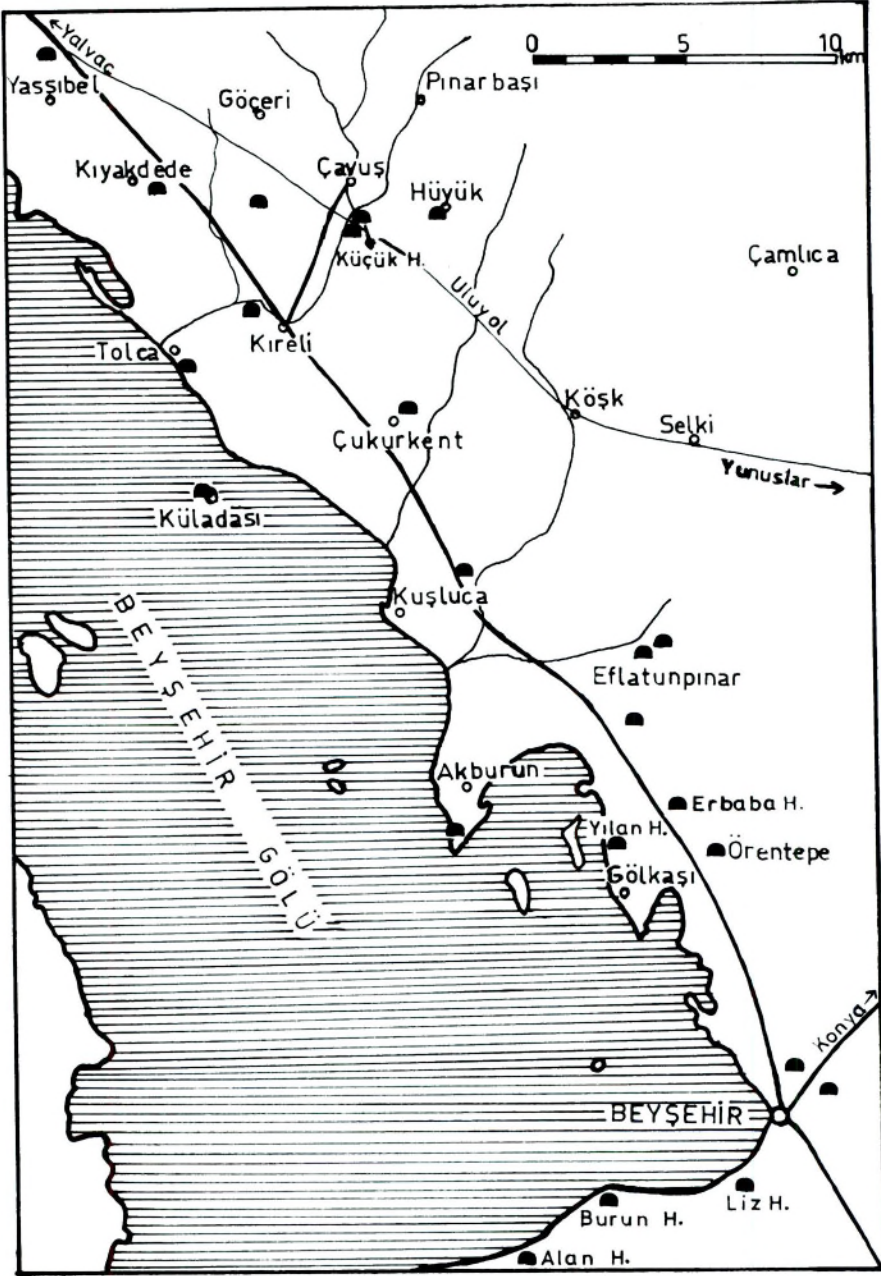
Görüldüğü gibi Demir Devri seramiği, İç Anadolu'da "Frig Seramiği" adı verilen gruba aittirler. Bu seramik türü Ankara-Sakarya çevresinden çok, Kızılırmak kavsının güneyinde kullanılmış olan gruba bağlıdır. Parlak koyu gri ve siyah astarlılara yüzeyde rastlanmamış olması tesadüf olabilir. Bazı örnekler bölgenin batı ve güneyi ile ilişkilidir.

Elimizdeki seramik örnekleri arasında M.Ö.8. yüzyılın sonundan daha eskisi yoktur. Çoğu 7 ve 6. yüzyıllara aittir.

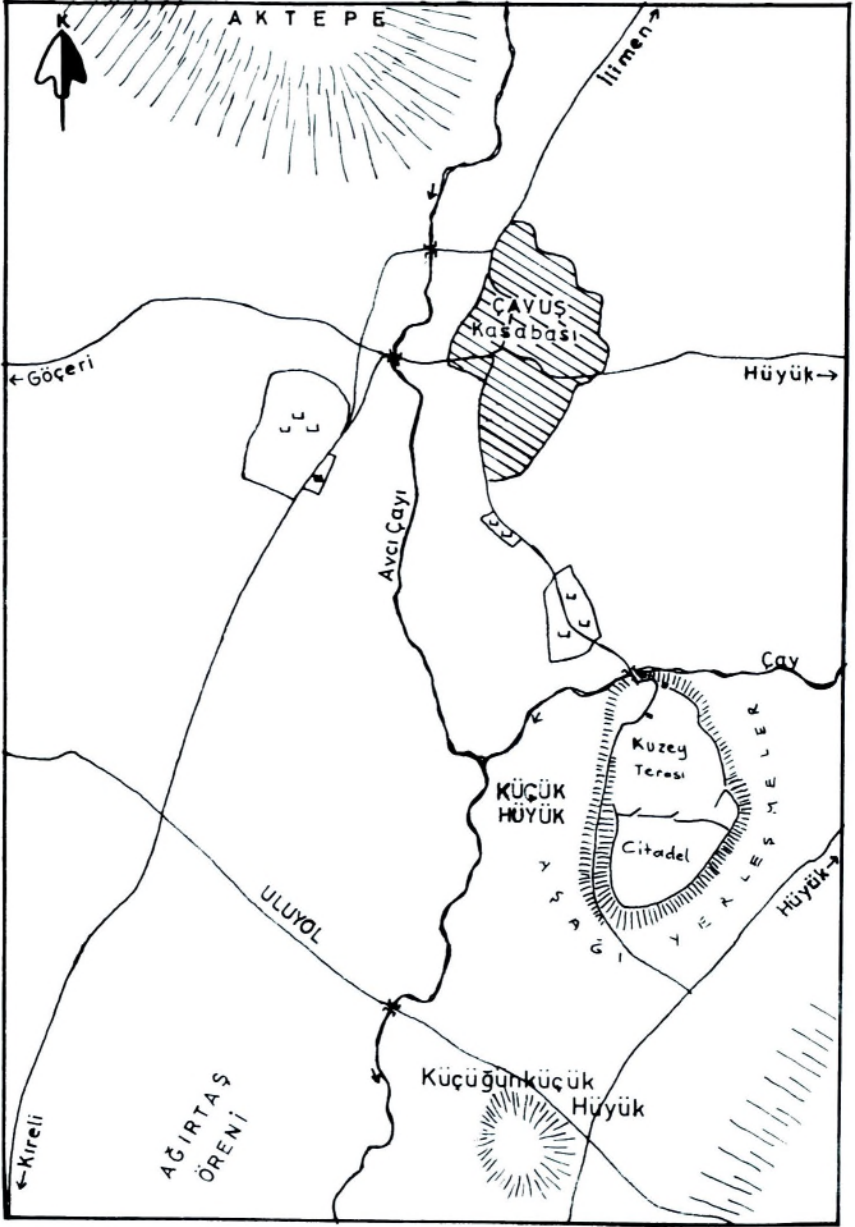
Sonuç :

Küçük Hüyük M.Ö. II. binden VI. yüzyıla kadar iskân edilmiştir. Daha geç dönemlere ait seramiğin çok az oluşunun nedenini, yerleşimin yerini değiştirmiş olmasında aranmalıdır. Gerek seramik gerek madenî buluntuları diğer Frig merkezlerinden farklı değildir. Burada ilginç olan, eserlerin hüyükte ele geçmiş olmasıdır. Boğazköy'de bulunmuş küçük bir grup dışında Frig yerleşmelerinden bu tür bir gömü bilinmemektedir³². Tunç eserlerin büyük bölümü, Gordion, Ankara ve Elmalı-Bayındır tümülüslerinin yardımlarıyla M.Ö. VIII. yüzyıl sonu ile VII. yüzyılının ilk çeyreği arasına, Kimmer istilâsından önceki, Friglerin güçlü olduğu döneme tarihlenebilir. Fakat elimizdeki seramik örneklerinin çoğu VII ve VI. yüzyıla aittir. Buna göre sanırım madenî buluntuların tarihini M.Ö. VII. yüzyılın ortasına doğru kaydırmak doğru olacaktır.

³² Bkz. d.n. 27.

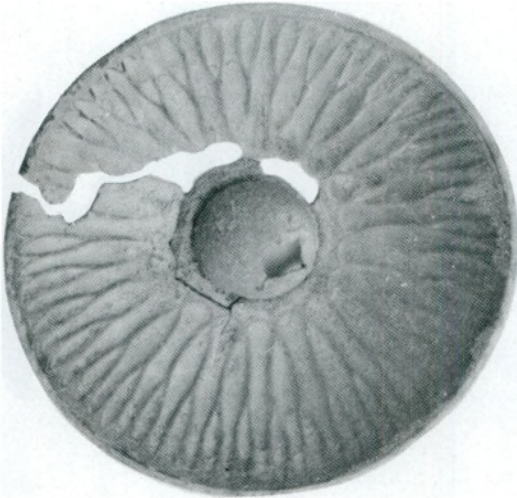
Harita 1

Harita 2

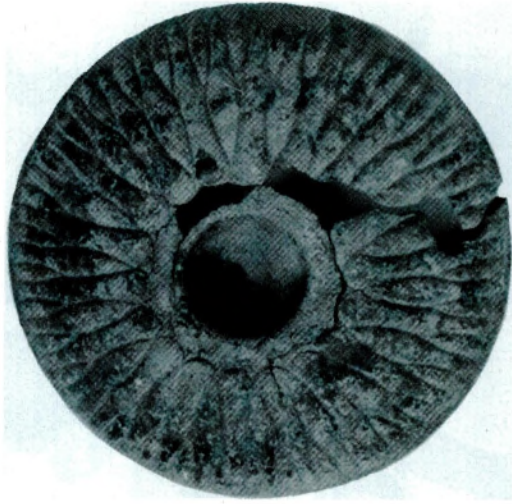

Res. 1

Res. 2a

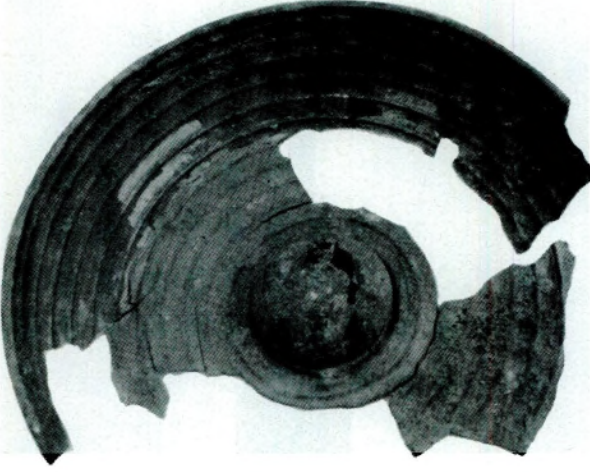
Süleyman Özkan

Res. 2b

Res. 3

Res. 4

Res. 5

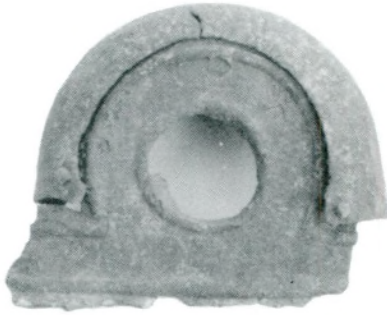
Res. 6

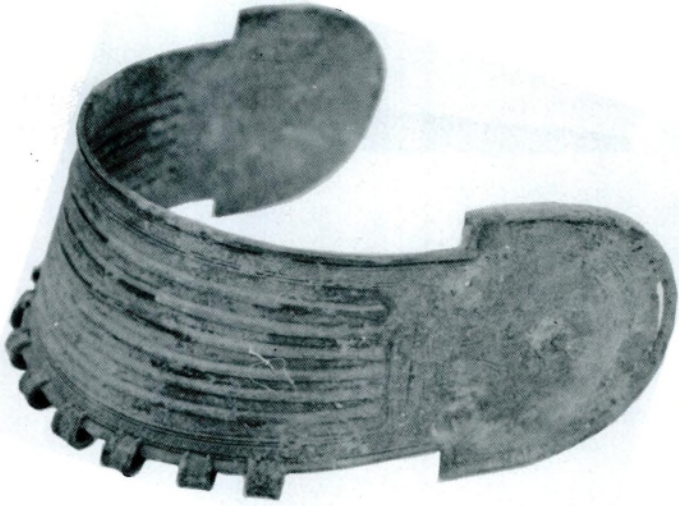
Res. 7

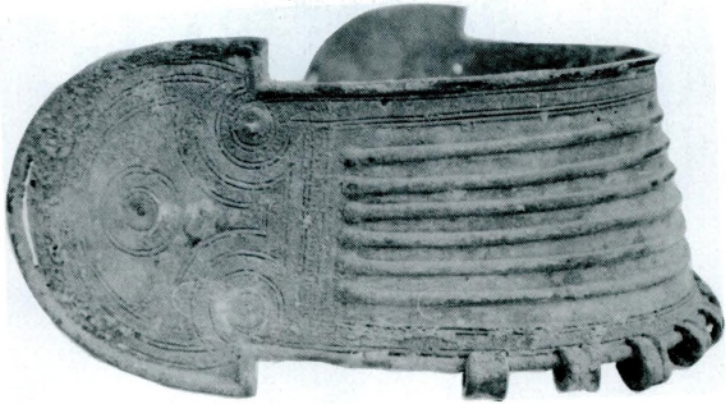
Res. 8

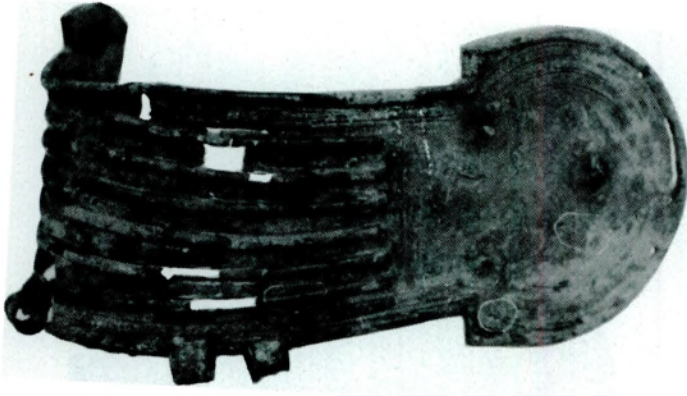
Res. 9

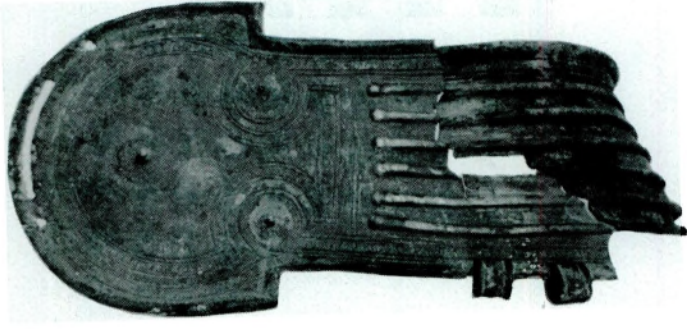
Res. 10a

Res. 10b

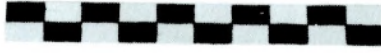
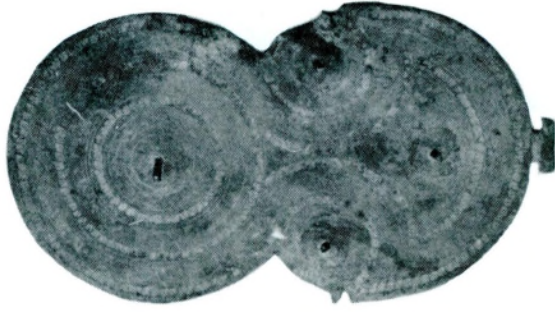

Res. 11

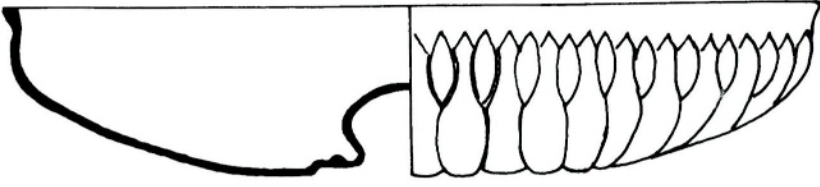

Res. 12

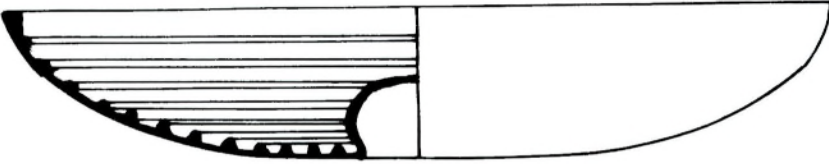
Süleyman Özkan

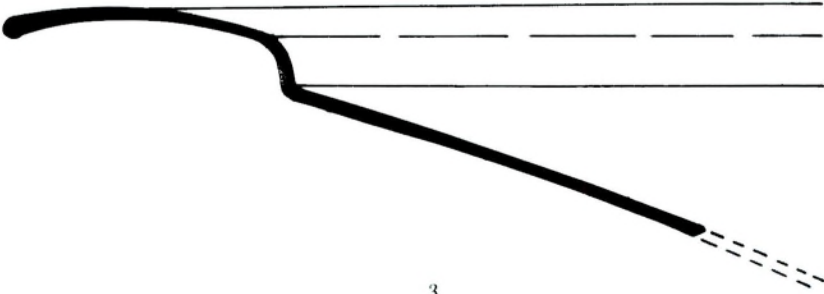
Res. 13

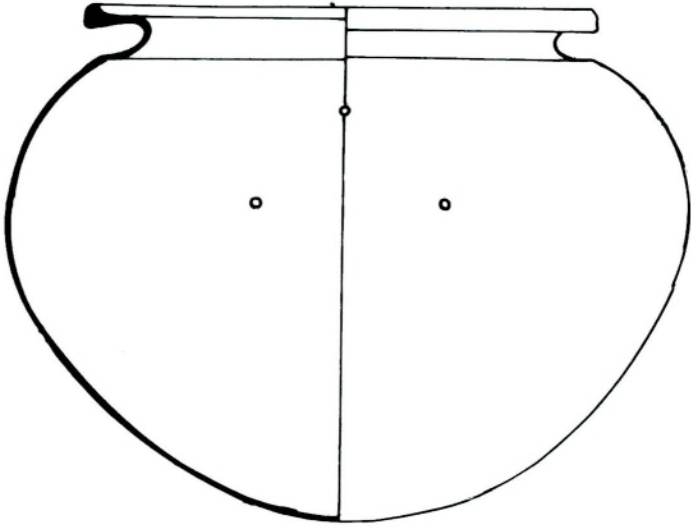
1

2

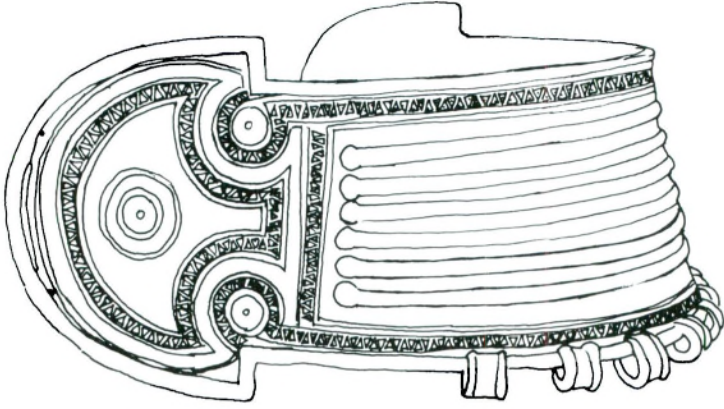
3

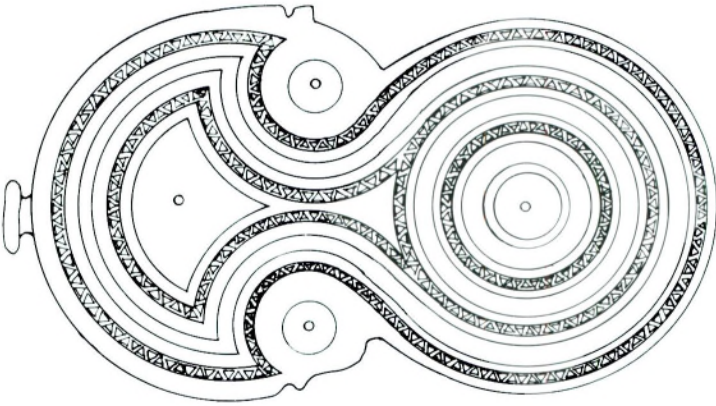
4

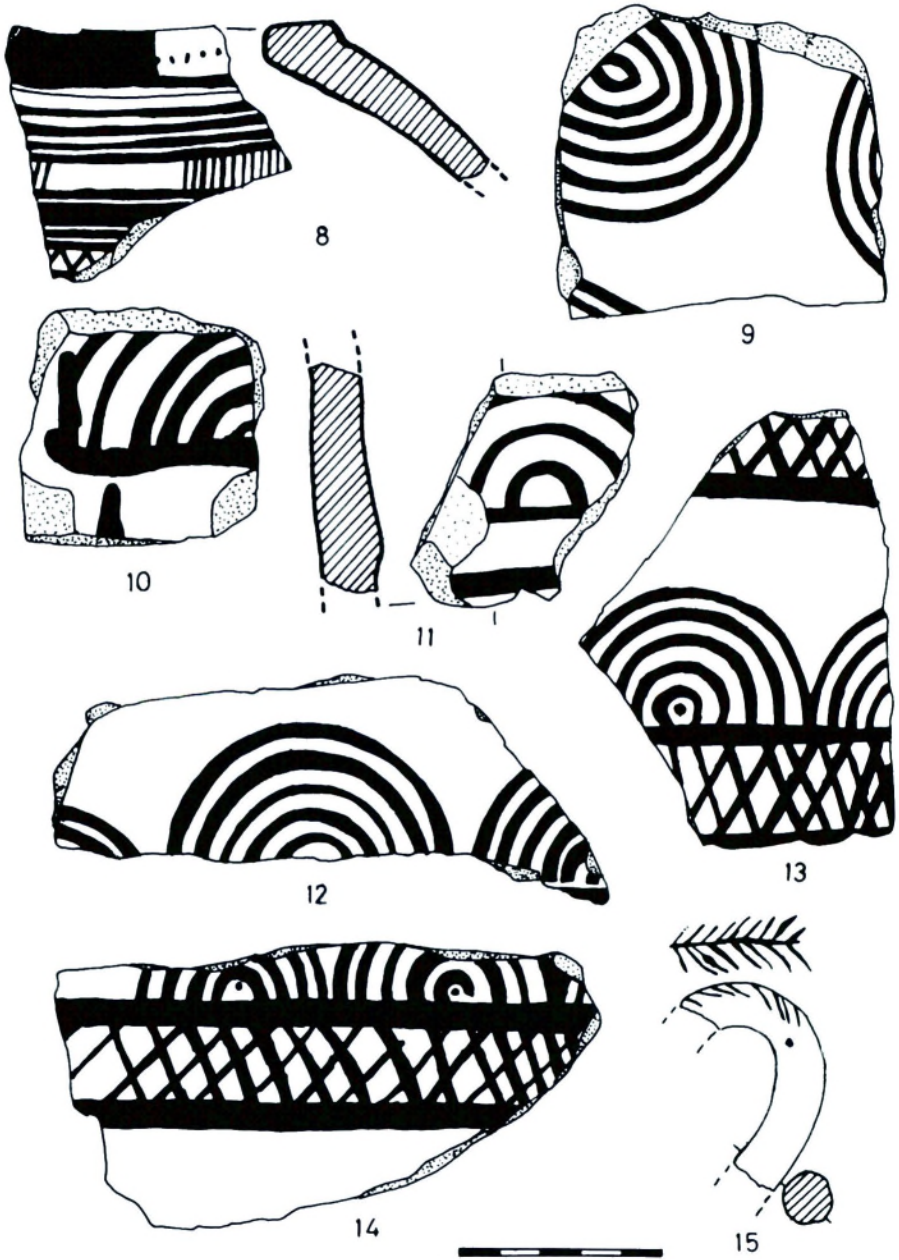
5

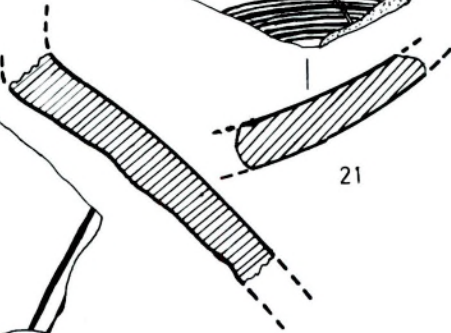
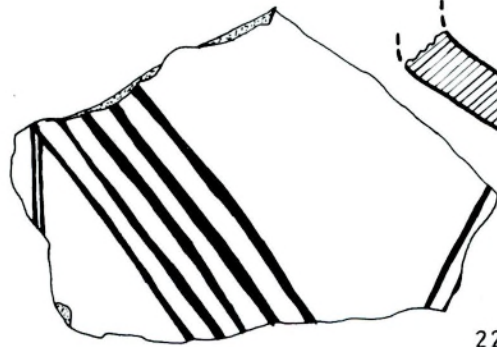
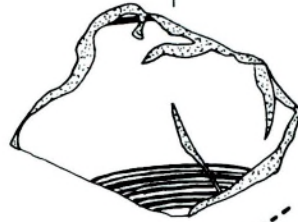
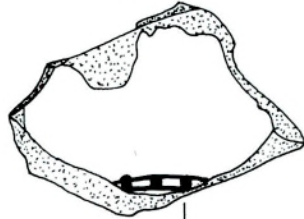
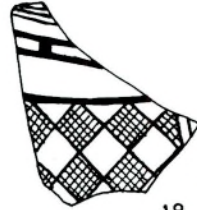
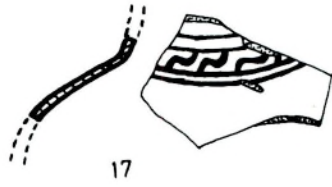
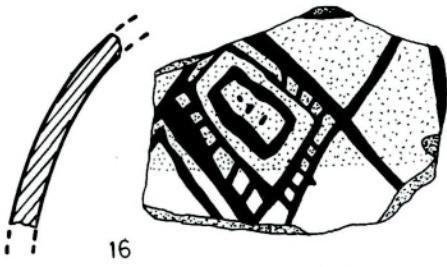

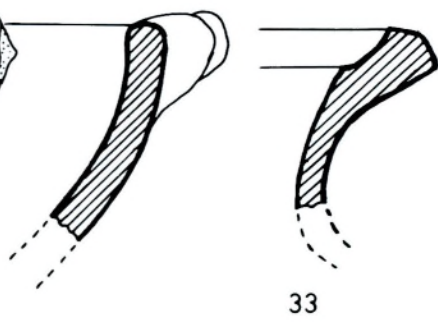
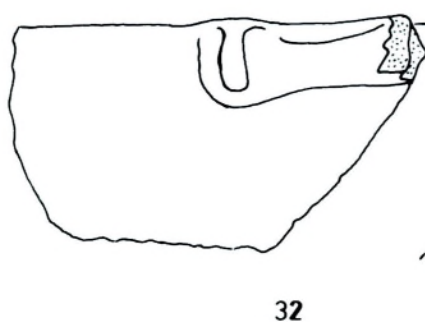
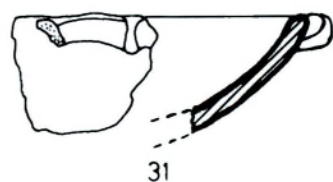
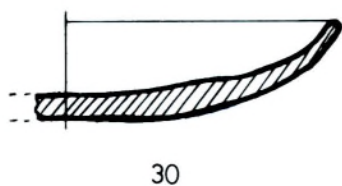
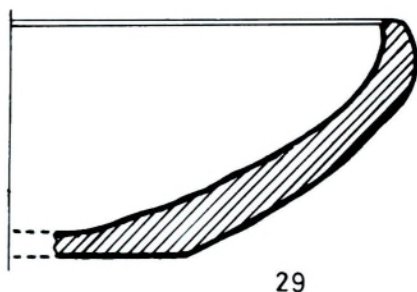
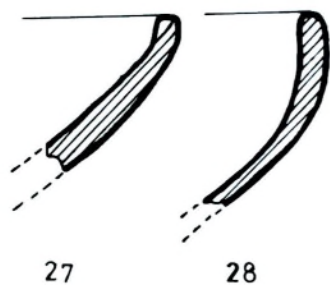
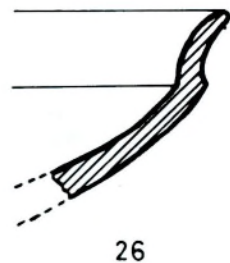
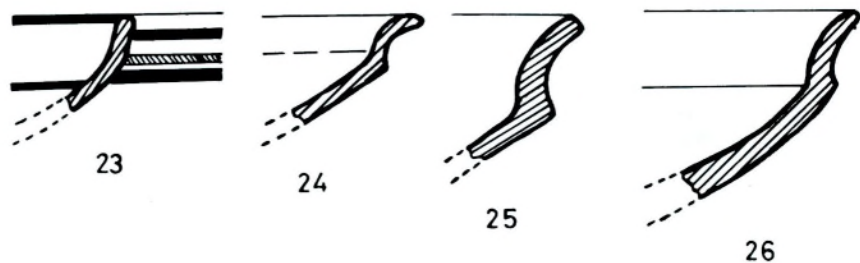
6

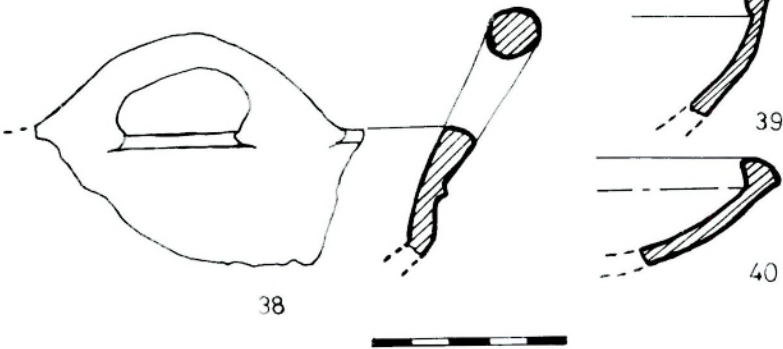
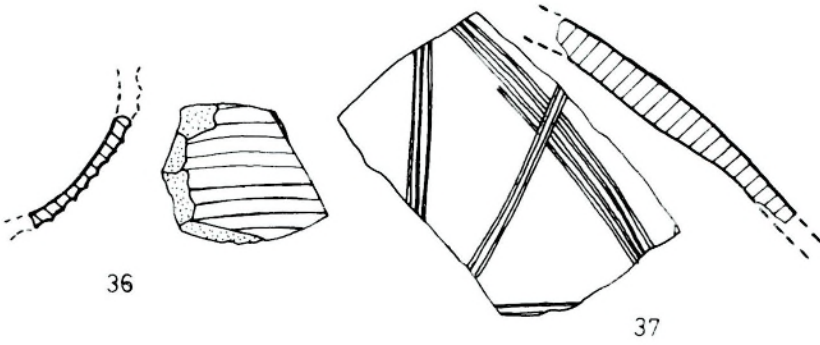
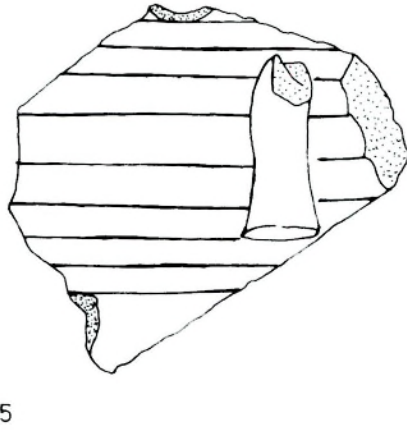
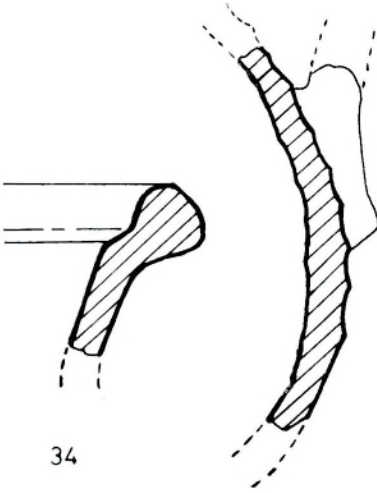

7

P. OVIDIUS NASO'NUN TANRILARI AŞK ELEGEIA'SI ŞİİRLERİNDE KULLANIMI

Dr. MEHMET ÖZAKTÜRK

Çok tanrılı eski Yunan dinindeki antropomorfik tanrı kavramı iki ana özellik göstermektedir: Tanrı vücudunun insana benzerliği (Epikuros bile “tanrı” konusunda bu düşünceye varmıştır); tanrıların insanlarla ve insan etkinlikleriyle olan ilgisi (bu ilgi ya da bağ, tapınma eylemlerinin ve mitoloji öykülerinin temelini oluşturmaktadır). İnsan ve tanrı arasındaki bu yakınlık daha çok “kahramanlık çağının” bir özelliği olarak görülmüştür. Bu çağda tanrılar insanlarla konuşup görüşerek ilişki kurmakla kalmazlardı, aynı zamanda onların yaşantılarına katılabilirlerdi. Öte yandan ölümlü eşler seçip aileler (küçük aile toplumu) kurabilirlerdi, bunun sonucunda doğacak çocukların ana-babası olabilirlerdi¹. Böylece tanrılar, ölümsüzlüklerine ve üstün güçlerine karşın, gerçekten farklı bir tür değildi, tersine, bir ölçüde ortak dış görünüşleriyle, bir ölçüde ortak ilgileriyle, duygularıyla ve deneyimleriyle insanlara benzer yaratıklardı.

Bu durum, edebiyatta özellikle epos (destan) anlatımında ve tragoedia (tragedya), hymnos (ilahî) ya da panegyrikos (övgü) gibi doğrudan ya da dolaylı olarak mitoloji konularıyla ilgilenen şiir türlerinde yansıtılmıştır. İşleniş biçimi genelde gerçekçidir. Bununla birlikte, bu konu komedi ve satıra yazı türlerinde olduğu gibi maksatlı ve komik hiciv yazılarına da malzeme olmaktadır (Örneğin, Juppiter ve Mercurius'un, Plautus'un *Amphitruo*'sundaki davranışları; bu tür hicivler ise Juvenalis'in satıralarında açıkça görülebilir). Böyle bir din, antropomorfik kavramları geliştirmede çok az bir rol oynamış gibi görünmektedir. Filozoflar ise genellikle farklı bir yol seçmişlerdir ve insaninkine benzer vücutları olmayan somut varlıklara, doğüstü güçlere tanrılık niteliği vermişlerdir. Bunlara karşın tapınım eylemleri ve kişilerin dine bağlılık duyguları dinî inançların, şair ve sanatçıların (çoğu ressam ve heykeltıraşlar) amaca uygun bir biçimde geliştirdiği ve halka sunduğu “image”ların (tanrı kavramlarının) yaşayıp gitmesine yardım etmiş olmalıdır. Ayrıca daha sonraki dönemlerde de ozanların şiir gelenekleri insanla tanrı arasındaki bu eski bağ ve yakınlığı tümüyle korumaktadır. Çünkü bir ozan rahip gibi, tanrı ile dolaysız ilişki kurduğunu

¹ Bu ölümlü çocuklar daha sonra özel durumlarda tanrı olabilirlerdi.

öne sürebilmektedir ve konusu için kahramanlık çağındakine benzer bir tanrı-insan yakınlığı yaratabilmektedir.

İlk lirik ve tragedya sanatındaki belli bir tanrının sembolik yorumlanması insan deneyimine ve ilgili tanrının kişiliğine yeni bir boyut getirmektedir. Bu sembolizm, şairane betimlemelerin artık benimsenmiş bir özelliği olmaktadır ve tanrıların insanlara gözükmesi (epiphaneia) gibi daha ciddi bir fikri ılımlı kılmaya yardım etmektedir. Epik şiirde olduğu gibi tanrıların işe karışması artık doğrudan doğruya gerçeğe uygun bir olay değil, fakat şairin duygularının yansıtılması ya da amacının belirtilmesi için kullanılan sembolik bir "image"² durumu göstermektedir.

Aşk şairi hem konusu sayesinde, hem de sanatı aracılığıyla zaman zaman tanrıyla iletişim kurmaktadır. Bu iki alan (konu ve sanat), ayrı ayrı göz önünde tutulursa, üzerinde söylenecek düşünceler olmasına karşın, gerçekte tamamıyla birbirinden ayırt edilemez. Propertius şair olarak kendi şiirleri üzerine bizzat Apollo ve Musa'lardan öğüt alır; bir aşık olarak ise Venus ve Amor'un etkisi altında olduğunu hissederek; bununla birlikte aşktaki başarısını kesin olarak sağlayan şey, şiir tanrılarının ona gösterdiği sevgi ve yardımdır. Onun, sevgilisini sevindirecek biçimde şiirler yazmasını buyuran tanrı ise Amor'dur³. Tibullus sevgilisi için yazdığı şiirlerin kaynağı olarak Apollo ve Musa'ları gösterir, Venus ve Amor'un kendi üzerindeki egemenliğini tanır ve itiraf eder, fakat kendine özgü olan bu durumda bir aşğın ve şairin rollerini birbirinden açıkça ayırt etmez⁴. Ovidius hem kendi sanatı için, hem de şiirlerinin konusu (kendi aşkı) için uygun düştüğü biçimde Cupido, Venus, Bacchus ve Apollo'nun kendine karşı ilgisi olduğunu ileri sürer, bu dört tanrının hepsi ile kişisel olarak yüzyüze ve sözlü ilişki kurar (Örneğin, *Am.* 1.1. Cupid; Apollo, *A.A.* II. 493 v.d.; Venus, *A.A.* III. 43 v.d.; Venus *A.A.* I. 7 vd.; Bacchus, *A.A.* I. 525 v.d.).

Şair-aşık, töre gereği zenginlikten ve bir mevkiden yoksun olmasına karşın, yine de kaynaksız değildir⁵; özellikle sevgilisine sunabileceği özel hiz-

² Örneğin, "Ibycos Aşkın (Eros'un) eritici bakışıyla Aphrodite'nin ağlarına düşünce" (P.M.G. 287), bu hayali ve şairane bir betimlemedir; Sappho, Aphrodite'yi gökten bir serçe sürüsü içinde inip kendisiyle konuşur gibi canlı bir biçimde betimleyince, bu bir epiphaneia'dır, ancak, gerçekten çok kendi duygularını karşılar, onları böyle açıklamaya çalışır; "Aphrodite, *İlias*'da Helena'yı ziyaret edince" bu epiphaneia'nın yukarıdakiler gibi bir duygu v.b. açıklayıcı rolü yoktur, yalnız gerçek düzeyde iki kişinin karşılaşmasıdır.

³ Prop. I.8. 39-42; Ovid., *Am.* III. 12. 17-18; *Am.* III. 8. 23-24; Tib. II. 4. 13-15; Tib. II. 4. 19; Prop. I. 7. 5-6; I. 7. 19-20 ve 25-26; Prop. I. 9. 9-12; II. 10. 25-26; Ovid., *Am.* I. 1.1-4.

⁴ Bu fikre tezat şekilde bir ayrımı yalnız bir defa yapar: Tib. II. 5. 113-115.

⁵ Örneğin, Ovid., *Am.* I. 3. 5-10; III. 8. 1 v.d.; *A.A.* II. 165.

metler bakımından. Her üç elegia şairi, Tibullus, Propertius ve Ovidius şiir yazmaktaki ana amaçlarının sevgililerinin gönlünü kazanmak olduğu konusunda birlik gösterirler (Örneğin Tib. 2.4.13-20). Böylece şiir tanrıları (Apollo, Bacchus, Musae) bir şair-aşığa isteklerini kazanması için yardım ederler, bununla birlikte yalnız Ovidius, sevgilisine aşkını açarken, bu düşünceye daha açıkça değinir (*Am.* I.3.11-12). Şiirlerinin çekiciliği sevgilisi üzerinde etkili olmazsa, şair herhangi bir yoksul aşığın durumuna düşer. Bununla birlikte sevgili tarafından bu ve başka nedenlerle reddedilme, aşğın deneyimlerinin önemli bir kısmını oluşturur, böylece aşk şiirinin sembolik deyişleriyle sık sık açıklanır. Cupido ve Venus, bir aşğın acılarına doğrudan neden olmadığı halde, yine de bu sıkıntıların sorumlusuna uygun düşen bir karaktere bürünme eğilimi gösterir. Şairler sembolizm yoluyla acılarını Cupido ve Venus'a yüklerler (Örneğin *Am.* II. 9. A. 1-6; *Am.* I.1. 21-26; *Am.* I.2. 1 v.d.; Venus, *Am.* II.10. 11-14).

Aşık-şair böylece kendisi için bir ideal yaratabilir, bu ideal de kendi deneyimlerinin bazı yanlarına aykırı düşebilir. Tibullus, aşkıyla ilgili bütün sıkıntı ve yakınmalarına karşın, aşğın içinde bulunduğu ortam ve koşullarla Venus'un üstün egemenliği arasında sürekli bir bağ ögesi görür: Bu bağ geçmişteki efsanevi altın çağ, günündeki huzur ve kır hayatı, ayrıca ölümünden sonra kendisini bekleyen Elysium için de geçerlidir⁶. Aşğın temiz amacı (yalnız sevgilisi ile yaşayıp mutlu olma) zenginlik ardında koşmak, savaş yoluyla güç kazanmak ve bu amaçlarla uzak ülkelere tehlike dolu geziler yapmak gibi zaafı ve ölüme neden olan çeşitli motifleri yok eder⁷. Aynı zamanda Propertius'a göre de bir aşğın düşünce ve yaşam biçimi evrensel kılınırsa, barışı teşvik edecektir ve savaşları önleyecektir⁸. Fakat bu şairin görüşü daha çok kişiseldir. Propertius, karakter bakımından savaşa (hem gerçek anlamda hem de sevgilisi ile kavgaya) uygun olmasına karşın, aşğın sevgilisiyle olan ilişkilerinin özünde karşılıklı mücadelelerin, işkence denebilecek sıkıntıların bulunduğu ve bunlara karşın mantık ve zenginliğin etkisiz olduğu, öte yandan ise yarışamayacakları kadar büyük bir mutluluğun var olduğu görüşündedir⁹. Bu kavram kısmen kahramanlık öyküsü, kısmen ise edebi gelenek sayesinde destek ve güven kazanır.

⁶ Elysium: Tib. I. 3, 57-58; Ovid., *Am.* III. 9. 60.

⁷ Tib. I. 1. 41 v.d.; I. 10. Burada Epicuros'un adalet fikrine bir benzerlik vardır. Epicuros'a göre adalet yalnız ceza korkusundan değil, aynı zamanda adaletle tezat motiflerin olmayışından doğar.

⁸ Prop. II. 15. 41-46.

⁹ Prop. I. 14. 8-24; III. 8.23 v.d.

Ovidius, *Amores* adlı yapıtında öncelikle bir şair-aşık olarak kazandığı kendi deneyimleriyle¹⁰ ilgilenmekte ve bunları terennüm etmektedir¹¹. Bu şair-aşık rolü *Amores*'in daha ilk şiirinde Cupido tarafından Ovidius'a zorla benimsetilmektedir. Ovidius sevdiği kız Corinna'ya aşkını açıklarken, kendisine karşı tanrı sevgisi ve desteği bulunduğunu ve şairlik görevinin gerektirdiği ahlâki bütünlüğü de kazanmış olduğunu belirtir¹². Tanrı desteğini ve kendi masumiyetini kapsayan bu iddianın ciddilikten uzak olduğu kabul edilmelidir. Şair, bu iki noktada verdiği bütün hırslı ve candan cevaplara karşın, bu ciddilikten uzaklığı birçok basma kalıp aşk ortamlarında da gösterir. Örneğin, sevgilisi tarafından aldatıldığı zaman, kadınların yalan yeminlerine karşı tanrıların hafif davrandığını öfkeli bir tutumla sözde açıklamaya çalışır¹³ (Başta Catullus ve Propertius olmak üzere bütün aşk şairleri bu tutumu gösterir). Buna karşın, sonunda “kendisi bir tanrı olsaydı, kadınlara karşı kendisinin de aynı tutumu takınacağını” belirtir. Öte yandan sevgilisinin hizmetçisi Cypasis ile birlikte sevgilisi Corinna'yı aldatmaktan ve inkârını yalan bir yeminle desteklemekten hiç çekinmez. Venus adına yapılan bu yalan yemine karşı tanrıçanın hoş görüp onu cezalandırmayacağını umar:

Tu, dea, tu iubeas animi periuria puri
Carpathium tepidos per mare ferre Notos.

Am. II. 8. 19-20

Her iki durumda da geleneksel ahlak anlayışı çiğnenmiş gibi görünmektedir, bununla birlikte ne tanrıların üstün yargı yeteneği eleştiriye açık bir duruma düşürülmüş ne de aşğın amacının temiz ve masum yönü kuşkuya açık bırakılmıştır. “Tanrılar, aşıkların yalan yeminlerini dikkate almaz” biçimindeki yaygın ve gözde düşünce ya da inanç, bu yorumlama için temel destek sağlar.

A.A. 1.637 v.d. da Ovidius aşıkları, Juppiter'in onayladığı “aşkta kadınlar aldatılabilir” düşüncesini öbür insanlarla olan genel ilişkilerine de taşırmamaları için uyarır. Çünkü bu ikinci noktada tanrılar ahlaktan ve adaletten yanadır. Ovidius fikir tartışmasını sürdürür ve “kadınlar aldatıl-

¹⁰ Olasılıkla bu deneyimler uydurmadır. *Tristia*, IV. 10. 59-60:

Moverat ingenium totam centata per urbem
nomine non vero dicta Corinna mihi.

¹¹ Latin Aşk Elegia'sı konu bakımından genellikle “öznel”dir.

¹² *Am.* I. 3, 11 v.d.

¹³ *Am.* III. 3. 41-44 ve passim.

malıdır, çünkü onlar çıkarları için erkekleri aldatırlar, dolayısıyla kazdıkları kuyuya kendileri düşmelidirler” der:

fallite fallentes; ex magna parte profanum
sunt genus: in laqueos, quos posuere, cadant.

A.A. I. 645-646

Bu yalnız “aşkta aldatma karşılıklı” demekse, gerçeklere değiniyormuş gibi kabul edilebilir. Fakat, böyle bir hareketi haklı çıkaracak bir prensip olarak verilmişse, “kadınlar bir dereceye kadar erkeklerin genelde ahlaki ve adil olan davranışlarından tek yönlü olarak uzak tutulmuştur” gibi bir düşünce uyandırmalıdır¹⁴.

Öyleyse, Ovidius’un aşk konusunda bir şairin masumiyet ve temizliği-ne sahip olduğu biçimindeki iddiası asılsız bir görünüş müdür? Aldatma ve tuzak gibi şeyler aşkın ve aşk elegeia’sının geleneksel konuları ve kaçınılmaz öğeleri olduğuna göre, ahlâki değerleri vurgulamak yerinde olur mu? Aşk elegeia’sının (Elegeia aşk şiirleri) geleneksel konu ve durumlar bakımından çok geniş bir çerçevesi vardır. Ovidius kendisini bunların hepsine uyum sağlayabilecek bir karakter olarak betimler: Başına bir bekleme konarak korunmak istenen bir kadın daha da ilgi çekicidir¹⁵; bunun yanında, sevdiği bir kadının kocasını aldatmak ya da tuzaklarını etkisiz bir duruma getirmek yalnız zevk verici değil, aynı zamanda kadının hakkını (kimi istersen onu sev) korumaktır¹⁶; yine bir aşğın kıskançlık duyguları onu sevgilisinin özgürlüğünü kısıtlama gibi akılsızca bir girişime itebilir. Ovidius’un tutumu tümüyle kişiseldir, fakat konunun tartışması genelleştirme yolu ile yapılmaktadır ve her fikir tanrıların tutum ve davranışlarından alınan örneklerle desteklenmektedir¹⁷.

Şair-aşğa ters düşen tip askerdir: Bu karakter, mesleği aşka uygun olmadığı halde, altın ile bir sevgili elde edebilir¹⁸. Ovidius rüşvet vermekten

¹⁴ Kadınları kötülüklerin anası olarak gösterme elbette geleneksel bir tutumdur; bk. A.A. III. 7 v.d. Burada Ovidius birkaç kadının kabahati için bütün kadınları kötülemek gerektiğini ileri sürer.

¹⁵ Psikolojik analiz: İnsanlar yasaklara, başkalarının elindekilere karşı büyük ilgi duyarlar. Bk. *Am.* III. 4. 17 v.d.; A.A. II. 559: *crescit amor prencis.*

¹⁶ *Am.* III. 4. 33; A.A. III. 615-616.

¹⁷ Mithos’larda ve halk arasında sözü edilen tanrıların davranışları genelde insanların izlemesi gereken (bazı durumlarda ise izlememesi gereken A.A. II. 589-600) örnekler olarak verilmektedir.

¹⁸ *Am.* III. 8. 9 v.d.

dolayı rakibini eleştirmez (Juppiter de aynı şeyi yapmamış mıdır? *Am. II. VIII. 29-30 v.d.*), fakat bunu aldığı için sevgilisine kızar ve öğüt verir. Bunun nedeni şairin kendisinin yoksul oluşu değildir; tersine onun yoksulluğu aşğın sevgilisi ile olan ilişkilerinde bütünlüğü ve içtenliği sağlar; zenginlik ise böyle bağları yok eder (zengin aşık uyum sağlayacağı yerde isteklerini dikte eder). Ovidius, “Aşıklar arasında karşılıklı, aşırı bir sevgi olmasa bile, hiç olmazsa onların aşktan eşit zevk alması gerekir” düşüncesindedir¹⁹. Başarısızlık ve düş kırıklıklarını aşkın ve kadın (Venus) doğasının bir parçası olarak kabul eder²⁰. Bu ani değişimler ve güvensizlikler Cupido'nun kanatları ile sembolize edilmiştir ve bunlar Ovidius için aşkın en çekici yanlarıdır. Bununla birlikte ne aşırı kıskançlık dolu, trajik sonuçlar doğurabilecek türden bir aşk, ne de satılan ve satın alınan aşk, Ovidius'u sevindirebilir.

Bu iki aşırı uçtan uzak bir tür sevgi kavramı *Ars Amatoria*'da daha açık bir biçimde ortaya konmuştur. Burada Ovidius kendisini yoksul aşıklardan biri olarak tanıtır. Üstlendiği öğretici ve eğitici rol geleneksel olarak bir şair rolüdür, fakat o, “ars”ın temelini oluşturan “usus” (deneyim) lehine genel ve tanrısal esin kaynaklarını reddeder. Bu sanat (ars), genelde bir sevgili elde etmek, onunla başarılı ve yararlı bir ilişkiyi sürdürürebilmek için gerekli kural ve uygulama yollarından oluşmaktadır. Bu “ars” iki ilginç özellik gösterir: Biri kişilerin çıkarını gözetmesi, öbürü ise tanrılardan ve davranışlarından alınan örneklerle belirli düşünce ve öğütlerin desteklenmesi. Tanrısal epiphaneia (tanrının insanlara somut olarak görünmesi) olayına da yer verilmiştir. Bunun amacı şaire ve şairin yapıtına saygınlık ve yetki, aşğa ise toplumda saygın bir yer sağlamaktır; aşık ise aşırı uçlardan olmayan bu ılımlı aşk yolunda kendisini tanrının özen gösterdiği bir varlık, tanrıların ve kahramanların gittiği yolu izleyen bir kişi olarak bulur.

Ovidius'un acıklı sonuçlar doğuracak aşk fikrini reddedişi *Remedia Amoris*'te açıklık kazanır. Yapıtın başında Cupido, kitabın yazılmasına insani ve ideolojik nedenlerle izin vermesi için ikna edilir. Ovidius'a yardım eden tanrı yine hem şiir hem de hekimlik alanının egemeni olan Apollo'dur. Amor Lethaeus'un sunuş biçimindeki ve kısa bir anlık görünümü dışında Cupido ve Venus genellikle sembolik kavramlar olarak ortaya çıkar (Venus, Cupido: aşk; Diana: avcılık).

¹⁹ *Am. I. 10. 33-4 v.b.*

²⁰ Kadını Venus sembolize eder, erkekler yönünden ise aşkı ve aşk duygularını Cupido (Amor) sembolize eder.

Ovidius'un amacı mantığa uyan, zararsız ve şiddetten uzak tedavi araçlarıyla aşığı şiddet, tehlike ve zararlı sonuçlar doğurabilecek bir aşktan kurtarmaktır. Her ne kadar Ovidius'un "Benim vermekte olduğum bu derslerle sayısız efsanevi felaketler²¹ önlenebilirdi" biçimindeki iddiası bir abartma ise de, yine bu sözler onun şu fikrini açıklamaya yardım eder: "Modern dünyada ne sağduyu ne de aşk tanrıları trajik sonuçlar doğurabilecek bir aşkı onaylar."

Bir fikri açıklamak ya da desteklemek için, tanrılarla ilgili ya da efsanevi örnekler vermek Tibullus'un şiir tarzının bir özelliği değildir. Buna tek kural dışı durum (II. 3.11 v.d.) şiirinde Apollo'nun Admetus'a hizmetlerini anlatan uzun betimlemesidir. Bununla birlikte Propertius, konularına bakış alanını genişletmek ve belirli bir duygu ya da konunun etkisini artırmak için mitolojik malzemenin büyük ölçüde yararlanır. Benzetme ve karşılaştırma yoluyla mitolojik öykülere ya da kişilere değinilebilir. Bu tümüyle uygun düşme bile şiir ve anlatılmak istenen düşüncenin okurlar üzerindeki genel etkisini artırmaya yardım eder. Örneğin Propertius, Cynthia ile geçirdiği bir gece sonunda duyduğu sevinç ve aşırı mutluluk duygularını, oldukça farklı durumlarda olan çeşitli mitolojik kişilerinki ile karşılaştırır: Troia'nın düşmesi üzerine Agamemnon'un sevinci; Ulixes'in yuvasına dönüşü ve bunun için duyduğu sevinç; Electra'nın Orestes'i tekrar sağ salım gördüğü zamanki ve Theseus'un Labyrinthus'tan dönüşü üzerine Ariadne'nin duyduğu sevinç ve mutluluk (Prop. II.14. 1-10)²². Tanrılardan ve insanlardan verilen örnekler sık sık birbiriyle karışmış biçimde sunulur. Propertius, geleneksel konu ve kavramları Ovidius'un yaptığı gibi bile bile değiştirmese de, kimi zaman bunlara kendi buluşu ayrıntılar ekler. Örneğin: Ay (Luna), Endymion'u görüp ona aşık olduğu za-

²¹ Örneğin, Media, Dido, Phyllis, Philomela-Thereus, Pasiphae, Phaedra-Hippolytus, Scylla, Paris-Helen (bk. *R.A.* 53-78).

²² Bk. I, 15, 1-22: Burada Propertius hasta olduğu zaman, Cynthia'nın ona nasıl acımasızca davrandığını, Calypso'nun Ulixes'e karşı, Hypsipyle'nin Iason'a karşı duyduğu acı ve üzüntülerle, Alpheisiboea'nın kocasının öcünü alışıyla ve Evadne'nin kendisini ölü yakma ateşine atışıyla karşılaştırır. Şiirinin kadınlar üzerindeki etkisi, Orpheus'un müziğinin yaban hayvanları ve ırmaklar üzerinde, Amphion'unkinin taş ve kayalar üzerinde, Polyphemos'un türküsünün Galatea üzerinde gösterdiği etkiyle karşılaştırılır (Prop. III. 2. 3-10). Tanrılardan alınan örnekler arasında ise, Gallus'un ve sevgilisinin sevgi dolu kucaklaşmaları, Neptunus ile Tyro'nunkine ve Hercules ile Hebe'ninkine benzetilmiştir (Prop. I. 13. 21-24); Adonis'in ölümü üzerine, Venus'un duyduğu acı ve yaktığı ağıt, Cynthia'nın, Propertius'un ölümünde, yapması gereken örnek davranış olarak gösterilmiştir (Prop. II. 13. 51-56); Titonus'un ileri yaşlılığında, Aurora'nın ona karşı anlayışlı ve nazik tutumu, Cynthia'nın Propertius'u gençliğine karşın ihmal etmesi ile karşılaştırılmıştır (Prop. II. 18. 7-20).

man, Endymion çıplaktı (II. 15.15); Propertius gibi, Juppiter, Akhilles ve Hektor, sevişmekten yorulmamıştı (II.22. 25-32); Aurora'nın Tithonus'a duyduğu sevginin Propertius tarafından açıklanışı kanıtları türden değildir.

Mitolojik örnekleri kullanmada Ovidius Propertius'u izler. Ancak Propertius'ta örneklerle açıklanan konuların nerdeyse tümünün kişisel olmasına karşın, Ovidius'ta bunlar kişisel bir durumdan doğup gelişir ve genel bir görüşün parçası olur (özel durumdan bir genellemeye gidilir). Ovidius aynı zamanda bunları yapıtının didaktik (öğretici) kısımlarında kendi ahlak kurallarını desteklemek için kullanır (Örneğin Venus-Mars öyküsü *A.A.* II. 539-598; Apollo-Admetus *A.A.* II. 241-242; v.b. pek çok örnek var). Bu örnekler büyük bir dikkat ve özenle uygulanır ve zorunlu olduğu durumlarda konuya uyacak biçimde değiştirilir. Onun tanrılar ve tanrıların eylemleriyle ilgili yorumu böylece yalnız geleneğe değil, "Elegeia"nın konusu ve konuya karşı kendi tutumuna da dayanır. Ovidius, kalıplaşmış ahlak kurallarını Propertius'tan daha çok görmezlikten gelir²³ ve tanrılarla insanları bir tek dünyaya yerleştirir ve bu dünyada insanların tanrıları taklit etmeleri teşvik edilir. Çünkü yalnız tanrıların insanlar gibi davrandıklarına inanılabilir. Böylece bazı ciddi anlara rağmen, onun konuya yaklaşım biçimi genel olarak "burlesque"e ve "komedyaya" daha yakındır. Oysa, Propertius yapıtlarındaki zaman zaman esprili durumlara karşın, standart mythos örneklerine ve tragedyaya daha yakındır.

Mythos örnekleri bakımından bu üç elegeia şairi arasındaki farklar Juppiter'i işleyişlerinde daha belirgin bir biçimde görülür. Tibullus herhangi bir yerde Juppiter'i aşık rolüne çıkarmaz. Propertius birçok kez, hem genel olarak hem de özel olarak onun çeşitli metreslerine değinerek, Juppiter'in aşk maceralarından dolayı olarak söz eder²⁴. Propertius birkaç kez Juppiter hakkındaki ideal sevgili²⁵ ya da rakip biçimindeki yaygın

²³ Örneğin, Propertius, Cynthia'nın sadakatsizliğini gönülsüz bir biçimde hoş karşılar. Çünkü ona göre büyük tufandan bu yana hiçbir kadın ya da tanrıça iffeti ile yaşamamıştır. Buna karşın Ovidius kadınlara, sevgililer bulma konusunda tanrıçaların eylemleri yoluyla ortaya koyduğu örnekleri taklit etmelerini tavsiye eder (*A.A.* III. 83-88). Özel bir etkenlik kazanmak için, Ovidius, kalıplaşmış bir düşünce ya da görüş tarzını (tanrı adaletini umup beklediği gibi: *Am.* III. 3) benimseyebilir.

²⁴ Prop. II. 2. 4; II. 26. 46; II. 30. 28-30 (Io ve Semele); Prop. I. 13. 29 (Leda); II. 22. 25-26 (Alcmena); II. 32. 59-60 (Danae); II. 33. 7 (Io); III. 15. 19 v.d. (Antiope).

²⁵ Juppiter çoğu kez kadınlar tarafından ideal bir sevgili olarak görülmektedir.

düşünceyi de kullanır²⁶. Ovidius bundan daha da ileri gider. Tanrının mythos'lardaki sık sık kılık değiştirmesini aşğın (Juppiter'in) hilelerinden örnekler gibi göstererek, Juppiter'i "callidus adulter" kılığına büründürür. Çünkü tanrı kendisini altına dönüştürmüş ve böylece kendisini bir rüşvet gibi Danae'nin gözünde çekici kılmıştı; Leda'yı aldatmak için ise bir kuğu görünümüne girmişti. Ovidius, Danae ve Io öykülerine uydurma ayrıntılar katar, böylece, daha başka konu ve düşünceler için örnekler sağlar: "kadının başına bir bekçi dikmenin yararsızlığı"; "aşık tarafından yalan yeminin kullanımı"²⁷. Ovidius, Juppiter'in yıldırımlarını kullanımında bile aşğın kadınlara karşı yufka yürekliliğini, yumuşak tutumunu sezer (yalnız Semele bunun dışında kalır). Buna karşın Propertius, Cynthia'yı yeminini ve verdiği sözleri bozmaması için uyarırken, karşıt düşünceyi savunur²⁸.

Belirli örnek tipler yaratma eğilimi öbür tanrılar için de geçerlidir. Venus ve Mars'ın evlilikdışı ilişkilerini anlatan öyküde Vulcanus kıskanç bir koca tipi olarak görünür, Mars ise çapkın erkek tipidir; Venus, başka bir yerdeki daha önemli ve saygın rolüne karşın, burada "mollis amica" gibi davranır. Öyküyü günün şartlarına göre yenileme ve onu kıskançlığa karşı bir uyarı olarak kullanma Ovidius'un işleyiş yönteminin tipik bir örneğidir. Öykü aynı zamanda sevgililerin Cupido'nun eşliğinde Roma yaşamında sürüp giden yakın bağ ve ilişkileri için bir yer hazırlar. Bundan başka, Ovidius, malzemesini yalnız mythos'lardan ve kalıplaşmış edebi kaynaklardan değil, zamanın sanat eserlerinden ve kült kaynaklarından da alır. Bundan böyle Venus bir an için Apelles tarafından yapılan resmi ile aynıdır, başka bir an, Forum Julium'daki heykelidir (sanki heykelin içinde mevcuttur)²⁹. Geçmiş ile şimdiki zaman, simgeyle gerçek, sanat ile yaşam arasında bir süreklilik ya da ortak bağ her an vardır.

Ovidius, tanrılarla insanlar arasında yukarıda sözünü ettiğimiz gibi bir yakın bağ kurup bunu sürdürmekle, tanrılarn otoritesini (yetki ve saygınlığını) temelden yıkmak gibi bir amaç gütmemektedir. Tam tersine, onların, Ovidius'un yapıtlarına karşı gösterdiği ilgi ve aşıklar için gösterdiği özen ve kaygı, tanrı otoritesi için önemli ve yapıcı bir rol oynar. Venus'un kendisi Ovidius'u "Ars" ı yazması için görevlendirir. Bu "Ars" sayesinde Cupido denetim altına girecektir; yasaların yetkili ve etkili olmadığı,

²⁶ Bk. Ovid. *Am.* I. 10.7-8; *Prop.* I. 13. 29-32; *Prop.* II. 2. 3-4; *Prop.* II. 3. 29-30; II. 34. 17-18.

²⁷ *Am.* II. 19. 27-30; III. 4. 19-22; *A.A.* I. 635-636.

²⁸ *Am.* III. 3. 35-36; *Prop.* II. 16. 53-54.

²⁹ *A.A.* III. 451-452; *R.A.* 660; *Am.* III. 2.58; *A.A.* I. 147-148; *A.A.* I. 75; *A.A.* III. 85 ve 401-402; *A.A.* II. 613-614.

kalıplaşmış ahlak alanının dışında kalan noktalarda ve konularda aşkla ilgili davranış usulleri salık verilecektir³⁰. Doğrudan doğruya Apollo, aşıklar için kendi özdeyişi olan “Kendini bil” sözünü yorumlar. Bacchus ise aşıkların dikkatini, kendisinin onlar için yapabileceği ve onların başarılarını sağlayacak noktalara yöneltir³¹. Tanrılar, ister aşıkların yardımcıları, ister aşıkların izlemesi gerekli örnekler olarak, saygınlıklarını ve mevkilerini korurlar ve aynı şeyleri şairin konularına da aktarırlar.

“Tanrıların, insanken sonradan yaptıkları hizmet ve iyiliklerden dolayı tanrılaştırıldıkları” biçimindeki Euhemeristik düşünceler Ovidius’un tanrıları işleyiş ya da sunuşunda çok az bir rol oynar görünmektedir. Bununla birlikte, Ovidius, “insanlara iyilik yapanlar ve iyi yöneticiler tanrılar arısına karşı” düşüncesini pek benimsemez³². Horatius’un “*Odae*”ının bazılarında görülen, tanrıların ayrıntılı bir biçimde işleniş ve yorumu, Augustus’u böyle bir ortama yerleştirmek için duyulan ihtiyaçtan doğmaktadır³³. Ovidius’un bu konuyu aşk elegeia’sında kullanımı sınırlıdır ve karşılaştırma (analogia) durumlarında (Gaius için yazılan “propempticon”da olduğu gibi özellikle tanrı babalarla oğullarını karşılaştırma) ve Augustus ile Cupido’nun kan bağlarını açıklama³⁴ durumlarında kullanıldığı görülmektedir.

Ovidius’un tanrıları aşk elegeia’sında kullanmasında belki de en etkin ve en önemli tek faktör onun, tanrıların sembolik değerini ve bu sembolik değeri kendi düşünce ve kavramları için geliştirebileceğini bilmesidir. Bu, özellikle Cupido’nun durumunda açıkça görülebilir. Bu tanrının özellik ve sıfatları, çeşitli ruh durumları ve görüş açısından bakılıp yorumlanırsa, hem zengin bir şairane süslemecilik ögesi hem de esnek ve etkin ifade usulü sağlar. Ovidius, büyük ölçüde, bu sembolik “image”lar sayesinde tanrıların kişiliğini geliştirip bütünlük, böylece kendi düşünce ve duygularını okuyucularına aktarmak için onları bir araç olarak kullanır.

³⁰ A.A. II. 157-158; A.A. II. 595-598.

³¹ A.A. II. 493 v.d.; A.A. I. 525.

³² Bu yönde bazı gelişimler görülmektedir. Örneğin felsefede erdem kavramı ve işleniş tanrı ve insan arasındaki farkı azaltmaktadır. Büyük İskender de dahil Hellenistik krallıkların kendilerini tanrılaştırmak amacıyla yaptıkları propagandalar da bu tür bir mantığa dayanmaktaydı. Euhemerios ve felsefesi Ennius’un Latinceye çevirisi sayesinde Roma’da bilinmekteydi. bk. Cicero, *De Natura Deorum*, I. 119; bu düşüncenin kullanımı için bk. Ovid. *Tr.* V. 3. 19-26; A.A. I. 189-190; Ver. *Aen.* VI. 801-805; Hor. *Ep.* II. 1. 5-8; Hor. *Od.* IV. 5. 31-36.

³³ Örneğin, Hor. *Od.* I. 2. 25-52; III. 3. 9 v.d.

³⁴ A.A. I. 185 v.d.; *Am.* I.2 51.

Ovidius'un geleneksel öyküleri ve kavramları kendi amacına uyarlamakta gösterdiği beceri ve yaratıcılığı dikkate değer bir şeydir, belki de yalnız kendisine özgü bir niteliktir. Şair, bir "vates" olarak, yalnız tanrılarla ilişki sağlamaz ve onlar üzerine kişisel olarak bilgi edinmez, bir de onlar üzerine ne söylemek istiyorsa onu kendi yaratır, yerine göre kendi düşüncelerini onlara mal eder ve onlara söyler. Ancak Ovidius, "Eski öyküler şairlerin uydurmalarıdır" düşüncesini bir yandan tanıırken, "Bu öyküler tanrı doğasına uygun değil"³⁵ düşüncesinden yola çıkarak okuyucularını, bunları inkâr etmeleri için etkilemeye çalışmaz, tersine tanrıların kendi eserleriyle ve betimlediği insan dünyasıyla daha yakından ilgilenmesini sağlar³⁶. Bu dünya ise artık eski kahramanlar dünyası değil de bir aşıklar dünyasıdır.

³⁵ Eur. *H.F.* 1340-1346; *Am.* III. 6. 17; III. 12. 19 v.d.

³⁶ Örneğin, *Am.* I. 2. 19 v.d.

a) Cupido Romalı bir saray üyesi gibi zafer töreni kutlar.

b) Bir gladiatör gibi "arena"da dövüşür ve mızrak kullanır (*A.A.* I. 165 v.d.).

c) Cupido ve Bacchus Roma'da bir şölene birlikte katılırlar ve dostça bir güreş yaparlar (*A.A.* I. 231 v.d.).

d) Venus Genetrix (heykeli olmalı) Julius Forum'undaki ve Aqua Appia'ya komşu olan tapınağından yeni aşıklara güler (*A.A.* I. 87).

e) Venus (heykeli olmalı) hırsız ve sahte bir aşığı sevgilisi ile tartışırken yine bu tapınağından seyrederek (*A.A.* III. 451-452).

KISALTMALAR

Ovid. : Ovidius
Prop. : Propertius
Tib. : Tibullus
PMG. : Poetae Melici Graeci
Hor. : Horatius
Ver. : Vergilius
Eur. : Euripides

Ovidius'un Eserleri:

Am. : *Amores*
Her. : *Heroides*
A.A. : *Ars Amatoria*
R.A. : *Remedia Amoris*
Met. : *Metamorphoses*
Fas. : *Fasti*
Tr. : *Tristia*
Ex P. : *Ex Ponto*

Euripides'in eseri "*Hercules Furiens*" : *H.F.*

Vergilius'un eseri "*Aeneis*" : *Aen.*

Horatius'un eseri "*Odae*" : *Od.*

Horatius'un eseri "*Epistulae*" : *Ep.*

ÇEŞME KALESİ

Prof. Dr. TUNCER BAYKARA

*Bu çalışmanın ilk taslaklarını okuyup
teşvik eden rahmetli Prof. Dr. Cengiz
ORHONLU'nun aziz hatırasına.*

Çeşme, Anadolu'nun batısında, Adalar Denizi içine girmiş bir yarım-
adanın da ucunda yer alan bir liman ve kasabadır¹. Urla veyâ Çeşme
Yarımadası diye anılan bu yarımada, asıl kütlesi kuzey-güney istikametinde
uzanmakta olup, kuzey kısmına Karaburun denmektedir. Bu kütle ile
hemen aynı istikamette yarımadanın batısında Sakız adası uzanmaktadır.

Çeşme 1985 sayımında 10.124 nüfuslu olup, bu sayı yaz aylarında on
katından fazla artar. Çünkü deniz kıyıları sebebiyle bütün Türkiye, hatta
dünyada ünlü bir yerdir.

Çeşme, kelime olarak farsçadır; fakat farsçadaki "su kaynağı, pınarı"
anlamı² Türkçe'de biraz mânâ değiştirmiştir. Çünkü Türkçemizde "çeşme",
'pınar, kaynak'dan farklı olarak, bir musluk = lüle (oluk) geçirilmiş, tekne-
ahar yerleştirilmiş bir tesis, bir yapıdır. Böylece hem insanlar kaplarına ra-
hatlıkla su doldurabilir, hem de hayvanlar orada su içebilirler. Çeşme'nin
türkçede ki anlamı, uzak veya yakın pınarlardan borularla su getirilip, uy-
gun yerlerdeki tesisler, yâni çeşmeler yapılmasıyla ilgilidir. Onun içindir
ki, Çeşme kasabasındaki "çeşme", su kaynağı değil, istifâde edilecek su te-
sisleri anlamındadırlar. Dolayısıyla "çeşme" artık burada Türkçeleşmiştir.

1. Eski Tarihi: İzmir'in batısındaki yarımada, tabii şartları gereği, her
yerde büyük şehir oluşmasına imkân vermemiştir. Çok eski, MÖ 10.000—

¹ Çeşme hakkında genel bilgi için bk. *İslâm Ansiklopedisi*, Çeşme madd: III. 386-388;
EI, 2.ci baskısı; Şemseddin Sâmî, *Kamus ül-Alâm*, III, 1875; öteki ansiklopedilerdeki bilgiler
çok daha umumî dir.

² H. Amid, *Ferheng-i Amid*, Tahrîr 1352, s.479: "suyun yerden dışarı çıkıp akdığı
yer"; Eski sözlükler, Farsça anlamına uygun mânâ verirler (meselâ bk. *Lügât-ı Nâci*). *Ka-
mus-ı Türki*' de Türkçedeki mânâsı belirtilmiştir: "İçilecek mâ-i câri akan yer ki ya daima
akar veyahud hazne ve musluğu olup"; Çeşme şu halde, kaynak (fransızca: source, İngiliz-
ce: spring) anlamından değişerek şimdiki son mânâsına (fransızca ve ingilizce: fountain) gel-
miştir.

5.000 yıllarındaki durumu kesinlikle bilemiyorsak da, Roma çağı üç önemli şehir ile takib edilebiliyor. Daha önceki dönemin parlak şehiri Klazomenai ile Eritrai ve Teos, üç coğrafi yörenin iskân yeridir³. Nitekim Klazomenai, yakın yüzyıllarda yeri değişmişse de, Kilizman adıyla yaşamıştır. Bugün Urla ona halef olmuş sayılabilirse de aslı yeri, Urla İskelesidir; Seferihisar 4-5 km. yakınında olan Teos'un yerini almış kabul edilebilir.

Bunlar içinde, yer bakımından değişik bir özellik gösteren yer, Eritrai'dir. Eritrai adı Türkler devrinde Ildırı şekli ile yaşamağa devam etmiştir; fakat geç Selçuklu ve Beylikler devrinde yer olarak, bir başkası Çeşme, gelişmeye başlamıştır. Gerek Seferihisar, gerekse Urlada, nihâyet 4-5 km.lik bir yakınlık yeni Türk iskânı için yeterli olurken, Eritrai da durum farklı ve Türk devrinin şehri, 20 km.kadar uzaktadır.

Çeşme'yi yakından ilgilendiren Eritrai ile Çeşme'nin şartlarıdır. Roma çağının parlak şehri, Bizans devrinde gerilemiş ise de, yine de etkinliğini sürdürmüştü. Zira Türk yerleşmesinin "Ildırı" adını taşıması, açıkça Eritrai'nin Bizans devrindeki şeklinin bir devamı kabul edilmelidir⁴. Ama burada Eritrai = Ildırı yerine neden Çeşme'nin önem kazandığının tarihi ve coğrafi şartları ile birlikte belirlenmesi gerekir.

Urla yarımadasının, Bizans devrindeki durumu, biraz değişiktir. Gerçi XI. yüzyıldan sonraki dönem hakkında iyi bir çalışma vardır⁵. Ancak, Anadolu için, devlet merkezinin İstanbul olması, bazı yörelerde olumsuz etki yapmıştır. Bunlar umumiyetle Batı Anadolu şehirler olup⁶, Urla yarımadası da bu arada sayılabilir. Nitekim Teos, Bizans devrinde tamamen harab olmuş, ahali orayı terketmiştir. Eritrai de halk tepeye inşa ettiği daha küçük kaleyi esas edinmiştir. Nihayet Klazomenai kara ile ilişkisini kesip, adada savunmaya daha elverişli bir küçük iskana dönmüştür. Bu durum, Türkler geldiğinde, adı geçen yerlere verilen isimlerin devamlılığından da anlaşılabilir. Teos, artık harabe olup, buraya "Bodrum" den-

³ Cevdet Bayburtluoğlu, *Erythrai*, Coğrafya-Tarih-Kaynaklar-Kalıntılar Ankara 1975, s.10.

⁴ C. Bayburtluoğlu, *Aynı Eser*, s.13.

⁵ H. Ahrweiler, "l'Histoire et la Géographie de la Région de Smyrne entre les deux Occupation Turques", *Travaux et Mémoires*, I, s. 1-204.

⁶ W. M. Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, İstanbul 1961, s.

miştir⁷, Eritrai, kısmen nüfus ihtiva ettiğinden Ildırı olmuş, Klazomenai de Kilizman olarak devam etmiştir.

2. Türk Fethi:

a. 1071'i takip eden yıllarda, İzmir ve yöresinin fethi açık olarak bilinmemektedir. Gerçi 1085'lerde İzmir'e Çaka Beğ'in hâkim olduğu bilinmemektedir⁸. Çaka Beğ'den önce de bazı Türklerin geldiği, müstahkem şehirlere hâkim olmakla birlikte, öteki sahalara yayıldıkları söylenebilir. Muhtemelen 1080'li yıllarda Urla yarımadası da Türklerin elindedir.

Çaka Beğ'in on yıldan fazla süren ilk Türk hâkimiyeti, İzmir için olduğu gibi, Çeşme için de ilk ve çarpıcı neticelerini vermiş olmalıdır. Çaka Beğ'in İzmir tersânesinde yaptırdığı gemilerle Adalar Denizine açıldığını, Sakız adasına sefer ederek hâkim olduğunu biliyoruz. Bizans karşı saldırısını önlemek için, donanması yanında askerlerini karadan, Sakız'ın karşısındaki bir yere kadar götürmüştü⁹. Çaka Beğ'in karadan getirdiği askerlerini Sakız'a geçirdiği liman, şimdiki Çeşme olmalıdır. Çünkü Sakız'ın karşısında olmak özelliği, sonraki yüzyıllarda Çeşme'nin ortaya çıkmasında en etkili unsur olacaktır. Ancak bu kısa dönemin, XI. yüzyılın sonlarında Çeşme'nin belirlenmesine ve seçilmesine imkân verse bile, bir varlık göstermesi için yeterli olmadığı muhakkaktır. Kısacası Çeşme'nin varlığı XI. yüzyıl sonlarına kadar gidebilir; lâkin bu önemli biryerleşmeye imkân vermemiştir.

Çaka Beğ'in hakimiyetinin kısa sürmesi, Türklerin İzmir ve çevresinde kendi şartlarıyla ortaya koyabilecekleri gelişmelere imkân vermemiştir. Çünkü Bizans, yeniden yöreye hâkim olarak, kendi oluşumunu devam ettirecektir¹⁰.

XIII. yüzyıl başlarında, 1204'ten sonra Bizans'ın merkezinin Anadolu'ya taşınması şüphesiz yarımadaı da etkilemiştir. Bizans imparatorları-

⁷ "Bodrum" adının, antik harabelere verildiğine dair bk. T. Baykara "Bodrum Adına Dair", *Belleken*, XLV/2,178 (Nisan 1981) s.5-8; Nitekim Dukas, XV.yüzyıl başlarında, Cüneyd Bey'in hareketlerinden söz ederken, Eritre, Klazomene'den gayri Vriula(Urla)dan söz eder, Teos'dan değil: *Bizans Tarihi*, (VI. Mırmıroğlu çev.) İstanbul 1957, s.105.

⁸ A.N. Kurat, Çaka Bey, Ankara 1966, s.26; T. Baykara, *İzmir Şehri ve Tarihi* İzmir 1974, s.71-72.

⁹ A. Nimet Kurat, *Çaka Bey*, s.31.

¹⁰ Tuncer Baykara, *Aynı Eser*, s.74.

nın zaman zaman yarımada yakın yerlerde kalmaları da buna eklenmelidir¹¹. Ancak bu dönemin, doğrudan Çeşme'yi ilgilendiren bir yönüne tesâdüf edemedik.

b. Çeşme'de Nihâi Türk Dönemi:

XIII. yüzyıl sonlarında, Germiyanlıların Batı Anadolu'ya yönelik hareketinde, Sasa Beğ yöreye ileri harekâtı başlatmış, ilk başarıları da kazanmıştı. Ancak daha sonra Aydınoğullarından Mehmed Beğ, XIV. yüzyıl başlarından sonra, bu harekette daha büyük bir önem kazandı. Hatta bir süre sonra Sasa Beğ'i bertaraf ederek İzmir ve dolaylarının fethinde yegâne şahsiyet oldu¹².

Mehmed Beğ'in 1317 sonlarında Kadife-Kale'yi aldığı bilinmektedir¹³. Çünkü İzmir o devirde iki kale olup, birisi de Liman kalesi idi. Mehmed Beğ, topraklarının idâresini oğullarına verdi; En büyük oğlu Hızır'a Aya-suluğ, ikinci oğlu Umur'a İzmir, üçüncüsü İbrahim'e Bodemya (Bâdemiye), Süleyman-Şah'a da Tire'yi vermişti¹⁴. Ancak olaylar, Çeşme dolaylarının fethinde, Umur Beğ'in küçük kardeşi İbrahim'in etkin olduğunu gösteriyor.

Halk an'anesi Urla'nın ünlü câmiinin¹⁵ *Fatih İbrahim Beğ* 'e ait olduğu belirtir. Fatih İbrahim Beğ bu câmii, İldırı'yı kâfirden aldıktan sonra, oradan getirttiği sütûnlarla yaptırmıştır¹⁶. Böylece Fatih İbrahim Beğ, Çeş-

¹¹ Bizans döneminde, belki de erken Türk devrinde, yarımada'daki yerleşmelere Türklerin gelmiş olabileceği akla geliyor: Bunlar Balkanlardan göçürülmüş olabilir: Karaburun batısındaki Boynak aynı zamanda bir Kuman başbuğu adıdır: A.N. Kurat, *Aynı eser*, s.41 Urla'nın Özbek köyü adı, Alınordu Hanı Öz-bek Han'ı hatırlatıyor; bu adları XV. yüzyıldan beri biliyoruz.

¹² H. Akın, *Aydın Oğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma*, Ankara 1968' s.17 ve dev.; İ.H. Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ankara 1969, s.104-105.

¹³ P. Lemerle, *l'Emirat d'Aydın*, Paris 1957, s.50, 61.

¹⁴ *Düsturnâme-i Enveri*, (Mükrimin Halil neşri), İstanbul 1928, s.18; *Le Destan d'Umur Pacha*, (I. Melikoff-Saray neşri), Paris 1954, s. 48; H. Akın, *Aynı eser*, s.30-31: Fatih İbrahim Beğ, ağabeyi Umur Paşa'dan daha önce öldüğünden (1344) geride bıraktığı yetimlerini Kara-subaşı Hasan ve Cüneyd Beğleri, Umur Paşa himâyesine almış olacaktır.

¹⁵ 1301 *Aydın Vilâyeti Salnâmesi*, s.97: "Asâr-ı atikadan nefis bir câmi"; 1317 *Aydın Vilâyeti Salnâmesi*, s.484: Fatih İbrahim Beğ Câmii".

¹⁶ Bu rivâyet, 1965'den sonraki yıllarda, Urla'da Fatih İbrahim Beğ câmiinde, ihtiyarlardan bizzat duyulmuştur; İldırı ile Urla câmii arasındaki bağ, gerçek temeli olmaksızın akla gelemiz; nitekim bazıları, İbrahim Beğ'i Fatih'in vezirlerinden birisi kabul ediyordu.

me yöresinin de fatihi olarak kabul edilebilecektir. Fatih İbrahim Beğ'in çocuklarının bu yöre ile yakın ilgisi vardır¹⁷. Özellikle Cüneyt Beğ'in Yarımada ile münasebetleri, babasının hatıralarının canlı oluşundan dolayı dikkate değerdir¹⁸. Umur Beğ'den önce, 1344'de öldüğü anlaşılan İbrahim beğ Seferihisar, Urla istikametiyle Çeşme havalisine ulaşmış olmalıdır. İldırı'ya yönelirken bir önemli merhâle de Birgicek'tir. Buradaki câmi, erken devirde yapıldığından (*Sultan*) *Alâeddin* adını taşıyordu.

3. Batı Anadolu'da şartların değişmesi:

a. Aydın-oğullarının Batı Anadolu'ya hâkim olmaları, Anadolu'daki birliğe Batı Anadolu'yu da katmaları, etkisini hemen göstermiştir. Aydın-oğlu Umur Beğ'in, İlhanlı vâlisi Timur-Taş'la Eğridir'de görüşmesi, "bedraka" vergisini kaldırtması¹⁹, Aydın-oğulları memleketinin Anadolu içleri ile olan yakın münâsebetinin göstergesidir. Ayrıca, Aydın-Oğulları, Adalar denizi kıyısındaki liman şehirlerindeki dış ticâretin önemini de kavramışlardır. Bu dış ticaretin Anadolu içlerinden de beslenmesi için, geniş çaplı teşebbüsler de olmuştur.

Antik dönemin ünlü liman şehri Efesos'un Bizans döneminde eski ehemmiyetini kaybettiği, hatta şehrin daha içeriye çekildiği bilinmektedir. Aynı şekilde Miletos'da da doğrudan liman oluşu engelleyen, bir başka deyişle geçmiş dönemdeki şartların değişmesi olayı vardır. Buna karşılık İzmir, küçülmüş ve şehir adeta iki kısma bölünmüş olmakla birlikte, liman oluşu özelliklerini devam ettirmektedir²⁰. Cenevizlilerin, 1261'de elde ettikleri imtiyazlarla kıyıda apayrı birkale-şehir "Gâvur İzmir" tesis ettikleri de bilinmektedir.

İki kale olan İzmir'in kara kalesi, Kadife-Kale, daha erken tarihlerde 1317'de Aydınolu Mehmed Beğ tarafından alınmıştı²¹. Umur Beğ bura-

¹⁷ *Dukas* (s. 105) şöyle der: "Cüneyd, Vriula, Eritre (ve) Klazomene'nin ve diğer köylerin bulunduğu yerlerden geçerek ilerledi. O civarda bulunan dağlarda oturan Türklerin hepsi çok cesur ve muharip adamlardı ve Cüneyd'in baba dostları idi". İbrahim Beğ'in yöredeki vakıfları için bk. H. Akın *Aynı Eser*, s.71-75.

¹⁸ Cüneyd Beğ, hep bu yöreye dayanacak, en sonunda Seferihisar dolaylarındaki İpsili Hisarına sığınacaktır. Bk. *İA*, Cüneyd madd.; H. Akın, *Aynı Eser*, s.82.

¹⁹ T. Baykara, "Denizli'de Yeni Bulunan İki Kitâbe", *Belleten*, XXIII, 130 (Nisan 1969) s.159-162; keza bk. Tuncer Baykara, "Türkiye Selçuklularında Bazı Vergilere Dair", *IX. Türk Tarih Kongresi, 1981, Kongreye Sunulan bildiriiler*, II. cilt, ankara 1988, s.687-695.

²⁰ Tuncer Baykara, *İzmir Şehri ve Tarihi*, s.28-29, 74.

²¹ H. Akın, *Aynı Eser*, s.31, not: 186; T. Baykara, *İzmir Şehri ve Tarihi*, s.75; P. Lemerle, *Aynı eser*, s.50, 61.

daki İzmir'e "beğ" olmuş, kıyıda hâlâ "gâvur"ların elinde olan Liman-kalesi = Gâvur İzmir ile iki yıldan fazla mücadele etmiştir. Bu mücâdeleli dönemde, varlıklarını ticârete bağlayan Cenevizliler de güç durumda kaldıklarından, sonunda Umur Beğle anlaşarak, İzmir'i terketmişlerdir (1327). Cenevizliler Umur Beğ'in bilgisi ve yapılan anlaşma dâhilinde, ticârî ilişkilerini Sakızdan sürdürecektlerdi. Umur Beğle anlaşmış olmalarını, kaynağımız "illik" olmak deyimini ile ifade etmektedir²².

İzmir şehrinde, Umur Beğ'in kendi şartlarında geliştireceği hayatın yanında Ceneviz dış ticâreti için Sakız adası, yeni bir üs durumundadır. Lâkin, Bizanslılar, Sakız'daki bu yeni gelişmeyi durdurmak için harekete geçerek, Sakız'ı idârelerine almışlardır. Umur Beğ'in garantisi altındaki Cenevizlilerin ki önderleri, Mese Marti—Martino Zaccaria idi, Bizans idâresine girmeleri üzerine Umur Beğ Sakız üzerine bir sefer yapmıştır.

Umur Beğ'in hayatını anlatan kaynağımız, *Düstûnâme* nin tafsilatlı olarak anlattığı bu sefer, 1329-30 kışında, muhtemelen 1330'un ilk aylarında gerçekleştirilmiştir. Hedef Sakız adası olduğundan, İzmir'de inşa edilen donanma yanında, karadan birlikler ve Umur Beğ'in kardeşleri de Sakız'ın karşısına gelmişlerdi. İşte bu vesile ile ki, ilk defa olarak Ç e ş m e adı geçmektedir²³.

Çeşme, bu sefer için gerçekten bir üs olmuştur. Sakız adasındaki mücadele sonunda Bizans yenilmiş, Sakız yeniden Ceneviz idâresine verilmiştir ki, bu Ceneviz idâresi, Türk yönetimi ile anlaşmış ve ona "il" olmuş bir idâredir. Nitekim Cenevizlilerin idâresi altında Sakız, 1566 ya kadar, özel durumunu devam ettirecektir²⁴.

Sakız adasında, Türk idâresi ile anlaşma bir ticâret topluluğunun varlığı, Batı Anadolu ve bu arada Urla yarımadasının sonraki yıllardaki gelişmesinde çok etkili olmuştur.

²² *Düstûnâme*'de şöyle denilmiştir:

Kaleyi Paşa'ya teslim eyledi
Çıkarur hem Paşa anı toyladı
Sakız'a oldu Mese Marti revân
İllik oldu andadur ana mekân

Bu olay için bk. T. Baykara, *İzmir Şehri ve Tarihi*, s.75; P. Lemerle, *Aynı Eser*, s.55.

²³ *Düstûnâme-i Enverî*, M. Halil neşri, s.23; I. Melikoff-Sayar neşri, s.57; P. Lemerle, *Aynı eser*, s.50-60.

²⁴ Ph. P. Argenti, *The Occupation Chios by the Genoese and Their Administration of the Island*, Cambridge 1958: *İA*, Sakız madd.

b. Türk İskânının Umumî Görünüşü:

Anadolu'daki Türk iskânının kendisine mahsus şartları, elbette Urla yarımadası için de geçerlidir. Lâkin iskânın, deniz kenarlarında, daha değişik bir boyut ve özellik kazanacağı da şüphesizdir. Bataklık ve çok sıcak kıyıların hiçbir zaman iskân edilmediği bilinmektedir. Buna karşılık yaylak-kışlak hayatına imkânı verebilecek, verimli ova veyâ yaylalarda yerleşme daha çoktur.

Batı Anadolu'da deniz kıyıları, iskândan başka bir sebeple boş kalmıştır. Denizlerin tam Türk hâkimiyetinde olmadığı dönemler de, ki bu dönem XI-XVI yüzyıllara kadar çıkar, kıyılar hiç de güvenli değildir. Düşmanlar, küçük veya büyük gemilerle korsanlar âniden saldırıp evleri barkları yakıp, insanları esir alır veyâ öldürebilirlerdi²⁵. Bu sebeptir ki, eğer bir kale yoksa, iskân hiçbir zaman kıyıda olmamıştır.

Urla yarımadasında, Osmanlı tahrir kayıtları XV. yüzyılın ikinci yarısında başlamaktadır. Bu zamanın bilgilerini XIV. yüzyıl başlarına, yâni yüzelli yıl geriye götürmek mahzurlu görünürse de, bir fikir vermek açısından yararlıdır. Çünkü yarımada eski hristiyan nüfus pek kalmamıştır. Sadece bazı yerlerde, Urla gibi, eski Klazomenai'nin yerli hristiyan halkı varlığını sürdürmektedir. Eritrai'nin veya başka yerlerin eski halkı, muhtemelen Türklerin gelişi öncesinde, korkudan hemen yakınlardaki adalara geçmiş olacaktırlar. Bu açıdan, Urla Yarımadasındaki iskânda Türkler yer bakımından hayli serbest kalmışlardır.

Bilinen şehir ve kasabalar, kıyıda belirli bir mesâfe içerdedirler. Urla, kıyıda, Urla İskelesi'nden 4-5 km içerdedir. Seferihisar, Sığacık veya Teos'dan yine aynı mesâfede içerdedir. Tıpkı bunun gibi, *Çeşme* adını taşıyan ilk yerleşme de kıyıda 3 km kadar içerde bulunuyordu²⁶.

Anlaşıyor ki, kıyılardaki Türk yerleşmeleri, belirli bir güvenlik sahası gözönüne alınarak oluşuyordu. Bu mesâfe, bir yürüyüş saati olarak kabul

²⁵ İzmir'e 1472, Çeşme'ye 1472 ve 1501 saldırıları, bu gerçeğin açık belirtileridir.

²⁶ XIX. yüzyıl sonlarında, Çeşme Kasabası'ndan ayrı olarak Çeşme-köyü diye anılan bu köyde, 1307/1891 *Aydın Vilâyeti Sahnâmesi*'ne göre 17 hânede 67 nüfus vardı; Bedriye Türkoğlu, 1946'da hazırladığı *Çeşme Monografyası*'nda (İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü), "bugün orada selcukilerden kalma harab bir mescid yıkık bir minare ve bir türbe vardır" der. Câmîin yapısı, XV. yüzyıla kadar geri gider: H. Rahmi Ünal, "Çeşme Köyü Câmisi, Çeşme/İzmir", *Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi*, (İzmir, Ege Üniversitesi), IV, 1988 s.117-123.

edilebilir. Kıyıya düşman çıktığında karşı koyabilmek, eğer imkân yoksa geriye, müsait yerlere çekilebilmek için zaman kazanmak amaç idi. Kıyılardaki hemen bütün iskân böyle oluşmuştur. Yine bu esasa bağlı olarak, Eritrai'nin yerine kurulan Türk yerleşmesi Ildırı da, kıyından 3 km daha içerde bulunuyordu²⁷.

Görülüyor ki, güvenlik mesâfesi nazarı itibâre alınarak Urla yarımadasında yeni Türk iskânı başlamıştır. Bu iskân, XIV yüzyılda görülmeye başlamıştır. Halk rivâyeti, Fatih İbrahim Beğ'in o vakit ormanlık olan Urla'da kendi adını taşıyan bir Cami yaptırdığını belirtir. Aynı şekilde, daha eski bir câmi, Birgicek köyünde yapılmıştır²⁸. XIV. yüzyılda ait iskânda, halkın bir kısmının henüz daha yerleşmemiş veyâ yaylak-kışlak arasında tam karar verememiş olması da söz konusudur.

c. Ildırı'nın gerilemesi, Çeşme'nin gelişmesi:

XIV. yüzyılda görülen Türk iskânı, umumî esasları yanında bir başka gelişmesiyle de dikkati çeker. Bu gelişmede en önemli olay, Roma çağıının ünlü şehri, canlı ve parlak bir geçmişi olduğu kalıntılarıyla da anlaşılan Eritrai'nin mirasçısı Ildırının gelişmesinin durmasıdır. Ildırı, kazılarda çıkan sikkelerin de gösterdiği gibi²⁹, Türk fethinin ilk döneminden beri meskûn bulunmaktadır. Limanı güvenilir olduktan başka, kaynak suları da çok bol ve güdür.

Eritrai, Roma devrinin, yâni ülkenin bütün ilişkilerinin Roma ile yapıldığı devrin önemli bir limanı ve şehri idi. Bu kıyılardaki deniz ve rüzgâr şartlarının incelenmesi, muhtemelen Eritrai'nin kuruluşunda, Roma ile ilişkilerin gözetildiğini ortaya çıkarabilir. Ancak, Bizans döneminde merkezin İstanbul oluşu, Urla yarımadasındaki canlı hayatı geriletmiş, Bizans döneminde Eritrai küçülmüş idi. Türkler geldiğinde, zaten Eritrai eski canlılığından pekçok şey kaybetmiş idi. İlk Türk döneminde zaten yarımada ortasında, merkezi yerde bulunan Birgicek dikkati çekebilecektir³⁰.

²⁷ Piri Reis'in haritasında (*Kütâb-ı Bahriye*, İstanbul 1935, s.163) Karye-i Ildırı, Mâi Ildırı'dan geride gösterilmiştir: haritanın lâtın harfli şekli için bk. C. Bayburtluoğlu, *Erytrai*, harita: 2; Ildırı, XV. yüzyılda tamamen Türklerle meskûndur; ancak XVII. yüzyılda bir salgın hastalık köyü tamamen boşaltacaktır. Yerlerine Adalardan Rumlar gelip yerleştiler ki, onlar da 1922 sonrasında geldikleri yere gittiler.

²⁸ Mahallî bilgi; keza bk. B. Türkoğlu, *Çeşme Monografyası*.

²⁹ C. Bayburtluoğlu, *Aynı Eser*, s.25.

³⁰ Nitekim XV ve XVI. yüzyıllarda burada pazar kurulduğu da bilinmektedir.

XIV. yüzyılda, Sakız adasındaki Cenevizli tüccarlar, Anadolu ile ilişkilerini sağlamak zorunda idiler. Sakız şehri ile Anadolu arasındaki ilişkilerde, şüphesiz İzmir, Foça veya Ayasuluğ limanları da söz konusu olabilirdi. Fakat deniz ve rüzgar şartları, bu ulaşımın daha başka bir biçimde gerçekleşmesine imkân verdimiştir. P.P. Argenti, Sakız'a, Foça şapının dahi Urla İskelesi yoluyla geldiğini işaret etmektedir (I, 488). Şüphesiz bu ve daha başkaları, Sakız ile karşı Anadolu kıyısı arasındaki ulaşımın kolaylığı ile ilgilidir. Anadolu kıyılarında ise en elverişli durumda olan yer Çeşme limanıdır³¹.

Aydınoğlu Umur Beğ'in, 1328 ile 1344 arasında, ticâretin İzmir'e yönelmesi için çaba göstermiş olması olağandır. Fakat 1344'de Liman kalesi'nin yeniden Haçlılar eline geçmesi, Umur Beğ'in dört sene uğraşmasınan rağmen kaleyi geri alamaması, üstelik bunun için şehid düşmesi, İzmir'in ticâretinde olumsuz etli yapmıştır. Her iki İzmir, Müslüman ve Gavrur İzmir arasında XIV. yüzyılın ikinci yarısında devam eden mücâdele, Sakız adasındaki ticâret evlerinin faaliyetinin iyice artmasına sebep olmuştur. Zaten Aydınoğulları ile anlaşmaları da olduğundan, Sakız ile Anadolu kıyıları arasındaki deniz ulaşımı, Urla yarımadasının batı kıyılarında uygun liman arayışını kısa sürede sonuçlandırmıştı. Daha uzak, daha karmaşık giriş-çıkış imkânı olan Eritrai'nin yerine, Çeşme tercih edildi. Çünkü Çeşme, Sakız'ın hemen tam karşısında olup aralarında 18 mil mesâfe vardır³².

1330 tarihinde ilk defa adına rastladığımız Çeşme antik önemli bir yerleşmeye sahip değildir. Bazı eserlerde antik Cysus un yerinde olduğu söylenirse de³³, ne Çeşme-köyü ne de şimdiki yerinde hiç bir eski kalıntı yoktur. Daha güneydeki Ovacık da, muhtemelen Bizans devrinde dağınık bir köy yerleşmesi görülmüş olabilir. Fakat, bu yerleşmenin Türk dönemi Çeşme'si ile bağı düşünülemez. Herhalde, Çeşme-köyü diye bilinen, kıyıdan 3 km kadar gerideki Türk yerleşmesi de, geleceğin Çeşme'si ile değil, doğrudan XIV. yüzyıl şartlarının eseridir. Ancak yüzyılın ikinci yarısında-

³¹ Çeşme'den açık havada Sakız şehri görülebilmektedir: *Aydın Vilayeti Salnâmesi*, 1307/1891, s.571.

³² Piri Reis, *Kitâb-ı Bahriye*, İstanbul 1935, s.162; Evliya Çelebi, *Seyahâtname*, İstanbul 1935, IX, s.109.

³³ Meselâ I. Melikoff-Sayar, *Aynı eser*,s.57; M.N. Bouillet, *Dictionnaire Universel d'Histoi-re et de Géographie*, Paris 1847⁴, s. 450: Cyssus; s.1739: Tcheshmé.

dır ki, kıyadaki çeşmelerden dolayı bu adı alacak³⁴ yerleşme, bir önemli iskele ve liman olacaktır.

Çeşme, Eritrai kadar olmasa da çevre şartları ile uygun bir liman idi. Hemen bütün rüzgârlara kapalı olan limanı, çevresindeki ziraat sahaları ve çeşmeleri, denizcilerin bütün ihtiyacını karşılayabilecek niteliktedir³⁵. Denizciler için su ihtiyacının çok daha önemli oluşu, Çeşme adının ortaya çıkışından da belli olmaktadır.

Aydın-oğullarının Urla yarımadasındaki hâkimiyetleri, Çeşme'nin ortaya çıkışı yanında, bir büyük netice daha vermiştir. Yöredeki Türkler, Aydınoğlu Gazi Umur Beğ'le birlikte deniz seferlerine katıldılar. Türkler daha 1340 larda Adalar denizi ile ilgili bilgileri az-çok edinmiş olmalıdırlar. 1344'de İzmir'in Liman-kalesi'nin Haçlılar eline geçmesi, bilgili ve tecrübe sahibi Türklerin denizlerdeki faaliyetine engel olmamıştı. 1348'de Umur Beğ'in şehid düşmesi Türklerin Adalar denizindeki uzun mesâfeli faaliyetini durdurdu. Ancak yöre Türkleri denizle ilgili bilgi ve tecrübelerini denizlerde kullanmağa devam ettiler³⁶. Muhtemelen bir kısım Türk reisleri, artık Adalar denizine açılmak imkânı bulamayınca, Sakız adası ile Çeşme arasındaki ulaşımda etkili şekilde görev almışlardır. Nitekim Çeşme ile Sakız arasındaki ulaşımda Türk gemicilerin etkinliği XIX. yüzyıla ortalarına kadar devam edecektir³⁷. İlk Osmanlı denizcilerinin bu yöreden çıkması da bir tesâdüf olmasa gerektir³⁸.

Netice olarak, Çeşme, XIV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Sakız adası ile Anadolu arasındaki ticarete en önemli bir giriş limanıdır. Nite-

³⁴ *İzmir Vilâyeti 1929-30 Senesi İstatistik Yıllığı*, İzmir 1939, s. 27-28: "Çeşme evvelce yarım saat uzaklıkta ve cenûbi şarkisinde bulunan Çeşme-köyü kasabasının iskelesi iken Çeşme-köylü Bekir ismindeki bir zatın kazanın kuzey-batısında olan Aya-serandi-Kırklar mevkiinde Osmanlı donanmasının ihtiyacını temin için bir çeşme yaptırdığından iskele ehemmiyet kesbederek işlek bir hâle gelmiş ve bu sebeple Çeşme-köyü ahalisi iskeleye inerek bugünkü Çeşme kasabasını meydana getirmiştir".

³⁵ İngiliz deniz rehberlerinde bu özelliklerine yer verilir: meselâ bk. A.G. Findlay, *A Sailing directory for the Meditterraean Sea*, London 1868, s. 343-344; Çeşme Limanı hakkında keza bk. Piri Reis, *Aynı Eser*, s.162; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, IX, 109; *Aydın Vilâyeti Salnâmesi*, 1307/1891, s.667-669.

³⁶ Nitekim Cüneyd Beğ, sık sık Adalar Denizi'nde deniz yolu ile gidip gelir: bk. Dukas, *Aynı eser*, s.116.

³⁷ Buna işaret eden bir kayıt, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Defter nu:1174, s.103 dedir ki, ayrıca işlenecektir. Keza bk. Cevdet Paşa, *Tarihi*, İstanbul 1301, XII, 42.

³⁸ Seferihisarlı Kara Hasan, Herek Reis, Burak ve hatta Kemal Reis'ler gibi. Barbaros kardeşler de Midilli'ye yerleşen bir Türk ailesinden gelirlir.

kim Çeşme'nin bir adı, "Passagio" yâni geçittir ki, Anadolu ile Sakız adasındaki geçit durumunu göstermektedir.

ç. Çeşme'den Anadolu içlerine giden yol:

Çeşme, Sakız'daki Ceneviz tâcirlerinin³⁹ Anadolu ile ilişkilerinde bir dış ticaret kapısı olarak ortaya çıkınca, buradan Anadolu içlerine giden bir yol söz konusu olmalıdır. Gerçekten de Çeşme'den başlayarak Yarımada'yı boydan boya geçen bir yolun izlerine bugün dahi yer yer rastlanmaktadır. Kıydan mümkün olduğunca uzak giden bu yol, şimdiki Nohut-alan köyü civarından Birgicek köyüne ulaşıyordu. Buradan ovayı geçip tepeyi tırmanıyor, şimdiki yolu takiben Urla İçmeleri civarında deniz kıyısına iniyordu. Hâlen de görülen köprülerin işâret ettiği gibi, burada yol, deniz kıyısını mecburen takib ediyordu. Güvenlik, biraz içerdeki adacığa yerleştirilen bir kuvvet ile sağlanmış olmalıdır.

Buradaki Malkoç Köyü⁴⁰ civarında yol ikiye ayrılıyordu: birisi önce Urla'ya, oradan da Urla İskelesi'ne iniyordu. öteki ise Hereke ve Seferihisar'a yöneliyordu. Urla İskelesi, İzmir Körfezi'ndeki Menemen-İskelesi ile yakından ilgilidir; Menemen'in ise Manisa ile bağlantısı vardır. Seferihisar'a ulaşan yol, yine kıydan içerileri takib ederek, Cuvaovası'na varmaktadır. Cuma-ovası, XV. yüzyılda gelişmesi devam etmiş, fakat aslî özelliği, farklı iskân birimlerinden oluştuğu için, tahrirlerde yeterince önemli görülmemiştir. Cuma-ovası, bir yandan Tire, Ayasuluğ, öteki taraftan Manisa yönüne giden yolların da bir kavşak noktası sayılabilir.

Çeşme'den başlayarak, Anadolu içlerine yönelen yolun izlerine bugün dahi rastlanıldığını söylemiştik. Kaldırım, köprü ve öteki kalıntılar yanında, XVI. yüzyıl arşiv belgelerinde de yolun varlığına işâret edilmektedir. Dr. Himmət Akın'ın da işâret ettiği gibi⁴¹, bu yol üzerindeki bazı tesisler, Aydınoğulları zamanına kadar geri gitmektedir. Nitekim, Şeyh Evren⁴² adlı azizin, Birgicek ile Çeşme arasında⁴³ bir musluk, yâni çeşme yaptırdığı, evlâdının Aydın-oğlu İsa Beğ zamanından beri o musluğa hizmet ettikleri,

³⁹ Pirî Reis, Sakız adasındaki "bazergânlar"dan özellikle söz eder; *Aynı Eser*, s.164.

⁴⁰ XVI. yüzyıl tarihlerinde görülen bu köy, XVII. yüzyılda dağılmış olmalıdır; Urla İçmelerine verilen "Malgaca" adında, Malkoç adının izleri görülmektedir.

⁴¹ Dr. H. Akın, *Aynı Eser*, s.147.

⁴² Dr. Akın, Şeyh Ozan okuyorsa da, Evren adı, yörede daha başka yapılarda da geçer.

⁴³ Burası, yarımada'nın su kaynağı bakımından oldukça fakir bir bölgedir.

1560 yılları kayıtlarında dahi zikredilmektedir⁴⁴. Açıkça anlaşılıyor ki bu yolun canlanmaya başlanması, XIV. yüzyıl sonlarına kadar gitmektedir.

4. Çeşme'nin XV. yüzyılda Büyümesi:

Çeşme'de, Sakız ile başlayan ticâret, XIV. yüzyılın ikinci yarısında güçlenmiş bulunuyordu. Bu sebeptendir ki, Temür, 1402 yılı sonlarında "Gâvur İzmir"i de almasına rağmen⁴⁵ eski ticâret yolu işlemeye devam etmiştir. Çünkü İzmir'deki yeni durum, Sakız ile Çeşme arasında oluşan ahenkli ticârî ilişkileri etkileyecek derecede değildir.

Sakız'daki idâre, Aydın-oğulları ile anlaşmaları olmakla birlikte Osman-oğullarının bu yöreye gelmeleri üzerine, durumu yeniden düşünmüş olacaktır. Çünkü Osmanlılar her geçen gün daha da güçlenmekte idiler. Bunun üzerine Sakızlılar da, Aydınoğlu Cüneyd Beğ'le çekişmekte olan Osmanlıların yanında yer alarak, Aydınoğulları ile bağlarını koparmış oldular⁴⁶. Ekonomik çıkarlarını korumak için Osmanlılarla anlaşma yoluna gittiler. Nitekim Osmanlı bütçelerinde, "Sakız cizyesi", 550.000 akçe olarak, 1566 öncesi bütçelerinde yer almaktadır⁴⁷.

⁴⁴ Tapu-Kadastro, Kuyud-u Kadime, nu:571: 8a, b: "Şeyh Evren nâm aziz Birgicek ile Çeşme mâbeyninde bir musluk vaz'edüb ve mezbür musluk hidmediyçün kırk dönüm mikdarı yeri vakf edüb merhum Aydın-oğlu İsa Beğ zamanından ilâ yevmine heze ol Azizin evlâdı musluğa hizmet eyleyüb zikr olunan yerin tekâlif-i divâniyesinden muaf ve müselleminmiş ve bunun üzerine ellerinde merhum Sultan Mehmed Han ve Sultan Bâyezid Han ve Sultan Selim Han beratları olub hâlâ Padişahımız aizzallahu ensaruhu dahi muafnâme-i cedid sadaka edüb bunlar musluğa hizmet ideler ber-in müceb:

1. Mustafa veled-i Yusuf
2. Murad Veled-i Hamza
3. Abdurrahman birâder-i O.....
37. İbrahim veled-i Seydi
38. Hızır birâder-i O
39. Ali veled-i Yusuf

⁴⁵ T. Baykara, *İzmir Şehri ve Tarihi*, s.80-81.

⁴⁶ İpsili kalesine (Piri Reis bunun için Cüneyd Beğ kalesi demiş olmalı) kapanan Cüneyd'in denizden kuşatılmasına Sakızlılar yardımcı olmuşlardı: Dukas, *Bizans Tarihi*, s.117; XV. yüzyıl sonlarında Cem Sultanı takib etmek üzere İtalya'ya gönderilen Barak reis, parayı Sakızlılardan temin etmişti: Ş. Turan, "Barak Reis'in Şehzâde Cem Meselesi ile ilgili olarak Savoî'ya gönderilmesi", *Bellekten*, XXVI/103 (Temmuz 1962) s.539-555.

⁴⁷ Meselâ bk. Ö. Lutfi Barkan, "H933-034(M.1527-1528) Mali Yılına ait bir Bütçe Örneği", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt:15, nu:1-4 (Ekim 1953 Temmuz 1954) s.251-329.

Çeşme'nin bulunduğu Urla Yarımadasının, XV. yüzyıldaki durumun belirten bazı tahrirler vardır. Çeşme için en eski tahrir bilgileri, XV. yüzyılın ikinci yarısına aittir. Bu bilgilerden mevcut olanlar, Çeşme için dikkate değer mâlumât vermektedir.

a. 1466 = 871 tahriri⁴⁸:

“Karye-i Ç e ş m e Hass-ı hüdâvendigâr hulidet-hilâfetihi

M u a f - ı Şeyh Ali ve Şeyh adlu kişilere merhâmet-i Padişâhî olub ellerine Hükmi Sultânî verilüb buyrulmuş ki ulakdan ve sahreden ve cerehordan ve toğancıdan ve sekbandan ve hisar yapmaktan ve salgundan ve ev sürmekden ve selamlıktan ve azab yazmaktan ve resm-i ağnamdan ve bâcdan ve yerlerinden öşr ve harac talep etmiyeler deyü emr olunmuş

N â h i y e - i Ç e ş m e Hass-ı Hüdavendigâr Kadimî hassdır.

Karye-i İsmail Obası⁴⁹

- (1). İbrahim Fakih *imam*
- (2). Mahmud veled-i Musa *çift*
- (3). Mamalu veled-i Mahmud *kara*
-
- (63). Tağ-eri *kara*
- (64). Saib veled-i Tağ-Eri *kara*
- (75). Hasan veled-i Asıl Han *kara*
- (76). Bahşayış Dede

Kendü arak-ı cebîniyle Zaviye işledür

⁴⁸ Başbakanlık Arşivi, Kepeci, 323, s.259: Bu kısım, *Nahiye-i Urla* diye başlamakta olup, ilk olarak *Karye-i İldırı* zikredilmiştir.

⁴⁹ Çeşme Köyü'nün yerine, defterdeki *İsmail Obası* adı, dikkati çekmektedir; muhtemelen birbuçuk asır kadar önce yerleşmiş olan obayı işaret etmektedir; 45 hâne beşer nüfustan 225 eder ki, buna 35 kara eklenince 260 nüfus eder. Ancak 64. sıradaki misâlin de gösterdiği gibi, “kara” bu devirde bekâr anlamında olmamalıdır. Bu durumda 300 civarında bir nüfus söz konusu olabilir.

İki zâviye, muhtemelen sonraki devirlerde kendi adlarıyla anılmışlar fakat, fazla bir varlıkları olmadığından bir süre sonra sönmüş olmalıdır; yarımadanın öteki yerlerinde daha başka zaviyeler de vardır.

- (77). Hüseyin Dede
Zaviye-neşîn arak-ı cebînle Zaviye işledür
- (78). Elvan Derviş
Avâriz-ı Dîvânîden Hükûm-i Hümâyûn var
- (79). Hoca Sibek veled-i Elvân *kara*
- (80). Asıl beği veled-i Hamza *kara*

Cümle hâne : 80

Hane-i tamam : 42 Resm-i caba : 1.200

Hane-i kara : 35 Resm-i caba : 175

Hâne-i muaf : 3

C e m ' a n H â n e : 80

Öşr-i gendüm müd : 12 kıymet : 7.200

Öşr-i cev kıymet : 1.280

Öşr-i alaf müd : 1 kıymet : 24

Öşr-i penbe kıymet : 500

Resm-i agnam kıymet : 200

C e m ' a n h a s ı l

10.729⁵⁰

Asıl hasil: 7.000

Ez-zâid al-el-hâsıl: 3.729

oo Limonı Çeşme ⁵¹ ve Limonı Ayasuluğ asıl fi sene	: 37.000
oo Köy hasılında olan meblağ Gayri İcâre şode Mezkûr limon- lar kıstı	: 62.000
Ez-Zâyid al-el-asıl	: 25.000
oo Limonu İzmir Asıl kıst	: 17.500
oo Tuzla-yı İzmir ve Özbek ve Sivrihisar ve Ayasluğ sınırunda Batnaz tuzlası Asıl kıst	: 317.000

⁵⁰ Toplam 10.579 çıkıyor; fakat rakamlarda bir yanlışlık yoktur;

⁵¹ Limon-ı Çeşme yerine, bu imlâ özellikle tercih edildi. Çünkü aslında böyle yazılmıştır. Metin için F. Yılmaz ve M. Ali Demirbaş'a teşekkür ederim.

İltizamında mezkûr tuzlalar Âmil İsa üzerinde beş kerre yüzbin kısta verilmiştir Harcı âmil üzerindedir bu meblağdan gayri.”

1466 tarihli defterin gösterdiği en önemli husus, bir önceki tahrire göre Çeşme ve Ayasuluğ limanları gelirinin 25.000 akçe artmış olmasıdır. Bu artış, sonraki senelerde daha da büyüyecektir.

b. 1468 = 873 yaya tahriri ⁵².

Çeşme yöresi için dikkate değer bilgiler, yaya tahririnde de görülmektedir. Sonraki senelerde gelişmelerini takib ettiğimiz bu çiftliklerle ilgili olarak Çeşme karyesine bağlı olanlar şunlardır:

1. “Çeşme’den İsa çiftliğine oğlu Veli (gaib) ve mezkûr köyden şimdi Kapluca’dır Mustafa (yaya) ve oğlu Hızır (yamak) ve bir oğlu Hoccendî (yamak) ve Ruhi (yamak) ve mezkûr gaib yerine yaya ziyâdından Turgut (yamak) veled-i Veli-i mezkûr

Nefer: 5

2. “Çeşme’den Kızıl-Ayaz çiftliğine Üveys oğlu Mustafa oğlu Turbalı (yaya) ve Ali oğlu Paşa-Balı (gaib) ve mezkûr köyden ki Kızılca köy’dür Yusuf veled-i Bereket (yamak) ve oğlu Resul (Gaib) ve Beğdeş (yamak) ve Boynak’dan Ece-gazi çiftliğinden ayrılan Devlet-Han oğlu Kaabil (mükerrer) Mezkûr ziyâde olduğu sebepten Eşref çiftliğinde Bayezid’e yamak verildi

Nefer: 3

3. “Çeşme’den Hüseyin çiftliğine Balaban oğlu Tur-Hoca (yaya) ve Hoca Yusuf (yamak) ve Rahman (yamak) veled-i Yaya Hasan ve kardeşi Yedigâr (yamak) ve Salman (yamak) veled-i Hasan

Nefer: 5

4. “Çeşme’den Nebi çiftliğine Musa (yaya) veled-i İbrahim ve kardeşi İsa (yamak) ve Muhammedî (yamak) ve Eynel kardeşi Yavaşça (yamak) ve Eynel (mürde) ve mezkûr mürde yerine yaya ziyâdından Hasan (yamak) veled-i Musa-yı mezkûr

Nefer: 5”,

⁵² İstanbul, Bayezid Belediye Kütüphanesi, M. Cevdet yazmaları, nu: 093.

Görülüyor ki 17.XI.1468 tainindeki defterde, Çeşme köyü çevresinde 4 yaya çiftliği kayıtlıdır. Bunlardaki yaya ve yamaklar 18 nefer olup bu da beşer nüfustan 90 nüfus demektir.

Çeşme çevresindeki öteki köylerin Alaca-at = Alaçatı, Reis = Reis-dere, İldırı, Künâbisa ve Birgicek'in ayrı yaya çiftlikleri vardır. Bu itibarla dört çiftlik, sadece Çeşme köyü etrafında olanlardır. Hatta bu çiftliklerden bazıları o devre göre köy kabul edilmiştir ki, Kızıl-Ayaz'ın adı, Kızılca-köy'müş.

1525 tarihli tahrir ⁵³, artık ayrı bir dönemi yansıtmakla birlikte çiftliklerdeki gelişmeyi de gösteriyor. Ortalama ziraat arazilerininin 60 ar dönüm olduğu kaydedilen çiftliklerde toplam sâkinler 31 yaya ve yamaktır. Bu defterde ayrıca 13 mücerred de kaydedilmiştir. Yaya ve yamak sayısının 18'den 31'e çıkması, ortalama % 70'lik bir artışı ifâde etmektedir. Bu artış Çeşme ve çevresindeki gelişmenin, XVI. yüzyıl başlarında da devam ettiğinin açık göstergesidir.

5. Saldırıları:

a. 1472 Düşman saldırısı:

Çeşme ve etrafının durumuna dair ilk ve kesin bilgi veren 1466 ve 1468 yıllarına ait tahrirlerin hemen ardından, 1472'de, daha değişik bir olay vardır: Venedik donanmasının Çeşme limanına saldırısı.

Osmanlılarla Akkoyunlular arasındaki çekişmede, Uzun Hasan, Osmanlılara karşı, Avrupalı desteğini aramış ve istemiştir ⁵⁴. Otlukbeli savaşıyla sonuçlanacak büyük mücadele öncesinde, Venedikliler, Akkoyunlulara destek olmak üzere, Anadolu kıyılarına bir filo göndermişlerdi. Foça, Klizman, İzmir ve daha güneyde Antalya, Venedik filosunun saldırısına uğrayan yerlerden idi ⁵⁵.

Venedik filosunun amacı, Anadolu'nun en canlı ve faal limanlarına saldırmak, mümkün olduğunca Türk ülkesine zarar vermek idi. Nitekim

⁵³ Başbakanlık Arşivi, Tapu-Tahrir, nu:129; En son tahrir, Ankara, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü arşivindedir.

⁵⁴ İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, Ankara 1975, s.96-97, 111 ve dev.

⁵⁵ İ.H. Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, I, İstanbul 1971, I, 321: ancak hiçbir isim yoktur; İ.H. Uzunçarşılı, *Aynı eser*, s.117-119; Hammer, *Türkçesi*, III, İstanbul 1330, s.133-134; T. Baykara, *İzmir Şehri ve Tarihi*, s.82.

seçilen limanlar hep eski ve etkili limanlardır. Bunlar arasında Çeşme'nin de girmesi iki yönden önemlidir. Öncelikle burası da düşman saldırısına maruz kalabilecek önemli faal bir limandır. İkincisi limanda koruyucu herhangi bir savunma tesisi bulunmamaktadır. Çünkü, felâketle karşılaşan İzmir'i korumak üzere, derhal bir tedbir düşünülmüş, 1415'lerde yapımına girilip Çelebi S. Mehmed'in durdurduğu inşaatın üzerine, Liman kalesi yapılmıştır ⁵⁶.

Çeşme'ye saldırı 1472 Eylül ayında İzmir ve Klizman'la birlikte gerçekleşmiştir. Çeşme'deki etkilerini sadece batılı kaynaklardaki yankılarından bildiğimiz bu saldırı, "passagio" yâni geçite yönelmiştir. Çünkü burası Sakız arası ile ulaşımda önemli bir kapı idi. Sahildeki ticarî anbar ve depolar yakılıp yıkılmıştır. Buradaki dükkanlarda özellikle işlemeli halılar, renk renk ipekliler, Ankara tiftiğinden şâliler bulunup yağmalandığı da ifâde edilmektedir ⁵⁷. Birden bire karaya çıkan düşman, içerdeki Türkler yetişinceye kadar büyük zarar vermiş, sonra gemilerine binerek çekilip gitmiştir.

1472 saldırısı, Çeşme'nin, bu yıllarda artık Batı Anadolu'daki önemli limanlardan birisi olduğunu açıkça göstermektedir. Burası gelişme halinde önemli bir merkezdir; lâkin savunma imkânları ve tesisleri pek o kadar etkili değildir.

1472 saldırısından sonra, İzmir'de derhal yeni müdafaa tedbirleri alındığı halde, Çeşme de bu söz konusu olmamıştır. Çünkü Çeşme'deki durum, bir bakıma geçici bir dönem gibi kabul edilebilirdi. Bu saldırı, Çeşme'deki ticareti durdurup, yolu İzmir'e çevirebilirdi. Ancak bu gerçekleşmemiş, ticaret Çeşme'de etkili olmaya devam etmiştir.

b. Çeşme'ye 1501'deki ikinci saldırı:

Çeşme'nin gelişmesi devam ederken, II. Bayezid devrinde Venedik ile savaş da etkili olmuştur. 1499'da yeniden başlayan savaşta ⁵⁸ Türkler, Adriyatik kıyılarında önemli başarılar kazandılar. Buna Venedik, Anadolu kıyılarına bir deniz akını ile cevap vermek istemişti. 25 Temmuz 1501 tarihinde Çeşme'ye yapılan bu saldırıyı, İbn Kemal = Kemal Paşazâde'den takip edelim:

⁵⁶ Tuncer Baykara, *Aynı Eser*, s.82.

⁵⁷ Heyd, *Histoire du Commerce du Levant*, II, 336, 704; T. Baykara, *Aynı eser*, s.82.

⁵⁸ İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, 213; ancak burada Çeşme baskını yoktur.

Küffâr-ı Diyâr-ı Venedik Tonanma ile Anadolu Yakasına Çıkdıkların Çeşme didikleri şehirde nehr-i fesâdı revân idüb bünyâd-ı amânı yakdıklarını beyân eyler.

Venedik diyârının şehriyârı Anavarya Hisarının alundığın eşidecek ol bed-rây-ı esnâmı gîrüdârda kırılan küffârın haberi müsibet-eserden küş idicek onların intikamın almağa ikdam itdi Tonanma yarağın görmede ihtimam itdi Ol serkeş-i bed-nihâd âteş-i fesâdı yakub dik-i fitneyi cûşâ getürdü Kişver-i Venedik'in nahk ahenk dilâverlerini germ edib huruşâ getürdü Alât-ı gîrüdârla bir nicenin mürdüne rekzini çin idüb ihzar eyledi Cendrâlini ki cidâl ü kıtalde Rüstem mikr ü âlde Zâl di onları salâr eyledi Azîm tonanma ile ol bedkerdârı Anadolu karasına gönderdi Yelkenle Akdeniz'in yüzünü çiçekleri açmış sahraya döndürdü:

Suyun üstünde ardarda olsun tüm yelkenler پیایی روان باد بادها در آب
Gökyüzündeki bulut kümeleri gibi چوبر آسمان پارهای سحاب
Büyük bir atılışla galeyana geldi بکر می روان کشتی پرخروش
Coşku kazanından uğuldu çıkarırcasına 59 زقلقل برآورده جون ديك جوش

Sehâb-ı pür-şitâb gibi yıl önüne düşüb ta'cille gitdiler Anadolu yakasında Menteşe diyârının kenarna yetdiler Çeşme üzerine ki Deniz yalısında halvalisi mamur meşhur kasabadır Dümeni doğrudub yürüdüler Ansızun iskelesinin önüne çıkavarub mevc-i tîğ-mığ-ı renkle rûyî deryâyı serâser bürüdüler Ol diyârın halkı üzerlerine yağı geldüğünden haberdâr olub yarağa girdiler Alât-ı gîrüdârla atlusu ve yayağı seğirdişüb deniz kenarına irdiler ol nahk-ahenk frenkleri ki sûk-ı füsûdın tüccarlarıydı İskelenin civarında karşılayub bazâr-ı kâr-zârı kurdılar Dellâl-ı ecel araya girdi Meta'-ı cânı yok bahasına aldı virdi Bir zûm-ı muhkem mukatele eyleyüb mukabele itdiler turdılar:

Nazm-ı türkî li-müellifihî

Kenâr-ı Bahr'da saf saf duruldu

Seherden cenk bâzârı kuruldu

Ecel dellâl olub girdi araya

Meta'-ı cânı satdı yok bahâya

⁵⁹ Çeviri R. Balata'nındır.

Bunlar bu tarafda tennûr-ı harb u darbı germ edüb nâr-ı kâr-zâra iştiâl viretururken bâzâr-ı gîrüdâra girüb ol bedkerdârlarla alışa verişe iştiâlê gösterüb yürürken Cendrâl-i bed-fiil ihtiyâl itdi Bu şîrlere remine misâl mikr ü âl etdi Gemide bilesince üçyüz mikdarı süvâr-ı kâr-zârı varmış Bir kenardan dahi ol nâbekârları karaya çıkardı salıvirdi Mezkûr diyarın halkı nehr gibi akub denizden yana gitmişken adû-yı kîn-cûy havali-i şehri hâli görüb sîyl-vâr geldi girdi Pîr ü nâ-tûvân dimedi gözü tûş geldüğünne emân virmeyüb kırdı Avretten ve oğlandan eline girenleri esir itdi Hasarat hizmetin yerine yetürmekde kusur komayub dûr u kusurda bulduğunu cârub gâretle sildi süpürdü aldı gitdi.

Nevâhi-i şehrdede olan ile güne obaya ve köye haber oldu Geldiler yetdiler Ol bed-reyler işlerini bitirüb dönüb deryaya azm etmişken ardlarından irüb rezm etdiler:

Nazm-ı türki li müellifihî

Görüb cengi kılıç kolın sıyırdı
Sinan baş açdı ve meydana girdi
Olub başı kaba gürz-i giran-ser
Sanasın meclise ve divana girdi
Bir zum-ı muhkem cenk olub
Yir yüzü kandan gülrenk olub
Mübârizler döne döne kovuştu
İki taraftan hayli adem dövüşdü

Esnâ-yı kâr-zârda ve tengnâ-yı gîrüdârda Çeşme'nün kadısı bir nice gazilerle şehid oldu Çeşme-sâr-ı şehâdetden teşne-i cânı sirâb olub külhen-i cihanun teff u tâbî azabından halâs buldu Küffar-ı bedkerdârın dahi mizmar-ı kerr ü merde kırılanı kırıldı kalanı gemiye girmeğe kenar-ı necâta irmeğe cân atdı gitdi Hayli frenk harçenk gibi kıçın kıçın gidüb nehenk-i cengin ağzından çıkmâğa aheng edüb sefine-i hayatı girdâb-ı gîrüdârdan halâs etdi bu yaka ve iskelede savaş idenlerin de yüzün döndürdüler Ol bedkerdârların dahi varlarını binde? (بکده) yüzün gösterdiler Gerçi mezkûr bed-fercâmaların evcinden ehl-i islâma hayli hasârat oldu Amma ol bahâne ile adû-yı kîne-cû-yı tünd-huyun hayli hasarat oldu

Mezbur hadisenin vukuu seb'a yılında idi Muharrem-i mükerrerimin evâyi-
linde "idi"⁶⁰.

Çeşme'ye otuz yıl ara ile yapılan bu iki saldırı, aynı zamanda Çeşme'nin bu yıllardaki büyük iktisâdî önemini de gösterir⁶¹. Fakat aynı zamanda, Çeşme'de bu sırada herhangi bir kale, yâni savunma tesisi bulunmadığını belirler. Çünkü kayıtlarda buna dair en küçük bir işaret yoktur. Çeşme gibi önemli bir ticaret kapısının sık sık düşman saldırısına uğraması, Türk devlet adamlarını savunma için çare aramağa sevk etmiş olmalıdır.

6. Çeşme Kalesinin Yapılması:

a. Yukarda, Çeşme'nin XIV. yüzyılda ortaya çıkan bir iskân yeri olup, şartların elvermesi ile yüzyılın sonlarına doğru bir ticaret kapısı olduğunu gösterdik. Çeşme'deki iktisâdî gelişme XV. yüzyıl boyunca da devam etmiştir. 1472'deki saldırı bu gelişmeyi durduramamış, daha büyük ve etkili 1501 saldırısı olmuştur. Artık Çeşme, doğrudan saldırılınca, Türk devletine büyük zarar verilebilecek derece önemli bir ticaret merkezi, dış ticaret kapısıdır.

Türk-Venedik savaşında, Çeşme'nin 1501'de maruz kaldığı saldırı, İstanbul'da derin yankılar uyandırmışa benziyor. 1472 saldırısı için yine İbn Kemal'de sadece İzmir, bir cümle ile geçerken⁶², Çeşme saldırısı için böylesine tafsilât, İstanbul'a konu ile ilgili mufassal raporların gelmesi ile açıklanabilir. Hele savaşta Çeşme kadısının da şehid düşmesi, şüphesiz bu etkiyi daha da artırmıştır.

Çeşme kalesinin yerinde, önceden bir yapı olup olmadığı tartışılabilir. Çünkü, Çeşme kalesi hakkındaki umumî bilgilerde⁶³ bu kalenin Ceneviz

⁶⁰ Kenarda 9 M 907 - 25 Temmuz 1501; Savaş için keza bk. Dr. Selahaddin Tansel, *Sultan II. Bayezid'in Siyasî Hayatı*, İstanbul 1966, s.217. Tansel, Hammer'e dayanarak, (türkçesi, IV, İstanbul 1330, s.49), Çeşme'ye saldıran filonun İspanyol Gonzalo idaresinde olduğunu belirtir.

⁶¹ Meselâ bk. *Kânünnâme-i Sultânî ber Müceb-i Örf'i 'Osmâni* (neşr. Dr. R. Anhegger-Dr.H. İnalçık), Ankara 1956, s.73.

⁶² İbn Kemal, *Tevârih-i Al-i Osman*, VII. defter, tıpkıbasım (Dr. Ş. Turan) 1954 Ankara, s.421: "Ansızın tonanması çıkub Aydın İli'nde İzmir'i urdı".

⁶³ Dr. İ. Akçay, "Çeşme'de Türk Eserleri", *Türk Yurdu*, 55. Yıl, Cilt: 5, sayı: 7 (Temmuz 1966) s. 27-29; TC Kültür ve Turizm Bakanlığınca, kale girişine konulan levhada, 1987 yazında şunlar yazılı idi: "Çeşme kalesi tarihi: Bu kale 14. yy'da Cenevizliler tarafından inşa edildi. 16 yy'da Osmanlı İmparatoru II. Bayezid tarafından restore edilerek genişletilmiştir". Bu bilgiler öteki dillerde de tekrarlanır.

yapısı olduğu kabul edilmektedir. Hatta bu fikir bazı “uzman”(?) kişilerce de ifade edilmektedir.

Çeşme'nin, kıyından içerde bir Türk iskân yeri olduğunu yukarıda açıkça belirlemiş idik. Bu iskân yerinin, Türklerden gayri bir topluluk veya döneme ait olmadığı kesindir. Kıyıdaki iskâna gelince burada da belli başla bir eski şehir veya kasaba olmadığı bilinmektedir. Çeşme'de, şimdiki yerinde yapılan kazı ve öteki hafriyatlarda (ev temel kazıları dahil) hiçbir eski eser çıkmadığı eskiden beri ifade edilmektedir ⁶⁴. Zaten şimdiye kadar ortaya koyduğumuz gelişmeler ışığında, bu yörede herhangi bir eski şehir olamayacağı da açıkça bellidir.

Çeşme kıyılarının, XIV. yüzyıl başlarında itibâren Türk idaresinde olduğu bilinmektedir. Umur Beğ'in kıyılardaki Türk hâkimiyeti konusundaki hassaslığı, kendisiyle anlaşılan Sakız Ceneviz beyliğine yapılan Bizans saldırısına cevap vermesiyle açıkça anlaşılıyor. Sakız'da yerleşen Cenevizliler Türkler üzerinde değil fakat Türkler Sakız'daki Cenevizliler üzerinde etkili bulunuyordu. Sakız'da oturup, Türk toprakları ile ticaret etmelerini, Umur Beğ devrinden beri vergeldikleri anlaşılan senelik bir para ile sağlamışlardı. Bunun içindirki Umur Beğ'in tarihinde itaat etmiş anlamında “illik” olduklarından söz edilmiştir.

Kısacası Çeşme'de Cenevizlilerin bir müstahkem yer yapmalarına imkân olmadığı gibi, hiçbir tarihî kayıt da böyle bir kaleye işâret etmemektedir.

b. Kitâbeler:

Çeşme kalesinin iç kısmına giriş kapısı üzerindeki kitâbe, Evliya Çelebi'de de, kısmen yanlış olarak, yer aldığından eskidenberi bilinmektedir. Kitâbenin metni şudur ⁶⁵.

بامر سلطان بايزيد بن محمد خان
حصاری میر حیدر قیلدی بنیاد
مورح دیدی تاریخین خوش اباد ۹۱۴

⁶⁴ Konuyu, en son 1988 de Belediye başkanı Nuri Ertan'a da sorduk; O da hiçbir eski kalıntı çıkmadığı gerçeğini teyit etti.

⁶⁵ Kitâbe, Çeşme kalesi hakkında mükemmel bir tetkik olan Dr. İ. Aydın Yüksel'in eserinde yayınlanmıştır: *Osmanlı Mimârisinde II. Sâyezid, Yavuz Selim Devri*, V, İstanbul 1983, s.89-100. Rahmetli İ.H. Konyalı, Çeşme Kervansarayı ile ilgili makalesinde, kitâbe metnini ne yazık ki, Evliya Çelebi'den nakletmiştir.

Mîr Haydar'ın yaptığı hisar, 914 tarihinde tamamlanmıştır. Nitekim "Müverrih didî tarihin Hoş-âbâd" daki خوش اباد = Hoş-âbâd'ın ebced değeri de $600+6+300+1+2+1+4 = 914$ tutmaktadır. 914 Hicrî tarihî ise, 2. V.1508'ile 20.IV.1509 arasındadır.

b. Mîmar kitâbesi: Kitâbeli kapının altındaki çeşme üzerinde, kalenin mimar kitâbesi bulunmaktadır. Metni şudur:

بُنِيَ هَذِهِ الْقَلْعَةَ مَعْمَارُ
مُحَمَّدِ بْنِ أَحْمَدَ بْنِ مُعَلِّمٍ

Bu kalenin mimar Mehmed bn Ahmed bn Muallim tarafından bina edildiğini belirten kitabenin tarihi yoktur. Ancak bu kitabenin yazısı ile kale kapısı kitabesi yazısı arasında benzerlik vardır ⁶⁶.

Görülüyor ki, her iki kitâbe kalenin yapılışını açıkça belirtmektedirler. Ancak Evliya Çelebi'deki kitabe metnini lâtin harfleri ile yayınlayanlar ikinci satırı:

"Hisarı Aynı cedid kıldı bünyad" şeklinde okuduklarından ⁶⁷, yorumlarda bir yenileme = cedid etmeye imkân tanımışa benziyor.

c. Kayıtlar:

Çeşme kalesinin, kitâbesinden daha kesin tarihli yapılış kayıtları, II. Bayezid devrine ait bir in'amat defterinde bulunmaktadır. Çeşme kalesi ile ilgili kayıtları, rahmetli Rıfki Melul Meriç tarafından yayınlanmıştır ⁶⁸:

a. 17 Ramazan 914 = 9 Ocak 1509 tarihli kayıt:

"Musa Şeyh-zaim der cemaat-i ulufeciyan emîn ve Mehmed kâtib an ebnâ-i sipâhiyan ki 'an binâ-ı Kal'a-ı Çeşme âmedend
Nakd fi 1000 (akça) (yekûn) 2.000 (akça)
Câme münakkaş Bursa sevbân.

⁶⁶ Dr. İ.A. Yüksel, *Aynı Eser*, s.100.

⁶⁷ Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, IX, İstanbul 1935, s.107.

⁶⁸ Rıfki Melul Meriç, "Bâyezid Câmii Mimarı, II. Sultan Bâyezid devri mimarları ile bazı binaları", *Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Yıllık Araştırmalar Dergisi*, II, 1957(1958), s.4-76; bilhassa s.34, 62-63.; Bu defter için keza bk. Dr. İ. Erünsal, "II. Bayezid Devrine ait bir in'amat defteri", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, X-XI (İstanbul 1981), s.303-342.

- b. “İn’am be-mezkûrîn fi 7 Zilkaade sene 914 (=27.II.1509) Mevlânâ Musluhiddin Kadı-ı Ayasuluğ ki Kal’a-i Çeşme nevbina kerde est câme: ‘an murabba ba-çuka sevb.”

Merhum R.M.Meriç, Çeşme kalesi hakkında yukardaki kayıtları şu şekilde hulasa etmiştir ⁶⁹:

“Çeşme kalesinin bina eminliğine Ulufeciler cemaatinden Zaim Şeyh Musa, kâtipliğine de ebnâ-i Sipâhiyândan Mehmed tâyin edilmiş; İstanbul’a dönmelerini müteakib 17 Ramazan 914 tarihinde kendilerine biner akça ile münakkaş Bursa kumaşından birer elbise en’am olunmuş.

Kalenin inşaatına Ayasuluğ Kadısı Mevlana Musluhiddinmemur edilmiş; kendisine 7 Zilkade 914 de çuha ile murabbadan bir kat elbise in’am edilmiştir”.

Gerek kitâbesi, gerekse II. Bayezid devrine ait defter kayıtları, Çeşme kalesinin yeni bir Türk eseri olduğunu açıkça gösteriyor. Hele defterdeki “nev-bina kerde est “*yeni bina edilmiştir*” ifâdesi hiçbir şüpheye yer bırakmayacak derecede kesindir.

Kısacası, Çeşme kalesi, Türk devrinde oluşan şartların ortaya çıkardığı, yeri ve öteki özellikleri ile yepyeni bir inşaatır ⁷⁰. Yapılışı da Türk mühendis, mimar ve işçisinin eseridir. Çünkü bu devirde yörede Türk nüfusu tam bir çoğunluğa sahip bulunuyordu.

Kale yapımı için geniş bir yönetici kadrosu kullanılmıştır. En başta Aydın Sancak Beyi olması gereken Mîr Haydar akla geliyor ki, kitâbede zikredilmektedir. Onun yanında Ayasuluğ Kadısı Mevlânâ Musluhiddin ikinci yetkilidir. Bina emini, inşaatın fiilî sorumlusu Zaim Şeyh Musa, kâtibî de Mehmed’dir ki, hepsinin yapımda ayrı ayrı yerleri ve payları vardır.

⁶⁹ R. Melul Meriç, *Aynı eser*, s.34.

⁷⁰ Mahallî rivâyetler kalenin inşaatını II Bayezid devrinde göstermektedir: “Adaları istilâ emeliyle cereyân eden muharebatta hem donanmaya üssül-hareke hem de şehrin müdafaasını temineylemek için II. Bayezid tarafından yaptırılmış muazzam bir kale mevcuttur”: *İzmir Vilâyeti 1929-30 Senesi İstatistik Yıllığı*, İzmir 1930, s.28; Ancak bazen, kervansaray kitâbesi sebebiyle olsa gerek. Kale’nin Kanunî çağında yapıldığı da söyleniyordu: “Cennet-mekân Sultan Süleyman-ı Kanunî Hazretlerinin devr-i saltanatlarında inşa edilen kale elyevm mevcut olub zelzeleden birkaç burcu harab oldu”: *Aydın Vilâyeti Salnâmesi*, yıl: 1301/1884, s.93; burada sözü edilen zelzele, 1883 yılındaki deprem olmalıdır.

Kale mimarı da, muhtemelen hakkının kaybolmaması için adını bir kitabe ile bizlere bırakmıştır: Muallim-oğlu Ahmed'in oğlu Mehmed.

7. Kalenin tavsifi:

a. Daha XVI. yüzyıl başlarında Piri Reis'in haritasına işâretlenen kaleyi 1671'de gören Evliya Çelebi, canlı bir ifâde ile şöyle anlatmaktadır⁷¹.

“Deniz kıyısında bir alçak kaya üzere; batı tarafı deniz, doğu tarafı bayırlı sahra ve dağdır... Kale içindeki hâneleri hepsi batı tarafından Sakız adasına doğru denize nâzır elli adet⁷² toprak örtülü evlerdir. Dizdarı ve 185 neferi hep bunda otururlar. Kalesi dörtgen şekilli, taş yapılı H o ş â - b â d kalesidir. Bu kale doğudan batı tarafına uzunlamasına olub boyu yokuş aşağı hendek kenarınca ikiyüz adımdır ve genişliği yüz elli adımdır. Bu hesap üzere kale çepeçevre yediyüz adımdır. Üç tarafı derin hendedir. Lakin batı tarafı kayalarını deniz dövdüğünden hendeği yoktur. Kibleye(güneye) bakan varoşa açılır bir sağlam demir kapası vardır. Hendek üzerinde zenberekli asma köprü ile geçilir köprü vardır. Bu kapu tarafı iki kat kale divarındır. İç kalenin batıya nâzır bir demir kapusu var ki, üzerinde tarihi yazılı olan kapudur. Bu kapudan içeri bir kat demir kapu daha vardır. İç kale böylece iki kat kapu olmuş olur. Bu iki kapunun üstünde Sultan İkinci Bayezid'in üstkat câmii var”.

Plândan da görüleceği üzere Evliya Çelebi'nin tarifi gerçeği yansıtmaktadır. Dr. İ.A. Yüksel de kaleyi 127 × 82—86 m boyutlarında bulmuştu. Dar cephelerden tepe yönü daha kısadır. Evliya Çelebi'nin yeni yapıldığından söz ettiği iki yuvarlak burç, hâlen kalenin en alt kısmını teşkil eder. İç kale iki ana bölüm olup, ikinci bölme muhtemelen ikamet sahası idi. İlk saha ise, askerî kısım kabul edilebilir.

b. Çeşme kalesi yapıldıktan sonra, Anadolu'da XI. yüzyıldan beri oluşan geleneğe uygun olarak, içine dizdar, kethüda, nefer ve öteki savaş araç ve gereçleri kondu. Kaledeki görevliler için de, belirli dirlikler tahsis edildi. Dizdar ve kethüdası için Künâbisa'nın geliri ayrılmıştır. Dizdar'ın 7.097, Kethüda'nın ise 2.052 akçelik timarları vardır.

⁷¹ Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, IX, s.107-108.

⁷² Buradaki elli sayısı, muhtemelen kalenin muharib kadrosudur; aşağıda sözü edilecek 185 nefer ise, o yıllardaki olağanüstü durumun bir geçici gereği olsa gerektir.

Kapıcı, anbarcı, topçı, bölükbaşı ve kale ile birlikte yapılan bunun için Bayezid-i Sâni'nin adıyla anılan câmiin imam-hatibi ile öteki askerlerin dirlikleri üç köyün geliri idi ⁷³.

Alaca-at : 29.999 Ildırın : 20.000 Birgicek : 22.500

Toplam 71.500 akçe, meselâ 935 H = 1529 tahririnde, 54 kişiye paylaştırılmıştı. Anbar-dâr, Topçu, Bevvâb-ı Kal'a veyâ ser-bölük=Bölük başıların timarı 1.500'er akçelik olup ötekilerinkiler daha aşağı idi. Buyıldaki dirliklerin dökümü şöyledir:

1500 akçe	: 8 aded	750 akçe	: 3
1400 akçe	: 27	600 akçe	: 2
1200 akçe	: 14		

Dirliklerin durumu, sonraki yıllarda biraz farklı olabilmektedir. Meselâ 1575'de kadro 50'ye inmiştir ki, aslî durum bu olmalıdır.

Çeşme kalesinin ilk dizdarı = komutanın adını bilemiyoruz. 1529'da Sancakdar Hızır dizdar idi. 1575'de Rüstem oğlu Mehmed dizdardır. Son dizdar ise, 1830'larda kaydedilen Osman oğlu Hasan olmalıdır.

c. Kalenin silahları:

XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde yapılan bir tahrir, Çeşme kalesindeki silah mevcudunu göstermektedir. Bu liste şudur ⁷⁴:

Yarağ-ı kal'a-i Çeşme

1. Top-ı ahen	kıt'a :	2
2. Top-ı pranko	kıt'a :	22
3. Enik pranko	adet :	27

⁷³ Bu üç köyün nüfus durumunu şöyle ifade edelim:

Alaca-at:	hâne: 127	mücerred: 5	imam: 2
Ildırın:	hâne: 60	mücerred: 11	imam: 1
Birgicek:	hâne: 141	mücerred: 6	imam: 1 Hatib: 1

⁷⁴ Başbakanlık Arşivi, Tapu-tahrir, nu:166, s.406-408; bu liste, adlar kısmen Türkçeleştirilerek İ.H. Konyalı tarafından da yayımlandı: "Çeşme, Çeşme'de Kanunî'nin eşsiz bir kitâbesi, Çeşme Kervansarayı", *Vakıflar Dergisi*, IX(1971), s.163-171.

4.	Pranko sakim	kıt'a :	8
5.	Enik pranko sakim	kıt'a :	1.000
6.	Zarbzen	kıt'a :	3
7.	Şayka	aded :	4
8.	Tophâ-yı şîr سر ⁷⁵	kıt'a :	6
9.	Zarbzen sakim	kıt'a :	4
10.	Zarbzen-i nuhas	kıt'a :	1
11.	Top-ı şayka sakîm	aded :	1
12.	Tüfenk	kabza :	99
13.	Fınduk-ı tüfenk	sandık :	4
		aded :	180
14.	Saçayak	aded :	1
15.	Kumhare	aded :	50
16.	Cebe	aded :	50
17.	Tulga	aded :	50
18.	Bakır Tulga	aded :	30
19.	Tîrhâ-yı zenberek	Sandık :	1
20.	Peykân-ı tîr	aded :	85
21.	Çöb-i tîr	kıt'a :	69
22.	Ahen çibık	aded :	107
23.	Kazık-ı (حوی) ahen	aded :	16
24.	Varya	aded :	10
25.	Çekic	aded :	15
26.	Balta	aded :	15
27.	Kazma	aded :	35
28.	Kürek	aded :	41

⁷⁵ Konyalı buna, *Tunç toplar* demektedir.

29.	Mismar-ı büzürk ve küçük sandık :	4
30.	Köskü	kıt'a : 10
31.	Urgan	aded : 89
32.	Kurşun	sikke : 7
33.	Behre-i kal'a-i mezbûre	
	Erzen (pirinç)	müd : 50
	Kılıç	Bir mikdar

Kaledeki Bâyezid'i Sâni câmii, XIX. yüzyılda kale askerî özelliğini yitirdikten sonra da varlığını ve işlevini devam ettirmiştir.

Kale, Yunan isyânı sırasında (1821-1828) önemli işler görmüştür. Bu sırada kalenin mevcudu da artmış, 69'a yükselmiştir. Bu yıllara ait kayıtlarda dikkati çeken en önemli özellik, XVI. yüzyıl kayıtlarında⁷⁶ hiç görülmeyen, gayri müslimlerin kale hizmetlerine alınmış olmasıdır. Anlaşıyor ki XVIII. yüzyıl sonlarında, 4 suyolcu, 2 mimar ve 3 neccar olmak üzere 9 gayrimüslim görevlendirilmiştir⁷⁷.

8. Çeşme Kalesinin etkileri:

Yapılan kalenin Çeşme limanına temin ettiği güvenliğin etkisi çok büyük olmuştur. Güvenliğin sağlanması ile Çeşme'deki ticâret çok daha büyük boyutlara ulaşmıştır. Çeşme karyesi'nin hâsılı, 1527 sonlarındaki tahrir göre⁷⁸ 50.000 akçeye yükselmiştir. 1466'da hâsil 10.729 akçe olduğundan, altmış senede yaklaşık beş misli artışı göstermektedir. Bundan daha önemlisi, liman gelirindeki artıştır:

“Mukataa-i Limon-ı Çeşme ve Karaburun ve Ayasuluğ maa

İskele-i Aya-Yorgi ki der mukabele-i Cezîre-i Sisam vaki şode est:
684.667 akçe.

Bu rakam, Karaburun'dan Sisam karşısına kadar, Batı Anadolu kıyılarının bütün orta kısımlarını kapsıyor görünmektedir. Aynı yılda İzmir Liman

⁷⁶ 1575 tarihli tahrirde olduğu gibi; bk. Başbakanlık Arşivi, Tapu-Tahrir nu:537, s.90-92.

⁷⁷ İstanbul, Başbakanlık Arşivi, Cevdet-Askerî nu:40810.

⁷⁸ Başbakanlık Arşivi, Tapu-tahrir, nu:139, s.18 ve dev.

geliri, 80.000, Urla'ninki ise 30.000 akçedir. Gerek bu rakamlar, gerekse 1466 rakamları ile mukayese, Çeşme limanındaki büyük faaliyeti açıkça göstermektedir.

Çeşme kalesinin sağladığı güvenlik ile, iktisâdî faaliyet çok daha büyük ölçülere ulaştığından, gelip gidenler için kalacak yer ihtiyacı da artmıştır. Bu ihtiyacı karşılamak üzere, H 935 tarihinde (15.IX.1528 — 4.IX.1529) Pabuççu oğlu Ali tarafından bir han, kervansaray yaptırılmıştır⁷⁹. Evliya Çelebi'ye göre bu han, Kanunî Sultan Süleyman'ın veziri İbrahim Paşa'nın hayratı idi⁸⁰.

Çeşme'nin XVII. ve sonraki yüzyıllardaki durumu, artık doğrudan Çeşme kalesi ile ilgili değildir.

Çeşme kalesi, Yunan isyanında son faal görevini yaptıktan sonra 1832 ve 33 yıllarında sadece toplarıyla hizmet veren bir kale oldu. Kale ile ilgili askerî timarlar 1247 ve 48 yıllarında lağvedildiler. En son olarak da Kırım savaşıdan sonra topları da çıkarılarak kale, son askerî özelliğini de yitirdi⁸¹.

Çeşme kalesi, Anadolu'da Türk devrinin şartlarının ortaya çıkardığı bir Türk eseridir. Fatih S. Mehmed devrinin sonlarında başlayan Anadolu kıyılarında kaleler yapılması, Kanunî S. Süleyman Han'ın ilk döneminde de devam etmiştir. Baba-kale, Çandarlı, Foça, Çeşme, Sığacık ve güneydeki Kuşadası kaleleri bu kale inşaatının değişik zamanlarda görülen örnekleridir. İzmir liman kalesi 1472'lerde, Sancak-kale 1657'lerde, Sığacık kalesi 1520'lerde yapılmıştı. Çeşme kalesi de 1508 senesinde tamamlanan, herşeyi ile Türk olan bir yapıdır.

⁷⁹ Y. Mimar Filiz Aydın Oğuz, "İzmir-Çeşme Kanunî Kervansarayı", *Vakıflar Dergisi*, XI (1976), s.107-120+10 yp; İ.H. Konyalı, *Aynı Makale* Tek satırlı mermer kitâbenin metni şöyledir:

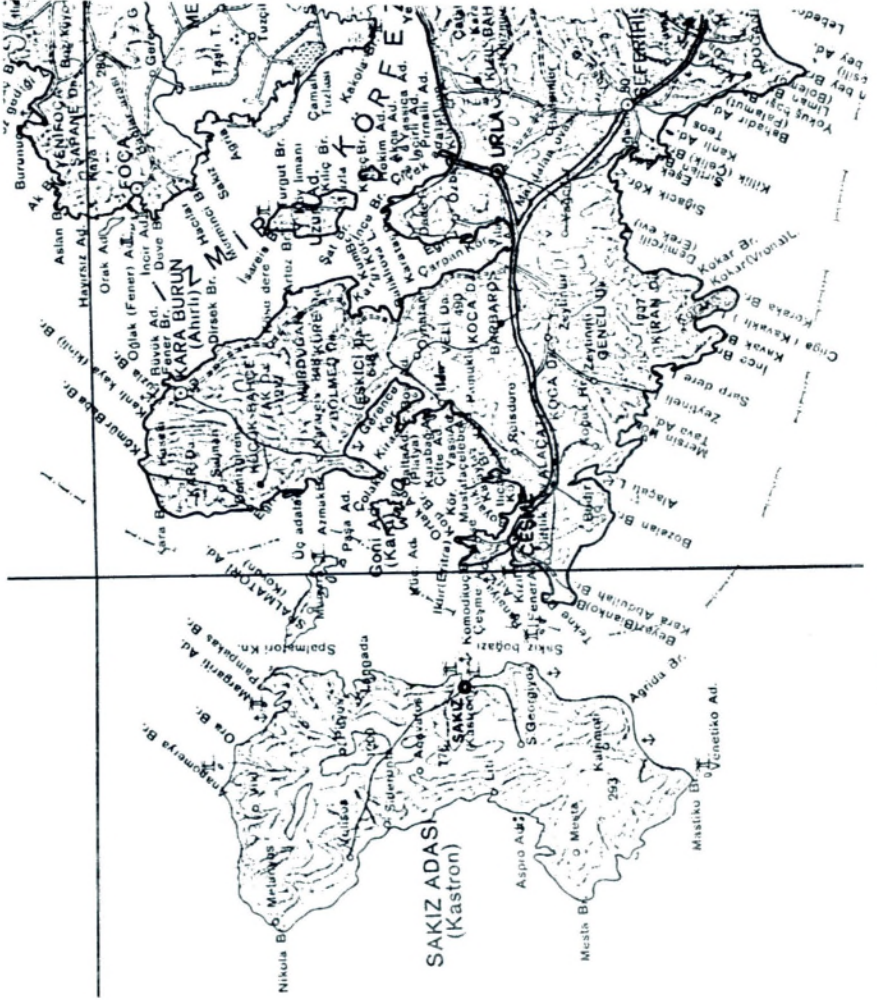
امريانشاء هذا البناء المصون سلطان البر والبحر سلطان سليمان ابن سلطان سليم في تاريخ سنة خمس وثلثين وتسعمائة عمل
على بن بابوججي

⁸⁰ Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, IX, İstanbul 1935, s.108.

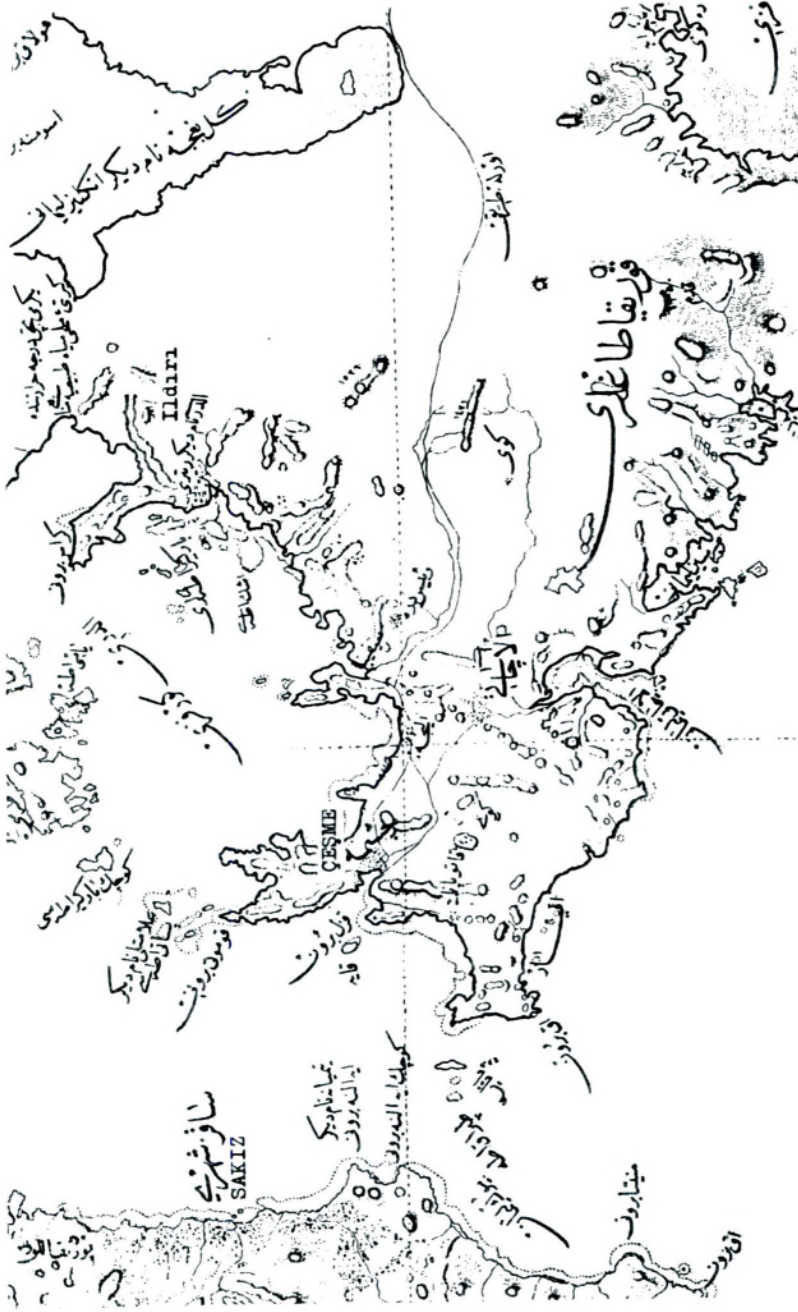
⁸¹ Dr. Kollaro, *Çeşme Kasabası Kurbünde kâin İlca ...*, İstanbul 1293/1877, s.14.

Harita 1 : Bau Anadolu

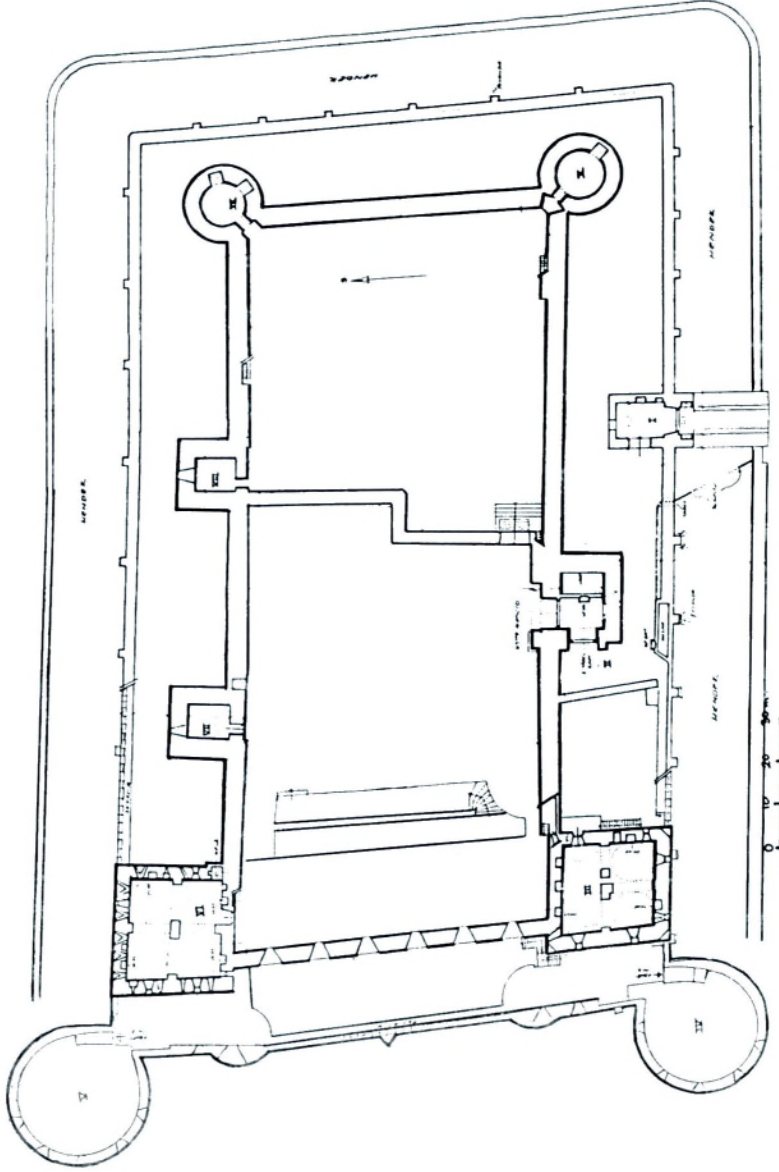

Harita 2 : Sakiz, Urla Yarımadası ve Çeşme

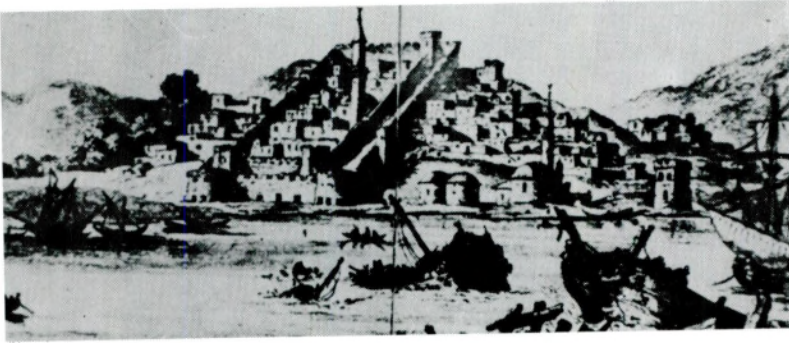

Harita 3 : Çeşme, Ildırı ve Sakız Limanı

Tuncer Baykara

Harita 4 : Çeşme Kalesi: Dr. I. Aydın Yüksel'den

Res. 1 – XVIII. yüzyıl sonlarında Çeşme

Res. 2 – 1980'lerin başlarında Çeşme kalesinin görünüşü

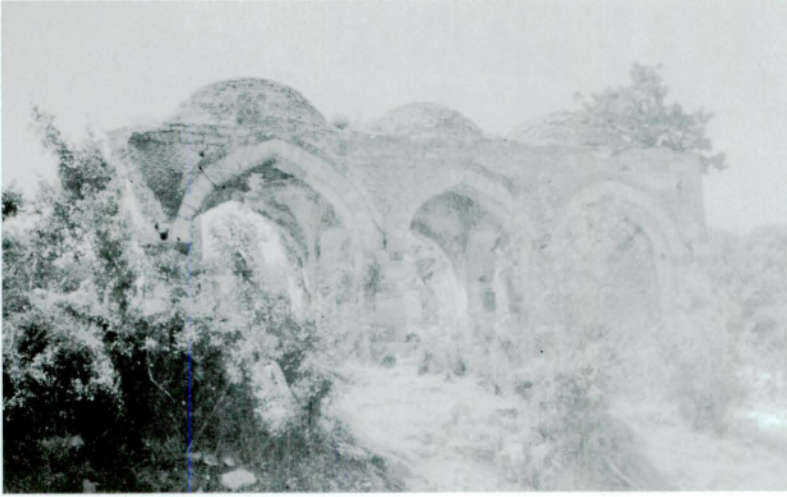
Tuncer Baykara

Res. 3 – Kalenin iç kısmı: Câmi ve minâre

Res. 4 – Kalenin inşa kitabesi

Res. 5 – Çeşme köyü'nde câmi harabesi

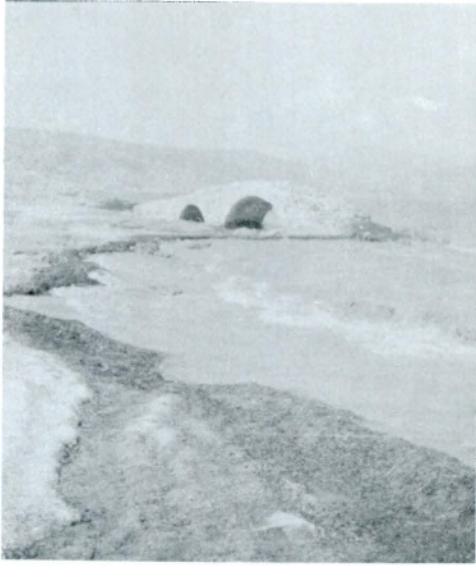

Res. 6 – Çeşme köyü'nde türbe harabesi

Tuncer Baykara

Res. 7 – Urla-İçmeler'deki yol ve köprü: 1968'de

Res. 8 – Aynı köprüden başka görünüş: 1968'de

Res. 9 – Aynı yerdeki öteki köprü: 1968

Res. 10 – Köprünün 1989 başındaki durumu

DOĞU ANADOLU'DA MOĞOL VE TÜRKMEN DEVİRLERİNE AİT BAZI TARİHÎ YAPILAR HAKKINDA DÜŞÜNCELER

FARUK SÜMER

İnceleyeceğimiz eserlerin çoğu Van Gölü çevresinde bulunmaktadır. Fakat Orta Anadolu'dan bu yöreye doğru giderken şimdi Elazığ'a bağlı olan Harput'taki Saray Hatun Camii ile Pertek'teki Çelebi Bey Camiini ziyaret edeceğiz.

1. *Saray Hatun Câmii*. Bilindiği üzere Harput'ta pek çok câmi vardır. Evliya Çelebi bu câmileri sayarken *Sâre Hâtûn Câmii*ni de zikreder ve onun minaresiz bir câmi olduğunu söyler¹. *Ma'mûretül-Aziz* (şimdi Elazığ) *salnâmesi* ile A. Gabriel'in kitabında da câmiin adı aynı şekilde yazılmıştır². Zamanımızda kaleme alınmış diğer bazı eserlerde ise *Sara Hatun*³, *Sârâ Hatun* şekilleri görülür⁴.

Halka gelince, onlar câmii (her iki kelimeyi de kısa hece ile telaffuz ederek) "*Sara Hatun*" şeklinde söylüyorlar, câmiin *Uzun Hasan oğulları câmisi* adını taşıdığı da bildiriliyor ve: "*bu cami Uzun Hasan adlı padişahın oğulları tarafından yaptırılmıştır*" deniliyor⁵.

Bütün bunları kaydettikten sonra gerçeğin ne olduğunu ifade edelim. Türülu şekillerde telaffuz edilen bu isim, Ak Koyunlu hükümdarı Hasan Han'ın yahut Uzun Hasan Bey'in annesinden gelmektedir. Fakat, Uzun Hasan Bey'in annesinin adı bunlardan hiç biri olmayıp *Saray*'dir⁶. Sâre,

¹ *Seyahatnâme*, İstanbul, 1314, III, s. 218.

² *Mamuretül-Aziz salnâmesi*, Mamuretül-Aziz, 1325 (1907), s. 170; A. Gabriel, *Voyages archéologiques dans la Turquie orientale*, Paris, 1940, I, s. 259. Aynı salnâmede (gösterilen yer.) 1907 yılında Harput'ta minareli, minaresiz 32 câmi ve mescid'in olduğu bildiriliyor ve bunlar arasında Tepe Göz ve Ahi Mûsa câmilerinin adları dikkati çekiyor.

³ İ. Sunguroğlu, *Harput yollarında*, İstanbul, 1958, I, s. 285, 302.

⁴ N. Ardiçoğlu, *Harput tarihi*, İstanbul, 1964, s. 74; B. Darkot, *Harput*, İslâm Ansiklopedisi, V-1, s. 299.

⁵ 1965 ve 1972 yıllarında Harput'u ziyaretim de bana verilen sözlü bilgi budur. Yukarıda adları geçen *Harput yollarında* (I, s. 285-302) ve *Harput tarihi* (s. 74-75) adlı eserlere de bk.

⁶ *Ebü Bekr-i Tihranî, Kitâb-i Diyârbekriyye*, yayımlayanlar N. Lugal-F. Sümer, TTK, Ankara, 1962-1964, s. 208-209, 252 ve diğer yerler.

bilindiği üzere, Hz. İbrahim'in zevcesinin adıdır. Fakat Sâre, okumuşlarca da, herhalde, nadiren konulan bir isimdir. Türkmenler'e gelince bu kelime onlarca hiç kullanılmamıştır. Buna karşılık Saray'ın kadınlara konulduğu biliniyor. Mesela Timur'un zevcelerinden biri *Sarây-Melik Hânım* (melikin sarayı) adını taşıdığı gibi,⁷ Kara Koyunlu İskender Bey'in kızlarından birinin de Şah *Sarây Begüm* adıyla tanındığını biliyoruz⁸.

Saray Hatun da Ak Koyunlu Kutlu Bey'in oğullarından Pir Ali Bey'in kızı ve Ak Koyunlu devletinin kurucusu Kara Yülük Osman Bey'in yeğeni idi. Saray Hatun Osman Bey'in en büyük oğlu Ali Bey ile evlendirilmiştir. Bu İzdivaçdan da Hasan Bey, ağabeyi Cihangir ve diğer kardeşleri doğmuşlardır.

Saray Hatun siyasi zekâ sahibi ve iradesi kuvvetli bir hanım idi. Bununla ilgili olarak onun bir ara Harput'u idare ettiğini biliyoruz. Sonra oğlu Uzun Hasan Bey'in elçisi sıfatı ile Kara Koyunlu hükümdarı Cihanşah Mirza, Osmanlı hükümdarı II. Mehmed yani Fâtih ve Memlük sultanı Kayıt Bay ile görüşmüştür.

Harput'taki câmiin Saray Hatun'a ait olduğu muhakkaktır. Camiinin, ikinci isim olarak "Uzun Hasan oğulları câmisi" adını da taşıması ve pâdişah Uzun Hasan'ın oğulları tarafından yaptırıldığına rivayet edilmesi, Saray Hatun'un bir ara Harput'u yönetmesi, Sâre, Sara, Saray adlı başka bir hanımın bilinmemesi bu hüküm için yeterli delillerdir⁹.

Câmiin, türlü zamanlarda birçok esaslı tamirat ve tadilat geçirdiği açıkça görülüyor. A. Gabriel Saray Hatun Câmii hakkında yukarıda adı geçen eserinde yeterli bilgi vermiştir¹⁰.

⁷ "Cenâb-i Belkîs-i suğrâ ve bânü-yı kübrâ Sarây Melik Hânım duhter-i pâdişâh-i sa'id Kazan Sultân" (Nizâmaddin-i Şâmi, *Zafernâme*, yayınlayan F. Tauer, Praha, 1937, s. 95); Şerefeddin Ali-i Yezdî, *Zafernâme*, Tahran, yayınlayan M. Abbâsî, Tahran, 1336, I-II, türlü yerlerde. Timur'un övünerek küreken — güveyi lakabını taşıması buradan geliyor. Han kızı olduğu için *hanım* unvanını sadece Saray-Melik taşımakta, Timur'un diğer zevcele-ri ise "ağa" unvanı ile anılmakta idiler: Derâncâ Mehd-i a'lâ Sarây-Melik Hânım ve Tuman Âğârâ bâ-tamâmî-i âğayân be-Semer kand bâz gerdânid — Sahib Qurân (Timur) Mehd-i a'lâ Saray-Melik Hanım ile Tuman Ağa'yı ve diğer ağaların (= hatunların) hepsini Semerkand'a geri gönderdi (Ali-i Yezdî, I, s. 407-408). Böylece *hanım* unvanı, ülkemize İran yolu ile Türkistan'dan gelmiştir. Araştırmalarımıza göre, ilk defa hanım unvanını taşıyan Timur'un bu eşidir; fakat daha önce de taşınmış olabilir.

⁸ F. Sümer, *Kara Koyunlar*, TTK, Ankara, 1961, s. 143.

⁹ Saray Hatun'un ölüm tarihi hakkında bir kayda rastgelemedim. Vefatının 1465 yılından sonra olduğu tahmin edilebilir.

¹⁰ S. 259-260.

2. *Pertek'te Çelebi Bey Câmii*. Pertek şimdi Tunceli'ne bağlı bir ilçe merkezidir; Elazığ'ın kuzey doğusunda bulunur. Pertek'te eskiden kalma iki câmî vardır. Bunlardan biri Çelebi Bey Câmii adıyla anılır. Çelebi Bey câmii 976 (1569) veya 996 (1588) yılında yapılmıştır¹¹. Çelebi Bey ve babası Ali Bey hakkında bilgi yoktur. Fakat bu beylerin mensup oldukları Koca Hacılı oymağının hüviyeti tesbit edilebiliyor. Koca Hacılı, Ak Koyunlu boylarından biridir. Bu boyun hepsi veya önemli bir kısmı, İran'a göçmeyen ve *Bozulus* adını taşıyan Ak Koyunlu oymakları arasında kalmıştır¹². Fakat, Koca Hacılı beylerinin neden dolayı Pertek'te oturdukları bilinmiyor. Çünkü, Pertek, XVI. yüzyılın ikinci yarısında, yurtluk ve ocaklık şeklinde, Çemişkezek hânedanından bir kolun idaresinde idi¹³.

3. *Ahlat ve Kara Koyunlular*. Görenlerin tasdik edecekleri gibi, Ahlat, Van Gölü'nün en güzel gülüdür. O, tarihte kendisini mutlaka elde etmek ihtirasını uyandıran eşsiz bir güzelliğe sahipti. Bundan dolayı hânedanlar birbirinin kollarından çekerek Ahlat'a sahip olmuşlardır. Ancak tek bir hânedan bu müstesna geline sahip olamamıştır. Bu hânedan da Kara Koyunlular'dır. Böylece Kara Koyunlu Kara Yusuf Bey'in türbe ve zâviyesinin Ahlat'da bulunduğu dâir bir âlimimizin sözlerinin artık hiçbir değeri kalmamış bulunuyor¹⁴. Esasen Kara Yusuf Bey'in zâviye ve mezarının Erciş'de olduğunu biliyoruz¹⁵. Hatta Kara Yusuf'un 1420 yılındaki vefatından birkaç ay sonra Timur'un oğlu Şahruh'un askerleri merak sâiki ile onun Erciş'teki mezarını açmışlar ve Kara Yusuf'un, söylenildiği gibi, Uzun boylu, geniş gövdeli bir insan olduğunu görmüşlerdir¹⁶. Kara Yusuf'un Erciş'teki zâviyesinden, 1471 yılında Tebriz'e giden Memlük elçisi İbn Âcâ kısaca söz eder. O, misafir kaldığı Yusuf Bey'in zâviyesinin (hânikâh) pek sağlam yapılmış bir bina olduğunu söyler¹⁷.

Bilindiği üzere Ahlat'taki türbelerden biri de Erzen Hatun türbesi idi. Bu türbenin de Kara Koyunlular'a ait olduğu ifade edilmiştir¹⁸.

¹¹ A. Gabriel, aynı eser, s. 260-261. Adı geçen müellif eserinde bu câmîin de güzel bir tanıtmasını yapmıştır. Ona göre Çelebi Bey Câmii kare bir iç mekân ile üzerinde yarım kemerlere oturmuş bir kubbesi, üç aralıklı revaki ve üstüvani minaresi olan bir yapıdır.

¹² F. Sümer, *Oğuzlar*, İstanbul, 1980, s. 177.

¹³ Şeref Han, *Şerefnâme*, Kahire, 1930, s. 224-225; F. Sümer, *Saltuklular, Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, Ankara, 1971, III, s. 426 ve devamı.

¹⁴ O. Turan, *Doğu Anadolu Türk devletleri*, İstanbul, 1973, s. 123.

¹⁵ Kara Koyunlular, s. 112, 115.

¹⁶ Gösterilen yer.

¹⁷ Kara Koyunlular, gösterilen yer.

¹⁸ O. Aslanapa, *Türk sanatı*, İstanbul, 1984, s. 198.

Merhum Abdurrahim Şerif, Erzen Hatun'un türbesindeki tarihi 707 (= 1307-1308)¹⁹, Albert Gabriel (daha doğrusu J. Sauvaget) 799 (= 1396-1397) olarak göstermişlerdir²⁰. Bunlardan hangisi doğru dur? Bana göre bir tahminde bile bulunulamaz. Şâyet bunlardan 799 (=1396-1397) tarihi doğru ise şehir, ya bu esnada Âdilcevaz hakimi olan Hakan'ın elindedir²¹, yahut Bitlis hakiminin vâlisi tarafından idare edilmektedir. Mamafih bu husus ne olursa olsun Erzen Hatun'un bir Türk kadını olması muhtemeldir. Çünkü, coğrafi isimler şahıs adı olarak daha çok veya münhasıran Türkler tarafından taşınmıştır. Erzen, bilindiği üzere, evvelce Siirt-Silvan arasında bulunan önemli bir şehirdi²². Öte yandan kadınlarca içtimaî eserler meydana getirilmesi ve yine onlarca ve onlar için türbeler yapılmasının Türkler arasında çok daha yaygın bir gelenek olduğunu biliyoruz.

4. *Usta Şakirt Kümbeti*. Ahlat'ı terk etmek, tasdik edileceği üzere, pek kolay değildir. İşte Usta Şakirt Kümbeti, bir mücevher kutusundan belki daha güzel... Usta Şakirt'e Ulu Kümbet denildiğini de biliyoruz; kitâbesi yoktur. A. Gabriel bu türbenin XIII. yüzyılın ikinci yarısının ortalarında inşa edilmiş olduğunu tahmin ediyor²³. 1340 yılında İlhanlı devletinin idaresini tamamiyle eline geçiren Çoban Bey'in torunu Küçük Şeyh Hasan, 1342 yılında Tebriz'de bir mescid yaptırmış ve bu mescid "*Ustâd u Şâgird*" adıyla anılmıştır²⁴. Bu tarihte Ahlat'ın da Küçük Şeyh Hasan'ın hakimiyeti altında bulunduğunu biliyoruz. Buna göre, Ahlat'taki türbe ile Tebriz'deki câmiin aynı şahıs veya şahıslar tarafından yapıldığı kesin olarak söylenebilir. "*Ustâd u Şâgird*" Usta ve Talebesi (çırağı) demektir. Tasdik edileceği üzere bu, şahısları ayrı ayrı ifade edebilecek isimlerden ve lakablardan değildir. Yani Ustad u Şâgird, yahut Usta Şâkirt aynı veya farklı zamanlarda, farklı şahıslara konulabilecek isim ve lakablardan sayılmaz.

¹⁹ Ahlat kitâbeleri, İstanbul, 1932, s. 91.

²⁰ Aynı eser, s. 249.

²¹ Hakan 789 (1389) tarihinde Âdilcevaz hakimi idi. Timur aynı yılda katına gelen Hakan'a Ahlat ve yöresini vermişti (F. Sümer, Ahlat şehri ve Ahlatşahlar, s. 462). Hakan'ın kim olduğu bilinemediği gibi, âkibeti üzerinde de bilgi yoktur. Onun Celayirler'in son Ahlat, sonra Âdilcevaz vâlisi Hızır Şah'ın oğlu veya başka bir yakın akrabası olması muhtemeldir.

²² *Erzen* maddesi, İslâm Ansiklopedisi, IV, s. 337-338.

²³ Aynı eser, s. 244.

²⁴ Bu mescid hakkında: H. Kerbalâ-i Tebrizi, *Ravzatü'l-cinân*, yayınlayan C.S. el-Korraî, Tahran, 1965, s. 339, 567; A. Kâreng, *Âsâr-i Bâstani-i Âzerbâyecân*, Asâr u Ebne-i Tarihi-i Şehristan-i Tebriz, Tebriz, 1351, I, s. 232-236.

Bu sebeble Ahlat'daki Usta Şakirt kümbetinin 1342 yılına çok yakın bir tarihte yapılmış olduğundan asla şüphe edilmez.

5. *Bayındır Bey*. Ahlat'ı arkada bırakmadan Bayındır Bey'in muhteşem türbesini de görmeden edemeyiz. Ona bakarken Bayındır Bey'in Ahlat'ı 1472 de altı aylık bir kuşatmadan sonra Bitlis hâkimlerinin vâlisinden aldığı hatırlamamak mümkün değildir. Bayındır Bey'in türbesinin Ahlat'ta görülmesinin sebebi budur. O, muktedir bir kumandan olduğu için kendisine *koç* unvanı verilmiştir. Bayındır Bey'in babası Rüstem Bey'dir. Fakat bu Rüstem Bey, sanılmış olduğu gibi²⁵, 1492-1497 yılları arasında Ak Koyunlu devletinin hükümdarlık makamında bulunmuş olan Maksud Bey oğlu Rüstem Bey değildir. Koç Bayındır Bey'in babası Rüstem Bey, Murad Bey'in, Murad Bey de Ak Koyunlu devletinin kurucusu Kara Yülük Osman Bey'in oğludur²⁶.

6. *Koç Heykelleri Moğol Devrinde, XIV. Yüzyılda Ortaya Çıkmıştır.*

Ahlat'tan istemeye istemeye ayrılıp Âdilcevaz'a geliyor ve Celayirler'in Ahlat vâlisi Emir Celâleddin Hızır Şah'ın kabrini ziyaret ediyoruz. Hızır Şah 1360 yılında Ahlat vâlisi idi²⁷. Mezarındaki kitâbe Hızır Şah'ın 1384 yılında vefat ettiğini gösteriyor. Mezarı da Ahlat'ta değil. Âdilcevaz da bulunuyor. Bunlar Hızır Şah'ın Ahlat'ı Bitlis hâkimlerine kaptırıp Âdilcevaz'a çekildiği ihtimaline yer verdiriyor. Hatta mezar kitâbesindeki “eş-şehid, el-mazlûm” sözleri, onun Bitlis hâkimleri ile yaptığı bir karşılaşmada yenilip şehid düştüğünü de akla getiriyor²⁸. Bu husus ne olursa olsun Hızır Şah'ın *koç* unvan veya lakabını taşıması, ilgi çekicidir. Gerçekten Celayir hükümdarı Sultan Üveys (ölümü: 1374), Celayir hânedanının can düşmanı Çobanlılar'dan Melik Eşref'in oğlu Timurtaş'ı kendisine teslim etmesinden pek memnun kalarak Hızır Şah'a *koç* unvan veya lakabını vermişti²⁹. Nitekim bu unvan mezartaşında da yazılmıştır³⁰. Yine bu devrin emirlerinden ve Çobanlı hânedanına mensup *Koç Hüseyin*'i de tanıyoruz.

²⁵ A. Şerif, aynı eser, s. 77; Gabriel, aynı eser, s. 350.

²⁶ F. Sümer, Ahlat şehri, s. 469.

²⁷ Aynı makale, s. 461.

²⁸ “Bu kutlu kabir rahmetli, yarlığanmış, zulüm görerek şehit olmuş, yüce Tanrının rahmetine ve gufranına muhtaç Türk (?) Küçük (?) Sardu'n (?) oğlu Emir Celaleddin Koç Hızır Şah Beg'indir. Kendisi 786 yılında, Muharrem ayının 15'inde ölmüştür” (A. Şerif, Ahlat kitâbeleri, s. 65). Maalessif bu kitâbenin iyi çekilmiş bir fotoğrafını elde etmek mümkün olmadı.

²⁹ F. Sümer, Ahlat şehri, s. 461.

³⁰ 28. haşiyeye bk.

Ahlat'ı fetheden Ak Koyunlu hânedanından Bayındır Bey'e de "Koç Bayındır Beg" denildiği yukarıda görülmüştü. Bu misaller "koç" sözünün bir kahramanlık unvanı olduğunu açıkça gösteriyor. Yani kahramanlık gösterenlere "koç" denilmiştir. Dilimizde "koç yiğit" sözünün genç kahraman manasında kullanılması ve hatta koç'un tek başına yiğit, kahraman manasına gelmesi bu hususla ilgilidir. XI. yüzyılda koç'un mecazî bir mana taşımadığı anlaşılıyor. Bu unvanı taşıyanlardan, hiç olmazsa bir çoğunun mezartaşlarının koç şeklinde yapılması pek tabiidir. Hızır Şah'a koç unvanını veren Celayir hükümdarı Üveys'in de mezar taşının arslan şeklinde olduğunu biliyoruz³¹.

7. *Erciş Kara Koyunlular'ın Yurdu*. Erciş, Osmanlı devrinden önce Van Gölü çevresinde Ahlat'dan sonra gelen ikinci büyük şehir idi. Bundan dolayı Van Gölü'ne çok defa Erciş Gölü de denilmiştir. Kara Koyunlu oymağının Doğu Anadolu'daki asil yurdu işte bu Erciş şehri ve yöresidir. Fakat şehirde pek sağlam yapıldığı bildirilen Kara Yusuf Bey'in zaviyesi bize kadar gelmemiştir. Van gölü çevresinde vakit vakit vukubulan şiddetli yersarsıntılar ile başta Safevî hükümdarı Şah Tahmasb'ın yaptığı korkunç tahribler bunun başlıca sebepleri arasında yer alırlar. Erciş'ten Van'a gitmeden önce kasaba yakınındaki bir kümbete dair görüşümüzü ifade edelim.

Van yolu üzerinde bulunan bu kümbetin 863 (= 1458-1459) tarihli olan kitâbesi evvelce eksik ve yanlış okunduğu gibi, oradaki Yar Ali ismine bakılarak kümbetin Kara Koyunlu İskender Bey'in oğlu Yar Ali ile kardeşlerine ait olduğu ileri sürülmüştü³². Fakat İskender Bey'in oğlu Yar Ali, uzaklarda, Horasan'da yani Çağatay ülkesinde, 1449 da, bu kitâbenin yazılmasından 9 yıl önce öldürülmüştü³³. Adı geçen kümbetin kitâbesi sonra daha doğru bir şekilde okunmuştur. Bu kitâbede Kara Koyunlu hükümdarı Cihanşah devrinde rahmetli Emîr Devletyâr'ın oğlu büyük Emîr Rüstem'in, kardeşleri ve akrabası Emîr Yar Ali, Şah..., Şah... ve Şah Ali ile vâlide Kadem Paşa Hâtun'un mezarları üzerine kubbe yani kümbet yaptırdığı anlatılmaktadır³⁴.

³¹ A. Kareng, aynı eser., s. 630-632. Safevî ve daha sonraki devirlerde İran'ı ziyaret eden Avrupalı seyyahlar, mezarlıklardaki koç ve aslan taşı mezarların kahramanlara ait olduğunu yazarlar. Ancak o devre ait vekâyinâmelerde isim veya unvan olarak koç ve arslan kelimesine nadiren rast geliniyor.

³² A. Şerif, aynı eser, s. 27.

³³ *Kara Koyunlular*, s. 132, 133, 143.

³⁴ O. Aslanapa, *Doğu Anadolu'da Karakoyunlu kümbetleri*, Yıllık araştırmalar dergisi, Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Türk ve İslâm Sanatları Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1957, I, s. 105.

Bu kitâbedeki Devletyâr oğlu Emîr Rüstem muhtemel olarak, 1458-59 tarihinde Erciş hakimi ve valisi idi. Kendisi Kara Koyunlu hânedanına mensup değildir. Fakat Kara Koyunlu devleti beylerindedir. Anne Kadem Paşa Hatun'a gelince, bu adda Kara Koyunlu Kara Yusuf Bey'in bir hanımı vardı. Kadem Paşa Hatun, en gözde zevce olarak, Yusuf Bey, 1420 de Çağatay hükümdarı Şahruh'la karşılaşmak üzere, Tebriz'den hareket ettiğinde ona refakat etmişti³⁵. Ancak kitâbede adı geçen Kadem Paşa Hatun, pek muhtemel olarak, başka bir kadındır. İkinci, fakat çok zayıf ihtimal ise şudur: Kadem Paşa, Yusuf Bey'in ölümünden sonra Devletyâr ile evlenmiş ve ondan Rüstem ve diğer oğulları doğmuştur. Gerçekten bu adda (yani Devletyâr) Kara Yusuf ile çağdaş bir Gelayir emîri vardı³⁶. Fakat bu, bana göre, kabul edilemeyecek derecede zayıf bir ihtimaldir.

8. *Van Ulu Câmii*. Van Ulu Câmii üzerinde yapılan bir araştırmada bu câmie bir Kara Koyunlu eseri olarak bakılmış ve bu câmiin Kara Yusuf zamanında, 1389-1400 yılları arasında yapıldığı ifade edilmiştir³⁷. Fakat vekayinâmelerdeki haberler bu görüşü, maalesef, doğrulamıyor. Başta Timur adına yazılmış Zafernâmeler olmak üzere bütün kaynaklarda şehrin 787 (= 1385) yılında Hakkâri hâkimi İzzeddîn Şîr'in elinde bulunduğu açıkça ifade edilmektedir³⁸. Hatta adı geçen İzzeddîn Şîr aynı yılda Van kalesini Timur'a karşı müdafaaya girişmiş ise de dayanamayacağını anlayıp onun katına giderek "kusurunu bağışlattığı" gibi, ülkesinin kendisine tevcih edildiğini gösteren al damgalı bir yarlıg da almıştı³⁹. Esasen bu hânedana İlhanlılar'dan da Uygur yazısı ile "mülknâmeler" verildiği biliniyor⁴⁰. İzzeddin Şîr, Timur'un ölümünden sonra ülkesine dönen Kara Koyunlu beyi Kara Yusuf'a karşı gelmiş ise de yenilip onun tâbileri arasında yer almıştır. Fakat ölümünden sonra yerine geçen oğlu Melik Muhammed, Bitlis hakimi Emîr Şemseddin ile birlikte Timur'un oğlu Şahruh'u metbu tanıdıklarından Kara Koyunlu hükümdarı Kara Yusuf oğlu İskender Bey tarafından hayatlarına son verilmiş ve Van şehri ile bölgesi 1425 yılında Kara Koyunlular'ın idaresine geçmiştir⁴¹. Bu tarihten önce her-

³⁵ *Kara Koyunlular*, s. 110, 111.

³⁶ Aynı eser, s. 52, 64.

³⁷ O. Aslanapa, *Türk sanatı*, İstanbul, 1984, s. 197.

³⁸ Nizameddin-i Şâmî, *Zafernâme*, s. 103-104; Şerefeddin Ali-i Yazdî, *Zafernâme*, I, s. 305-307; *Colophons of Armenians manuscripts, 1301-1480*, Cambridge, Massachusetts, 1969, s. 110, 116, 128.

³⁹ Gösterilen yerler.

⁴⁰ Şeref Han, aynı eser, s. 128-129.

⁴¹ *Colophons*, s. 165, 167, 171, 173-174; *Kara Koyunlular*, s. 125, 126, 127.

hangi bir zamanda Van'ın Kara Koyunlular ve hatta muhtemelen Moğollar tarafından doğrudan doğruya idaresi söz konusu değildir. Esasen Van XIV. yüzyılda sadece bir kale olarak tanınmaktadır⁴².

9. *Halîme Hatun Kümbeti*. Gevaş, bilindiği gibi, Van'ın güney batısına düşen ve gölün kıyısında bulunan bir kasabadır. Burada, yine bilindiği üzere, Halîme Hatun kümbeti vardır. Bu kümbetin kitâbesi yayınlanmıştır⁴³. Fakat bunda eksiklik ve okuma hataları görülmektedir.

Bu kitâbeye göre Seyyid Abdulmelik İzzeddin 760 Muharreminde (Ocak 1358) bu türbeyi Halîme Hatun için yaptırmıştır. XIV. yüzyılın ortalarına doğru Hakkâri hakimi Esededdin oğlu İmâdeddin Mücellâ idi. Onun amcalarından birinin de İzzeddin Şîr adını taşıdığı bilinmektedir⁴⁴.

Halîme Hatun kümbetinin de Kara Koyunlular'a ait olabileceği bildiriliyor⁴⁵. Fakat Gevaş yöresinde XIV. yüzyılda söylendiği gibi, ne bir Celayir hakimiyetinden ve ne de Kara Koyunlu yerleşmesinden söz etmek mümkündür. Bu sebeble Halîme Hatun kümbetinin Celayirler ve Kara Koyunlular ile hiç bir ilgisi yoktur.

10. *Hasan Keyf'deki Zeynel Bey Türbesi*. Şimdi küçük bir yerleşim merkezi olan Diyarbakır Cizre arasındaki Hasan Keyf'in Ortaçağlarda Hısn Keyfa adıyla anılan büyük bir şehir olduğunu biliyoruz⁴⁶. İşte bu şehirde bulunan bir kümbetin, üzerindeki kitâbeye dayanılarak, Ak Koyunlu devletinin büyük hükümdarı Uzun Hasan Bey'in oğullarından Zeynel Bey'e ait olduğu ifade edilmiştir⁴⁷.

Fakat bu iddia kesin olarak doğru değildir. Çünkü vekâyinamelere göre, Hısn Keyfa'yı 866 (1461-62) yılında Eyyubiler'den alan Uzun Hasan Bey, şehrin idaresini en büyük oğlu Halil'e vermişti⁴⁸. Hasan Bey'in küçük oğullarından sayılan Zeynel Bey'e gelince, O 1466 yılında İran'daki Kirman eyaleti valiliğine tayin edilmiştir.⁴⁹ Zeynel Mirza sonra 1473 yılın-

⁴² "Van ve Vestan: ez iklim-i cehârumest. Ve Van kal'aist. Ve Vestan şehri buzurg bûde ve eknûn şehri vasatest —"Van ve Vestan dördüncü iklimdedir. Van bir kaledir. Vestan büyük bir şehir idi, şimdi orta derecede bir şehirdir" (Hamdullah-ı Müstevfi, *Nüzhetul-kulûb*, yayınlayan G. Le Strange, Leyden, 1913, s. 102).

⁴³ O. Aslanapa, *Doğu Anadolu'da Kara Koyunlu kümbetleri*, s. 106.

⁴⁴ el-Ömerî, *et-Ta'rif bi'l-muştalahiş-şerîf*, Kahire, 1332, s. 38.

⁴⁵ A. Aslanapa, *Doğu Anadolu'da Karakoyunlu kümbetleri*, s. 107; aynı müellif, Türk sanatı, s. 198.

⁴⁶ *Hısn Keyfa* maddesi, İslâm Ansiklopedisi, V-I, s. 452-454.

⁴⁷ A. Gabriel, aynı eser, s. 80-81; O. Aslanapa, s. 200.

⁴⁸ Ebu Bekr-i Tihriani, *Kitab-i Diyarbekriyye*, II, s. 366-367.

⁴⁹ Aynı eser, II, s. 531, 534, 547.

daki Otluk Beli (Başkend) savaşına Kirman valisi olarak katılmış ve savaşta öldürülüp başı Fatih'e götürülmüştür⁵⁰. Zeynel Bey'in cesedinin geri alındığına dair bir haber de yoktur⁵¹. Geri alınmış olduğunu bir an için farzetsek bile, Hasan Keyf de değil, Tebriz, Diyarbakır gibi başka bir şehirde defnedilmesi beklenirdi. Çünkü, Zeynel Bey'in Hasan Keyf ile hiç bir ilgisi yoktur; ölümü esnasında oranın vâlisi yine ağabeyi Halil Mirza idi⁵².

Diğer taraftan Türbedeki kitâbe de aynen şöyledir:

- 1) *Hâzihi ravzatus-sultani's-sa'îd ve'l hakâni's-şehîd*
- 2) *Zeynel Beg İbnu's-Sultân Hasan Bahâdur Hân etâba'llahu şerâhu*

TERCÜMESİ

“Bu, Sultan Hasan Bahadır'ın oğlu uğurlu sultan ve şehid hakan Zeynel Beg'in türbesidir. Tanrı onun toprağını hoş kılsın”⁵³.

Anlaşılabacağı üzere muhtevası, kitâbenin çok sonra yazıldığını açıkça gösteriyor. Bu sıfatla yazılış tarihi de yoktur. Esasen olamazdı. Çünkü, aynı şehirde bulunan Şeyh Abdullah'ın zâviyesindeki bir tamir kitâbesi Hasan Keyf'in 878 (1474) tarihinde de Uzun Hasan Bey'in en büyük oğlu Halil Mirza'nın tasarrufunda olduğunu açıkça gösteriyor⁵⁴.

⁵⁰ Aşıkpaşaoğlu, *Tevârih-i âl-i Osman*, yayınlayan Çiftçioğlu N. Atsız, İstanbul, 1949, s. 224; İbn Kemal, *Tevârih-i âl-i Osman*, yayınlayan Ş. Turan, TTK, Ankara, 1957, s. 339, 346, 355, 358.

⁵¹ İbn Kemal, Zeynel Bey'in cesedinin kurda kuşa yem olduğunu yazıyor (s. 356).

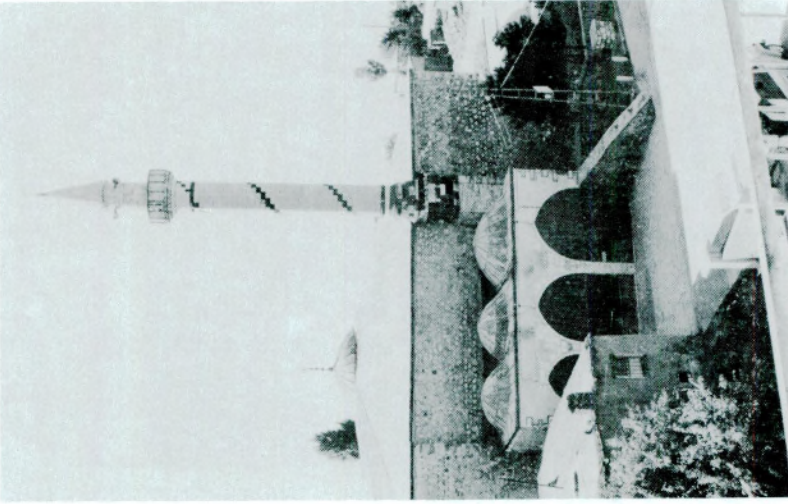
⁵² “Emere bi-tecdîdi hazîhi imâreti'l-mubâreketi takarruban ile'rrahmânir-rahîm Es-Sultân Halil ibnü Hasan ibni 'Ali'bnî 'Uşmân. Hatem' Allahu bis-sâlihâti a'mâlehüm fi zi'l-hicreti seneti semâniyeti ve seb'ine ve semâni mie'ti'l-hicret'in-nebeviyye”.

TERCÜMESİ

“Osman oğlu Ali oğlu Hasan oğlu Sultan Halil-Tanrı onların işlerini hayırla sona erdirmiş-Bağışlayıcı'ya ve Yarlğayıcı'ya yakın olmak için bu kutlu yapının onarılmasını, Nebi'nin hicretinin 878. yılının Zilhicce ayında (Nisan-Mayıs 1474), buyurdu” (A. Gabriel, aynı eser, s. 309, nr. 35).

⁵³ A. Gabriel, aynı eser, s. 309, nr. 36.

⁵⁴ 52 numaralı haşiyeye bk.

Res. 1 - Harput'ta Saray Hatun Câmii

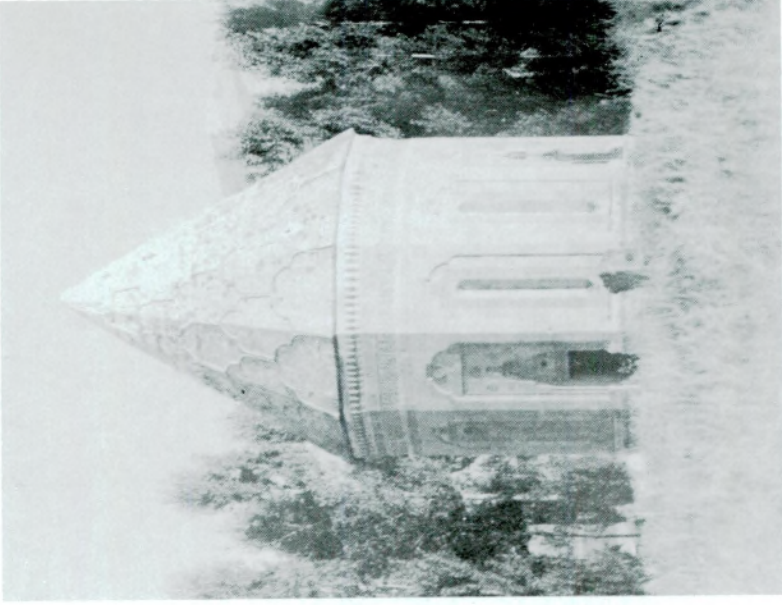
Res. 2 - Saray Hatun Câmii'nin iç görünüşü

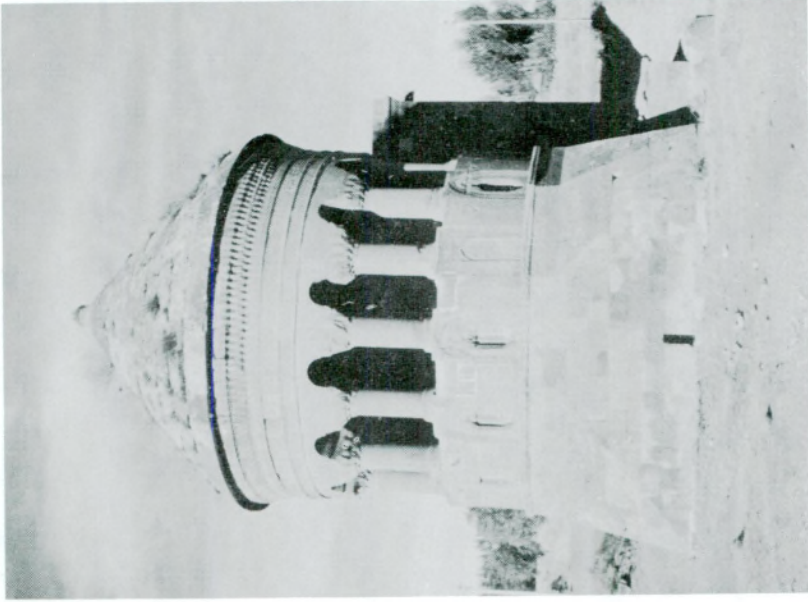
Res. 3 – Ahlat Şehri

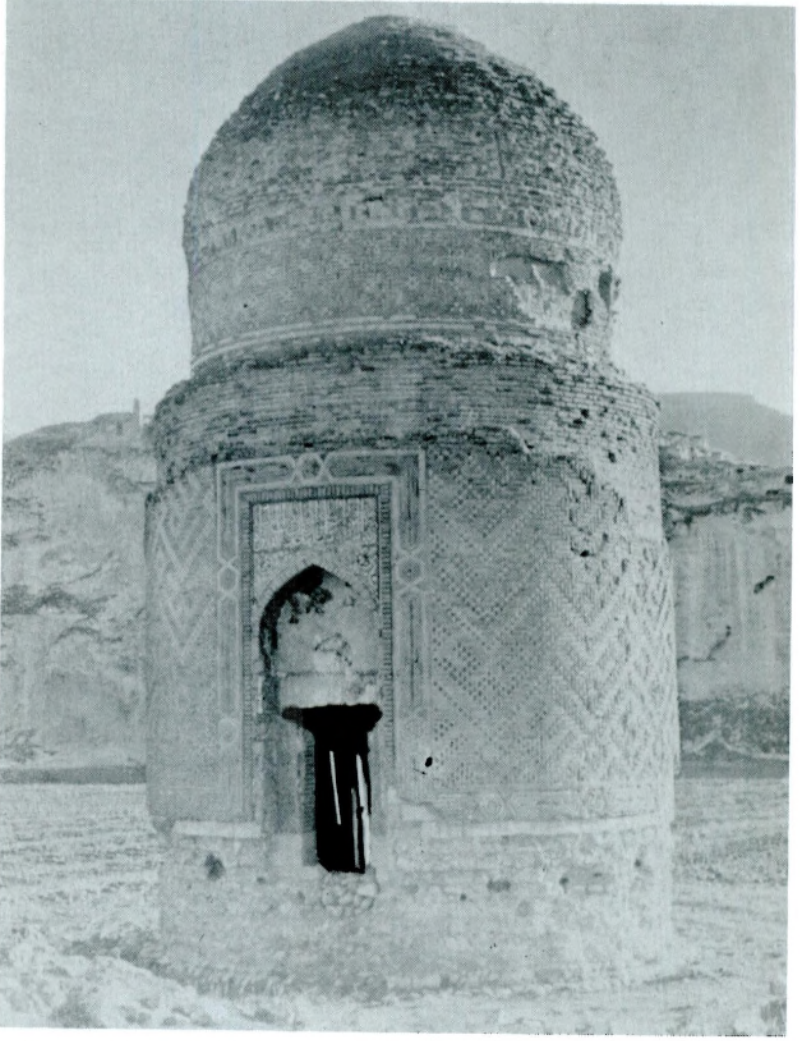
Res. 4 – Usta Şakird Kümbeti (Ahlat)

Res. 6 — Gevaş'ta Halime Hatun Kümbedi

Res. 5 — Bayındır Bey'in Türbesi (Ahlat)

Res. 7 – Hasan Keyf'de Uzun Hasan Bey oğlu Zeynel Bey'e izafe edilen türbe

REMARKS ON SOME MONGOL AND TURKMEN BUILDINGS IN EASTERN ANATOLIA

FARUK SÜMER

Most of the buildings referred to in this study are located around Lake Van, but a few are located in Harput and Pertek in the province of Elazığ and I will start to begin by discussing these.

1. Sarây Hâtûn Mosque.

The Sâre Hâtûn Mosque in Harput is mentioned by Evliyâ Çelebi, who describes this mosque as being without a minaret¹. The name is spelt similarly in the "*Mamûretül-^c Azîz Salnâme* (Elazığ Almanac) and by A.Gabriel². Most modern writers spell the name as Sara Hâtun³ or Sârâ Hâtun⁴.

The local people pronounce it as "Sara Hatun" with all four short vowels, and also refer to the mosque as the *Uzun Hasan Oğullari Camisi*. According to local hearsay the sons of Sultan Uzun Hasan built the mosque⁵.

But the truth is that the original name of this mosque was none of these, but Sarây Hâtûn named after the mother of the Ak Koyunlu ruler Hasan Hân or Uzun Hasan Beg⁶. Sâre, as it is known was the name of Abraham's wife, but a name rarely used by the literate sector of the population, and never by the Türkmens. Saray on the other hand was a popular woman's name. Timur's (Tamerlane) wife was named Saray-Melik

¹ *Seyahatname*, İstanbul, 1314, III, p. 248.

² *Mamûretül-^c Azîz Salnâmesi*, Mamuretül-Aziz, 1325 (1907), p. 170; A. Gabriel, *Voyages Archéologiques dans la Turquie Orientale*, Paris, 1940, I, p. 259. The same salnâme tells us that in 1907 there were 32 mosques with or without minarets in Harput, notably among them being the *Tepe Göz* and *Ahi Mûsa* mosques.

³ İ. Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, İstanbul, 1958, I, pp. 285-302.

⁴ N.Ardıçoğlu, *Harput Tarihi*, İstanbul, 1964, p. 74; B.Darkot, Harput, *İslam Ansiklopedisi*, I, p. 299.

⁵ This information was obtained in verbal form during my visits to Harput in 1965 and 1972. Also see *Harput Yollarında*, I, pp. 285-302, and *Harput Tarihi*, pp.74-75.

⁶ Ebû Bekr-i Tihranî, *Kütâb-i Diyarbekriyye*, edited by N. Lugal-F. Sümer, TTK, Ankara, 1962-1964, pp. 208-209, 251 etc.

(meaning : palace of the ruler)⁷, and Kara Koyunlu İskender Beg had a daughter named Şâh Sarây Begüm⁸.

Sarây Hâtûn was the daughter of Pîr 'Alî Beg, one of the sons of Kutlu Beg, a member of the Ak Koyunlu dynasty. She was also the niece of Kara Yülük Osman Beg, founder of the Ak Koyunlu state. Sarây Hâtûn married Ali Beg, the eldest son of Osman Beg, and of this marriage were born Hasan Beg, his elder brother Cihangîr and the other children.

Sarây Hâtûn was a woman of political ability, who governed Harput for a time and as the envoy of her son, Uzun Hasan Beg, negotiated with the Kara Koyunlu ruler Cihanşâh Mirza, the Ottoman Sultan Mehmed II and the Memluk Sultan Kayıt Bay⁹.

There can be no doubt that the mosque in Harput was named after Sarây Hâtûn. The fact that it is known as the *Uzun Hasan Oğulları Camisi* (Sons of Uzun Hasan Mosque) and the belief that it has been built by the sons of Uzun Hasan; the fact that Sarây Hâtûn governed Harput; and the absence of any other woman candidate, whether named Sâre, Sara or Saray, all point to this conclusion.

The mosque has been extensively repaired and restored, and detailed information about the building is given by A. Gabriel in his above mentioned work.

2. Çelebi Beg Mosque in Pertek.

Today Pertek is a town in Tunceli province, north-east of Elazığ. Çelebi Beg Mosque is one of two historical mosques in Pertek¹⁰, and dates from 976 (1569) or 996 (1588). Nothing is known about either Çelebi Beg or his father Ali Beg, except that they were members of the Koca Hâcîlu tribe of the Ak Koyunlu confederation. The greater part of this tribe remained among the group of Ak Koyunlu known as *Bozulus*, which

⁷ "Cenâb-i Belkis-i suğrâ ve bânû-yi kübrâ Sarây Melik Hânîm duhter-i pâdişâh-i sa'îd Kazan Sulţân (Nizâmeddin-i Şâmî. *Zafernâme*, ed. F. Tauer, Praha, 1937 p. 35); Şerefeddin 'Ali-i Yezdî, *Zafernâme*, ed. M. Abbâsî, Tahran, 1336, I-II, various references.

⁸ F. Sümer, *Kara Koyunlular*, TTK, Ankara, 1961, p. 143.

⁹ I have found no reference to the date of Sarây Hâtûn's death, but it can safely be put at not earlier than 1465.

¹⁰ A. Gabriel (ibid, pp. 260-261), gives an accurate description of this mosque. According to him the Çelebi Beg Mosque has a square interior, a dome set on semi-arches, a triple-spaced colonnade and a cylindrical minaret.

did not migrate to Iran¹¹. But it is not known why the Koca Hâcılı beys lived in Pertek, which in the second half of the XVIth century was under the rule of a branch of the Çemişkezek dynasty¹².

3. Ahlat and the Kara Koyunlu.

Ahlat (Ahlât), as those who have visited this area will know, is the most beautiful town of Lake Van's shores, and in the past there was a continuous struggle between the dynasties to take possession of it. Only one dynasty never succeeded in ruling Ahlat, and that was the Kara Koyunlu. This disproves the contention by one Turkish scholar that the tomb and *zâviye* of Kara Koyunlu Kara Yusuf Beg are in Ahlat¹³. Whereas, as is well known, they are in Erciş. It is even reported that the soldiers of Timur's son Şahruḡ who passed nearby in 1420 a few months after Kara Yusuf's death, disinterred the body of the Kara Koyunlu ruler in Erciş to see if he was as tall and broadly built as reported, and confirmed that indeed he was¹⁴. The Memluk envoy, İbn Âcâ, refers briefly to the *zâviye* of Kara Yusuf in Erciş where he stayed as a guest on his way to Tabriz in 1471¹⁵. İbn Âcâ reports that the building was of exceptionally sound construction¹⁶.

One of the tombs in Ahlat is that of Erzen Hâtûn, and this is also wrongly attributed to the Kara Koyunlu¹⁷. The late Abdurrahim Şerif reports the date on the inscription of this tomb as 707 (1307-1308)¹⁸, while Albert Gabriel gives the date as 799 (1396-1397)¹⁹. There is no way of even making a probable guess as to which is the true date. If 799 is the correct date then city was at this time ruled either by Hâkân, the ruler of Âdilcevez or by the governor of the ruler of Bitlis²⁰. Whichever may be

¹¹ F. Sümer. *Oğuzlar*, İstanbul, 1980, p. 177.

¹² Şeref Han, *Şerefnâme*, Cairo, 1930, pp. 224-225.

¹³ O. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, İstanbul, 1930, p. 123.

¹⁴ *Kara Koyunlular*, pp. 112, 115.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ O. Aslanapa. *Türk Sanatı*, İstanbul, 1984, p. 198.

¹⁸ *Ahlat Kitâbeleri*, İstanbul, 1932, p. 91.

¹⁹ Ibid, p. 249.

²⁰ Hâkân was ruler of Âdilcevez in 789 (1389). In addition to this Timur gave him the rule of Ahlat and its environs (F. Sümer *Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar*, Belleten, 1986, CL., p. 462). Nothing is known about the identity or fate of Hâkân. It is possible that he was the son or close relative of Hızır Şâh Beg, the Celayrid governor of Ahlat and Âdilcevez.

the case, it seems likely that Erzen Hâtûn was a Turkish lady, since the custom of naming women after place names is an exclusively Turkish custom, and Erzen as a city of importance was situated between Siirt and Silvan²¹. Another piece of evidence in support of this view is that it was more common among the Turks for women to have charitable buildings erected and for tombs to be built in their memory.

4. Usta Şakird's Kumbet.

This kumbet has all the grace of a jewellery box and it would be unthinkable to leave Ahlat without mentioning it. It is also named as the Ulu Kumbet (Great Kumbet) although. The Usta Şakird no bore inscription, A. Gabriel dated it to the second half of the XIIIth century²². Küçük Şeyh Hasan, the grandson of Çoban Beg, who seized the power of the İlhânids in 1340, had a masjid built in Tabriz in 1342. And this was known as the *Ustâd u Şâgird*²³. We know that at this time Ahlat was under the rule of Küçük Şeyh Hasan and it seems very likely that the kumbet in Ahlat and the mosque in Tabriz were built by the same persons. Ustâd u Şâgird means "the master and his apprentice" and the connection with the name Usta Şakird can hardly be a coincidence. On the basis of this evidence we can date the Usta Şâkird Kumbet nearer to 1340.

5. Bayındır Beg's Turbe.

The splendid turbe of Bayındır Beg who conquered Ahlat from the ruler of Bitlis after a six-month siege in 1472, is also in Ahlat. Bayındır Beg's courage earned him the title of "koç" i.e. the ram i.e. valiant. Bayındır Beg's father was Rustem Beg. But he is not Rustem Beg, son of Maksûd Beg who ruled between 1492-1497 as is believed.²⁴ He is the son of Murad Beg and grandson of Kara Yülük Osman Beg, founder of the Ak Koyunlu state²⁵.

²¹ On Erzen, *İslâm Ansiklopedisi*, IV, pp. 337-338.

²² Ibid, p. 244.

²³ For further information about this masjid see H. Kerbalâi-i Tebrizi, *Revzat ul-cinân*, edited C. S. el-Korraî, Tehran, 1965, pp. 339, 567; A. Kareng, *Âşâr-i Bâstâni-i Âzerbâyçân, Âsâr u ebnie-i târih-i şehristan-i Tebriz*, Tebriz, 1351, I, pp. 232-236.

²⁴ A. Şerif. ibid, p. 77; A. Gabriel, ibid. p. 350.

²⁵ F. Sümer, *Ahlat Şehri*, p. 469.

6. Ram Figures Appeared during The Mongol Period, In The XIVth Century.

From Ahlat we go to Âdilceviz to visit the tomb of Emîr Celâleddin Hızır Şâh Beg, the Celayirid governor of Ahlat in 1360. According to the inscription on his tomb, he died in 1384²⁶. It can be presumed that Hızır Şah lost Ahlat to the ruler of Bitlis and retreated to Âdilceviz. Even the words "*es-sehîd, el-maẓlûm*" could refer to the fact that he fell in a battle against the ruler of Bitlis. Whatever the truth on the matter may be it is interesting that Hızır Şah is known as "the koç", this title being given him by the Celayirid Sultan Uveys after Hızır Şah delivered up Timurtaş son of Melik Aşraf of the Çobanids, a bitter enemy of the Celayirids²⁷. As you have seen the title of the koç is written on inscription of the gravestone of Hızır Şâh Beg.

Another comtemporary, Emîr Koç Huseyin of the Çobanid, was bearing the same title²⁸.

On the other hand we know that there are a good many gravestones in the shape of ram in Eastern Anatolia, Iran and Soviet Âzerbaycan Republic. Some of the gravestons in Iran are in the form of lion. European travellers who visited Iran during the Safavides and later said that this type of tombs have belonged to the brave men²⁹. A few of the gravestons have inscriptions of which the oldest ones are written in the XIVth century. Such was the lion formed gravestone of the Celayirid ruler Sultan Uveys (d. 1374)³⁰. But ram and lion formed gravestones are not seen in the central and western parts of Turkey.

In short it can be said that in XIVth and XVth centuries the word, of koç, is given to brave men as a title. This custom continued to exist in Iran until XIXth century.

²⁶ "This holy tomb belongs to the late, diseased,, auspicious martyr and oppressed, -he is in need of God's compassion and mercy- Emîr Celâleddin Koç Hızır Şâh Beg son of Şadr-ı küçek (?) of Turkî died on the 15th day of Muharrem in the year of 786" (A. Şerif, *Ahlat Kütâbeleri*, p. 65).

²⁷ F. Sümer, *ibid*, p. 461.

²⁸ *Ibid*.

²⁹ *Ibid*.

³⁰ A. Kareng *ibid*. pp. 630-632. European travellers who visited Iran in Safavid and later times wrote that gravestones carved with ram's or lion's heads were belonged to heroes. The use of the words "ram" or "lion" as a name or title is rare in chronicles of the period.

7. Erciş, the Original Homeland of the Kara Koyunlu.

In the pre-Ottoman period, Erciş was the second largest city in the region of Lake Van which was also frequently known as Lake Erciş. Erciş was the homeland of the Kara Koyunlu tribe. Yet none of the architecture of this period has survived in this town to the present day; not even the zâviye built by Kara Yusuf Beg, which is described as an exceptionally sound building by a traveller in the XVth century. The reason for this total eradication has been a combination of frequent earthquakes and the destructions made by the Safavid ruler Şah Tahmasb.

On the road from Erciş to Van is a kumbet inscribed with the date 863 (1458-1459), which has been claimed to be the tomb of Yar Ali and the other children of Kara Koyunlu İskender Beg³¹. Yar Ali however, was killed far away, in Horasan, the land of the Çağatays, in 1449, 9 years previously³². An accurate reading of this inscription tells us that the kumbet built by the great Emir Rustem, son of the late Emîr Devletyâr, who lived during the reign of the Kara Koyunlu ruler Cihanşah over the graves of his brothers and his relatives Emîr Yar Ali, Şah.....Şah....., Şah Ali and their mother, Kadem Paşa Hâtûn³³.

It is understood that Emîr Rustem son of Devletyâr was governor of Erciş in 1458-59. He was not a member of the Kara Koyunlu ruling dynasty, but one of the beys of the Kara Koyunlu state. Kara Yusuf Beg had a wife named Kadem Paşa who, as Yusuf Beg's favourite, accompanied his husband when he went out from Tabriz to encounter the Çağatay ruler Şahruh Mirza³⁴. However, it is very likely that the Kadem Paşa Hâtûn whose name is mentioned in the inscription is another woman.

As for Rustem's father Devletyâr there was a Celayirid emîr bore this name³⁵.

8. Van Ulu Câmi.

One study assumes that Van Ulu Câmi is of Kara Koyunlu construction, dating from 1389-1400 during the time of Kara Yusuf³⁶. But

³¹ A. Şerif, *ibid.* p. 27.

³² *Kara Koyunlular*, pp. 132, 133, 143.

³³ O. Aslanapa, *Doğu Anadolu'da Karakoyunlu Kümbetleri*, Yıllık Araştırmalar Dergisi, Ankara University, Faculty of Divinity, Institute of Turkish and Islamic Art History Publications, Ankara, 1957, I, p. 105.

³⁴ *Kara Koyunlular*, pp. 110, 111.

³⁵ *Ibid.* pp. 52, 64.

³⁶ O. Aslanapa, *Türk Sanatı*, İstanbul, 1984, p. 197.

the chronicles do not support this view. All sources, including the chronicles written in the name of Timur, tell us that in 787 (1385) the city was ruled by ʿİzzeddin Şir, ruler of Hakkâri³⁷, who the same year defended Van castle against Timur's attacks until he realised that the situation was hopeless, appealed successfully to Timur for pardon and received *yarlıg* (an imperial edict) showing his reinstatement³⁸. This dynasty also received *mulk-nâmes* from the İlhanids in Uygur script³⁹. İzzeddin Şir was defeated in battle against Kara Yusuf, when he returned to his country after the death of Timur (1406) and lost his independence. Following his death, his son Melik Muhammed and Emîr Şemseddin of Bitlis swore allegiance to Şahruḡ, for which they were killed by İskender Beg, the son and successor of Kara Yusuf, and the city of Van and its environs was incorporated in 1425 into the domain of the Kara Koyunlus⁴⁰. Prior to this neither the Kara Koyunlus nor the Mongols had governed Van, which in the XIVth century was described only as a fortress⁴¹.

9. Halîme Hâtûn's Kumbet

In Gevaş which on the southwest shore of the lake Van is the tomb of Halîme Hâtûn whose inscription has been incorrectly transcribed.

According to the inscription the kumbet was constructed in Muharram 760 (January 1358) by Seyyid ʿAbdumelik ʿİzzeddin for Halîme Hâtûn⁴². In the middle of XIVth century the ruler of Hakkâri was ʿİmâdeddin Mücellâ, the son of Esededdin, whose paternal uncle was ʿİzzeddin Şir⁴³.

The Halîme Hâtûn's kumbet has been ascribed to the Kara Koyunlus⁴⁴, although as pointed out above, there was no question of the Gevaş region being ruled either by Celayirids or inhabited by the Kara Koyunlus in the XIVth century. Thus this hypothesis cannot be supported as well.

³⁷ Nizâmeddin-i Şâmi, *Zafernâme*, pp. 103-104; *Colophons of Armenians Manuscript*, 1301-1480, Cambridge, Massachussettes, 1969, pp. 110, 116, 128.

³⁸ Ibid.

³⁹ Şeref Han, pp. 128-129.

⁴⁰ *Colophons*, pp. 165, 167, 171, 173-174; *Kara Koyunlular* pp. 125, 126, 127.

⁴¹ Hamdullah-i Müstevfi, *Nüzhet-ul-kulûb*, edited by G. Le Strange, Leiden, 1913, p. 102.

⁴² O. Aslanapa, *Doğu Anadolu'da Kara Koyunlu Kumbetleri*, p. 106.

⁴³ el-ʿUmari, *et-Ta'rif bi'l-muṣṭalahiş-şerif*, Cairo, 1932, p. 38.

⁴⁴ O. Aslanapa, *Doğu Anadolu'da Kara Koyunlu Kumbetleri*, p. 107, and *Türk Sanatı* p. 198.

10. Zeynel Beg Kumbet in Hasankeyf

Hasankeyf today is a small town between Diyarbakır and Cizre, but in the Middle Ages this was a major city called *Ḥiṣn Kayfâ*⁴⁵. The inscription on a kumbet here tells us that it belongs to Zeynel Beg. This Zeynel Beg has been accepted as the son of the Ak Koyunlu ruler, Uzun Hasan Beg⁴⁶. But it is impossible to confirm this view, for our sources inform, unanimously, that Uzun Hasan Beg after taking *Ḥiṣn Kayfâ* in 866 (1461-62) from Eyyubids gave it to his elder son *Ḥalîl Mirza*⁴⁷. Hasan Beg's younger son Zeynel Beg was appointed governor of Kirman in Iran in 1469⁴⁸. In 1473 Zeynel Mirza fell in the Otluk Beli battle and his severed head was taken to Sultan Mehmed the Conqueror⁴⁹. There is no record that the body of Zeynel Mirza was recovered, and have been buried somewhere⁵⁰.

The inscription on the kumbet is as follows:

1) *Hâzihi ravzatus-Sultâni's-sa'îd ve'l-Ḥākāniş-şehîd*

2) Zeynel Beg İbnu's-Sultân Ḥasan Bahadur Ḥân eṭâba'llahu şerâhu⁵¹.

“This is the tomb of the lucky Sultan and martyr *Ḥākân Zeynel Beg*, the son of Sultân Ḥasan Bahadur Ḥân May God bless the soil in which he rest.”

This is clearly spurious, since the titles of sultân and ḥākân were used only by kings and emperors. Princes were called by the titles beg and mirza, Zeynel Beg was the governor of Kirman when he died in 1473 *Ḥiṣn Kayfâ* was still administered by his brother⁵².

⁴⁵ On this city see *İslam Ansiklopedisi*, I, pp. 452-454.

⁴⁶ A. Gabriel, *ibid*, pp. 80-81; O. Aslanapa p. 200.

⁴⁷ Ebu Bekr-i Tihranî, *Kitâb-i Diyârbekriyye*, II, pp. 366-367.

⁴⁸ *Ibid*, II, pp. 531, 534, 547.

⁴⁹ Aşıkpaşaoğlu, edited Çiftçiöğlü N. Atsız, İstanbul, 1949, p. 224; İbn Kemâl, *Tevârih-i âl-i Osman*, TTK. Ankara, 1957, pp. 339, 346, 355, 358.

⁵⁰ İbn Kemal writes that Zeynel Beg's corpse became food for worms and birds (p. 356).

⁵¹ A. Gabriel, *ibid*, p. 309. nr. 36.

⁵² See The inscription of the Şeyh Abdullah Zâviya in Hasan Keyf written in 878-1473-, (A. Gabriel, *ibid*, p. 309, nr. 35). For the copy of the inscription see 52th foot-note of the Turkish texte of the article.

BUDİN BEYLERBEYİ MUSTAFA PAŞA (1566-1578)

Prof. Dr. GY. KÁLDY-NAGY

Profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi isimli değerli yapıtında, Budin Beylerbeyliği'nin kuruluşu, 1541 yılındaki Macaristan seferinin tamamlanışı hakkında şöyle yazar: "İşte bu suretle Zapolya'nın elindeki Macaristan doğrudan doğruya Osmanlı topraklarına ilhak olunup on iki sancaklık Budin Beylerbeyliği teşkil edilmiş ve beylerbeyliğine Bağdat valisi olup aslen Macar olan Süleyman Paşa tayin olunarak, Macaristan'da arazi tahriri yapılmıştır"¹. İsmail Hakkı Uzunçarşılı Budin Beylerbeyliği'nin derhal kurulduğu sonucunu, Kanuni Sultan Süleyman'ın 1541 Eylülünde Vezir-i Azam Hadım Süleyman Paşa'ya yazmış olduğu şu satırlara dayandırmıştır: "Budin şehrini tevabihi ve levahiki ve muzafat ve ekalimi ile feth ve teshir eyledim... arazi-i Üngürüs'ü tamam kaleleri ve cümle-i muzafat ve levahikiyle ve reaya ve berayası ile sair memalik-i mahruseme munzam kılınıp kadılar ve dizdarlar ve müstahfızlar nasb olunup hıfz ve hirasat için bir miktar asker ifraz olunup..."².

Ne varki 1541'de on iki sancaklık Budin Beylerbeyliği kurulmuş olmazdı; zira Budin Kalesi ve Peşte Kalesi'nin civarı ve Tuna Nehri kenarında buraya uzanan yol dışında, Drava Nehri ve Tuna hattının kuzeyinde, yalnızca Titel Kalesi o zaman Türklerin elindeydi. Nitekim bu nedenle Kanuni Sultan Süleyman 1541'de Budin Kalesi'nde (2653 kişilik) ve Peşte Kalesi'nde (914) kişilik koruma askeri bırakmıştı. Ve daha sonraları da bunları takviye etmek üzere, Türklerin elinde bulunan Güvercinlik, Hram, Semendere, Belgrad, Titel, Petro Varadin, Ösek, Pojega Kalelerinden asker (4196 kişi) gönderilmişti³.

Aslında Budin Beylerbeyliği, o zamanlar Rumeli Beylerbeyliği'ne bağlı olan Alacahisar, Vilçitrin, İzvornik, Semendire ve Ösek sancaklarından teşkil edilmiş olmalıdır. Zira bunlar olmadan, 1541'de Budin'e beylerbeyi değil, ancak sancakbeyi tayin edilebilirdi. Macaristan'da diğer sancaklar, örneğin 1542'de Mohaç, 1543'te Segedin ve İstolni Belgrad sancakları

¹ Uzunçarşılı, İ.H., Osmanlı Tarihi, c. II., Ankara 1964, s. 339.

² Feridun Ahmed, Munşa'at al-Salatin İstanbul 1274, c. I., s. 553.

³ Topkapı Sarayı Arşivi, D. 7557.

yeni fetihlerden sonra kurulmuştur. Budin Beylerbeyliği'ne gelince 1545 yılının 30 Ocak tarihli en eski mühimme defterine göre hâlâ şu sancaklardan oluşuyordu: Budin, Mohaç, Segedin, İstolni Belgrad, Ösek, Semendire, İzvornik, Alacahisar ve Vilçitrin⁴. Demek oluyor ki o zamana kadarki Macaristan Türk fetihleri, eyaletin tümünün henüz yarısını bile kapsamamıştı. Ancak daha bir on yıl geçtikten ve Macaristan'da başka topraklar da fethedildikten sonra 1555'te on beş sancaklık Budin Beylerbeyliği kurulabilmiştir. Ve buna artık yukarıda kaydettiğimiz güney sancakları (Ösek, Semendire, Alacahisar, Vilçitrin ve İzvornik) dahil değildi⁵.

Temeşvar Beylerbeyliği'nin de benzer şekilde oluşturulmuş olması dikate değer. Bilindiği gibi 1552'de Temeşvar, yalnızca yeni bir sancağın değil, yeni bir beylerbeyliğinin de merkezi olmuştu. Buraya ilk beylerbeyi olarak Beçe ve Beçerek sancakbeyi Kasım Paşa tayin edildi. Kasım Paşa ondan önce 1548 Şubatı'ndan 1551 Mayısı'na kadar Budin beylerbeyi idi. Yeni beylerbeyliğinin —aynen 1541 Budin Beylerbeyliği halinde olduğu — Macaristan'da başka sancağı yoktu. Bu nedenle de topraklarını büyütme için Semendire, Alacahisar ve Vidin sancakları o zaman, yeni beylerbeyliğine katıldı⁶. Yeni fetihlerden sonra Çanad, Lipova ve Arad sancakları ve 1566'da Gyula sancağı da Temeşvar Beylerbeyliği'ne bağlandı.

Giderek büyüyen ve yayılan Osmanlı İmparatorluğu'nda mahalli idare işlerini Türklerin ne kadar önceden ve iyice düşünülmüş bir sistemle örgütlediklerini Budin ve Temeşvar Beylerbeylikleri örnekleri kanıtlamaktadır. Stratejik bakımdan önemli görülen yeni fethedilmiş kalelere sancakbeyi değil, beylerbeyi tayin edilmesi bir temel ilke idi. Nitekim Macaristan'ın sınır boylarında Kanija, Eğri, Varad ve Uyvar'ın daha sonraları beylerbeylikleri merkezleri haline gelmeleri de bu temel ilkenin sonuçlarından biridir. Fakat XVII. yüzyılda bunların artık, topraklarının genişletilmesi yoluyla, Kanuni Sultan Süleyman zamanında olduğu gibi mükemmelleştirilmeleri kabil olmamıştır.

XV. - XVI. yüzyıldaki Kanunname'de kimin beylerbeyi tayin edilebileceği de prensip bakımından saptanmıştı. Buna göre: "Beylerbeylik dört kimesnenin yoludur: Mal defterdarlarının ve beylik ile nişancı olanın ve

⁴ Topkapı Sarayı Arşivi, D. 12321, s. 83.

⁵ Bkz. Gy. Káldy-Nagy, A budai szandzsák 1559. évi összeírása (Budin sancağı 1559 tarihli tahrir defteri), Budapest 1977, s. 9.

⁶ Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Koğuşlar 888, s. 346-7, 357 ve 446.

beş yüz akçe vermiş kadıların ve dört yüz bin akçeye varmış sancak beylerinin yoludur.”⁷ Mustafa Ali, bütün bunların yanısıra başka bir kurala daha riayet edilmesine de dikkati çekmişti: “vezir-zadelere babalarının vizareti halinde beğlerbeğlik virilmeye” ve de “varis-i mülk olan şeh-zadelere beğlerbeğlik virilemez”⁸.

Kanuni Sultan Süleyman zamanında beylerbeyleri genellikle sancakbeyleri arasından çıkıyordu⁹. En başarılı beylerbeylerine bunlar arasında rastlanmıştı. Çünkü yalnız idare işlerinde değil, askeri yönetim işlerinde de tecrübe sahibiydiler. Görev mahallerine (mansıb) giden beylerbeyleri maiyetlerindeki kapı halkını İstanbul sarayında gördükleri gibi örgütlemeye çalışırlardı. Beylerbeyinin kapı halkı arasında da ser bevvin, ser zevvakın, ser sarracın, ser cebeciyân, kethüda-i mehteran, müteferrika kethüda-i çavuşan, vb.ne rastlandığına Timar defterlerinde örnekler bulunmaktadır¹⁰. Fakat Kanuni Sultan Süleyman’ın buna ilişkin bir hükmüne göre vezirlerin, beylerbeylerin ve sancakbeylerin hizmetinde ancak tımarlılar bulunabilirdi¹¹. Elbette bir kişinin, masrafını kendisi görmek şartıyla, emrinde kaç kişi bulundurabileceği tespit edilmiş değildi. Peçevi’ye göre örneğin: “Sarı Ali Bey Sigetvara çok zaman mirliva olmuş idi. Yedi sekiz yüz mensubatıyla bin adamdan ziyade adama malik idi.” Peçevi’nin kaydettiği gibi, “Pirsiz Ali Bey Sigetvara Sarı Ali Bey’den sonra olmuş idi... müşarileyh dahi ol asır abruyu idi. Daima yedi sekiz yüz bahadır adam saklardı ve kapusunda gayet namdar ve gayret çeker adamlar var idi”¹².

Beylerbeylerin kendi kapı halkları sayısının tespit edilmemiş olmasına karşın, maaşlı ve tımarlı çavuşların sayıları kesinlikle belirlenmişti. Bunların sayısının artırılmasına ancak sultan izin verebilirdi. 1568’de Budin Beylerbeyi’ne gelen hüküm de böyle olmuştur: “Halia elli nefer defterlü çavuş olup,... otuz nefer çavuş dahi olmak için emr-i şerifim verilmiş-

⁷ Adı geçen eserimiz, s. 10.

⁸ Bkz. Kanunnâme-i âl-i Osman, TOEM ilavesi (İstanbul 1330), s. 14 ve A. Tietze, Mustafa Ali’s Counsel for Sultans of 1581, Wien 1979, c. I., s. 180.

⁹ Bu hususta bilgi edinmek için bkz. K.M. Röhrborn, Untersuchungen zur osmanischen Verwaltungsgeschichte, Berlin-New York, 1973, s. 146-147 ve I. Metin Kunt, The Sultan’s Servants. The Transformation of Ottoman Provincial government, 1550-1650, New York 1983, s. 65-67.

¹⁰ Wien, Bibliothek der ehemaligen Konsularakademie, Krafft’s Katalog (Wien 1842), Nr. 284.

¹¹ Aşir Ef. Kütüphanesi, No. 1004, s. 32.

¹² Peçevi Tarihi, İstanbul 1283, c. I., s. 451 ve 453.

tir"¹³. Bir karşılaştırma yapılabilmesi için kaydedelim ki XVI. yüzyıl ortalarında divan-ı hümayun çavuşlarının sayısı 300 idi¹⁴. Budin Beylerbeyliği'nde çavuşlar XVI. yüzyıl ortalarında 6000 ile 16000 akçelik tımar alıyorlardı.

Budin beylerbeyi de aynı Rumeli beylerbeyi gibi ancak düşük, en fazla 6000 akçelik tımar verebilirdi. Elbette maaşların artırılması (terakki) için yalnız düşük rütbelilere değil, sancakbeyi için de tezkere çıkartabilirdi. Fakat bunun onaylanmak üzere İstanbul'a merkeze gönderilmesi gerekiyordu. Bu sınırlamalara rağmen beylerbeylerinin, haklı veya haksız, mükâfatlar dağıtmaya olanakları açılmıştı. Buna ilişkin olarak Profesör Yaşar Yücel tarafından şimdi yayınlatılan Hürzül-Mülük'ün satırlarını nakledeyim: "Mesela bir kimesne hem yarar ve hem sahih sipahi-zade olsa, amma fakir olup, ömri mülazemetle geçer gider, tımar olmak ihtimali yoktur; amma bir mal-dar ecnebi tımara duhul itmek dilese beğlerbeği ve defter kethüdası ve defterdar hallü haline göre zehr-i katilin alurlar, dahi bir fakir sipahi-zadenün beratiyle düzerler koşarlar bir surete koyup ve yahud eli emirlünün biri fevt olsa ismine muvafık bir ecnebi bulurlar, dahi ol emr ile tımara duhul ittirüp, anunla dahi komayup her yıl birer bahane ile terakkiler alıverüp za'im dahi iderler. Beylerbeyilere: Niçün böyle idersiz diseler Ya niçe idelüm? Altı ayde bir vezir-i a'zama bu kadar bin filori göndermek lazımdır"¹⁵.

Demek oluyor ki, beylerbeyleri şu veya bu şekilde daha büyük tımar da verebiliyorlardı, fakat nakit parayla ödenen maaşı tek bir akçe olsun arttıramıyorlardı. Budin beylerbeyinin 1572 yılında gönderdiği emir bu durumu iyi göstermektedir: "İptida Budun'a yeniçeri yazıldıktan ulufeleri beşer akçeden ziyade olmaya deyü ferman olunmuş iken bilfiil yirmi yedi nefer kimesneler altışar akçelu bulunmağın buyurdum ki vardukta minba'd Budun yeniçerilerinin ulufeleri beşten ziyade olmayup külli hizmetleri ve yoldaşlıkları zahir oldukta tımara arz olunup terakki arz olunmaya"¹⁶. Yukardaki metinden de anlaşıldığı gibi, bu derece basit işlerin çözümünde bile sorumluluk beylerbeyinindi, buyruğu altında çalışan görevlilerin değil.

¹³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mühimme defteri No. 7., s. 865.

¹⁴ Uzunçarşılı, İ.H., Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı, Ankara 1945, s. 411.

¹⁵ Yücel, Yaşar, Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar, Ankara 1988, s. 187.

¹⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mühimme Defteri No. 19., s. 226 ve bkz. Gy. Káldy-Nagy, XVI. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Merkezi Yönetimin Başlıca Sorunları, TAD c. VII. (1973) s. 49-55.

Çeşitli işlerin yürütülmesi için Budin beylerbeyinin emrinde aşağıdaki görevliler bulunuyordu: defterdar, kethüda-i defter, timar defterdarı, mir-i alem, beylerbeyi kethüdası, emin-i defter, kâtib-i divan, tezkereci, mukataacı ve bunların yanında müftü, kadı, naib-i kadı, tabib-i kale-i Budin, mimar-ı kale-i Budin, yeniçeri garnizonu ağaları, askeri idari birimleri. Naib-i kadı, mimar ve tabib dışında, sıraladıklarımız, önemlice görülen işleri birlikte tartışabilmek için, za'ımlerin de katıldıkları beylerbeyi divanında hazır bulunurlardı.

Elbette o zamanlar yaşayanların önem verdikleri şeylerle bugün bizim önem verdiklerimiz arasında çok fark var. Örneğin 1573 yılında, yeniçeri ve ağaların beylerbeyi divanında beylerbeyinin sağ yanında oturup durmaya devam edip edemeyeceklerine karar verilmesi büyük tartışmalara neden olmuştu. Bu önemli sorunda bir karara varılmadığı için sorun divan-ı hümayuna arzedildi. Divan-ı hümayundan ise, tartışmayı bitirmek için, şu emir gönderildi: “İmdi kadimden ila heza olan ne veçle oturup durmuşlar ise girü uslub-ı sabık üzere oturup durmak emr edüp buyurdumki... kimseye emr-i şerifime muhalif iş ettirmeyesin”¹⁷.

Bugün belki önemli gibi görünmeyebilir ama, o zamanlar birinin Mekke'ye hacca gitmek istemesi önemli bir olaydı. Bunun için iznin divan-ı hümayundan istenmesi de olayın önemini kanıtıyor. Budin beylerbeyinin aşağıdaki arzı buna örnektir: “Haliya kale-i Peşte müstahfızlarından yevmi altı akçeye mutasaarrıf olan rafi'-i ruka'-i rukiyyet Üveys bendeleri Kâbe-i şerife —şarrafaha Allah— tavafına hulus-i niyyet ve hüsn-i azimet edüp kale-i merkumede uhdesinde olan hizmet ifası için kendi yerine bedel alıkonmak üzere icazet için... hükm-i hümayun sadaka buyurulmak inayet ricasına hasb-ı hal paye-i serir-i alaya arz olundu”¹⁸. Beylerbeyi İlok Kalesi topçularından birinin meselesine ilişkin olarak da benzer bir arzda bulunmuştu¹⁹.

Demek ki beylerbeyi divanında bu türden olaylar ciddi olarak tartışılmıyordu bile. Zira bu konularda karar alamıyorlardı. Buna karşılık askeri görevlerin defalarca müzakere edilmesi gerekiyordu. Çünkü sınır boyla-

¹⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mühimme Defteri No. 22., s. 130.

¹⁸ Wien, Bibliothek der ehemaligen Konsularakademie, Krafft's Katalog, Nr. 137; Almanca tercümesi krş. Georg Jacob, Deutsche Übersetzungen türkischer Urkunden. Heft 1: 15 Schreiben Mustafas, des grossen Paschas von Ofen, Kiel 1919, s. 15-16.

¹⁹ Jacob, Georg, adı geçen eser, s. 13-14, aynı müellif, Urkunden aus Ungarn Türkenzeit in türkischen Text und deutscher Übersetzung, der Islam c. VII (1917), s. 183.

rında barış zamanında bile çarpışmalar sürmekteydi. Düşmanın askeri hazırlıklarına ilişkin olarak elde edilen bilgiler, saldırının geri püskürtülmesi yöntemi yahut barışın sürdürülmesi olanakları ele alınıp inceleniyordu. Timarlıların tartışmalı konuları da divanın yetki çerçevesindeydi. Bütün bunların yanısıra beylerbeyinin vergi ödeyen ahalinin şikâyetlerini de dinlemesi gerekiyordu.

Belirli bir durumda emrindeki on bin - yirmi bin kişiyle savaşa girişip girişmeyeceği konusunda karar vermek beylerbeyinin sorumluluğuna dahildi. Fakat bu kararı ister tek başına almış olsun ister divandakilerin hemfikir olmalarıyla almış olsun, kararın tek sorumlusu beylerbeyi idi ve bunun cezasını başıyla verirdi. Nitekim 1566 yılı yazında Budin Beylerbeyi Arslan, Palota Kalesi'ne (Varpalota), kaleyi zaptetmek için hücum başlatıpta yenilgiye uğrayınca, hatta Vespem ve Tata Kaleleri de düşman eline düşünce, Kanuni Sultan Süleyman, ağustos başında, Arslan'ın başını vurdurmuştu.

Beylerbeylerinin iktidarlarını en fazla zayıflatan olgu görev sürelerinin belirsiz olmasıydı. Budin Beylerbeylerinden birisinin görev süresi, buraya gelmek için yaptığı yolculuk süresinden daha kısa olduğuna mükerreren rastlanmıştır. Aynı kişinin iki üç defa Budin beylerbeyi olduğu da görülmüştür. Toprakları muazzam bir alana yayılmış olan Osmanlı İmparatorluğu'na Şam'dan Buda'ya, Buda'dan Kahire'ye birbiri ardına tayinleri çıkan beylerbeyleri dünya gezginlerine dönüyorlardı. Beylerbeyleri görevlerini ancak aynı şekilde yetiştirildikleri ve aynı ilkelere dayanarak çalışabildikleri için layıkıyla yerine getirebiliyorlardı.

1541 ve 1686 arasında Budin'e tam 99 defa beylerbeyi tayin edildi. Fakat bir kişinin birkaç kez Budin beylerbeyi tayin edildiği de olduğundan, Budin paşalarının sayısı aslında 75 kişi oldu. Budin Beylerbeyliği, imparatorluğun batı ucunda bulunduğu için, Osmanlı Devleti'nin en önemli görevlerinden biriydi. Bu nedenle birçokları Budin beylerbeyi olmak istemiş ve bir kez Buda'ya gelmiş olanlar, yeniden dönmek istemişlerdir.

Budin'de en uzun süreyi, aralıksız on iki yıl olmak üzere, Sokollu Mustafa Paşa doldurmuştur. Budin'e tayinini ve uzun süre görevde kalmasını amcası Vezir-i A'zam Sokollu Mehmet Paşa'ya borçludur. Ailenin şöhretini başlatan Sokollu Mehmet Paşa, 1505 yılında Bosna'nın Sokol köyünde doğmuş, buradan devşirme yoluyla Edirne Sarayı'na getirilmiş ve Mehmet adını sarayda almıştır. Kendisini sonraları buradan İstanbul'a

götürerek önce sarayda küçük oda hizmetine verdiler. Yetenekleri sayesinde, akranları arasında hemen sivrilerek giderek daha yüksek rütbelere erişti: rikabdar, çuhadar ve sonraları silahdar oldu. Daha sonra ise çarşnegir ve kapıcılar kethüdası görevlerine yükseldi. 1546'da kaptan paşa tayin edilmesi üzerine saray hizmetinden ayrıldı. Bundan dört yıl sonra ise Rumeli beylerbeyi oldu ve 1551'de bu rütbede iken, askerlerinin başına geçerek, Macaristan'ın güney bölgesine ve Erdel'e karşı yürüdü, Beçe ve Beçkerek kalelerini ele geçirdi. O zaman Kanuni Sultan Süleyman, mükâfat olarak, Beçkerek kentinin değirmenlerini Sokollu Mehmet Paşa'ya mülk olarak verdi. Bundan birkaç yıl sonra da 1555'te, Düzme Mustafa isyanını bastırması için, gene Beçkerek kenti dolaylarında bulunan Dolna-Elemer adlı köy ile Orlohat, Sölöş ve Udvar adlı mezralar Sokollu Mehmet Paşa'nın mülküne geçirildi. Bütün bunlar Çanad sancağının 1567 tarihli tahririnde de kaydedilmiştir²⁰.

Sokollu Mehmet Paşa daha İran seferi sırasında, 1554 yılında vezirliğe yükselmiştir. Bundan birkaç yıl sonra Şehzade Selim'in kızını alan Sokollu Mehmet Paşa, 1562'de üçüncü vezir, 1564'te ikinci vezir ve 1565'te vezir-i a'zam oldu. Sokollu Mehmet Paşa, akrabalarını daha önceden İstanbul'a getirtmişti. İşte bunların arasında yeğenlerinden biri olan Mustafa da bulunuyordu.

Böylece Sokollu Mustafa'nın kariyeri çok daha pürüzsüz gelişmiştir. Hizmet hayatına hemen sarayda başlayan Sokollu Mustafa'nın hayat yolunu amcası daima elinden geldiği ölçüde düzenlemiştir. Biyografisini kaleme alan yazara göre, Sokollu Mustafa 1553 yılının 23 Nisanı'nda Temeşvar'da defter kethüdası olmuş ve altmış bin akçelu zeamet almıştır²¹. Liva-i Temeşvar 1556 tarihli timar defterinde bulunan şu kayıt da yukardakini doğruluyor: "ze'amet benam-i Mustafa kethüda-i defter-i vilayet-i Temeşvar, yekün 60.764 akçe"²². Gene aynı yazara göre "sene-i 967 cemaziül ahirisinin altıncı gününde liva-i Filek taklid olunmuş idi"²³.

Eyalet-i Budin 1552-1559 tarihli timar ruznamçesi'nde bunun gerçekten cemaziülahirin altıncı gününde fakat 967. değil 966. yılda kaydedilmiş olması ilginçtir. Şöyle ki: "Mustafa beğ mirliva-i Filek, an tahvil-i Velican

²⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu-Tahrir No. 365.

²¹ Budapeşte, Macar İlimler Akademisi, Şarkiyat Kütüphanesi No. 0.215: Gencine-i ahlak.

²² Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu-Tahrir No. 298.

²³ Macar İlimler Akademisi, Şarkiyat Ktp. no. 0.215.

beğ mirliva-i sabık ber mucceb-i ferman-ı hümayun fi evaili safar-i sene-i 966, yekun 250.000 akçe”²⁴. Demek ki Sokollu Mustafa 1558 yılının Kasım ayının ikinci yarısında 250.000 akçe has ile mirliva-i Filek oldu. Şunu da söylemeliyiz ki Peçevi ve Peçevi’ye atıf yapan İsmail Hakkı Uzunçarşılı aldığı bilgileri karşılaştırarak, Sokollu Mustafa hakkında Filek Kalesi’ni işgal etti diye yazmıştır²⁵. Türkler Filek Kalesi’ni daha 1554’te ele geçirmişlerdi ve Sokollu Mustafa —yukarda da belirttiğimiz gibi— o zaman Temeşvar’da defter kethüdası idi. Biyografi yazarının sonraki yıllara ilişkin verilerini başka kaynaklardan kontrol edemediğimiz için 1566 yılı Ağustos’unun başında Budin Beylerbeyliği’ne tayini çıkıncaya kadar Segedin, Hersek ve Bosna sancakbeyi olduğunu kaydetmekle yetinelim.

Budin beylerbeyleri 1550 yılları başından itibaren Alman imparatoruyla Macarca mektuplaştıkları için, yanlarında daima bir Macar kâtip bulundururlardı. Elbette Budin paşaları, bu kâtiplerin, duydukları haberleri gizlice Macarlara bildirdiklerinden habersiz idiler. Macarlar bu kâtipleri hediyelere boğarlardı. Örneğin Eğri kentinin piskoposu Verançiş, Rüstem Paşa’nın kâtibinin bir çalar cep saati düşlediğini duyduğu vakit kendisininkini hediye olarak göndermişti. Bu kâtibin asıl adı Scherer Mark idi; fakat Müslümanlığı kabul ederek, Hidayet adını almış, Rüstem Paşa’nın kızıyla evlenmiş ve sonraları ağa rütbesini almıştı. Hidayet’in gizlice verdiği haberler özellikle 1560 yılının kışında, Rüstem Paşa, yeniçeri birliklerinin süratle ve dinlenmiş olarak hücum mahalline nakledilebilmeleri için, 90 araba yaptırdığı vakit değer kazandı. Önceleri Rüstem Paşa, bu amaçla kullanmak için, yakındaki köylerden arabalar sipariş eder, böylelikle de herkes ne olacağını peşinen bilirdi. Hidayet Ağa, 1562’de bir çatışma sırasında Türklerle birlikte Macarlara esir düşüpte serbest bırakılınca, Macarlara daha da minnettar oldu.

Arslan Paşa’nın kâtibi —Macar adı János olan— Yahya çocukken Türk esaretine düşmüştü. Bu nedenle hem Türkçe hem de Macarca’yı iyi biliyordu. Yahya 1566 yılının 1 Nisanı’nda yazdığı mektubunda Komaran (Kamárom) Kalesi komutanına, sultanın 15 Nisan’da İstanbul’dan hareket edeceğini bildirdi. “İmparator (Sultan) üç orduyla geliyor, biri kendisinin, diğeri oğlu Sultan Selim’in, üçüncüsü ise Sultan Selim’in oğlu Sultan Murad’ın. Fakat İstolni Belgrad (sancak) Beyi’ne anlatırken paşadan duyduğuma göre, Sultan, oğlu Sultan Selim’e kızmış, Selim çok korkuyormuş

²⁴ Wien, Bibl. der ehemaligen Konsularakademie, Krafft’s Katalog Nr. 284.

²⁵ Uzunçarşılı, İ.H., Osmanlı Tarihi, c. III/1., Ankara 1951, s. 53.

babasından öldürtür diye, onun için denizden geçerek gelmek istemiyor-muş... sonra.... imparator (Sultan) önce Sigetvar Kalesi'ni işgal edecek²⁶. Kâtip Yahya hareket tarihinde ancak 2 hafta yanıldı, zira sultan gerçekten de 29 Nisan'da seferi başlattı ve gerçekten de Sigetvar Kalesi'ni hedef gösterdi²⁷.

Budin Beylerbeyi Sokollu Mustafa'nında Macarca bilen kâtibi Mehmet Çelebi, önceleri Estergon'da esarete bulunmuştu. Alman İmparatoru-na, arşidükle ve diğerlerine Viyana'ya Macarca olarak yazılanlardan 129 adet mektubu kalmıştır. Mustafa Paşa bunlardan ilk mektubu 1 Kasım 1566'da sonuncusunu ise 18 Eylül 1578'de yazdırmıştı. Sadece ilk mektubu "Ben Mustafa Paşa..." diye başlamıştı, zira burada kralların çoğul kullandıklarını pek kısa zamanda öğrendi ve sonraki mektuplarına "Biz Mustafa Paşa..." diye başladı. Mektuplarında barışçı insan olarak görünüyordu ve gerçekten de burada huzur içinde yaşamak istediği satırlarından anlaşılıyordu. Nitekim mektuplarının birinde 1569 yılında soğuk bir Ocak gecesi, Tata Kalesi askerlerinin gizlice Budin'e gelerek muhafızları öldürdüklerinden ve iki bin koyunu sürüp götürdüklerinden yakınıdır. Hemen ertesi gün ise Eski Budin'e gene iki bin beş yüz koyun kaçırılmıştı²⁸. Bütün bunlar Alman İmparatoru'nun elçisi tam Buda'ya gelmişken olmuştu; Mustafa paşa zararın telafi edilmesini istediye de çoğu kez olduğu gibi bu da sonuçsuz kalmıştı.

Budin Beylerbeyi Mustafa 1574 yılında vezirliğe yükseldi. Sultan'ın buna ilişkin olarak 18 Ağustos tarihli hükmünde şöyle yazılıdır: "Girü kemakan Budin vilayetinin hıfz ve hirasetinde olmak üzere on iki kerre yüz bin akçe haslar ile vüzera-i ali miktarlarımdan olmak emr edüp.... buyurdum ki: bu babda ihsan olunan hükm-i hümayunum tebliğ ettikte vüzerat ile kemakan ol canibin hıfz ve hirasetinde olup kadimden memur olduğun eğer mahlul tumarlar tevcihidir ve eğer hisar müstahfızları ve kethüdalar beratı ve gayridir kemakan tevhez ve tevcih edüp bilcümle ol canibin umurunun hall ve akdi senün rey-i isabet karinina tefviz olun-

²⁶ Takáts, Ş. — Eckhart, F. — Szekfü, Gy., A budai basák magyar nyelvé levelezése, c.I. 1553-1589 (Budin paşalarının Macarca muhaberatı c. I. 1553-1589), Budapest 1915, s. 20-21.

²⁷ Bu hususta fazla bilgi için bkz. Gy. Káldy-Nagy, Selaniki als Augenzeuge des Szigetvárer FELDZUGES (1566, Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, c. 76 (1986), s. 171-77.

²⁸ Takáts, A., Vezir Sokolli Musztafa Pascha, Ungarische Rundschau c. IV. (München-Leipzig 1915), s. 806.

muştur”²⁹. Mustafa Paşa vezir olduktan sonra Budin Beylerbeyliği'nin işle-riyle çok daha büyük bir enerjiyle meşgul olmaya başladı ve var olan dertlerden, 1574 yılı 7 Eylülünde Beç Sarayı'na yazdığı bir mektupta, şöyle şikâyet etti: “Nagy Kallo Kalesi'ni (Macarlar) kuralıberi, eskiden sultana vergi verirken şimdi hiçbirşey ödemeyen yüzden fazla köy var. Aynı şekilde Tata ve Vesprem Kalelerinin (1566'da Macarlar tarafından) ele geçirilmesinden beri İstolni Belgrad sancağında, eskiden her türlü ödeme ve hizmet yükümlülüklerini yerine getirirken, şimdi semtimize bile kimsenin uğramadığı 150 adet köy var. Aynı nedenlerle tımarlılar Estergon sancağında da yaşayamaz oldular”³⁰.

Her yerde olduğu gibi sınır boyundaki uçlarda da çok defa savaşlar çıkıyordu. Fakat Mustafa Paşa, buna birinci planda Macarların neden olduğunu düşündüğü için, 1575 Aralık'ında Alman İmparatoruna şöyle yazmıştı: Uçlarda Macar komutanlar oldukça buralarda barış olmayacak “ama eğer onların yerini Alman komutanlar ve Almanlar also öyle sanırım ki her iki taraf da huzura kavuşacak ve barış sürekli olacaktır”³¹. Ne varki uçlarda Macar komutanlar kaldılar ve paşanın başına dert olmaya devam ettiler. 1577 yılında Mustafa Paşa artık doğrudan Beç Sarayı'na başvurarak, Tata, Komaran, Yanık (Györ) ve Palota kaleleri askerlerinin hiç değilse kendisinin Erd Köyü yanındaki çiftliğini yağma etmelerine, kendi hayvanlarını sürükleyip götürmelerine engel olunmasını istiyordu³². Ertesi yıl ise imparator II. Rudolf'a, Macar uçlarında askerlerin sürekli olarak rahatsız etmeleri nedeniyle, Budin yörelerinde artık hayvan beslenemediği bir yana, insanların yakacak odun taşımak için bile dışarı çıkmaya cesaret edemediklerinden yakınıyordu³³.

Tabii bu şikâyeti kelime kelime, yani beylerbeyinin askerleriyle birlikte Budin Kalesi'nden kıpırdıyamadığı şeklinde anlamamak gerek. Türk askerleri de uçlardaki savaşlardan hoşlanıyorlardı, çünkü onlar da ele ganimet geçirmekten, ya da fidye almak için —zamanın adetine göre— esir düşürmekten memnun kalıyorlardı. Ayrıca tımar ruznamçelerinde de birçok kez, bir tımarlının terakki aldığı zira kahramanca savaşmış olduğuna ilişkin kayıtlara rastlanmaktadır (küffar muharebesinde yoldaşlık edüp...).

²⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mühimme Defteri No. 26., s. 97.

³⁰ Takáts, Ş. — Eckhart, F. — Szekfü, Gy., adı geçen eser, s. 68-69.

³¹ Aynı yerde, s. 80-81.

³² Aynı yerde, s. 133.

³³ Aynı yerde, s. 149-150.

Fakat Mustafa Paşa ihtilaflara neden olacak düşmanlıklardan kabil olduğu kadar kaçınıyor, emrindekilere de çatışmaları şiddetlendirmelerine izin vermiyordu. 1576 yılında barışın korunması uğrunda Sigetvar sancakbeyini bile görevinden almıştı. Zira durmadan çatışma çıkarması ve aksiliği nedeniyle çok şikâyete konu oluyordu. Bunu Alman İmparatoru Maksimilyan'a bildirirken Sigetvar sancakbeyi hakkında şöyle yazmıştı: "Boynunda zincir, ayağında pranga yok ama gayet ciddi bir gözaltında bulunduruluyor"³⁴. Mustafa Paşa, 1567'de Beç Sarayı'na da yazmış olduğu gibi, Sultanı kızdıracak birşey yapmak istemiyordu: "Ben de başımdan korkarım, koca Sultan, Arslan Paşa'yı ne kadar hiçten bir sebeple öldürttü, elbette ben de korkarım ondan"³⁵.

Ne varki Mustafa Paşa, barışın korunması ve Budin Beylerbeyliği işlerini İstanbul'dan ciddi bir ithama uğramadan yürütmek için sarfettiği bütün çabalara rağmen, amcasına karşı düzenlenen entrikaların kendisine de ulaşmasından kurtulamadı. Sokollu Mehmet uzun süren vezir-i azamlık yıllarınca birçoklarının hasetini ve husumetini kazanmıştı ve şimdi düşmanları elele vererek, iktidarını kabil olduğu kadar dar bir çerçeveye sokma çabasına girişmişlerdi. Baş düşmanlarından biri olan defterdar Kara Üveys, önceleri sultana yalnızca mali işler hakkında dolaysız olarak rapor verirken, sonraları vezir'i azamın yetkisine giren memuriyet tayinlerini de kendisi sunmaya başladı. Daha sonraları ise beylerbeyi ve sancak beyi tayinlerinin vezir'i azam yerine Şeyh-ül-İslam Kadı-zade tarafından teklif edilmesi adetini getirdiler. Bu durumu Peçevi şöyle yorumlar: Eskiden işlerin çözümünün ancak tek bir kapısı vardı, şimdi birçok kapı birden açıldı ve böylece işler de çatallaşmaya başladı³⁶.

Ne varki vezir'i azamı yerinden etmeye ya da şahsına karşı saldırıya geçmeye cesaret edemediler, fakat durumunu zayıflatmak için, 1576'da en güvenilir adamı olan Feridun Bey'i görevinden aldılar.

Feridun Bey'in adı o sıralarda Macaristan'da da tanınıyordu. Erdel Hakimi İstvan Bathori'nin İstanbul'daki güvenilir adamı Ahmet Çavuş, kendisine muntazaman bilgi verirdi. 1573 yılının 16 Ekimi'nde Ahmet Çavuş İstvan Bathori'ye şöyle yazmıştı: Feridun Ağa'yı vezir-i azam o kadar seviyor ki, eğer bir şeyi yapmak istemezse asla zorlanmıyor ya da eğer bir şeyin değişmesini isterse bu mutlaka yerine getiriliyor. Hatta sultanın oğlu

³⁴ Aynı yerde, s. 103.

³⁵ Aynı yerde, s. 29.

³⁶ Peçevi Tarihi, c. 2., s. 7.

bile hediyelerle gönlünü alıyor. Şimdi Bathori de bir ricayı yerine getirsin lütfen: Kendisine güzel, dört atlı bir payton göndersinler³⁷. Aynı gün Feridun Bey de İstvan Bathori'ye bizzat yazdığı mektubunda —zamanın çevirisine göre— paytonu şu sözlerle rica etmişti: “Şahsen senin de bindiğin araba gibisini gönder bana, atları güzel olsun. Eğer bana bir emrin varsa, iyi beygir ya da başka bir şey istersen, göndermeye hazırım. Şimdilik başka bir isteğim yok, şimdi yalnızca atlarla birlikte arabayı gönder”³⁸.

Feridun Bey'in yerinden edilmesinden iki yıl sonra sıra vezir'i azamın yeğeni Sokollu Mustafa'ya geldi. Kabahatlerinden birinin, III. Murad'ın ablası olan ve 1578 yılının 21 Eylülünde vefat eden Piyale Paşa'nın dul eşini zevce olarak kabul etmemesi olduğu öne sürüldü.

1578'de Buda'da deprem oldu ve düşen bir yıldırım barut kulesini de patlattı. Meydana gelen muazzam hasarı birkaç ay sonra Mustafa Paşa'nın suçu olarak gösterdiler. Alman imparatorunun İstanbul Elçisi Sizendorf Joachim'in raporuna göre o zaman Sultan, Şeyh-ül İslamdan şöyle sormuş: “Allah, Buda'yı mahvederek ağır bir şekilde cezalandırdığı halde, efendisine yanlış bilgi veren kişinin hak ettiği nedir? Sultanın ablasının elini reddeden sefil kulun cezası ne olur? Şeyh-ül-İslam: ölüm diye cevap vermiş”³⁹. İktidarı bir takım sınırlar içine alınmış olan vezir'i azam da, Sultan'ın emri üzerine, 1578 yılının Eylül sonunda Budin'de, yeğenin öldürülmesini engelleyemedi.

Sokollu Mustafa, muazzam geliriyle Macaristan'da birçok şey satın almış ve inşa ettirmişti. Ve buradaki taşınmaz mallarından gayet büyük bir vakıf da kurmuştu. Vakıfname Mustafa Paşa'nın ölümünden az önce hazırlanmış olmalı, metinde atıf yapılan mülkname'yi (“Sultan Murad... temlik ve inam ettikleri köyleri”) 1578 yılının Mart ayının 10 ve 19'u arasında almış olmasından bu sonuç çıkıyor⁴⁰.

Vakıfname halen Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'ndedir, numarası da D. 7000'dir. Belgenin kenarları bazı yerlerinden yırtılmış ve aşınmış olmasına ve bu nedenle okunmasının zorlaşmasına rağmen bir Budin beylerbe-

³⁷ Szalay, L., Erdély és a Porta 1567-1578 (Erdel ve Asitane 1567-1578), Pest 1862, s.109-111

³⁸ Szalay, L., adı geçen eser, s. 111-12.

³⁹ Takáts, A., Vezir Sokolli Musztafa Pascha, Ungarische Rundschau, c. IV., s. 811.

⁴⁰ Bkz. Gy. Káldy-Nagy, A gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi összejárása (Gyula sancağı 1567 ve 1579 tarihli tahrir defterleri), Békéscsaba 1982, s. 395.

yinin parasını nerelere yatırdığının, mülküne ne tür taşınmaz mallar geçtiğinin araştırılmasına değerli bir kaynaktır.

Beylerbeyi Mustafa, cami ve mescitler inşaatına çok para harcamıştı. Budin'de bir cami ve iki mescit, Peşte'de bir cami, İstolni Belgrad'da bir cami ve bir mescit, Ösek'te bir cami, Filek'te, Földvar'da ve Sirem sancağında Nemçe kasabasında birer cami inşa ettirdi. "Budin varoşunda nehr-i Tuna kenarında on iki hüceratı ve bir dershaneyi müstemil bir medrese-i latif el-bina ve kale-i Peşte dahilinde sekiz hüceratı bir dershaneyi ve müderris sekenisi için tayin buyut-i müteaddideyi müstemil bir medrese bina eyledi."

Mustafa Paşa'ya ebediyen mülkiyetinde kalmak üzere dört köy, Püspökladány, Köröspeterd, Nagyradvány ve Bikaç köyleri verilmişti. Püspökladány ve Köröspeterd köylerini II. Sultan Selim hediye etmişti. Solnok sancağında 1580'de ve 1590'da bunlar artık Mustafa Paşa vakfı olarak kaydedilmişti. Tahrir defterindeki verilere göre 1580'de Püspökladány köyünde 128 aile yaşıyordu ve bunlar yılda 3280 akçe ödüyorlardı. Köröspeterd Köyü'nde ise 28 aile yaşıyordu ve her yıl ödemeleri gereken tutar bin akçe idi. Bu iki köyün hasılatı olan 4280 akçeyi Mustafa Paşa Budin'de inşa ettirdiği medresenin giderlerine ayırarak müderrisin günde 50 akçe, öğrencilerin her birinin ise günde 2 akçe, kapıcının da günde 5 akçe almasını buyurdu. Ne varki bu iki köyün hasılatını muharrir o kadar düşük ölçüde tespit etmişti ki, Budin medresesinin yukarda sıralanan masraflarının dörtte birini bile karşılamıyordu. Zira yalnızca müderrisin yıllık maaşı 18.250 akçe tutuyordu.

Diğer iki köyü Nagyradvány ve Bikaç köylerini Mustafa Paşa'ya 1576 yılında Kristof Báthori vermişti. Fakat Mustafa Paşa köylerin kabulüne izin vermesi için III. Sultan Murad'a başvurmak zorunda kalmıştı. Bu nedendir ki netice itibariyle bu köyler sultanın hediyesi olmuş ve 1578 yılı Mart ayının 10-19'u arasında hazırlanan mülknameden sonra ancak beylerbeyi köyleri gerçekten alabilmişti. 1579 yılında Gyula sancağında artık her iki köy de Paşa'nın vakfı olarak kaydedilmiştir. Kayıtlara göre Nagyradvány Köyü'nün 37 hanesi yılda 5050 akçe, Bikaç Köyü'nün 39 hanesi ise 5120 akçe ödemekle yükümlüydüler. Bu iki köyün hasılatını ise Mustafa Paşa Peşte'de inşa ettirdiği medresenin giderlerine ayırarak, bundan müderrise günde 30 akçe, 7 tane öğrencinin her birine günde 5 akçe ve kapıcıya günde 5 akçe verilmesini emretti. Bu giderlerin tutarı yılda 25.550 akçeyi buluyordu. Fakat tedbirli davranan beylerbeyi, zamanla

köylerin başına bir felaket gelmesi halinde bu masrafların diğer taşınmaz mallarının gelirinden ödenmesini kaydettirdi.

Mustafa Paşa'nın ülke topraklarının hemen her köşesinde taşınmaz mülkleri bulunuyordu. Buda'da iki tane, Peşte'de, Vác'ta, Földvár'da, Pakşa'da, Tolna'da, Sigetvar'da, Mohaç'ta, Ösek'te, Vukovar'da ve Tovarnik'te birer tane kervansaray inşa ettirmişti. Bu kervansarayların her birine de 8-10 bin akçe sermaye bağışta bulunmuştu. Hemen her kervansaray binasında veya yanı başında 8-10 dükkan kurdurmuş ve bunların her birine de sermaye ayırmıştı. En fazla dükkanı Budin'de olup sayıları 50'yi buluyordu. Tolna'da 35 ve adı geçen diğer yerlerde toplam daha 70 dükkanı vardı.

Budin'de yaptırdığı beş hamamdan başka Peşte, Estergon, Novigrad, Siçen, Hatvan, Segedin, Mohaç, Sigetvar, Tolna, Şimontorna ve Koppan'da da birer hamam inşa ettirmişti. Bunlar arasında en tanınmış Budin'de Gürz Elyas Tepesi (Gellerhegy) eteğinde, Tuna boyunda yapılmış olan sıcak sulu hamam olup, bugün de Rudaş ılıcasının bir kısmı olarak kullanılmaktadır. 1587 yılında Buda'ya gelmiş olan R. Lubenau bu ılıca hakkında şöyle yazar: "Bu hamam, Türk usulüyle, salt oyma taşlardan eşsiz bir güzellikte yapılmış. İstenilen derinliğe kadar inilebilmesi için havuzunda basamaklar var; isteyen yüzebiliyor da. Havuzun etrafında aynı biçimde yapılmış ayrı ayrı birkaç küçük havuz var; isteyen buralarda tek başına yıkanabiliyor ve içerde birinin yıkandığını göstermek üzere kapısına mavi bir havlu asılıyor. Kentte daha birçok hamam var, fakat hiçbirinin inşaatı bununki gibi masraflı değil." Mustafa Paşa hamamların işletilmesi için de sermaye ayırmıştı.

Ülkenin çeşitli yörelerinde, İpoy, Zagyva, Körös, Şarviz ve Kapoş sularında Mustafa Paşa'nın 33 değirmeni işliyordu. Bunların büyük kısmını hazineden satın almıştı. Gyula Kalesi'nin eski başkomutanı Laszlo Kerecseni'nin Bekeş kentinde ve Vari Köyü'nde bulunan beş değirmeni de bu suretle Mustafa Paşa'nın mülküne geçmişti; Mustafa Paşa gene bu yörede hazineden aldığı büyük bir çayırdan yılda yüz araba ot toplatıyordu.

Mustafa Paşa, Tolna kentinde, vergi tahsildarı Miháy Rác'tan birçok ev satın almıştı. Filek'te de mescidin yanında bir evi vardı. Budin'de o kadar çok evi vardı ki, sayılarını kendisi bile belki bilmiyordu. Mustafa Paşa, ancak beş defa, tespit edilen yerde ancak tek bir evi olduğu hallerde, vakıfnamede evleri ayrı ayrı sıralamıştır; on iki defasında ise bir defada birçok ev hakkında talimatta bulunur. Örneğin şu şekilde: "Bir kenarı Tuna

ile üç kenarı ise büyük yolla sınırlı, ikamet ettiğim evlerim...” Bu sıralamada yalnızca Büyük Cami civarında olan evlerinin sayısının 35 olduğunu söylemiştir. Fakat belki de bu sayı evlere değil, evlerde bulunan dairelere ilişkindi.

Yukarda sıraladıklarımız Budin Beylerbeyi Mustafa Paşa'nın epey servet biriktirdiğini de gösteriyor. Belki de amcası vezir'i azam Sokollu Mehmet bu bakımdan da kendisine örnek olmuştu. Zira Sokollu Mehmet, Kanuni Sultan Süleyman'dan mülk olarak, Macaristan'da Temeşvar civarında on bir köy, beş mezra ve bir kent (Beçkerek) almıştı⁴¹. Vezir-i azam'ın kudretini ve zenginliğini kıskananlar çoktu. Alıntı yaptığımız Hirzül-Müluk isimli yapıtın müellifi de sitem eder bir dille şöyle yazmıştı: “Vezir-i azam Mehemed Paşa hazretleri kullarına... merhum Padişah hazretleri yüz pare mikdarı karyeler ve mezra'alar ve müstakil kasabalar ve iskeleler ve niçe mahsul virür yirler temlik buyurmuşlardır. Bu mikdar karye ve mesra'a temlik olunmağa sebep nedir? Bir-ikisi kifayet itmez mi?”⁴². Ne varki hesap soran bu sert satırlardan sonra da, vezir-i azam Mehmet Paşa'nın Sigetvar'da Kanuni Sultan Süleyman'ın ölümü sırasında Osmanlı İmparatorluğu uğrunda yaptıkları unutulamaz⁴³.

Budin Beylerbeyi Mustafa Paşa'nın insan olarak da meziyetlere sahip olduğunu belirtelim. Zira bir yandan camiler inşa ettiren dini bütün bir Müslüman iken, başkalarının dini inançlarına da saygı göstermeyi ihmal etmemişti. Mustafa Paşa, Buda Kalesi'ndeki Protestan kilisesine dokunmamakla kalmamış, 1573 yılında Kaşsa kentinden kiliseye papazlar da getirtmişti⁴⁴. Çiftliğinde çalıştırdığı reyalara da —bizzat kendisinin yazmış olduğu gibi— eğitimleri için birkaç kez Hıristiyan papazlar göndermesi, insanlığını ve kültür seviyesini gösterir⁴⁵. Mustafa Paşa yaşamı boyunca kültüre duyduğu ihtiyacı herhalde İstanbul Sarayı'nda yetiştiği sıralarda kazanmış olmalıdır.

⁴¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu-Tahrir No. 365.

⁴² Yücel, Yaşar, Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar, Ankara 1988, s. 177.

⁴³ Yücel, Yaşar, Muhteşem Türk Kanuni ile 46 yıl, Ankara, 1987, s. 100.

⁴⁴ Takáts, Ş. — Eckhart, F. — Szezkfü, Gy., adı geçen eser, s. 63 ve 65.

⁴⁵ Aynı yerde, s. 62-63.

ORTA AFRİKA'DA NÜFUZ MÜCADELESİ
VE
OSMANLI İMPARATORLUĞU
(1893 - 1895)

Dr. İDRİS BOSTAN*

XV. asrın sonlarından itibaren Avrupa devletlerinin ilgisini çeken ve giderek yeni bir pazar olmaya başlayan Afrika kıtası, sonraki yüzyıllarda bir yandan misyoner faaliyetleriyle Avrupa'nın kontrolü altına girerken, diğer yandan ekonomik sebeplerle etki altına alınmaya çalışıldı. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Afrika, Büyük Avrupa devletleri tarafından paylaşılmak üzere antlaşmalara sahne oldu. Önceleri sahil kesimlerinde faaliyet gösteren ve esir ticareti, maden işletmeciliği ve ticarî maddelerin temini için kıtaya sokulan Portekiz, İspanya, Fransa, İngiltere ve Belçika gibi devletlere sonraları Almanya ve İtalya katıldı. Batılı devletler, XIX. yüzyılda gönderdikleri keşif heyetleriyle Orta Afrika'yı öğrenmeye, özellikle Nil ve Kongo gibi nehirlerin kaynaklarını bulmaya yönelik çalışmalar başlattılar. Bu çabalar sonucu meydana gelen işgaller, hemen her Avrupa ülkesine pekçok toprak kazandırdı. Afrika'nın taksimi ve özellikle Kongo Havzası üzerindeki çalışmalar, çok geçmeden Avrupa devletleri arasında anlaşmazlıkların doğmasına sebep oldu. Bunun üzerine, Afrika'da yeni yeni toprak elde etmeye başlayan Almanya, Fransa'nın da desteği ile bir konferans toplanmasını istedi. 1884-1885'de Almanya Başbakanı Bismark'ın daveti üzerine Berlin'de toplanan Avrupa devletleri, imzaladıkları antlaşma ile Kongo ve Nijer nehirleri üzerinde gemi işletebilme ve her devlete eşit haklarda ticaret yapabilme serbestisini getirdiler¹. Afrika'da toprakları bulunması sebebiyle Osmanlı Devletinin de katıldığı bu konferansla Avrupalı devletlerin Afrika'yı taksimi başlamış oluyordu. Bundan sonra ikili antlaşmalar imzalanarak kıtanın taksimi gerçekleştirilmeye çalı-

* M.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

¹ Berlin Konferansında imzalanan antlaşmanın Fransızca metni ve Osmanlıca tercümesi Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Esas Evrakı (YEE), kısım 25, evrak 52/5, zarf 52, karton 73'de, sadece Osmanlıca tercümesinin bir sureti ise, BOA, Nâme-i Hümâyûn, nr. 14, s. 113-125 arasında bulunmaktadır.

şıldı². Bu araştırmada Güney Sudan toprakları üzerinde İngiltere ile Belçika'nın nüfuz mücadelesi ve Osmanlı İmparatorluğunun buna müdahalesi incelenecektir.

Belçika'nın Hatt-ı İstivâ (Ekvator) Eyâletini İşgal Teşebbüsü

Özellikle Orta Afrika'daki sömürgeleştirme hareketleri keşif heyetlerinin faaliyetleriyle gelişti. Bunlar arasında Belçika keşif heyetinin Kongo Bağımsız Devleti (Congo Free State) aracılığıyla Albert gölünün kuzeyinde yer alan ve Güney Sudan toprakları içinde bulunan bölgedeki çalışmaları önemlidir. Belçika'nın bu bölgedeki varlığı, diğer Avrupa devletleri ve özellikle İngiltere tarafından yakından takip edilmiş ve bu devletler gelişmeleri kendi menfaatleri istikametinde yönlendirmeye çalışmışlardır. Bilhassa Belçika kralı II. Leopold'un Kongo havzasında desteklediği ve yeni topraklar elde etme amacı güden keşif faaliyetleri kısa zamanda sonuçlarını vermeye başladı. XIX. yüzyılın sonlarında Belçika'nın himayesinde Orta Afrika'da bulunan bir keşif heyeti Yukarı Mısır topraklarına ulaşarak burayı Kongo Bağımsız Devletine ilhak etmeyi planlamaktaydı. Bu sebeple bölgede hâkimiyet meselesini gündeme getiren ciddi bir durum söz konusu oldu. Nitekim Viyana'da çıkan *Correspondance Politik* gazetesinin 27 Ağustos 1893 tarihli nüshasında Güney Sudan bölgesinin işgal ve ilhaki ile ilgili olarak yer alan bir haber pekçok tartışmalara yol açtı. Gazetenin İskenderiye kaynaklı bu haber hakkındaki yorumu oldukça önemliydi. Gazetede, Mısır Hidiviyeti hizmetinde bulunan Emin Paşa'nın bizzat işgal ve idare ettiği Hatt-ı İstivâ (Ekvator) Eyâletinin Kongo'ya bağlanması meselesi Devletlerarası Hukuk noktasından ele alınıyor ve Mısır Hidiviyetinin böyle bir durumu protesto etmeden kabul edemeyeceği sebepleriyle açıklanıyordu. Ayrıca Belçika'nın Berlin Konferansı'na katılan devletler tarafından protesto edileceği ifade ediliyordu. Gazetenin yorumuna göre, Mısır kıtasının bir parçası olan Hatt-ı İstivâ Eyâleti sahipsiz bir yer değildi. Bu eyâlet, 20 sene evvel Mısır askerleri tarafından zaptedilmiş ve bundan sonra Mısır memurları tarafından idare edilmişti. Sudan'ın devamlı karışıklığı sebebiyle son zamanlarda ilişkiler kesilmiş ise de, bir müddet

² Afrika'nın batılı devletler tarafından sömürülmesine ait tarihî bir özet için bk. E.A. Boateng, *A Political Geography of Africa*, Cambridge 1980, s. 54-79. Afrika'nın taksimi konusu, Osmanlı Devletinin Mısır Komiserliği ikinci kâtibi Mehmed Muhsin tarafından da değerlendirilmiştir. O'na göre, Avrupalı devletler bazı farazi haritalar bastırarak Afrika'da yeni sınırlar tesbit ettiklerinden bunlara aldanılmamalıdır. Bunun için O, gerçek durumun bilinmesi maksadıyla *Afrika Delili* adlı kitabını kaleme almıştır (Kahire 1312, s. 31-32).

önce Mısır Hidiviyetinin atadığı Emin Paşa ile Selim Bey tarafından yeniden kontrol sağlanmış ve Hatt-ı İstivâ Eyâleti, Hidiv ile onun bağlı olduğu Osmanlı padişahı adına idare edilmişti. Ayrıca Osmanlı Devleti, Berlin Konferansının 31 Ocak 1885 tarihli oturumunda Hatt-ı İstivâ Eyâleti üzerindeki hukukun kendisine ve Mısır Hidiviyetine ait olduğunu kabul ettirdiğinden Kongo Hükümetinin yani Belçika'nın bu eyâleti topraklarına katmaya hakkı olamazdı. Çünkü Kongo hükümeti, Berlin Konferansının 9 Şubat 1885 tarihli kararına göre tarafsız bir hükümet olarak diğer devletlerin himayesine alınmış ve sınırları açık bir şekilde tesbit edilmişti. Bu sınır ancak yeni bir antlaşma ile değişebilirdi. Berlin Konferansının 1 Aralık 1884 tarihli oturumunda, Osmanlı murahhası Said Paşa'nın tavrından anlaşıldığına göre Osmanlı Devleti, Orta Afrika meselelerine kayıtsız kalmayacaktı. Eğer Belçika Devleti, Hatt-ı İstivâ Eyâletini Kongo'ya ilhak etme düşüncesinde ise bu Mısır meselesinin yeniden gündeme gelmesi demektir³.

Hatt-ı İstivâ Eyâleti, 1870-1876 seneleri arasında Samuel Baker ve Gordon Paşa tarafından kurulmuştu. Özellikle idarî teşkilat Sudan-ı Mısırî'nin bir eyâleti olarak Emin Paşanın valiliği sırasında (1878-1889) tamamlanmıştı⁴.

Hatt-ı İstivâ Eyâletinin Kongo'ya ilhak edildiği haberi, eyâlet üzerinde hukuku bulunması sebebiyle esas olarak Osmanlı Devletini ilgilendiriyordu. Bu sebeple *Correspondance Politik* gazetesinin haberi Bâbiâli'ye ulaşınca Sadrazam Ahmed Cevad Paşa, Londra ve Brüksel elçilerinden bu konuda bilgi toplamalarını istedi⁵. Bunun üzerine Osmanlı Devletinin Londra büyükelçisi Rüstem Paşa İngiltere Dışişleri bakanı Lord Rosebery ile görüşerek bir bilgisi olup olmadığını sordu. Rosebery verdiği cevapta, Belçika heyetinin faaliyetlerinden haberdar olduklarını, hatta İngiltere'nin

³ BOA, Mümtâze-i Mısır, nr. 5/A, 135, iç sıra nr. 8.

⁴ Gordon Paşa'nın Sudan'daki görevi ve Mehdi kuvvetleriyle mücadelesi konusunda bk. A.B. Theobald, *The Mahdiya, A History of the Anglo-Egyptian Sudan 1881-1899*, London 1951, s. 67-139; P.M. Holt, *The Mahdist State in the Sudan 1881-1898*, Oxford 1958, s. 79-97. Hatt-ı İstivâ Eyâletinin kuruluşu ve Emin Paşa zamanında teşkilatlandırılması konusunda geniş bilgi için bk. Iain R. Smith, *The Emin Pasha Relief Expedition 1886-1890*, Oxford 1972. Hatt-ı İstivâ Eyâletinin tarihçesi konusunda ayrıca bk. Şevki el-Cemal, *Târîhu Sudâni Vâdi'n-Nîl*, Kahire 1969, II, 231-294.

⁵ Sadâretten Hâriciye Nezâreti'ne gönderilen 25 Rebî'ülevvel 1311 (6 Ekim 1893) tarihli tezkire: BOA, Bâbiâli Evrak Odası (BEO), *Mısır Hidiviyetinin Tezâkir Defteri*, nr. 1036/68-8, s. 69.

nüfuzu altındaki bölgelere girmelerinden endişe ettiklerini ve bu sebeple Belçika'yı protesto ettiğini bildirdi. Yine Rosebery, heyetin şu sırada nerede olduğunun kesin olarak bilinmediğini, ancak Vadelay (Vâdi Ulyâ)'da bulunduğu tahmin edildiğini sözlerine ekleyerek "Belçika kralı da bu konuda bir bilgisi olmadığını ifade etti" şeklinde açıklamada bulundu. Londra büyükelçisi Rüstem Paşa, Belçika Kralı II. Leopold'un bu konudaki tavrının İngiltere'de hayret ve şüpheyle karşılandığını nakletmiştir. Bu görüşme sırasında Rosebery, Mısır Hidiviyeti'nin Belçika'yı protesto etmeyi tasarladığını, ancak sonra bundan vazgeçtiğini bildirince Rüstem Paşa, Mısır Hidiviyetinin diğer devletler nezdinde siyasî bir teşebbüste bulunma hakkına sahip olmadığını ve protesto etmesi gerektiği takdirde bunu ancak Bâbiâli aracılığıyla yapabileceğini söylemiştir. Büyükelçinin bildirdiğine göre, İngiltere Dışişleri Bakanının tavrından, Osmanlı Devletinin Belçika'yı protesto etmesine karşı çıkmayacakları anlaşılmaktadır⁶.

Bâbiâli'ye *Correspondance Politik* gazetesinin haberi hakkında ikinci bilgi Brüksel sefaretinden geldi. 19 Kasım 1893 tarihinde Brüksel'deki Osmanlı sefiri Kara Todori Efendi'nin verdiği bilgiye göre, gazetenin muhabiri Belçika askeri fırkasının Hatt-ı İstivâ Eyâletine ulaştığını bildirmiş ve Van Kerckhoven kumandasındaki fırkanın durumu hakkında malumat vermiştir. Belçika'daki bilgilere göre, bu kumandan önceki sene öldüğünden askerlerinin ne olduğu bilinmemekte ve fırkanın dağıldığı iddia edilmektedir. Belçika kralı, bu bölgedeki faaliyetleriyle Hatt-ı İstivâ Eyâletini ele geçirmek ve Kongo toprakları ile Nil nehri arasında bir birleşme noktası sağlamak istemektedir. İngiltere ise, bu konuyu açıklığa kavuşturmak hususunda ısrar ettiği gibi, saldırıdan dolayı da Belçika'yı protesto etmiştir. Aslında bu topraklar üzerinde meşru bir hakkı olmayan İngiltere'nin niyeti, Uganda meselesini çözdükten sonra bölgeyi işgal ederek diğer devletlere Nil yolunu kapamaktır. Brüksel'deki Osmanlı elçisine göre, aslında Mısır Hidiviyetinin tasarrufunda olması gereken bu bölgede Mısır'ın hak iddia edebilmesi için hiç olmazsa Hartum'u yeniden zaptetmesi gerekmektedir. Ayrıca Osmanlı Devleti de, Mısır Hidiviyetinin bölgedeki kazanılmış haklarını savunmalı ve diğer devletlere bunu kabul ettirerek Kongo ve Belçika kralının istek ve düşüncelerine sed çekmelidir⁷.

⁶ 27 Ekim 1893 tarihinde Londra Sefaretinden Hariciye Nezâretine gelen yazı: BOA, BEO, Mümtâze-i Mısır, nr. 5/A, 135, iç sıra nr. 6.

⁷ Brüksel Sefaretinden Hâriciye Nezâretine gelen 19 Kasım 1893 tarihli cevâbi yazı: BOA, BEO, Mümtâze-i Mısır, nr. 5/A, 135, iç sıra nr. 7. Belçika askeri kumandanı Van Kerckhoven'in Ağustos 1892'de Vadelay'ın batısına yakın bir yerde bulunan Lehmin'e ulaş-

Güney Sudan'da meydana gelen olaylar üzerine diplomatik alanda bu gelişmeler olurken aynı günlerde Osmanlı Devleti, Mısır'ı işgal eden İngiltere'nin buradan tahliyesini gündeme getirmeye çalışmaktaydı. Bunun sağlanması için kendisine emir verilen Londra büyükelçisi Rüstem Paşa, Lord Rosebery ile bir görüşme yaptı ve sonucu 1 Kasım 1893'te Hariciye Nezâretine bildirdi. Buna göre, İngiltere Mısır'ın tahliyesi işini geciktirmeye çalışmakta ve meselenin görüşülmesini sonraya bırakmaktaydı. Bu durum, Osmanlı Devletinin hukukuna ve menfaatine uymadığından Lord Rosebery'yi görüşmeye razı edecek bir ön antlaşma hazırlanması gerekiyordu. Bunun üzerine Sadrazam Ahmed Cevad Paşa, Adliye ve Hariciye nâzırlarıyla biraraya gelerek beş maddeden oluşan bir mukavelenâme müsveddesi hazırladılar. Bu mukavelenâmeye göre, Osmanlı Devleti Mısır üzerindeki bütün haklarını korumayı plânlıyordu⁸.

Böylece Osmanlı Devleti bir yandan Mısır'ı işgal eden İngiltere'yi bölgeden uzaklaştırmayı, diğer yandan da yeni işgal olaylarına karşı tedbirli olmayı düşünüyordu. Nitekim Bâbiâlî, Belçika keşif heyetinin Yukarı Mısır topraklarını Kongo'ya ilhak etme düşüncesini Devletlerarası Hukuk açısından inceledi. 20 Ocak 1894 tarihli Bâbiâlî Hukuk Müşavirinin raporuna göre, Hatt-ı İstivâ Eyâletinin korunması Mısır Hidiviyeti'nin sorumluluğunda olup, o da Bâbiâlî aracılığıyla hareket etmek mecburiyetinde idi. Son zamanlarda Yukarı Mısır Bölgesi, merkezî Mısır hükümetine karşı isyankâr davranmış olsa bile, bu topraklar Mısır'ın bir parçası sayıldığından, buraların işgali Mısır Hidiviyeti ile onun bağlı olduğu Osmanlı Devletine karşı düşmanca davranmak demektir. Hukuk müşaviri bölgenin işgali ile ilgili kesin bilgi temini için Mısır Hidiviyeti'ne başvurmadan önce, Mısır Fevkalâde Komiseri Ahmed Muhtar Paşa'dan bilgi alınmasını tavsiye etti⁹.

Osmanlı Devletinin Mısır'daki hukukunu İngiltere'ye karşı temsil etmek ve tahliye işlemlerinin başlatılmasına yardımcı olmak üzere Mısır'da

tuğu bilinmektedir (G.N. Sanderson, "Contributions from African Sources to the History of European Competition in the Upper Valley of the Nile", *Journal of African History*, III/1, 1962, s. 81. Onun kazâen öldürüldüğüne dair bk. P.M. Holt, *The Mahdist State*, Oxford 1958, s. 199, not 2.

⁸ Mısır'ın İngilizler tarafından tahliyesi ile ilgili olarak hazırlanan bu taslak 6 Cemâziyelevvel 1311 (15 Kasım 1893)'de padişaha sunuldu (BOA, Yıldız Tasnifi, Sadâret Resmî Mâruzat Evrakı, nr. 68/3).

⁹ 23 Receb 1311 (20 Ocak 1894) tarihli Bâbiâlî Hukuk Müşavirliğinin mütâlaanâmesi sûreti: BOA, BEO, Mümteze-i Mısır, 5/A, 135, iç sıra nr. 9.

kurulan Mısır Fevkalâde Komiserliği (1885), Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın başkanlığında önemli hizmetler vermiştir. Son devrin en önemli asker ve devlet adamlarından biri olan Ahmed Muhtar Paşa, Mısır'dan gönderdiği mektup, telgraf ve raporlarla Mısır, Orta ve Doğu Afrika ile Hicaz ve Yemen bölgelerinde meydana gelen siyasî olaylar hakkında bilgi ve görüşlerini aktararak sömürge devletlerinin siyâsî faaliyetleri ve bunların Osmanlı Devleti bakımından doğuracağı sonuçları, alınması gereken tedbirleri büyük bir vukufla kaydetmiştir¹⁰. Nitekim Güney Sudan'da meydana gelen olaylar hakkında da onun bilgi ve görüşlerine başvurularak 22 Şubat 1894'te bir mektup gönderildi. Bu mektupta, Kongo hükümetinin Hatt-ı İstivâ bölgesini ilhak etme niyetinde olduğu anlaşıldığından Kongo'nun Sudan'a doğru ilerlemek istediği yerlerin Mısır'a ait olup olmadığının araştırılması ve bu konudaki mütalaanın yazılması istendi¹¹. Ahmed Muhtar Paşa'nın gönderdiği 6 Mart 1894 tarihli cevapta şu görüşlere yer veriliyordu. Bölgedeki Osmanlı hukukunun korunması için Mütemehdi hadisesinden önce Sudan'daki Mısır idaresinin nerelere kadar uzandığının resmen bilinmesi gerektiğinden Bâbiâlî, Mısır Hidiviyetinden bölgenin bir haritasını resmen istemeliydi. Bu sağlandığı takdirde, harita Bâbiâlî tarafından sağlam bir sened kabul edilebileceği gibi, ilerde meydana gelebilecek Sudan meselesinde de sahih bir hucet olabilecekti¹².

Ahmed Muhtar Paşa'nın tavsiyesi üzerine 15 Mart 1894'te Mısır Hidiviyetine bir mektup gönderilerek Hatt-ı İstivâ Eyâleti'nin ve Sudan sınırının nerelere kadar uzandığını gösteren bir haritanın hazırlanıp yollanması istendi¹³. Ayrıca Sultan II. Abdülhamid, 17 Mart tarihli iradesinde Mısır'a ait olan bu toprakların korunması için Mısır Hidivine mektup gönderilmesini Sadrazam Ahmed Cevad Paşa'ya emretti¹⁴.

Bâbiâlî bir taraftan Mısır'daki Fevkalâde Komiseri ve Mısır Hidivi aracılığıyla bilgi toplarken diğer yandan İngiltere'nin konu ile ilgisini ve ne gibi bilgileri olduğunu öğrenmeye çalışıyordu. Bu maksatla Londra

¹⁰ Ahmed Muhtar Paşa hakkında daha geniş bilgi için bk. Rifat Uçarol, *Bir Osmanlı Paşası ve Dönemi; Gazi Ahmet Muhtar Paşa*, İstanbul 1976; Selim Deringil, "Ghazi Ahmed Mukhtar Pasha and the British Occupation of Egypt", *Al-Abhath*, XXXIV, Beirut 1986, s. 13-19.

¹¹ BOA, BEO, *Mısır Hidiviyetinin Muharrerât Defteri*, nr. 1032/68-4, s. 12.

¹² BOA, BEO, *Mümtâze-i Mısır*, nr. 5/A, 135, iç sıra nr. 11.

¹³ BOA, BEO, *Mümtâze-i Mısır*, nr. 5/A, 135, iç sıra nr. 14.

¹⁴ Aynı yer.

sefiri Rüstem Paşa, İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Rosebery ile bir görüşme daha yaptı. Büyükelçi, Kongo'nun Yukarı Mısır bölgesini ilhak etme düşüncesinden dolayı birkaç ay önce Belçika hükümetine gönderdiği protestoya ne cevap verildiğini ve kendilerine gelen son bilgileri öğrenmek istedi. Ancak bakanın cevabından yeni bir bilgisi olmadığı anlaşılmaktaydı. Bakan'a göre Belçika heyeti, Lado ve Vadelay'da bulunuyordu. Osmanlı Devletinin Belçika'yı protesto etmesinde ise İngiltere bakımından hiçbir sakınca yoktu¹⁵.

Osmanlı Devleti, Hatt-ı İstivâ Eyâleti üzerinde hakları olduğu konusunda ısrarlı idi. Nitekim 21 Mart 1894'te Ahmed Muhtar Paşa'ya tekrar bir mektup gönderildi ve Sudan kıtasının sahipsiz olmadığı gerekçesiyle açıklandı. Bu mektupta, Sultan Abdülaziz'in saltanatı sırasında (1871-1876) ve Hidiv İsmail Paşa zamanında (1863-1879) Darfur, Hartum vs. yerlerin fethi için padişahın emriyle (irâde-i seniyye) Mısır ordusunun görevlendirildiği ve kısa zamanda bölgede düzenin sağlandığı anlatıldı. Ayrıca daha önceleri burada mahkemeler kurulduğu, ahalisinden vergi alındığı ve asker toplandığı izah edilerek bölgenin Mısır Hidiviyeti'ne ilhak olunduğu hatırlatıldı. Bu sebeple Kongo tarafından meydana gelecek saldırılara karşı Mısır idaresinde bulunan bu arazinin korunmasına gayret edilmesi ve gerekirse diğer devletler nezdinde girişimlerde bulunulması için Mısır Hidivine bazı tavsiyelerde bulunulduğu bildirildi ve komiserlik makamının da bu konuda gerekeni yapması istendi¹⁶. Ayrıca aynı gün, aynı mealde bir mektup da Mısır Hidivine yazılarak önceki mektupta bahsedilen haritanın en kısa zamanda gönderilmesi ve bölgenin muhafazası için gerekenin yapılması isteği tekrarlandı¹⁷. Bu mektuplara sadece Ahmed Muhtar Paşa 3 Nisan'da cevap gönderdi. Osmanlı Devleti adına hareket eden Mısır'ın, bir ara Sudan'ın içi kesimlerini ve Hatt-ı İstivâ Eyâletini idare ve kontrolü altına aldığı belirten Ahmed Muhtar Paşa, işgal edilmek istenen yerlerin bu bölge içinde kaldığından bahsederek gerçek sınırların Mısır Hidiviyeti vası-

¹⁵ 2 Mart 1894 tarihinde Londra Sefaretinden Hariciye Nezâretine gelen yazı: BOA, Mısır İrâdeleri, nr. 1585, lef 2.

¹⁶ BOA, BEO, *Mısır Hidiviyetinin Muharrerât Defteri*, nr. 1032/68-4, s. 15. Hidiv İsmail Paşa'nın bu bölgedeki fetihleriyle ilgili olarak bk. Mekki Shibeika, "The Expansionist Movement of Khedive İsmâ'il to the Lakes", *Sudan in Africa*, (ed. Yûsuf Fadl Hasan), Khartoum 1971, s. 142-155. Hidiv İsmail Paşa zamanındaki Sudan idaresi için bk. P.M.Holt-M.W. Daly, *A History of the Sudan*, London 1988, s. 74-82. Kısa biyografisi için bk. Şinâsi Altundağ "İsmail Paşa", *İslâm Ansiklopedisi*, 5/II, 1115-1119.

¹⁷ BOA, BEO, *Mısır Hidiviyetinin Muharrerât Defteri*, nr. 1032/68-4, s. 15-16.

tasıyla resmen tesbitinin taşıdığı önem konusundaki kanaatini tekrarladı¹⁸. Bunun üzerine Bâbiâlî, 5 Nisan'da Mısır Hidivine yeni bir mektup gönderdi. Osmanlı Hükümeti bu mektupta da Belçika'nın protesto edilmesi için sözü geçen heyetin bulunduğu mevki hakkında Hidiviyetin görüşünü yazmasını ve bahsedilen haritayı göndermesini istemekteydi¹⁹. Ancak bu yazışmalara rağmen Mısır Hidiviyetinden herhangi bir bilgi alınmadığı anlaşılmaktadır.

Olayların bu şekilde gelişmesi ve Kongo'nun Sudan'a doğru ilerlemesi üzerine II. Abdülhamid, 10 Nisan'da sâdır olan iradesinde daha fazla beklemeden Belçika hükümetinin protesto edilmesini ve ilhak düşüncesine karşı tedbir alınmasını emretti. Ayrıca bu konuda, Fransa hükümetinin Osmanlı Devletini destekleyeceği anlaşıldığından İstanbul'daki Fransa elçisiyle görüşülmesini sadrazama tavsiye etti²⁰.

Diğer taraftan Ahmed Muhtar Paşa, 24 Nisan 1894'te İstanbul'a yeni bir mektup gönderdi. Paşa mektubunda Orta Afrika'da meydana gelen olaylar hakkında Mısır'dan mahallî bilgiler toplanmasının mümkün olmadığını, Mısır'a da haberlerin Avrupa kanalıyla geldiğini anlatmış ve Sudan'a dair bazı bilgiler vererek bir harita gönderdiğini belirtmiştir. Bu mektubunda, özellikle Nil nehrinin kaynakları ve bunlar üzerinde inşa edilmesi düşünülen barajlar ile bunun Sudan ve Mısır bakımından önemini siyasî ve ekonomik açıdan uzun uzadıya anlatmıştır. Ayrıca İngilizlerin bölge üzerindeki tasavvurlarından da bahseden Ahmed Muhtar Paşa, İtalya ve Almanya ile yapılan Afrika'nın taksimi antlaşmalarına temas etmiştir. İngiltere'nin Afrika'nın güneyinden kuzeyine doğru Sudan ve Mısır'ı tamamen ele geçirmeyi düşündüğünü, ancak bunu şimdilik açıklamadığını anlatan Ahmed Muhtar Paşa, Vadelay ve civarının daha önceleri idare altına alındığını, bu bölgelerin hukukunun korunmasının Mısır için çok önemli olduğunu belirtmiştir²¹.

¹⁸ BOA, BEO, Mümtâze-i Mısır, nr. 5/A, 135, iç sıra nr. 21-23.

¹⁹ BOA, BEO, *Mısır Hidiviyetinin Muharrerât Defteri*, nr. 1032/68-4, s. 17. Bu konu aynı zamanda Mısır Fevkalâde Komiseri Ahmed Muhtar Paşa'ya da yazılmış ve mütalaası istenmiştir (*Aynı yer*, s. 18).

²⁰ BOA, Mısır İradeleri, nr. 1585. Belçika Hükümetine bir protesto gönderilmesi için sâdır olan irâde üzerine Sadâretten Hâriciye Nâzırına gönderilen 6 Şevval 1311 (12 Nisan 1894) tarihli tezkirede gereğinin yapılması istenmişti (BOA, BEO, *Mısır Hidiviyetinin Tezâkir Defteri*, nr. 1036/68-8, s. 82).

²¹ Ahmed Muhtar Paşa 18 Şevval 1311 (24 Nisan 1894) tarihli mektubunda bölgenin coğrafi ve siyasî durumu hakkında çok önemli bilgiler vermektedir (BOA, BEO, Mümtâze-i

İngiltere'nin Vadelay'ı (Vâdi Ulyâ) İşgali

Osmanlı Devletinin bölgede meydana gelen olayları yakından ve dikkatle izlediği sırada İngilizlerin Vadelay'ı işgal ettikleri ve buraya İngiliz bayrağı diktikleri haberleri yayılmaya başladı. Bunun üzerine Londra'daki Osmanlı büyükelçisi derhal harekete geçerek 9 Mayıs 1894'te İngiltere Dışişleri Bakanı ile bir görüşme yaptı. Büyükelçi, Dışişleri Bakanına bu bilgilerin doğru olup olmadığını ve kendilerine bu konuda bir haber ulaşmış olmadığını sordu. Bakan cevabında İngiliz subayı binbaşı Owen kumandasında Sudanlı bir müfreze askerin Vadelay'a İngiliz bayrağı diktiğine dair bir telgraf aldıklarını bildirdi ve sebebini şöyle açıkladı. "Galiba Emin Paşa Vadelay'dan ayrılırken orada Sudanlı iki tabur asker bırakmıştı. Bunlardan Seim Bey'in idaresinde olanlar isyan ederek dağılmış, diğerleri aileleriyle birlikte Uganda'ya gitmişlerdi. Bu askerler itaatten çıktıkları gibi geçimlerini sağlamak için yağmacılığa başlamışlardı. Uganda'daki İngiliz subayı bunları kontrol altına alarak ülkeyi yöneten İngiliz kumpanyası hizmetine almış, Uganda'ya saldıran komşu eyâletin reisine karşı kullanmışlardı. Anlaşıldığına göre, bunlar şu sırada saldırganları geri püskürtükleri gibi, İngiliz subayların maiyyetinde Albert gölünü geçerek Vadelay'a ulaşmışlar ve burayı işgal etmişlerdi". Dışişleri bakanı sohbet sırasında büyükelçiye Mısır Hidiviyetinin bölgedeki hukukunun korunacağına dair teminat vermiştir. Büyükelçiye göre, İngiltere'nin Vadelay'ı işgalinin asıl sebebi, önemli bir noktada bulunan Vadelay'ın bir başka devlet tarafından işgal edilmesini önlemektir. Nitekim, Berlin Konferansına (1885) göre, Belçika kralı Kongo'yu terk ettiği takdirde, bölge Fransa'nın eline geçebilecektir. Kongo'ya sahip olan bir devlet ise, Hatt-ı İstivâ Eyâletine, dolayısıyla Vadelay ile buna bağlı olan yerlere de kolaylıkla sahip olabilecektir²².

Mısır, nr. 5/A, 135, iç sıra nr. 25). Ahmed Muhtar Paşa'nın gönderdiğini yazdığı haritayı bulmak mümkün olmadı. Ancak, 29 Mayıs 1310 tarihinde Sırrı isimli Mabeyn kâtibi tarafından kaleme alınan ve antlaşmaya sahne olan bölgeyi gösteren bir harita çizilmiş ve padişaha takdim edilmiştir (Yıldız Tasnifi, Perakende Evrakı, Mabeyn Kısmı). Hâlen tasnif edilmekte olan Yıldız Tasnifi, Perakende Evrakı'ndaki konuyla ilgili belgeleri görmemi sağlayan Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanı Prof. Dr. Yusuf Halaçoğlu'na ve evrakları istifademe sunan uzman Yusuf İhsan Genç'e teşekkür ederim.

²² Binbaşı Owen'in bölgedeki faaliyetleriyle ilgili olarak bk. Ömer Tosun, *Târihu Müdiriyyeti Hattı'l-istivâ'l-Mısriyye*, İskenderiye 1356/1937, III, 326-331. 10 Mayıs 1894'te Londra Sefaretinden Hâriciye Nezâretine gelen yazı: BOA, BEO, Mümtâze-i Mısır, 5/A,

İngiltere'nin Vadelay'ı işgal ettiği sırada binbaşı Beart kumandasındaki Kongo ordusu da Lado'ya doğru ilerliyordu. Kongo askerinin bölgeyi işgal edeceğini anlayan Uganda'daki İngiliz kuvvetleri daha önce davranarak kendilerinin hukukunu öne sürmek için Vadelay'a İngiliz bayrağı çektiler. Nitekim, Ahmed Muhtar Paşa'dan ve Brüksel'den gelen haberlere göre, binbaşı Beart kumandasındaki Kongo müfrezesi Lado'ya doğru ilerlerken Sudanlılar tarafından yenilmişler ve yardımcı kuvvet beklemek üzere geri çekilmişlerdir. Sudanlıların bu direnişinde, Vadelay'a İngiliz bayrağı çeken ve bölgedeki nüfuz taksimi konusunda Kongolularla anlaşamayan İngiliz kumandanının rolü olduğu anlaşılmaktadır²³.

Güney Sudan Bölgesi Konusunda imzalanan 12 Mayıs 1894 tarihli İngiltere-Belçika Mukavelesi

Güney Sudan bölgesinde İngiltere ve Belçika arasında başlayan nüfuz mücadelesi bir antlaşma ile çözümlenmek istendi ve İngiltere ile Kongo Bağımsız Devletinin hükümdarı sıfatını taşıyan Belçika kralı II. Leopold arasında 12 Mayıs 1894'te Brüksel'de bir antlaşma imzalandı²⁴. Antlaşmanın birinci maddesinde Kongo Hükümeti ile İngiltere sömürgeleri arasındaki sınır açıklanıyordu. İkinci maddesine göre İngiltere, Albert gölünün batısında bulunan Mahaci'nin güneyindeki bir noktadan başlayarak Faşoda'nın kuzeyine kadar devam eden 25 km.lik bir araziyi işgal ve idare edilmek üzere Belçika'ya terk ediyordu. Bu antlaşma II. Leopold kral olduğu sürece devam edeceği gibi Kongo'nun müstakil bir devlet veya Belçika'nın sömürgesi olarak kaldığı sürece de devam edecekti. Buna karşılık antlaşmanın üçüncü maddesine göre Belçika, Tanganika gölünün kuzeyindeki limandan Edward gölünün en güney noktasına kadar uzayan 25 km.lik bir araziyi İngiltere'ye bırakıyordu. Dördüncü maddeye göre İngiltere ve Belçika, kiraladıkları bu bölgelerde hiçbir siyasî hakka sahip olmadıklarını kabul ediyorlardı. Beşinci maddeye göre Kongo Bağımsız Devleti,

135, iç sıra nr. 29. Londra Sefaretinin bu yazısı 21 Zilka^c'de 1311 (26 Mayıs 1894) günü Hariciye tarafından Sadrazama takdim edilmiştir (BOA, BEO, Mümtâze-i Mısır, 5/A, 135, iç sıra nr. 28).

²³ Ahmed Muhtar Paşa'dan gelen 11 Zilka^c'de 1311 (16 Mayıs 1894) tarihli mektuptan ve Şirket telgraflarının Brüksel'den verdiği haberdan bahseden yazı: BOA, BEO, Mümtâze-i Mısır, 5/A, 135, iç sıra nr. 26. Vadelay'daki çarpışmalar hakkında bk. Ö. Tosun, *aynı eser*, III, 329-330.

²⁴ Bu antlaşmanın metni Londra Sefaretinden Hariciye Nezâretine gönderilmiş ve Osmanlıca tercümesi Bâbîâlî-Hariciye Nezâreti Tercüme Odası'nda yapılmıştır (BOA, YEE, kısım, 5, evrak 2115, zarf 83, karton 2, iç sıra nr. 5/2).

İngiltere'nin Güney Afrika'daki sömürgeleriyle Nil vadisindeki nüfuz bölgesi arasında irtibatı sağlamak için bir telgraf hattı inşasına müsaade ediyordu. Altıncı maddede ise her iki taraf kiraladıkları bölgelerde kendi tebealarına karşılıklı olarak eşit haklar tanıyorlardı.

Antlaşmanın imzalandığı gün, İngiltere'nin Brüksel Büyükelçisi Belçika Dışişleri Bakanlığına bir nota göndererek İngiltere Dışişleri Bakanının Osmanlı Devleti ile Mısır Hidiviyeti'nin Yukarı Nil vadisi üzerindeki hukukunun nazar-ı dikkate alınmasını istediğini bildirdi. Aynı gün Belçika Dışişleri Bakanlığı bu hususu kendilerinin de kabul ettiklerini ifade etti.

İki ülke arasında bu antlaşmanın imzalanmasından sonra yine aynı gün karşılıklı notalar gönderilerek Belçika'ya bırakılan toprakların süratle işgali için lüzumlu askeri toplamak amacıyla İngiltere, Batı Afrika Sömürgeler Bakanına tavsiyede bulunacağını taahhüd etti²⁵.

12 Mayıs 1894 Mukavelesine Tepkiler

Bu antlaşma, başta İngiltere'deki muhalefet kanadı olmak üzere Almanya, Fransa gibi Avrupa devletleri ve özellikle Osmanlı Devleti tarafından tepkiyle karşılandı.

Avrupa Devletlerinin Tepkisi

İngiltere ve Belçika arasında imzalanan antlaşma İngiltere Parlamentosunda birçok defa görüşülmüş ve pekçok eleştirilere maruz kalmıştır. Nitekim, Parlamentonun 31 Mayıs 1894 günü yapılan toplantısında Sir Charles Dilke, Hariciye Müsteşarı Sir Edward Grey'e Kongo Hükümetinin Tanganika gölünden Albert-Edward gölüne kadar olan arazinin kiralanmasını İngiltere'ye ne zaman teklif ettiğini, Mısır Hidiviyeti'nin 1 Ağustos 1892 tarihli yazısıyla Hatt-ı İstivâ Eyâleti üzerindeki tasarruf hakkını koruyup korumadığını ve Almanya ile Fransa'nın bu antlaşmayı protesto edip etmediğini sordu.

İngiltere Hariciye müsteşarı ilk iki soruya hemen cevap veremeyeceğini, Fransa'nın antlaşmayı protesto ettiğini, Almanya'dan ise böyle bir nota

²⁵ Aynı yer. Faşoda'nın Mısır Hidiviyeti'ne bağlı Sudan-ı Mısırî Müdürlükleri arasında yer aldığı, yine Bahrü'l-gazal bölgesinin de Sudan-ı Mısırî sınırları içinde bulunduğu o dönemde Osmanlı Devletince hazırlanan coğrafya kitaplarında da yer almıştı. Bu konuda geniş bilgi için bk. Ömer Subhi b. Edhem, *Afrika-yı Osmâni-Mısır Hidiviyeti, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi* (İÜK), Türkçe Yazmalar (TY.), nr. 4123.

gelmediğini bildirdi²⁶. Ertesi gün yapılan toplantıda ise, Hariciye müsteşarı soruları şöyle cevapladı. “Sözü edilen arazinin kira yoluyla terki meselesi Sir William McKinnon ile imzalanan antlaşmada vardı. Ancak bu antlaşma İngiltere Devleti’nce resmen tasdik olunmadığı gibi, kiralama meselesi 12 Mayıs 1894 antlaşması öncesinde yapılan müzakerelere kadar da görüşülmemişti. Mısır Hidiviyeti’nin Ekvator Eyâleti üzerindeki hukukunu koruduğu ise doğrudur”. Bu cevap üzerine Labouchere, “İngiltere hükümeti Mısır Hidiviyetinin Ekvator Eyâleti üzerindeki haklarını fiilen tasdik etmiş midir?” şeklinde bir soru sormuş ve müsteşar antlaşmada bu hakların korunduğunu bildirmiştir²⁷.

İngiltere Parlamentosunda bu antlaşma hakkında yapılan görüşmelerin çok geçmeden yeniden gündeme geldiği görülmektedir. Meselâ, 8 Haziran 1894 tarihli toplantıda, Sir E. Ashmead Bartlett, Fransa’nın bu antlaşmayı tamamen reddettiğinin doğru olup olmadığını sordu. Hariciye müsteşarı bunun doğru olduğunu, ancak şimdilik bir yorum yapamayacağını bildirdi. Bu defa Sir Charles Dilke, “Almanya’nın Brüksel’deki protestosu İngiltere’ye bildirildi mi ve Osmanlı Devleti bu antlaşmayı protesto etti mi?” şeklinde bir soru yöneltti. Hariciye müsteşarı, Almanya’nın protesto etmediğini, ancak Tanganika gölüne kadar uzanan bölgede sınır değişikliği yapılmamasını ve ülkesinin buradaki ticarî haklarının korunması için teminat verilmesini istediğini, Osmanlı Devletinden ise hiçbir tebligat yapılmadığını söyledi²⁸. 14 Haziran 1894 tarihli toplantıda ise Sir Charles Dilke, Almanya ve Osmanlı Devleti hakkındaki sorularını tekrar gündeme getirdi. Hariciye müsteşarı, birkaç gün önce bu konuda verilen cevaptan sonra, Almanya’nın antlaşmanın üçüncü maddesini protesto ettiğini bildirdi. Osmanlı Devletinden ise henüz bir protesto gelmediğini ancak, İngilterenin Vadelay’ı işgal etmesi üzerine buna karşı çıktığını Londra büyükelçisi vasıtasıyla bildirdiğini açıkladı²⁹.

²⁶ 1 Haziran 1894 tarihli Londra Sefaretinden Hariciye Nezâretine gelen yazı: BOA, YEE, kısım 5, evrak 2115, zarf 83, karton 2, iç sıra nr. 4.

²⁷ 2 Haziran 1894 tarihli Londra Sefaretinden Hariciye Nezâretine gelen yazı: Aynı yer, iç sıra nr. 2.

²⁸ 9 Haziran 1894 tarihli Londra Sefaretinden Hariciye Nezâretine gelen yazı: BOA, BEO, Mümtâze-i Mısır, 5/A, 135, iç sıra nr. 42.

²⁹ 15 Haziran 1894 tarihli Londra Sefaretinden Hariciye Nezâretine gelen yazı: BOA, BEO, Mümtâze-i Mısır, 5/A, 135, iç sıra nr. 43. 9 ve 15 Haziran tarihlerinde Londra Sefaretinden gelen yazılar 21 Zilka’de 1311 (25 Haziran 1894)’de Hâriciye Nâzırı Said Paşa tarafından Sadârete takdim edildi (Aynı yer, iç sıra nr. 41).

Almanya, antlaşmanın Belçika tarafından İngiltere'ye bırakılan topraklarla ilgili kısmına itiraz etmiş ve bunun üzerine İngiltere hududun Almanya'nın istediği şekilde düzeltilmesini kabul etmiştir³⁰. Ancak, Almanya bu kararı yeterli bulmayıp, antlaşmanın üçüncü maddesinin İngiltere ile Almanya arasında imzalanan 1890 antlaşmasına aykırı olduğunu iddia ederek 12 Haziran 1894'de İngiltere'yi protesto etti³¹. İngiltere-Belçika arasında imzalanan bu antlaşmanın üçüncü maddesine itiraz eden Almanya'nın isteğinin yerine getirildiği ve bu maddenin iptal edildiği görülmektedir. Nitekim, 22 Haziran 1894'de İngiltere ve Belçika hükümet yetkilileri Brüksel'de bir araya gelerek bu maddeyi iptal ettiler³².

İngiltere-Belçika arasındaki antlaşma **Fransa** tarafından da reddedildi ve bu durum Brüksel elçisi aracılığıyla Kongo'ya bildirildi³³. Antlaşma ayrıca Fransa parlamentosunda ele alınmış ve Dışişleri Bakanı, bu antlaşmayı hiç yapılmamış kabul ettiklerini ve önemsiz bir mesele olduğunu söylemiştir. Ayrıca Fransa Devleti antlaşmayı protesto ettiği gibi Osmanlı topraklarının bütünlüğüne önem verilmesi gerektiğini de vurgulamıştır³⁴.

Osmanlı Devletinin Tepkisi

İngiltere ve Belçika arasında imzalanan antlaşma Berlin antlaşmasını imzalayan devletler tarafından önemle tartışılmaya başlandı. Hatta bazı elçiler Berlin antlaşmasını imzalayan bir devlet olarak Osmanlı Devletinin Berlin sefiri Ahmed Tevfik Paşa'dan bu konudaki fikrini sordular. Çünkü antlaşmada bahsedilen topraklar Afrika'daki Osmanlı mülküne yakın bulunuyordu³⁵.

³⁰ 6 Haziran 1894'te Londra'dan İngiltere'nin İstanbul elçisine gelen telgraf: BOA, Mısır İrâdeleri, nr. 1592, lef 11.

³¹ 13 Haziran 1894'te İngiltere'nin İstanbul büyükelçisinden Bâbiâli-Hariciye Nezâretine gönderilen tezkire: BOA, Mısır İrâdeleri, nr. 1592, lef 8-9.

³² 1 Eylül 1894 tarihli Londra Maslahatgüzârının yazısı ile Hâriciye Nâzırının 9 Rebi'ülevvel 1312 (10 Eylül 1894) tarihli Sadârete gönderdiği yazı: BOA, BEO, Mümtâze-i Mısır, nr. 5/A, 135, iç sıra nr. 53.

³³ Brüksel Osmanlı Sefirinden 29 Mayıs 1894'te Hariciye Nezâretine gelen yazı: BOA, Mısır İrâdeleri, nr. 1592, lef 3.

³⁴ 5 Zilhicce 1311 (9 Haziran 1894) tarihli Hariciye Nâzırının Sadarete gönderdiği tezkire: BOA, YEE, kısım 5, evrak 2115, zarf 83, karton 2, iç sıra nr. 4. Afrika'da cereyan eden olaylar 7 Haziran 1894'de Fransa Parlamentosu'nda da tartışılmıştır (Yıldız Tasnifi, Perakende Evrakı, Bir Konu Hakkında Çeşitli Makamların Sundukları Marûzât).

³⁵ 5 Haziran 1894 tarihli Berlin Sefaretinden Hariciye Nezâretine gelen telgraf: BOA, Mısır İrâdeleri, nr. 1592, lef 12.

Bu antlaşma, Fransa ve Almanya'nın menfaatlerini zedelediği gibi özellikle Osmanlı İmparatorluğunun hukukunu çiğniyordu. Bu sebeple Osmanlı İmparatorluğu, gerek Londra ve gerekse Brüksel sefaretleriyle yaptığı çeşitli yazışmalarda haklarının savunulmasına uğraştı. Konu o derece yakından takip ediliyordu ki, İngiltere Parlamentosunda yapılan bir görüşme veya ilgili bir gazete haberi aynen İstanbul'a bildiriliyordu. Ayrıca Mısır'daki Osmanlı temsilcisi Ahmed Muhtar Paşa'dan da doğru haberler alınmasına çalışılıyordu. İlgili Osmanlı belgelerinden anlaşıldığına göre devlet bu konu üzerinde dikkatle durmuş ve haklarının korunması için gerekenin yapılmasını istemiştir. İngiltere-Belçika arasında imzalanan antlaşmanın metni 24 Mayıs 1894'te Londra'dan Bâbîâlî-Hariciye Nezâretine gönderildi. Londra büyükelçisi Rüstem Paşa'nın yorumuna göre İngiltere bu antlaşma sayesinde, Afrika'nın güneyindeki sömürgeleri ile yeni kurulan Uganda eyaletini birleştirmek düşüncesindeydi. Çünkü Uganda'da İngiltere himayesi ilan edilmek üzere idi. Ayrıca, İngiltere Nil vadisi ile Sudan'ın Fransızlar elinde bulunan kısmı arasına, idaresi Kongo hükümetine bırakılan toprakları koymakla Fransızların Yukarı Nil vadisine girmesini engellemek istiyordu³⁶.

Bâbîâlî'ye bu antlaşma hakkında ikinci bilgi Brüksel sefaretinden geldi. 28 Mayıs 1894 tarihli mektupta³⁷ şu hususlara yer veriliyordu. "İngiltere, bu antlaşmadan önce Belçika'nın Nil havzası üzerindeki bazı tasavvurları sebebiyle bölgeyi Kongo'ya ilhak etmek isteyişine şiddetle itiraz etmişti. Bunun üzerine Belçika kralı düşüncelerini gerçekleştirmek için Fransa ile anlaşmaya çalışmış ise de, başarılı sonuç alamadığından tekrar İngiltere ile temasa geçmiş ve sonunda bu antlaşma imzalanmıştı"³⁸.

³⁶ Londra Sefaretinden Hariciye Nezâretine gelen 24 Mayıs 1894 tarihli yazı: BOA, YEE, kısım 5, evrak 2115, zarf 83, karton 2, iç sıra nr. 5/1. Fransa'nın antlaşmaya olan muhalefetini İngiltere gazeteleri bazı Fransız gazetelerinden alarak neşretmişlerdi (*Aynı yer*). Hariciye Nâzır Said Paşa, 4 Haziran 1894 günü Sadarete gönderdiği tezkiresinde, antlaşma maddelerini özetlemiş, antlaşmanın metni ile İstişare Odasının mütalaasını takdim ederek takip edilecek politikanın bildirilmesini istemiştir (*Aynı yer*, iç sıra nr. 5). Londra Sefaretinin yazısında bahsedilen Uganda'da İngiliz himayesinin resmen ilanı 18 Haziran 1894'te gerçekleşti (Şevki Atâullah el-Cemal, Târihu Sudânı Vâdi'n-Nil, Kahire 1980, III, 108).

³⁷ BOA, Mısır İrâdeleri, nr. 1592, lef 3. Bu numarada kayıtlı irâde ve 12 leffinin birer sûreti BOA, BEO, Mümtâze-i Mısır, 5/A, 135, iç sıra nr. 35-40 arasında ve BOA, Yıldız Tasnifi, Sadâret Resmî Mâruzât Evrakı, nr. 70/34'te bulunmaktadır. Berlin sefiri Ahmed Tevfik Paşa da konuyla ilgili 7 Haziran 1894 tarihli bir şifre telgraf göndermiştir (Yıldız Tasnifi, Perakende Evrakı, Bir Konu Hakkında Çeşitli Makamların Sundukları Marûzât).

³⁸ Brüksel Sefiri bu bilgileri 19 Ocak 1893'te Hariciye Nezâretine bildirdiğinden bahsetmektedir (BOA, Mısır İrâdeleri, nr. 1592, lef 3).

Brüksel Büyükelçisinin ifadesinden anlaşıldığına göre böyle bir antlaşmanın geçerli olması mümkün değildi. “Çünkü İngiltere’nin bu arazi üzerinde hiçbir meşru hakimiyeti yoktu. İngiltere, Bahrû’l-gazal civarının bir kısmını bile hiçbir zaman işgal etmemiş, Kongo hükümeti de, antlaşma metnine göre bu toprakları İngiltere’den kiraladığını kabul ederek arazinin kendisine ait olmadığını tasdik etmişti”³⁹.

12 Mayıs 1894 antlaşması Bâbîâlî’de de değerlendirildi ve Hariciye Nezareti-İstişâre Odasının 2 Haziran tarihli mütalaasında konuyla ilgili şu görüşlere yer verildi. “5 Mayıs 1894’te İngiltere-İtalya ve 12 Mayıs 1894’te İngiltere-Belçika arasında Afrika’nın taksimi konusunda imzalanan antlaşmalardan anlaşıldığı üzere İngiltere, Mısır Hidiviyeti’nin, dolayısıyla Osmanlı Devletinin hukuku bulunan Afrika’daki bazı topraklar konusunda diğer devletlerle antlaşmalar yapmaktadır. İngiltere’nin Kongo Bağımsız Devleti adına Belçika ile imzaladığı antlaşmada dikkat çeken hususlar arasında işgal etme ve kiralama konuları üzerinde özellikle durulmaktadır. Antlaşma metnine ilave edilen notalarda Yukarı Nil vadisi üzerindeki Mısır Hidiviyeti’nin hukukuna vâkıf olduklarını bildirmelerinin sebebi, Osmanlı Devleti ve Fransa’yı gücendirmek istemedikleri içindir. Bu antlaşma hukukî bakımdan incelenecek olursa, sahibi olan hükümetin müsaade ve izni olmaksızın bazı toprakları bir başka devlete kiralamak ve işgaline izin vermek asla caiz değildir. Bu sebeple İngiltere, böyle bir antlaşma için Mısır Hidiviyeti’nden bir vekâletnâme almış mıdır, Mısır Hidiviyeti de Bâbîâlî’ye bu konuda ne yapılması gerektiğini sormuş mudur bilinmemektedir. Antlaşmada sözü geçen toprakların büyük çoğunluğu daha önce Gordon Paşa, Emin Paşa ve diğer Mısırlı kumandanlar tarafından Mısır Hidiviyeti adına işgal ve idare edilmiş, fakat sonraları buradaki yönetim zayıflamıştır. Bu sebeple Osmanlı Devleti, önce Yukarı Nil vadisindeki nüfuz sahasını tesbit etmek zorundadır. Bunun araştırılması için de Mısır Fevkalâde Komiserliğinden bilgi istemelidir. Netice olarak ya antlaşmada adı geçen toprakların iadesini isteyerek Londra ve Brüksel kabinelerini protesto etmek veya Ahmed Muhtar Paşa’dan gelecek cevabı bekleyerek şimdilik *kuyûd-ı ihtirâziyye* ile yetinmek gerekmektedir”⁴⁰.

³⁹ 29 Mayıs 1894’te Brüksel Sefaretinden Hariciye Nezâretine gelen yazı: *Aynı yer*.

⁴⁰ BOA, YEE, kısım 5, evrak 2115, zarf 83, karton 2, iç sıra nr. 5/3. Afrika’nın taksimi için çeşitli devletler tarafından imzalanan antlaşmaların bir değerlendirmesi Şakir Paşa tarafından yapılmış ve II. Abdülhamid’e arz edilmiştir (Yıldız Tasnifi, Perakende Evrakı, Bir Konu Hakkında Çeşitli Makamların Sundukları Maruzat).

Böyle bir antlaşmayı imzaladığı için protesto edilmesi düşünülen İngiltere ile herhangi bir yazışma yapılmadan önce Bâbiâli'den Mısır Hidiviyetine ve Mısır Fevkalâde Komiseri Ahmed Muhtar Paşa'ya altı mektup gönderildi.

İstanbul'da bu görüşme ve yazışmalar olurken, Londra'da çıkan *Standard* gazetesinde Osmanlı Devletinin antlaşmayı protesto edeceğine dair İstanbul'dan gönderilen bir telgraf neşredildi ve protestonun önemi üzerinde yorumlar yapıldı. Çünkü, Kongo'ya kiralanması söz konusu olan bölgede yaşayan aşiretler bir süreden beri ihtida ettiklerinden İslâm Dini buralarda giderek yayılmaktaydı. Bu sebeple İngiltere-Belçika arasında imzalanan antlaşmaya Osmanlı Devletinin müdahale etmesi önem kazanmaktaydı⁴¹. Royter Haber Ajansının bir haberinde ise, bu antlaşma ile İngiltere'nin, Ümid Burnu'ndan Akdeniz'e kadar uzanan bir demiryolu inşası imkânını elde ettiği belirtiliyordu⁴².

Bâbiâli, meselenin İstişare odasında yeniden değerlendirilmesini 6 Haziran 1894'te Hariciye Nâzırından istedi⁴³. Bunun üzerine Bâbiâli Hukuk Müşaviri Gabriel bir rapor hazırladı. Bu raporda devletler arasında arazi kiralamanın gerçekleşmesi için gereken şartlar tekrar edildi. İngiltere'nin böyle bir antlaşma yapmaya yetkisi olmadığını, Albert gölüne kadar uzayan bölgenin vaktiyle Mısır Hidiviyetinin idaresinde bulunduğunu belirten hukuk müşaviri, Berlin Konferansı sırasında (1885), Osmanlı temsilcisinin Nil vadisi üzerindeki devletinin haklarını savunduğunu belirtti. Yine bu konferansın kararlarına göre, bir devletin Afrika'da toprak işgal edebilmesi için o arazide Berlin Antlaşmasını imzalayan devletlerden hiçbirinin alakası olmaması gerekmektedir. Halbuki Beyaz Nil'in Mısır ile bağlantısı olduğu ve Mısır Hidiviyeti'nin bu arazi üzerinde hukuku bulunduğu bilinmekteydi. Bu sebeple İngiltere ve Belçika'nın bu antlaşmaları geçersizdi.

⁴¹ 9 Haziran 1894'te Madrid Sefareti Maslahatgüzârından Hariciye Nezâretine gönderilen telgraf: BOA, Mısır İrâdeleri, nr. 1592, lef 6. Hariciye Nazırı Said Paşa, 6 Zilhicce 1311 (10 Haziran 1894) günü Madrid Maslahatgüzârının telgrafını Sadrazama takdim etmiştir (BOA, Mısır İrâdeleri, nr. 1592, lef 5).

⁴² 2 Zilhicce 1311 (6 Haziran 1894) tarihli Sadâretin Hariciye Nezâretine gönderdiği tezkire: BOA, BEO, *Mısır Hidiviyetinin Tezâkir Defteri*, nr. 1036/68-8, s. 99. Cape Town-İskenderiye arasında inşa edilen ve inşası düşünülen demiryollarının hangi hattı takip ettiği konusunda geniş bilgi ve bir harita için bk. *Afrika-yı Cenûbî Cumhûriyeleri ve Afrika'da Şimâlden Cenûba Mümted Şimendöfer Lâyihası*, İÜK, TY, nr. 9480-9482.

⁴³ BOA, BEO, *Mısır Hidiviyetinin Tezâkir Defteri*, nr. 1036/68-8, s. 99.

Ayrıca her iki ülkenin antlaşma metnine ilave ettikleri notalarda yer alan hususlar açık ve yeterli olmadığından bunun açıklığa kavuşturulması sağlanmalıydı. Hukuk Müşavirine göre, bu önemli konuda Bâbîâlî, kendi görüşüne uygun bir karar aldırtamazsa ilerde bu notanın belirsizliğinden ve Osmanlı Devletinin sükûtundan yararlanarak o bölgedeki hakkından vazgeçtiği iddia edilebilirdi. Bu sebeple antlaşmanın geçersiz olduğu ve bölgedeki Osmanlı haklarının mevcudiyeti İngiltere ve Belçika'ya bildirilmek zorundaydı. Raporda yer alan bir diğer husus, Afrika'daki nüfuz sahalarını genişleten ve kıtayı taksime çalışan Avrupa Devletleri karşısında Osmanlı Devletinin de kendi nüfuz sahasını kesin bir şekilde belirlemesi idi. Osmanlı Devletinin bu maksatla coğrafi incelemeler yaptırması ve bölgeye keşif heyetleri göndermesi gerekmekteydi⁴⁴.

Böylece Osmanlı Devleti, İngiltere'nin Vadelay'ı işgali ve Belçika ile antlaşma imzalaması karşısında dikkatli bir siyaset takip etmeye başladı ve meselenin bir oldu bittiye getirilmesini önlemeye çalıştı. Sultan II. Abdülhamid, 3 Haziran 1894 tarihli iradesinde işgal olayının Vadelay hakkındaki görüşlerini değiştirmeyeceğini ve burasının Mısır Hidiviyeti'ne ait olduğunun İngiltere'ye bildirilmesini istedi⁴⁵. Bunun üzerine Londra Büyükelçisi Rüstem Paşa, İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Kimberley'e hükümetinin görüşlerini aktarmış ve işgalin sebeplerini öğrenmek istemiştir. Kimberley, bölgedeki Onyoro vilayeti reisinin Uganda'ya saldırması üzerine bir İngiliz müfrezesinin karşı saldırıya geçtiğini ve harekât sırasında Vadelay'a girdiğini belirtmiştir. Bakanın ifadesine göre, İngiltere burayı işgal etmeyi düşünmediğinden çekilen bayrağın indirilmesi ve askerlerin geri dönmesi emredilmiştir⁴⁶.

Orta Afrika üzerindeki niyetleri ötedenberi bilinen İngiltere'nin buradaki faaliyetlerinin diğer Avrupa devletleri tarafından da dikkatle takip edildiği anlaşılmaktadır. Nitekim, Vadelay'ın işgali haberleri *Berliner Ta-*

⁴⁴ 5 Zilhicce 1311 (9 Haziran 1894) tarihli Hariciye Nâzırının Sadârete gönderdiği tezkire ve aynı tarihte Hukuk Müşavirinin görüşünü bildiren yazı: BOA, YEE, kısım 5, evrak 2115, zarf 83, karton 2, iç sıra nr. 3.

⁴⁵ 29 Zilkâ'de 1311 (3 Haziran 1894) tarihli irâde-i husûsiyye: BOA, BEO, Mümtâze-i Mısır, 5/A, 135, iç sıra nr. 32. II. Abdülhamid'in bu emri, aynı gün Sadrazam tarafından Hariciye Nezaretine ulaştırılmıştır (*Aynı yer*, iç sıra nr. 27).

⁴⁶ 14 Haziran 1894 tarihli Londra Sefaretinden Hariciye Nezaretine gönderilen yazı: BOA, Mısır İrâdeleri, nr. 1608, lef 1-3. Şifre telgrafların aslı Yıldız Tasnifi, Perakende Evrakı, Bir Konu Hakkında Çeşitli Makamların Sundukları Maruzat, bölümünde bulunmaktadır.

geblatt gazetesinin 4 Haziran 1894 tarihli nüshasında da yer almıştır. Gazeteye göre, Vadelay'ın İngilizler tarafından işgali, ilerde bölgenin işgali için bir başlangıç sayılacaktır. Buna engel olmak için Mısır'ın Sudan'ı tekrar idaresi altına alması büyük önem taşımaktadır. Gazetenin verdiği habere göre Mısır Hidiviyeti, İngiltere'nin baskısı karşısında Sudan'ı terketmeye mecbur olmuş ve reis-i nuzzâr olan Şerif Paşa'nın bütün itirazlarına rağmen Mısırlı asker ve memurlar geri çekilmiştir. İngilizlerin bu şekilde davranmalarının sebebi, bir fırsat bulup bölgeyi işgal etmek ve Orta Afrika'da sömürgeler kazanmak istemeleridir⁴⁷.

Bâbîâlî, Sudan konusundaki bu haberin doğru olup olmadığını öğrenmek üzere Ahmed Muhtar Paşa'ya bir mektup gönderdi⁴⁸. Paşa'dan 2 Temmuz'da gelen cevapta Sudanlıların Hartum'u nasıl ele geçirdikleri ve Mısır'ın Sudan'ı terketmesi için İngiltere'nin yaptığı baskı anlatılıyordu. Buna göre reis-i nuzzâr Şerif Paşa, Bâbîâlî'den izinsiz toprak terk etmeye hak ve yetkileri olmadığını savunduğundan İngiltere'nin baskısı karşısında istifa etmek zorunda kalmıştı. Onun yerine geçen Nubar Paşa, burayı terk ve tahliye işlemlerini başlatmıştı. Ahmed Muhtar Paşa'ya göre İngilizlerin bu şekilde davranmaları Sudan'ın ekonomik verimliliğine duydukları ilgiden ve Osmanlı Devletinin Afrika'nın dörtte birine sahip olan nüfuzundan hoşlanmamalarından ileri geliyordu⁴⁹.

İngiltere, Vadelay'daki askerlerinin derhal geri çekileceğini bildirdiği halde hiçbir değişikliğin olmaması karşısında Osmanlı Devleti, bu durumdan rahatsızlık duymaya başladı. Hatta, Vadelay hakkındaki görüşünü be-

⁴⁷ Gazetenin yorumunda Mısır Hidiviyetinin hiç olmazsa Doğu Sudan'ı ele geçirmesi gerektiği ve buna yetecek kuvvette askerinin bulunduğu görüşüne yer verilerek Hartum'un işgalinin bölgede sükûneti sağlayacağı belirtiliyordu. Ayrıca Mısır idaresinde iken ticarî durumu çok iyi olan Sudan'ın, Mehdi'nin isyânıyla kötü bir duruma düştüğü, İngilizlerin buna göz yummasıyla halkın büyük bir zulüm gördüğü anlatılıyordu (BOA, BEO, Mümtâze-i Mısır, 5/A, 135, iç sıra nr. 47). Berlin Sefaretinden gelen bu gazete haberi tercüme ettirilerek Hariciye Nâzırı tarafından 17 Zilhicce 1311 (21 Haziran 1894)'de Sadrazam'a takdim edildi (*Aynı yer*, iç sıra nr. 46). Orta Afrika'da meydana gelen olaylar hakkında bir haber ve yorum da Moskova'da çıkan *Moskovskiya Viyadomasti* gazetesinin 1 Haziran 1310 (13 Haziran 1894) tarihli nüshasında da yer almıştır (Yıldız Tasnifi, Perakende Evrakı, Defterler Grubu).

⁴⁸ 26 Zilhicce 1311 (30 Haziran 1894) tarihli mektup: BOA, BEO, Mümtâze-i Mısır, 5/A, 135, iç sıra nr. 45.

⁴⁹ 29 Zilhicce 1311 (2 Temmuz 1894) tarihli Ahmed Muhtar Paşa'nın Sadrazam'a gönderdiği mektup: *Aynı yer*, iç sıra nr. 48.

lirtirken İngiltere'nin Mısır'da bulunuşundan duyduğu memnuniyetsizliği de dile getirmeye çalıştı. Nitekim, II. Abdülhamid, 9 Temmuz 1894 tarihli iradesinde Vadelay'ın Osmanlı Devletinin bir parçası olduğunu ve İngilizlerin buraya bayrak çekmeye hak ve yetkileri olmadığını bildirdi. Padişahın irâdesinde yer verilen ikinci konu da Mısır'daki İngiliz varlığı idi. İngiltere, geçici olarak işgal ettiği Mısır'da hükümlerlik hakkının Osmanlı Devletine ait olduğunu kabul ettiği halde, Mısır'daki orta alayda bir İngiliz bayrağı bulunduğunu ve Hidiv'in bütün üzüntüsüne rağmen buna karşı koyamadığı haber alınmıştı. Eğer bu doğru ise, Mısır'daki Osmanlı hükümlerliği konusunda İngiltere'nin verdiği sözü tutmadığı anlaşılmaktaydı. II. Abdülhamid, bu konudaki endişelerini ifade ettikten sonra, mesele'nin açıklığa kavuşturulması için İngiltere'den bilgi alınmasını Sadrazam'dan istedi⁵⁰. Ancak bizim araştırmalarımız sırasında bu konuda ne gibi gelişmeler olduğu tesbit edilememiştir.

Bâbiâli'nin 12 Mayıs 1894 tarihli antlaşmayı protesto etme kararı sadrazam Ahmed Cevad Paşa tarafından 10 Haziran 1894'te Sultan II. Abdülhamid'e arz edilmiş ve bu konuda iradesi sorulmuştur⁵¹. Ertesi gün sadrazam yine padişaha müracaat etmiş ve görüşünü belirtmesini istemiştir⁵². Bunun üzerine 12 Haziran 1894'te sâdir olan iradede şu görüşlere yer verildi. "Vaktiyle Kongo hükümeti kurulurken, bölgede birçok müslüman yaşadığından bunların hıristiyan bir hükümet tarafından idare edilmesinin kabûlü, halkın dini hislerine dokunacağından bu konuda dini ve siyasi mahzur görülmüş ve bu sebeple Kongo hükümeti, devletimiz tarafından tasdik edilmemişti. Ayrıca Sultan Abdülaziz devrinde Hidiv İsmail Paşa tarafından Nubye, Sudan ve Kordofan tarafları asker ve memur gönderilerek keşf ve işgal edilmiş, İsmail Paşa'ya gönderilen fermanlarda bölgenin idaresinin Mısır'a ait olduğu belirtilmişti. Hatta buralara giden yabancı seyyahlar, Osmanlı Devleti bayrağı çekmedikçe emniyetle seyahat edemiyorlardı. Bu sebeple, Osmanlı Devletinin imtiyazlı eyâletlerinden olan Mısır ve mülhakatı üzerindeki hükümlerlik haklarının inkârı mümkün değildir. Buna rağmen İngiltere'nin meşru hiçbir hakkı olmayan

⁵⁰ BOA, Mısır İrâdeleri, nr. 1608, Sadrazam Cevad Paşa, Hariciye Nâzırına 7 Muharrem 1312 (11 Temmuz 1894)'de bir tezkire göndererek gerekenin yapılmasını istedi (BOA, BEO, *Ayniyat Defterleri*, nr. 1634, s. 47).

⁵¹ BOA, YEE, kısım 5, evrak 2115, zarf 83, karton 2, iç sıra nr. 1. Kongo meselesine dair Sadrazam Cevad Paşa'nın arzı ve konu ile ilgili diğer eklerin takdimi 13 Zilhicce 1311 (17 Haziran 1894) tarihli irâde ile istenmiştir (BOA, İrâde-Husûsi, 13 Zilhicce 1311, nr. 57).

⁵² BOA, Mısır İrâdeleri, nr. 1595.

topraklar üzerinde mukavele yapması aslâ caiz değildir. Osmanlı Devleti eğer bu konuda sessiz kalırsa, bölge hakkında uygulanan muamele Mısır hakkında da uygulanmak isteneceğinden ve İngilizlerin bu arazileri işgal etmesi Mısır'ın geleceğini tehlikeye düşüreceğinden üzerinde önemle durmak gerekmektedir". Bu antlaşmaya karşı çıkan diğer devletlerle birlikte hareket edilmesi tavsiye edilen iradede, Londra sefaretı aracılığıyla İngiltere'nin bölgeyi istilasının protesto edilmesi ve antlaşma hakkında açıklama istenmesi emredildi. Ayrıca bu konuda nasıl hareket edilmesi gerektiği hususunda Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ'nın görüşünün alınması istendi⁵³. Bir gün sonra sadır olan bir başka iradede İngiltere'nin henüz protesto edilmediğinin İstanbul'daki Fransız elçisi tarafından bildirildiği ve bunun gecikmesinin Mısır üzerinde bazı mahzurlar doğuracağı anlatılarak en kısa zamanda gereğinin yapılması emredildi⁵⁴. 13 Haziran 1894'te Osmanlı hükümeti (Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ) de aynı istikamette karar aldı ve Almanya ile Fransa bu antlaşmayı protesto ettiklerine göre Bâbîâlî'nin de açıklama istemesi ve antlaşmayı kabul etmediğini bildirmesi kararlaştırıldı⁵⁵.

Bâbîâlî'nin açıklama istemesi üzerine Belçika Dışişleri Bakanı, İngiltere-Almanya arasında imzalanan antlaşmada (1890) bu bölgeden bahsedildiğini ileri sürerek Osmanlı Devletinin, İngiltere'nin buradaki hukukunu zımnen kabul ettiğini savundu. Buna karşılık Osmanlı Devletinin Brüksel sefiri İngiltere-Almanya antlaşmasının ne Osmanlı Devleti ne de diğer devletler tarafından onaylandığını hatırlattı⁵⁶.

⁵³ 8 Zilhicce 1311 (12 Haziran 1894) tarihli irâde: BOA, Mısır İradeleri, nr. 1595. Kongo'da yaşayan müslümanların hemen tamamını araplar teşkil ediyordu. Kongo arapları hakkında geniş bilgi için bk. Sidney Langford Hinde, *The Fall of the Congo Arabs*, London 1897. Muhammed Mihri Bey, Kongo'nun doğu ve kuzeyindeki müslümanların çoğunun Zengibar'dan gelmiş beyaz araplar olduğunu yazar (*Sudan Seyâhatnâmesi*, İstanbul 1328, s. 330). Kongo müslümanları için ayrıca bk. Mehmed Muhsin, *Afrika Delili*, s. 116.

⁵⁴ 9 Zilhicce 1311 (13 Haziran 1894) tarihli irade: BOA, Mısır İradeleri, nr. 1596. 9 Haziran 1894'te Londra Sefaretinden Hariciye Nezâretine gelen telgrafta da Osmanlı Devletinin antlaşmayı henüz protesto etmediği anlaşılmaktadır (BOA, Mısır İradeleri, nr. 1592, lef 4).

⁵⁵ 9 Zilhicce 1311 (13 Haziran 1894) tarihli mazbata: BOA, *Meclis-i Vükelâ Mazbatası*, nr. 378; BOA, Mısır İradeleri, nr 1592, lef 1. Sadrazam Cevad Paşa, Meclis-i Mahsûs'un bu kararını 13 Haziran 1894'te II. Abdülhamid'e arzemiş ve 12 Zilhicce 1311 (16 Haziran 1894) tarihli irade ile gereğinin yapılması emredilmişti (*Aynı yer*). 17 Haziran 1894'te Sadrazam, Hariciye Nazırına bir tezkire göndererek gereğinin yapılmasını istedi (BOA, BEO, *Mısır Hidiviyetinin Tezâkir defteri*, nr. 1036/68-8, s. 101).

⁵⁶ BOA, İrâde-Husûsı, 21 Zilhicce 1311, nr. 100. Almanya ile İngiltere arasındaki antlaşmanın 1890 yılında yapıldığı İngiltere'nin İstanbul'daki elçisi tarafından Hariciye Nazır-

Osmanlı Devletinin İngiltere-Belçika antlaşmasını protesto etmesine İngiltere'nin pek önem vermediği Londra'dan gelen bir telgraftan anlaşıldı ve İtalya'da çıkan *Tribuna* gazetesinde bu konuya dair bir yazı neşredildi⁵⁷. Öyle anlaşılıyor ki, daha önce Fransa ve Almanya'nın antlaşmayı protesto etmeleri ve bazı maddelerini iptal ettirmelerinden sonra İngiltere-Belçika antlaşmasının bir ehemmiyeti kalmamıştı. Bu sebeple artık uygulanması mümkün olmayan böyle bir antlaşmanın Osmanlı Devleti tarafından protesto edilmesinin etkili bir önemi olamazdı. Ancak Osmanlı Devleti yine de bu konunun incelenmesine çeşitli idari birimlerinde devam etmiş ve herhangi bir vesile ile kendisinin kabul ettiği toprakların işgal edilmesine müsaade etmemiştir. II. Abdülhamid, İngiltere'de protestoya neden önem verilmediğinin öğrenilmesini 1 Temmuz 1894 tarihli iradesiyle Sadrazama emretti⁵⁸. Bâbîâlî, padişahın uyarılarını dikkate alarak İngiltere ve Belçika'nın protestoya tepkilerini öğrenmeye çalıştı.

Sadrazamın 22 Temmuz 1894'te padişaha takdim ettiği arzında, Londra ve Brüksel'den aldığı habere göre İngiltere ve Belçika, imzaladıkları antlaşmada Osmanlı Devletinin hukukuna ve menfaatine aykırı birşey olmadığını iddia ediyorlardı. Bunun üzerine II. Abdülhamid, 23 Temmuz tarihli iradesiyle konunun Meclis-i Vükelâ'da görüşülmesini istedi⁵⁹.

İngiltere-Belçika Antlaşmasının Sonucu

İngiltere ve Belçika arasında imzalanan 12 Mayıs 1894 antlaşması, Fransa ve Almanya'nın reddi ve Osmanlı Devletinin haklarını ısrarla savunması ile neticesiz kaldı⁶⁰. Ancak, sömürgeci devletlerin Afrika'daki faaliyetleri durmadı. Belçika himayesindeki Kongo Bağımsız Devleti, çok geç-

na gönderilen bir tezkirede zikredilmektedir (BOA, Yıldız Tasnifi, Sadâret Resmî Maruzât Evrakı, nr. 70/34, iç sıra nr. 6). Ertesi gün Sadrazam Cevad Paşa, Hariciye Nâzırına bir tezkire göndererek bu antlaşma hakkındaki bilgilerin kendisine yollanmasını istemiştir (BOA, BEO, *Ayniyat Defterleri*, nr. 1634, s. 3).

⁵⁷ *Tribuna* gazetesinde Trablusgarb'ın İtalya tarafından işgal zamanının geldiği ve Osmanlı Devletinin buna mani olamayacağı görüşlerine de yer verilmiştir (BOA, BEO, Mümtâze-i Mısır, nr. 5/A, 135, iç sıra nr. 55).

⁵⁸ BOA, İrade-Husûsî, 27 Zilhicce 1311, nr. 122.

⁵⁹ BOA, İrade-Husûsî, 19 Muharrem 1312, nr. 81. Aynı konuda bir diğer irâde 28 Muharrem 1312 (1 Ağustos 1894) tarihinde sâdir olmuştur (BOA, İrade-Husûsî, 28 Muharrem 1312, nr. 132).

⁶⁰ 12 Mayıs 1894 İngiltere-Belçika antlaşmasının özet bir değerlendirmesi için bk. P.M.Holt, *The Mahdist State*, Oxford 1958, s. 206-207; Şevki Atâullah el-Cemal, *Târihu Sudan*, III, 108-109.

meden Belçika'nın idaresine alınmak istendi⁶¹. Osmanlı Devleti böyle bir kararın Berlin Konferansına iştirak eden devletler tarafından nasıl karşılandığını araştırdı ve konuya olan ilgisini sürdürdü. Osmanlı Devletinin Avrupa'daki elçilerinden aldığı habere göre, Kongo'nun ilhakına Avusturya, Almanya, İngiltere ve İtalya'nın itiraz etmediği, Rusya'nın ise ilgisiz kaldığı anlaşılıyordu. Ayrıca, Fransa'nın bölge topraklarından en fazla yararlanma hakkının diğer devletlerce kabul edildiği görülüyordu. Osmanlı Meclis-i Vükelâ'sında 14 Şubat 1895 günü alınan kararda, bu konuda takip edilecek politika diğer devletlerin tutumuna göre belirlenmesi şeklindeydi⁶². Meclis-i Vükelâ'nın bu kararı üzerine Sultan II. Abdülhamid 25 Şubat 1895 tarihli iradesinde Fransa'nın bu konudaki görüşlerinin resmen öğrenilmesini istedi⁶³.

Bu dönemde Avrupa Devletleri arasında Orta Afrika toprakları üzerinde devam eden nüfuz mücadelesi özellikle Fransa ve İngiltere arasında cereyan ediyordu. Osmanlı Devletinin Güney Sudan topraklarındaki hukuku bilhassa Fransa tarafından destekleniyor ve İngiltere'nin bölgedeki nüfuzu önlenmek isteniyordu. Nitekim, 5 Nisan 1895'te Fransa Meclis-i A'yanı'nda Mısır ve Afrika konuları üzerinde yapılan müzakereler bu noktalara ışık tutacak mahiyettedir. Bu toplantıda Mösyö Lamarzil, Fransa Dışişleri Bakanı'na Nil vadisi ve havzası üzerindeki hukukun Mısır'a, Mısır'ın da İngiltere'ye ait olduğu konusundaki İngiliz iddiasının geçerlilik derecesini sormuş ve gerçekte Mısır'daki hükümler haklarının Osmanlı Devletine ait olduğu Paris (1856), Londra (1871) ve Berlin (1878) antlaşmalarında bütün Avrupa devletleri tarafından kabul edildiği halde İngiltere'nin bu iddialarının sebebini öğrenmek istemiştir. Fransa Dışişleri Bakanı bu soruya şöyle cevap vermiştir. "Nil havasali üzerindeki *Göller* ülkesiyle *Vâdi-i Halfâ* arasındaki geniş arazi 2000 km.dir. Mütemehdi'nin idaresi altındaki bu bölgede hiçbir Avrupa devletinin nüfuzu yoktur. Mısırlılar, bu-

⁶¹ 20 Receb 1312 (17 Ocak 1895) tarihli II. Abdülhamid'in husûsi iradesinden bu konuda bir antlaşma imzalandığı anlaşılmaktadır (BOA, İrade-Husûsi, 20 Receb 1312, nr. 70).

⁶² 18 Şa'ban 1312 (14 Şubat 1895) tarihli Meclis-i Vükelâ kararı: BOA, *Meclis-i Vükelâ Mazbatası*, nr. 83. 18 ve 25 Ocak 1895 tarihlerinde Ahmed Muhtar Paşa'nın gönderdiği mektuplarda Vâdi-i Halfâ'da Sudanlılarla Mısır askerleri arasındaki mücadeleden söz edildiği anlaşılmaktadır (Yıldız Tasnifi, Perakende Evrakı, Müfettişlik ve Komserlik Marûzâtı, 21 ve 28 Receb 1312 tarihli belgeler).

⁶³ 29 Şa'ban 1312 (25 Şubat 1895) tarihli husûsi irade: BOA, İrade Husûsi, 29 Şa'ban 1312, nr. 116.

rayı uzun müddet işgal ettikten sonra kuzeye çekilmişler ve Emin Paşa da bölgeyi terketmeye mecbur olmuştur. Bugün Sudan'ın bu havalisi ile Ekvator boyunca Osmanlı Devletinin hükümlerlik hakkı ve Mısır Hidiviyetinin nüfuzu vardır. İngiltere 12 Mayıs 1894'te Belçika Hükümeti ile imzaladığı antlaşmada bu arazinin bir kısmının devamlı veya geçici olarak kiralanmasına muvafakat etmiştir. Ancak Fransa'nın antlaşmaya itiraz etmesi üzerine Kongo hükümeti kendisine ait kiralama işinden vazgeçmiş, Fransa da Ubangi-ı Ulyâ üzerindeki haklarını kabul ettirmiştir. Bunun üzerine İngiltere, 1890 antlaşmasında yer alan Yukarı Nil vadisi üzerindeki nüfuzunu ortaya atmış, ancak Fransa bu konuda hiçbir görüşmeye girmemiştir"⁶⁴.

28 Ağustos 1895'te Mısır Fevkalâde Komiseri Ahmed Muhtar Paşa, Royter Haber Ajansı'na dayanarak uzun süredir tartışma konusu olan bölge hakkında Babîlî'ye yeni haberler gönderdi. Royter Ajansı'nın Kongo askerî kuvvetleri kumandanı Baron Dhanis'den naklen Londra'dan verdiği habere göre Kongo askerlerinden 1000 kişi, krup ve maksim toplarıyla donanmış olarak Lado'ya, 500 kişi de Kavallî'ye ulaşmışlardır. Kavallî, Albert gölünün güney ucundan yaklaşık 1,5 kuzeyde, Lado ise Nil'in 5 kuzey enleminde bulunmaktadır. Bu bölge, vaktiyle Hidiviyet'in idare ettiği topraklar arasında yer aldığından ve bu topraklarda Osmanlı Devletinin hükümlerlik hakkı olduğundan Kongoluların bu saldırısı dikkat çekicidir. Ayrıca, Kongoluların Lado civarında Müttemehdinin askerleri ile çarpıştığı söylenmektedir. Ahmed Muhtar Paşa'nın son olarak bildirdiğine göre, Mısır'ın Orta Afrika ile karadan ve denizden hiçbir resmî alakası kalmadığından gelen haberlerin tahkiki mümkün olmamaktadır. Bu sebeple haberler, Avrupa'daki haber kaynaklarına dayanmaktadır⁶⁵. Bu haberler üzerine Sadrazam, Hariciye Nâzırından Kongo saldırısının doğru olup olmadığına tahkik edilmesini istedi⁶⁶. Hariciye Nezâreti'nin Belçika'daki Brüksel sefaretinden aldığı 5 ve 15 Ekim 1895 tarihli mektuplara göre bu haberler, Belçika kralının Paris'e yaptığı seyahatten hoşlanmayan İngiltere gazeteleri

⁶⁴ Paris Sefaretinden 7 Nisan 1895'te Hariciye Nezâretine gelen yazı: BOA, BEO, Mümtâze-i Mısır, 5/A, 135, iç sıra nr. 79. Bu yazı 10 Zilkâ'de 1312 (5 Mayıs 1895)'de Hariciye Nazır Said Paşa tarafından Sadrazama takdim edildi (*Aynı yer*).

⁶⁵ Ahmed Muhtar Paşa'nın 7 Rebî'ülevvel 1313 (28 Ağustos 1895) tarihli mektubu: BOA, BEO, Mümtâze-i Mısır, nr. 5/A, 135, iç sıra nr. 83; BOA, BEO, Mümtâze-i Mısır, nr. 13/79. Kongo'nun Güney Sudan'da Mehdi kuvvetleriyle olan mücadeleleri konusunda bk. P.M.Holt, *The Mahdist State*, s. 197-203.

⁶⁶ BOA, BEO, Mümtâze-i Mısır, nr. 5/A, 135, iç sıra nr. 89.

tarafından gündeme getirilmiş ve Kongo Devletinin herhangi bir saldırıda bulunmadığı anlaşılmıştır⁶⁷.

Bâbîâlî, Ahmed Muhtar Paşa'ya da 2 Eylül 1895'de bir mektup göndererek Kongo arazisinin önemli noktalarını gösterecek bir harita yaptırılmasını, bunun üzerinde çeşitli devletlerin el koydukları yerlerin belirtilmesini, önceleri Mısır Hidiviyeti'nin sınırlarının nerelere kadar ulaştığının işaretlenmesini istedi⁶⁸. 21 Eylül'de Ahmed Muhtar Paşa, Kongo ve havasının o günkü durumunu gösteren bir harita göndermiş ve Meclis-i Vükelâ'da alınan bir kararla bu harita incelenmek üzere Seraskerliğe havale edilmiştir⁶⁹. Daha sonraki gelişmeleri takip etmek ise, şimdilik mümkün olmamaktadır.

Bu konunun incelenmesi sırasındaki tesbitlerimize göre, bu dönemde Osmanlı Devleti, uzak bölgelerdeki sınırlarının korunmasında artık askerî gücünü ortaya koyabilecek ve bir müdahale yapabilecek durumda değildi. Bu sebeple dış politikasını Avrupa Devletlerinden kendisini destekleyenlere göre belirlemek ve sadece hukukî statünün korunması ile yetinmek mecburiyetinde idi. Ancak ilerde emsal gösterileceği endişesi ile Merkez'e çok uzak olan bir yerde bile hakkından vazgeçmeyen veya hak elde etmeye çalışan bir tutum takınan Osmanlı Devleti, daima müteyakkız olmuş ve her bilgiyi değerlendirmeye ve her haberi çeşitli mercilerden tahkik ederek kendi aleyhine olabilecek bir adım atmamaya çalışmıştır. Bunu yaparken bölgedeki idari haklarını söz konusu ettiği gibi, oralarda müslümanların yaşadığını ileri sürerek onların hıristiyan bir idareye terkedilemeyeceğini savunmuştur. Aynı zamanda müslümanların halifesi sıfatıyla hareket eden II. Abdülhamid, böylece hilâfet politikasını da değerlendirmek istemiştir. Güney Sudan'da meydana gelen olaylara gösterdiği yakın ilgi, bu dönemde son derece ihtiyatlı bir dış politika izleyen Osmanlı Devletinin kendi lehine olabilecek her meseleden yeterince yararlanmak istediğini göstermektedir⁷⁰.

⁶⁷ BOA, *Meclis-i Vükelâ Mazbatası*, nr. 85; BOA, BEO, *Mısır Hidiviyetinin Tezâkır Defteri*, nr. 1036/68-8, s. 144.

⁶⁸ 12 Rebî'ülevvel 1313 (2 Eylül 1895) tarihli Mısır Fevkalâde Komiserliğine gönderilen mektup: BOA, BEO, *Mümtâze-i Mısır*, 5/A, 135, iç sıra nr. 82.

⁶⁹ 19 Cemâziyelevvel 1313 (7 Kasım 1895) tarihli Hariciye tezkiresi: BOA, BEO, *Mümtâze-i Mısır*, 5/A 135, iç sıra nr. 89.

⁷⁰ Bu dönemdeki Osmanlı Dış politikasının belirgin özellikleri için bk Selim Deringil, "II Abdülhamid Dönemi Dış Politikasında Meşruiyet Kavramı", X. Türk Tarih Kongresine sunulan bildiri; Kemal Karpat, "Pan-İslamizm ve İkinci Abdülhamid: Yanlış Bir Görüşün Düzeltilmesi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 48, İstanbul 1987, s. 13-37.

BELGELER

— 1 —

*Hatt-ı İstivâ Eyâletinin Kongo Hükümeti Tarafından İlhak Edildiğine Dâir
Correspondance Politik Gazetesinin Haber ve Yorumu*

Bâbıâlî

Dâire-i Sadâret-i Uzmâ

Divân-ı Hümâyûn

Vilâyât-ı Mümtâze ve Muhtâre Kalemî

Viyana'da çıkan *Correspondance Politik* gazetesinin 27 Ağustos 893 tarihli nüshasında İskenderiye'den aldığı bi'l-beyân neşr eylediği mektubun tercümesi sûretidir.

Belçika hey'et-i seferiyyesinin Mısır-ı Ulyâ'ya muvâsalatı, bundan evvel Emin Paşa tarafından idâre olunan Hatt-ı İstivâ Eyâletinde temekkün ve takarrür niyetinde bulunması, Eyâlet-i mezkûrenin Kongo hükümeti memâlikine ilhâkı hukuk-ı umûmiye nokta-i nazarıyla şâyân-ı kabul müdür? Ve Hidiviyet bunu protestosuz kabul edebilir mi? meselesini çıkarmıştır. Burada işbu suallere nefy ile cevap verilmekte ve binâenaleyh Afrika müstemlekâtu hakkında Berlin'de ictimâ edüp 1884 senesi Teşrinisânîsinin onbeşinden 1885 senesi Şubatın yirmi yedisine kadar imtidâd eden konferansa iştirak etmiş olan devletler nezdinde protesto edilmek meylî meşhûddur. Mezkûr protesto evvel be-evvel şu noktaya mübtenîdir ki, Hatt-ı İstivâ Eyâleti sâhibsiz olmayup Hittâ-i Mısriyye'nin eczâ-yı mütemmimesinden biridir. Zirâ işbu eyâlet bundan yirmi sene evvel asâkir-i Mısriyye tarafından zabt u teshîr ve o vakittenberü memûrîn-i Mısriyye cânibinden idâre olunagelmıştır. Vâkiâ Hatt-ı İstivâ Eyâleti ile Mısır beynindeki münâsebât Sudan'ın şûriş-i dâimisi hasebiyle el-yevm münkati^c bulunmuş ise de bundan biraz vakit evveline gelinceye kadar taraf-ı Hidivî'den mansûb Emin Paşa ile Selim Bey tarafından idâre olunmakta idi. Ne Emin Paşa ne de Selim Bey hiçbir vakit hükümdar sıfatıyla tanınmamış oldukları cihetle bunlar Mısır ile doğrudan doğruya mevcûd olan münâsebâtın inkitâıyla beraber eyâlet-i mezkûreyi ancak Hidiv ile Hidiv'in metbûu olan Saltanat-ı Seniyye nâmlarına olarak idâre edebilmişlerdir. Binâen alâ zâlik Devlet-i Aliyye ile Hidiviyet-i Mısriyye Berlin Konferansının 31 Kânunısânî 1885 tarihli ictimânda Amerika müstemlekâuna dâir ittihâz ettiği karar mücebince Hatt-ı İstivâ Eyâleti üzerinde hukûk-ı kâffe-i tasarrufiyyeye mâlikdirler. Saltanat-ı Seniyye ile Hidiviyet-i Mısriyye'nin Sudan-ı Şarkî ve Hatt-ı İstivâ Eyâleti üzerindeki hukûkunu hiçbir vakitte terketmemiş oldukları ve hukûk-ı mezkûrenin icrâsınca hâsil olan fasılânın ise Hidiviyet-i Mısriyye'nin hatâsından neş'et et-

meyüp münhasıran İngiliz işgâlinde münbais olduğunu unutmamalıdır. Ahvâl-i meşrûhaya nazaran Mısırın hakkı pek sarîh olup Kongo hükümetinin yani Belçika'nın Hatt-ı İstivâ Eyâletini ilhâka salâhiyeti ise bilakis pek meşkûkdur. Zira Kongo Hükümeti Berlin Konferansının 9 Şubat 85 tarihli kararı mücebince bi-taraf hükümet tabiriyle umûm devletlerin himâyesi tahtına vaz' edilmiş ve hudûdu sûret-i vâzihada kararlaştırmıştır. Binâenaleyh hudûd-ı mezkûre ancak yeni muâhedât-ı düveliyye ile ta'dil edilebilir. Vâkıâ Mısır'ın müddeiyyât-ı meşrûasının cânib-i hükümet-i seniyyeden tervîc edilüp edilmeyeceği ve ne müddet tervîc olunacağı şimdilik buraca ma'lûm değil ise de Said Paşa'nın Berlin Konferansında ve hususan 1884 senesi Kânunievvelinin biri târihlü ictimâında gösterdiği tavr u hareketden anlaşıldığına göre Devlet-i Aliyye vasatî Afrika işlerine pek de nazar-ı bikaydî bakmamaktadır. Eger Belçika'da Hatt-ı İstivâ Eyâletinin Kongo Hükümeti memâlikine ilhâk tasavvuru hakikaten mevcûd ise bütün Mısır meselesinin yenden meydana çıkmasını men etmek müşkil olacaktır.

(BOA. Mümtâze-i Mısır, nr. 5/A, 135, iç sıra, 8)

II

Bâbîlî Hukuk Müşaviri Gabriel'in İngiltere ve Belçika Arasında Yapılan Antlaşma İle İlgili Mütâlaası

Bâbîlî Dâire-i Hâriciye İstişâre Odası

İngiltere ve Kongo hükümetleri arasında Brüksel'de akdolunan mukavele hakkında Mısır Fevkalâde Komiseri Devletlü Ahmed Muhtar Paşa hazretleriyle cereyan eyleyen muhâbere evrâkı şeref-vâkı'ı emr-i âlî-i hazret-i sadâretpenâhî mücebince mukavele-i mezkûre ile birleştirilerek ariz u amîk tedkik ve mütâlaa olundu.

2 Haziran 94 tarihiyle takdim kılınan Fransızca mütâlaanâmede dahî mücmelen arz olunduğu vechile bir memleketin âhara icâr veya terk olunabilmesi mücîr veya târikin o memleket üzerinde hukûk-ı tasarrufiyyesinin sâbit bulunmasına mütevakıftır. İngiltere hükümetinin mezkûr mukavele ile Kongo hükümetine icâr eylemek istediği Nil-i Ulyâ cihetindeki arâzi üzerinde hukûk-ı tasarrufiyyesine dâir şimdiye kadar hiçbir sened görülmemiştir. Halbuki Hidiviyyet-i Misriyye tarafından Gordon ve Emin Paşalar ve sâir ümerâ kumandasında Asakir-i Misriyye-i Şâhâne i'zâmiyle Vâdi'l-ulyâ ve hatta Albert gölüne kadar işgal edilmiş olduğu gibi Berlin Afrika Konferansında Saltanat-ı Seniyye murahhasının Nil Vadisi üzerinde hukûk-ı saltanat-ı seniyyeyi muhâfazaten bi'd-defeât der-meyân eyleyüp protokollerde mûnderic bulunan kuyûd-ı ihtirâziyyeye mebnî Hükümet-i seniyyenin arâzi-i mezkûrede daha ziyâde hakkı olmak lâzım gelür. Bâ-husus ki mezkûr

konferans sened-i umûmîsiyle mevzû-ı kâide mücebince bir devletin Afrika'da işgal-i arâzi edebilmesi o arâzide âkîd hükümetlerden hiç birinin alâkası olmamasına vâbeste olup halbuki Nil-i Ebyaz'ın Mısır ile irtibâtı noktasınca arâzi-i mezkûre üzerinde Hükümet-i Mısıriye'nin alâkası âşikârdır. Şu ahvâl piş-i nazara alındıkda mukâvele-i mebhûse âkîdeynden birinin temellük-i sahîh ile mülkü olmayan bir arâziyi icar ve taraf-ı diğerin de böyle bâtil bir icareyi kabul etmesinden ibâret demek olmasına göre bunun hükmü yalnız âkîdeyne şâmil ve binâenalyh Hukuk-ı Saltanat-ı Seniyyeyi gayr-ı muhill olmak tabiidir. Ve diğere taraftan hükümeteyn-i mezkûreteyn beyninde mezkûr mukâveleye müteferrihan teâtî kılınan notalarda Devlet-i Aliyye ile Hidiviyetin Nil-i Ulyâ vâdisi hakkındaki metâlibine tarafeyn-i âkîdeynin vâkıf oldukları muharrer olup bu sûret-i ifâde mübhemiyetden âzâde olmamakla beraber oraları ba'de'l-işgal tahliye etmiş olan Hükümet-i Mısıriye tekrar taht-ı işgale almak ister ise mukâvele-i mebhûsenin buna mâni olamayacağı sûretinde telakki edilebilir. Ancak bu babda âkîdeynden izâhât talebiyle bu nokta-i mühimme hakkında nokta-i nazarımıza muvâfık sûret-i tefsiriyye resmen takarrür etdirilmez ise ilerüde mezkûr noktanın mübhemiyetinden ve Hükümet-i Seniyyenin sükûtundan bi'l-istifâde o havâlideki hukûdan keff-i yed iddiâsının ortaya konulması muhtemeldir. Nil nehrinin menbâna doğru suları kesilüp Mısır'a îrâs-ı zarar edilebilmek ihtimâline dâir Paşa-yı müşârûn-ileyhin dermeyan eyledikleri mütâlaâta gelince, ma'lûm-ı âli olduğu üzere bin sekiz yüz onbeş târihinde mün'akid Viyana Kongresinde enhâr-ı müştereke hakkında vaz olunan ve muahharen birçok mukâvelâtla te'yîd kılınan kâide-i umûmiye mücebince bu misillü enhâr-ı müşterekenin yalnız sâhildâr olan devletlerin değil hattâ umûm hükümetlerin tebeasîcün küşâde tutulmasına ve bunların ticâret ve seyr-i sefâininin serbestliğine mâni olacak ahvâlin izâlesi alâkadar devletlerle senedde taht-ı karâra alınmakta bulunmasına ve düvel-i müştereke-i medeniyyeye taalluk eden mevâdda menfaat-i husûsiyyeden ziyâde hidmet-i medeniyye ve menfaat-i umûmiyyeye atf-ı âmâl eylemekte bulunmalarına göre Nil'in menbâı Avrupa düvel-i mütemeddinesinden birinin elinde bulundukça Paşa-yı müşârûnileyhin dermeyân eyledikleri mehâzîre ne hukuk ve ne de ahvâl-i câriye noktalarından pek de imkân görülemediği gibi Nil menbâındaki Avrupa müstemlekâunun murûr-ı zamanla Amerika hükümetleri gibi kesb-i istiklâl eylemeleri ihtimâl-i baîdine karşı dahi böyle Afrika ortasında Avrupa devletlerinin hâkimiyetinden kurtulabilmek için oradaki akvâmın tarîk-i medeniyette kat'ı mesâfe eylemeleri lâzım gelüp o hal ise medenî hükümetlerin Nil gibi menâfiden umûmun istifâde edeceği bir tarîk-i servet hakkında îrâs-ı zarar mütahammil görünmez. Mâmâfih Avrupa devletleri Afrika'da dâire-i nüfûzlarını temdîd yolunda son zamanlarda akd eylemekte oldukları mukâvelât ile Afrika'nın taksim-i âtısını şimdiden tehyie etmekte olmalarına göre birçok ahâlî-i islâmiyyeyi hâvi bulunan kıt'a-i mezkûrede gerek Mısır ve gerek Trablusgarb ve Bingazi cihetlerinden büyük bir menfaat ve mevkiî hâiz bulunan Saltanat-ı Seniyyenin dahi dâire-i nüfûzunu sûret-i kat'iyyede ta'yîn eyleyerek düvel-i müşârûnileyhimin teşebbûsât-ı âtiyesine karşı kendüsüne şimdiden ta'yîn-i mevki buyurması elzemdir. Ancak bu sûretle ta'yîn olunacak dâire-i nüfûz Fran-

sa, İngiltere, İtalya, Almanya ve Kongo hükümetlerinin dâire-i nüfûzuyla hem-hudûd bulunacağından nereye kadar şâmil ad edilmesi lâzım geleceğinin ta'îni mukta'zî ve bu ise tedkikat-ı coğrafîyeye mütevakki'dir. Binâenaleyh bir taraftan bu babda tahkikat-ı lâzime-i fenniyye icrâsıyla neticesine göre o havâlinin umûmu hakkında Berlin kongresi sened-i umûmîsini imzâ eden devletler nezdinde teşebbûsât icrâ ve diğerkânibden Zeyla^c ve Massava hakkında olduğı gibi metrûkiyyet iddiâsının önünü almak için mümkün olduğı halde iktizâ eden yerlere hey'et-i keşfiyye i'zâm edilmek üzere şimdilik mezkûr mukâvelenin hükümet-i seniyyece mu'teber addedilmeyeceğinin ve vaktiyle Asâkir-i şâhâne tarafından işgal veya Memûrin-i Misriyye tarafından keşf edilmiş olan havâli üzerindeki hukuk-ı saltanat-ı seniyyenin mahfûz idüğünün İngiltere ve Kongo hükümetlerine tebliğî münâsib gibi vârid-i hâtur oluyor ise de icrâ-yı icâbı menû-ı re'y-i âli bulunmuşdur. Emr u fermân hazret-i men lehül-emrindir. Fî 5 Zilhicce sene 311 ve fi 28 Mayıs sene 310.

Bâbiâli Hukuk Müşâviri
Gabriel

(BOA, YEE, kısım 5, evrak 2115, zarf 83, karton 2, iç sıra 3)

— III —

Hatt-ı İstivâ Eyâletinin idârî durumu hakkında Ahmed Muhtar Paşa'nın mektûbu

Makâm-ı Celil-i Sadâret-i Uzmâya
Ma'ûz-ı çâker-i kemîneleridir

Ziver-i mefârik-i ta'zîm u tekrîm olan 14 Ramazan 311 tarihli ve bir numaralı emirname-i sâmi-i hazret-i sadâretpenâhilerinde Hidiv-i esbak İsmail Paşa hazretlerinin hidiviyyeti hengâmında Darfur ve Hartum ve mevâki-i sâire Asâkir-i Misriyye-i Şâhâne marifetiyle feth u zapt ile tasarruf ve idâresi Mısır'a ilhâken ih-sân buyurulduğı ferâmîn-i âliyede tasrîh ve beyân buyurulmuş olmasıyla kıt'a-i mezkûreye ba'zı taraflardan ve Kongo cihetinden tecâvûze meydan verilmeyerek hudud-ı Misriyye'nin muhâfazasına itinâ edilmesi lüzûmunun bâ-irâde-i seniyye-i hazret-i pâdişâhî Hidiviyyet-i Celîle'ye tebliğ buyurulduğundan taraf-ı âcizânemden de o yolda muâmele-i lâzime icrâsı emr u irâde buyurulmuşdur.

Muhâfazası müterettib-i uhde-i bendegânem olan hukûk-ı mukaddese-i devlet için âcizlerince tasavvur edilen tarîk-i tevessül 28 Şa'ban 311 tarihli ve altı yüz kırk altı numaralı arîza-i çâkerânemde dermeyân olunan haritanın elde edilmesiyle tavazzuh edeceğı ve binâenaleyh müsmir olacağı zannındayım. Çünkü 16 Şa'ban tarihli emirname-i sâmi-i hazret-i sadâretpenâhilerinde Kongo Hükümetinin Sudan'a doğru ilerlemek istediğı cihetlerin Mısır'a taalluku olup olmadığı istifsâr buyurulmuş idi. Buna dâir olan mütâlaât arz edilebilmek üzere idâre-i Misriyye'ye geçen arâzi neden ibâretidir. Evvel emirde ânı bilmek için bu bâbda sahîh

ve resmî haritanın elde edinilmesi lüzûmunun cevâben takdîm kılınan arıza-i mezkûrede dermeyân olunması mütâlaât-ı âtiyeden neş'et etmişidi. Zira 21 Zilhicce 1256 tarihli fermân-ı âlî ile Nübye, Darfur, Kordofan ve Sennâr kıt'alarının Mısır'a ilhâken idâresi Mehmed Ali Paşa'ya verilmiş ve 12 Muharrem 1283 tarihli fermân ile de mâ'a mülhakât Massava ve Sevâkin kaimmakamlıkları ve 27 Cumâdelülâ 1292 tarihli hatt-ı hümâyün ile Zeyla' iskelesi İsmail Paşa hazretleri idâresine bırakılmış olduğu mâ'lûm ise de ahîran Hidiviyyet-i Mısriyye Sudan içinde ve Hatt-ı İstivâ'ya doğru tevsî ve tesis-i idâre ederek oraları fersah fersah ilerü geçüp Devlet-i Aliyye nâmına daha bir hayli yerleri taht-ı inzibâta almış olduğu ve bu defa taarruz edilmek istenilen yerler ise o yerler içinde bulunmuş olacağı cihetle hudûd-ı Mısriyye o cihetden nerelere kadar vâsil olabilmışdir. Buralarına dâir devletce bir mâ'lûmat-ı sahiha ve hakikiyenin fikdânı mütâlaası arıza-i mezkûrenin takdîmine esas idi. Bu esas bilinmedikçe temhîd ve te'yîd-i müddeânın kesb-i kuvvet edemeyeceği ve belki kabil olamayacağı zann-ı âcizlerince hâlâ bâkidir. Çünkü Mısır'a merbût Sudan mülhakâtını yalnız eyâlât-ı erbaa-i mezkûreden ibâretdir der isek pek mühim olan Hatt-ı İstivâ Müdiriyyeti gayb edilmiş olur. Hâsılı Sudan'ın hâl ve istikbâline müteallık olan mütâlaât hep öyle resmî bir haritanın elde edinilmesiyle tehassün ve kesb-i kuvvet edeceği re'yinde olduğum muhât-ı ilm-i sâmi-i hazret-i sadâretpenâhileri buyuruldukda ol babda emr u fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir. Fî 27 Ramazan 311, fi 23 Mart 310.

Mısır Fevkalâde Komiseri
Gâzi es-Seyyid Ahmed Muhtar

(BOA, Mümtâze-i Mısır, nr. 5/A, 135, iç sıra 21)

— IV —

İngiltere ile Belçika arasında imzalanan antlaşmanın geçersiz olduğu ve protesto edilmesi gerektiği konusunda II. Abdülhamid'in irâdesi

Yıldız Saray-ı Hümâyunu
Baş Kitâbet Dâiresi

8354

İngiltere ve Belçika hükümetleri beyninde Kongo'ya müteallık akd olunan mukavelenâmeye dâir Londra ve Madrid ve Brüksel ve Berlin sefâret-i seniyyelerinden gelen telgrafnâmeler ve tahrîrât ile Almanya Sefâreti tercümanının sefiri nâmına kırâat eylediği telgrafnâmenin takdîmini ve bunların mündericâtına ve Fransa hükümeti tarafından dahî ol babda temhîd-i i'tirâzât edilmiş olmasına nazaran mezkûr mukavelenâmeye müteferriyan İngiltere ve Belçika hükümetleri arasında teâtî edilen notaların Nil-i Ulyâ vâdisine âid fikra-i mübhemesinden dolayı hükümeteyn-i müşârünileyhimâdan taleb-i izâhât olunması ve bu mukavelenâme

şimdilik mu'teber addedilmeyeceğinin ve vaktiyle Asâkir-i Misriyye-i Şâhâne cânibinden işgal yâhud memûrin-i Misriyye tarafından keşf olunmuş olan havâli üzerindeki hukûk-ı saltanat-ı seniyyenin mahfûz idüğünün dahî sûret-i müessirede tebliğ ve ihtâr kılınması hakkında tekrîr-i istizanı havî 7 Zilhicce 311 tarihli ve 4356 numaralı tezkire-i husûsiyye-i sadaretpenâhileri melfûflarıyla lede'l-arz manzûr-ı âli buyuruldu. Afrika'da Kongo Hükümeti teşekkül eylediği zaman çünkü orada birçok nüfûs-ı İslâmiyye sâkin olarak bunların bir hristiyan hükümet tarafından idâre edilmesi husûsunun Makam-ı Celil-i Hilâfet-i Uzmâ'dan tasdik buyurulması nüfûs-ı mezkûrenin hissiyyât-ı dîniyelerine dokunacağı cihetle bu babda dîni ve siyâsî mahzûr mütâlaa edilüp Hükümet-i mezkûre cânib-i Saltanat-ı Seniyye'den tasdik buyurulmamış olmasına ve cennet-mekân Sultan Abdülaziz Han hazretlerinin ahd-i saltanatlarında İsmail Paşa Hazretleri Hidiv-i Mısır iken Nubye ve Sudan ve Kordofan taraflarına Asâkir-i Misriyye-i Şâhâne ve Memûrin-i Misriyye gönderilerek oraları işgal ve keşf edilüp Hidiviyet-i Celile-i Misriyyeye ilhâk ve mahâll-i mezkûrede birçok emâkin-i askeriyeye ve emîriyye ve cevâmi-i şerife ve sâire inşa olunmuş ve müşârünileyh İsmail Paşa hazretlerine i'tâ buyurulmuş olan fermân-ı âlilerde dahî mahâll-i mezkûrenin idâre-i Misriyye'ye âidiyeti musarrah bulunmuş olduğu ve hatta o cihetlere giden seyyâhin-i ecnebiyyenin Devlet-i Aliyye sancağı keşide eylemedikçe emniyetle seyâhat edemedikleri umûr-ı ma'lûmeden bulunduğu cihetle Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye'nin bir eyâlet-i mümtâzesi olan Mısır hittasıyla beraber müteferriâtundan olan mahâller dahî eczâyı mütemmime-i Saltanat-ı Seniyyeden olarak mahâll-i mezkûre üzerinde dahî derkâr olan hukûk-ı hükûmrânî-i Hazret-i Hilâfetpenâhî gayr-ı kabil-i i'tirâz bulunmuş iken İngiltere hükümetinin üzerinde hukûk-ı meşruası olmadığı arâzi-i mezkûreyi isti'mâlen akd-i mukavele eylemesi aslâ câiz olamayacağı ve gerçi hita-i Misriyye İngiltere'nin işgal-i muvakkatı altında ise de Saltanat-ı Seniyyenin Mısır üzerindeki hukûk-ı hükûmrânîsi bakî ve İngiltere hükümeti dahî dâhil olduğu halde bilcümle devletler tarafından ahden musaddak olarak binâenaleyh zikr olunan mahallerin dahî hükümet-i seniyyeye olan âidiyeti halelden masûn olduğu ve İngiltere hükümetinin hareket-i vâkiasına sükut ile mukabele edildiği halde mahâll-i mezkûre hakkında icrâsına teşebbüs olunan muâmele Mısır hakkında dahî tatbik edilmek istenileceği ve İngilizler tarafından arâzi-i mezkûreye istilâ edilmesi küt'a-i Misriyye'nin âtisini diger cihetlerde hâl-i tehlikeye vaz' eyleyeceği derkâr bulunmasına mebnî bu madde fevkalâde ehemmiyetle telakki edilmeğe şâyân olduğundan ve bu hususda mu'teriz olan düvel-i sâire ile birlikte hareket olunmak daha münâsib ve Londra Sefâret-i seniyyesi vâsıtasıyla İngiltere hükümetinin mahâll-i mezkûreye istilâsına mukabil protesto ve mukavelenâme-i mezbûr hakkında dahî hükümeteyn-i müşârünileyhimâdan taleb-i izâhât edilmesi muvâfık-ı maslahat olduğundan bu babda ne yapılmak ve ne yolda hareket olunmak lâzım geleceğinin Meclis-i Mahsûs-ı Vükela'ca müsâraaten bi'l-etrâf teemmül ve müzâkeresiyle itihâz edilecek kararın bâ-mazbata arz-ı atabe-i ulyâ kılınması muktezâ-yı irâde-i seniyye-i cenâb-ı Hilâfetpenâhîden bulunmuş ve evrâk-ı ma'rûza takımıyla leffen iâ-

de kılınmış olmağla ol babda emr u fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir. Fî 8 Zil-hicce 311 ve fi 31 Mayıs 310.

Serkâtüb-i hazret-i Şhriyâri
bende
Süreyyâ

(BOA, Mısır İrâdeleri, nr. 1595)

— V —

İngiltere ve Belçika arasında Kongo ile ilgili olarak imzalanan antlaşma konusunda Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ'nın Mazbatası

Bâbîâlî

Meclis-i Mahsûs

2849

İngiltere ve Belçika hükümetleri beyninde Kongo'ya müteallık akdolunan mukavelenâmeye dâir Londra ve Madrid ve Brüksel ve Berlin sefâret-i seniyyelerinden gelen telgrafnâmeler ve tahrîrât ile İngiltere sefâreti tercümanının sefiri nâmina kırâat eylediği telgrafnâmenin takdîmini ve bunların mündericâtına ve Fransa hükümeti tarafından dahi ol bâbda temhîd-i i'tirâzât edilmiş olmasına nazaren mezkûr mukavelenâmeye müteferriian İngiltere ve Belçika hükümetleri arasında teâtî edilen notaların Nil-i Ulyâ vâdisine âid fıkra-i mübhemesinden dolayı hükümeteyn-i müşârünileyhimâdan taleb-i izâhât olunması ve bu mukavelenâme mu'teber addedileceğinin ve vaktiyle Asâkir-i Mısriyye-i Şâhâne cânibinden işgal ve memûrîn-i Mısriyye tarafından keşf olunmuş olan havâli üzerindeki hukûk-ı Saltanat-ı Seniyyenin mahfûz olduğunun sûret-i müessirede tebliğ ve ihtâr kılınmasını hâvi olan tezkire-i husûsiyye manzûr-ı âlî buyurularak Afrika'da teşekkül eden Kongo hükümeti ba'zı mütâlaât-ı mühimme ve siyâsiyyeye mebnî cânib-i Saltanat-ı Seniyyeden tasdik buyurulmuş ve mukaddemâ Nubye ve Sudan ve Kordofon taraflarına Asâkir-i Mısriyye-i Şâhâne ve memûrîn-i Mısriyye gönderilerek oraların işgal ve keşf edilüp hıttâ-ı Mısriyye'ye ilhâk ve mahâll-i mezkûrede birçok emâkin-i askeriyye ve emîriyye ve cevâmi-i şerife vesâire inşâ olunmuş ve Hidiviyet-i Mısriyye'ye i'tâ buyurulan fermân-ı âlilerde zikr olunan mahallerin idâre-i Mısriyye'ye âidiyeti musarraha olup Devlet-i Aliyye'nin bir eyâlet-i mümtâzezi olan Mısır hıttasıyla beraber müteferriâtundan olan mahaller üzerinde derkâr bulunan hukûk-ı hükûmrânî-i hazret-i Hilâfetpenâhî gayr-ı kabil-i i'tirâz bulunmuş iken İngiltere hükümetinin hukûk-ı meşrûası olmayan arâzi-i mezkûreyi istîmâlen akd-i mukavele eylemesi câiz olamayacağı ve Saltanat-ı Seniyye'nin Mısır üzerinde olan hukûk-ı hükûmrânîsi İngiltere Devleti dahi dâhil olduğu halde bilcümle devletler tarafından ahden musaddak olduğuna binâen zikr olunan mahallerin Hükümet-i Seniyye'ye âidiyeti halelden masûn olduğu ve İngiltere

hükümetinin hareket-i vâkıasına sükût ile mukabele edilür ise Hittâ-i Mısriye hakkında âtiyen mehâzîr-i siyâsiyyeyi mücib olacağı cihetle bu madde fevkalâde hâiz-i ehemmiyet olduğundan bu husûda mu^{teriz} olan düvel-i sâire ile beraber hareket olunmak ve Londra sefâret-i seniyyesi vâsıtasıyla İngiltere hükümetinin mahâll-i mezkûreye istilâsına mukabil protesto ve mezkûr mukavelenâme hakkında hükümeteyn-i müşârünileyhimâden îzâhât taleb edilmek muvâfık-ı maslahat olmasıyla bu babda ne yapılmak ve ne yolda hareket olunmak lâzım geleceğinin bi'l-etrâf teemmül ve müzâkeresiyle ittihâz edilecek kararın bâ-mazbata arz-ı atebe-i ulyâ kılınması emr u fermân buyurulduğunu mübelliğ tezkire-i husûsiyye meyâne-i bendegânemizde mütâlaa ve icâb-ı hâl vaz^c-ı mevki-i müzâkere edildi. Tedkîkât-ı vâkıaya göre zikr olunan Kongo mukavelesi ile İngiltere hükümeti Vâdi-i Ulyâ cihetini icâr etmiş ve mahall-i mezkûr ile Hatt-ı İstivâ Eyâlâtı esâsen Mısır'a âid bulunmuş olduğunu ve İngiltere Devleti buralardaki hukûk-ı Saltanat-ı Seniyye'yi tasdik ve Belçika Hükümeti dahi bu madde hakkında Devlet-i Aliyye'nin arzusu hilâfına hareket olunmayacağını tebliğ etmiş oldukları halde mahall-ı mezkûrun icâr ve isticân hakkında mukavelenâme akdi hukûk-ı hükümrânî-i Saltanat-ı Seniyye'yi muhill olacağına ve Almanya ve Fransa devletlerinin protesto eyledikleri Hariciye Nezâretinin cümle-i iş'ârından bulunduğuına mebnî Hükümet-i Seniyyece dahi İngiltere ve Belçika devletlerinden taleb-i îzâhât olunmakla beraber yapılan mukavelenin Devlet-i Aliyye'ce mu^{teber} olmadığıın tebliği ve alınacak cevâba göre iktizâsının bi'l-müzâkere arz-ı atabe-i ulyâ kılınması muvâfık-ı hâl ü maslahat görünmekle bu sûret nezd-i âlide rehîn-i kabul olduğu halde Londra ve Belçika sefâret-i seniyyesine tebliğât-ı lâzime icrâsının Hâriciye Nezâreti'ne havâle olunacağı muhât-ı ilm-i âli buyuruldukda ol babda ve kâtube-i ahvâlde emr u fermân Hazret-i veliyyü'l-emr efendimizindir. Fî 9 Zilhicce 311, fi 1 Haziran 310.

İmzalar

(BOA, Mısır İrâdeleri, nr. 1592, lef. 1)

— VI —

Sudan'daki Mısır idaresinin kaldırılmasını isteyen İngilizlerin maksatları konusunda Ahmed Muhtar Paşa'nın görüşlerini ihtiva eden mektub

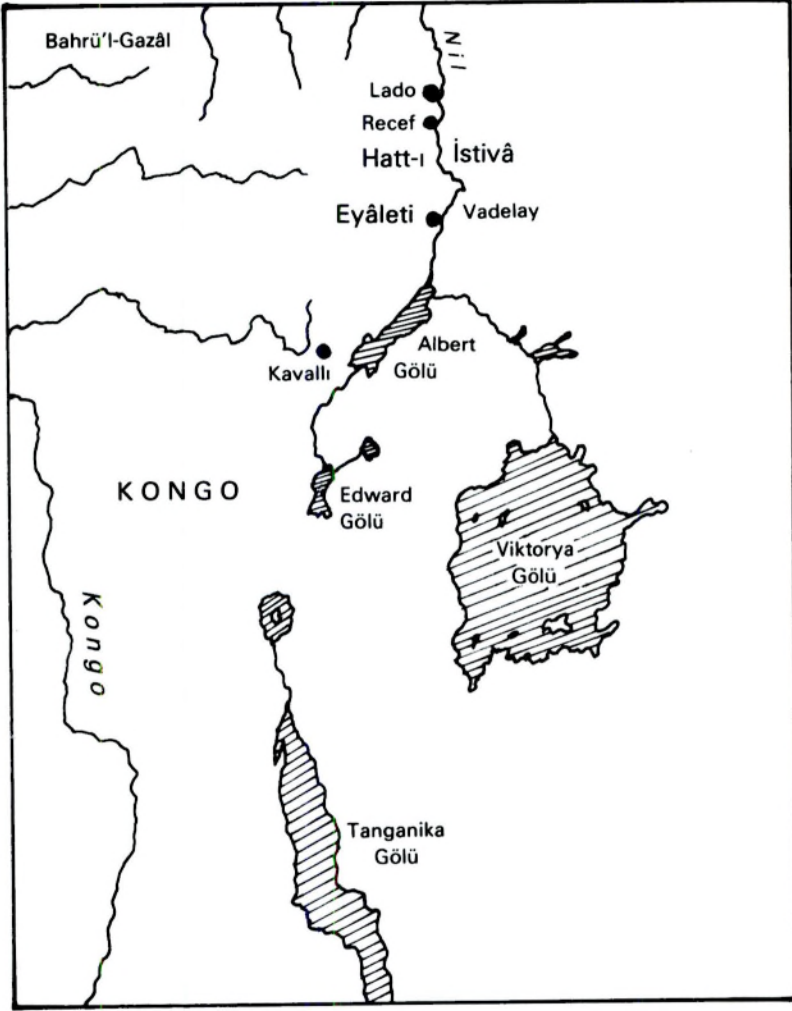
Makâm-ı Celîl-i Sadâret-i Uzmâ'ya

Ma^c rûz-ı çâker-i kemînelerdir.

İngiltere Devleti tarafından Sudan'ın terki hakkında vukubulan taleb-i kat'îye karşı reis-i nuzzâr-ı sâbık müteveffâ Şerif Paşa'nın i'tirâzât-ı şedîdesine bakılmayıp asâkir ve memûrîn-i Mısriyye'nin Sudan'dan geri celbedildiğine dâir Berliner Tageblatt Gazetesinin 4 Haziran 94 tarihli nüshasında Kahire'deki muhbirine atfen görülen neşriyâtdan bahisle Hidiviyyet-i Mısriyye'ce fi'l-vâkî öyle bir teklif vukubulmuş mudur ve vukubulmuş ise ne muâmele cereyân etmiştir. Bu babda olan ma^c lûmât-ı çâkerânemin arz u iş'ârını âmir 26 Zilhicce 311 tarihli ve altı nu-

maralı tezkire-i sâmiye-i Sadâretpenâhileri zîb-efzâ-yı enâmîl-i ta'zîm oldu. İngiliz işgalinden evvelce esbâb-ı adîde netîcesi olarak ser-zede-i zuhûr olan Sudan kıyâ-
mının Mısır'ın Delta kısmındaki Urâbî Paşa vukuâtı hasebiyle teskînine Hidiviyet-i Mısırye'ce vakit bulunamayup işgali müteâkib Abdülkadir Paşa kumandası ve İngiliz hey'et-i askeriyyesinin inzimâm-ârâsı ile sevk olunan kuvve-i Mısırye'nin dağınık ve gayet yolsuz bir halde sevk ve idâre olunmasından dolayı vukuât-ı müteaddideden sonra nihâyet İngilizli Gordon Paşa'nın bir fırka-i askeriyye ile Hartum'da kapanup kalması ve kuvâ-yı sâirenin taraf taraf mağlub-ı müteşettit olması üzerine İngilizler tarafından gûyâ Gordon'un tahlîsi için bir ordu sevkine kalkışılarak bu da yarı yolda iken Hartum Sudâniler eline geçmesiyle İngiliz ordusu da gerü çağırıldığı müteâkib Sudan'ın terk ve tahliyesi meselesi İngilizler tarafından ortaya sürülmüş ve o sırada riyâset-i nuzzârda bulunan müşârûnileyh Şerîf Paşa merhûm da hudûd-ı salâhiyetlerine düstûr-ı hareket olan fermân-ı hümâyûn ahkâm-ı celilesince arzî terkine salâhiyet ve hak ve kudretleri olmadığı ve keyfiyetin Bâbîâlî'den istizânî lüzûmu cevâbını verdiği halde Hitta-i Mısırye'de İngiliz işgali devam edikçe İngiltere efkârına hizmet etmeyecek kimselerin işbaşında duramayacakları İngilizler tarafından müheddidâne sûretle dermeyân olunmasıyla Paşa-yı müşârûnileyh riyâsetden bi'l-isti'fâ yerine Nubar Paşa gelüp derakab Sudan'ın idâresine Hidiviyet'in muktedir olamayacağını bi'l-îlân terk ve tahliye müsâraat olunmuş ve Dongola ile Vâdi Halfâ arasındaki mevâkii bi't-tedric hattâ askerî şimendöfer hattını bile terk ve tahrîb ile idâre-i mahalliye-i Mısıryeyi şimdiki halde hudûd denilmek istenilen ondokuz derece arz-ı şimâlîsine kadar darlatılmıştır. Sudan'ın aktâr-ı istivâiyyesiyle cihât-ı şarkıyye ve vasa-tiyyesindeki isti'dâd-ı umrân ve servet-i tabiyyenin vaktiyle idâre-i Mısırye'ce edilen keşfiyyât ve fütûhât ile seyyâhîn raporlarından İngilizlerce ma'lûm ve Hilâfet-i kübrânın Afrika'nın rub'una karîb bir kısmında ve vahdet-i kelimeden nâşi cihât-ı sâiresinde tevsî-i dâire-i satvet eylemesi mahsûd olarak bu babdaki menviyât-ı harisânelerinin tatbikatıçün mukaddime-i teşebbüsleri Sudan-ı Mısri-i Osmânî'yi Hidiviyet-i Celîleden tefrik ile zaman ve mekân ve imkândan bilâhure istifâde etmek emelinde oldukları eğerçi defâtir ve evrâkın merkez-i memûriyyet-i âcizide bırakılması hasebiyle kat'î değil ise de bu babda 7 Rebi'ülâhır 303, 6; ve 17 Cumâdelâhıra 303, 24; ve 8 Receb 303, 34; ve 7 Şevval 304, 168; ve 12 Rebi'ülâhır 305, 204; ve 29 Şevval 307, 398 tarih ve numaralarıyla muvazzahan ve kezâlik 15 Cumâdelûlâ 304, 130; ve 18 Receb 304, 152; ve gurre-i Safer 305, 186; ve 17 Şevval 305, 251; ve 29 Cumâdelûlâ 307, 370 tarih ve numaralı ma'rûzâtla dahî münâsebeten arz-ı mahsûsât ve ma'lûmât edilmiş olduğu hâtur-ı nişân-ı çâkerî olup ma'rûzât-ı mezkûrenin Bâbîâlî'ce kayıtları bulunmakda tabîi olmağla icrâ-yı icâbı menût-ı emr u irâde-i aliyye-i fahâmetpenâhileridir. Ol babda emr u fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir. Fî 29 Zilhicce 311, Fî 21 Haziran 310.

Mısır Fevkalâde Komiseri
bende
Ahmed Muhtar

Hatt-ı İstivâ Eyâleti ve 1894 İngiltere-Belçika Antlaşmasına konu olan bölge.

ماعة عموم مردمی بویکه انار شرکتک باندنا احد اولاد دودنک و کل جی عموم حکومتک بخود کشم
 طهرتس برودنک عیاره و سپه شایست رسیده مانع اوز حوین اولان اولاس علاخدار اولنگ سده تحت خیره
 الخفده بولنگ دودولتمده مذکوف وکده وچ وچیکر مانع شرکا مدینه بغداد ایر برواده نفقت جودیرده
 زیاده هنت مدینه و نفقت عموم بر خط مال ایتمده بولمیزی کوره نیک مقن اوروپا دولتمده سنده برین
 انده بلدیج بلایک ساریک در عیار لایحری عیارده زعفران و زده حوال حایره نقل لرده بیکه مقار کوریزیک
 که بل مسنده که او دی ایستکانت برو - زمانه اوقاف حکومتک کسبا استقلال عمیره ایتمک بیدیه قایمده
 بریده اوقفا اورتده او رویا دولتمیز بقا حاکمینه قورتمه بلین اوجود اوزده که اولنگ طریق بینه قلع
 سازه ایکی لایح کلوب او حالیه سده حکومتک بل کی ماضد و عموم استقامت اییه جای بر طایفه
 حقنه ازان حراکولور سج ماضد و بیدنده او نقاده زارده نغوز لرده تمیز بلین حوکم قایم
 عدا ایتمده اولقدره مقادیر اید اوز قیامت تقسیم سدیقه نه ایتمده اولطیرمده که بوجود اهلم اسلای
 حادی ایتمه قطع نغوزده که کول مودرک کول عیب و تقاری عین نغوز برین بنسفت و بوقدر
 بولما سلفت سینه کله زارده نغوزی صورت بقمده تعیین برین دولت لرده تشبیه آیه فک کول
 سیدیقه تعیین بوق جوین لرده اوجو بوجو تقسیم اول حود زارده نغوز طایفه انکاره انابا المانی و نغوز
 حکومتیک زارده نغوز ده بول هجه زده قدر ساطع ایلین لایح کولکن تعیین بوق دایره
 حقیقت حقایق بوق سنا عیدر طوط بولایح حقیقت لایح خدایه ایسیه نیجه نغوز او هر اسلای هر
 برین قورنده سینه عین سنا صابره دولتم زارده تشبیه ایط و دیگر حایره زبانی و صلی حوق اولنگ
 مروت اوعینله که المایعوب سینه اولنگ حاله اوقفا بر بره هینه کشف اعط ایلنگ او زده سیدک
 نغوز مقادیر حکوت سیم صغر عیلم حکمت و وضع حرکت کاف طوط اسقال و یا تا سوره بر
 طوط کشف ایله اولاد حولا او زنده که حقده سلفت سینه محفوظ اید وکن انقد و نغوز حکومتیه
 بلین سنا که وارد حاط اولور ایدم احو ایچ بر نغوزی حال اولنگ ارده و غایب هفت لر اولنگ
 باقار جعفر زاده

بدر بوزلو
باستان کاتبی

۸۹۵۶

انگیزه ریجفا حکومتی بنده توفیق منعم عبادتیه معادله نامه و ترک نشسته و مدارب و بروکسی برده سعادت سیرت کمدیه
نظرفا قاض و کمرات ابدانیان عاریت زینماک سعید نامد قرانت ابدیکی نغزنامه تک تعقیبی رونقک مزاجه رفته کوهی
طرفه دبی اولیایه تمیز اعراضات ایلکه لفظ سکون معادله نامه بقضا انگیزه ریجفا حکومتی آورنده سعادت ایوبیه
نظرفق سولعیان اولیایه فرود مهرتد طریقه حکومتی تا از یهاده طلب ایضا حاکم اتقی در معادله نامه سیرت معنیایه
رونقک عاقد سعید شاهکار حاضیه اشکال باهرد ما عربیه سعید طرفه کشف اولیایه حوالا آورنده که حقوق طیف سیرت
ایروکنت دبی صورت مؤرخه اشیخ راضف قلمی عهده نقل بر استیاده هاری ۷ هجرتی تا ریح ۱۶۵۶ مروت سکون سعید
صنایع اقصیه سعید بنده سعید سعید سعید سعید سعید سعید سعید سعید سعید سعید سعید سعید سعید سعید سعید سعید سعید سعید
اسیر سلکه اولیایه برونق بر طریقه حکومت طرفه اولیایه سعید سعید سعید سعید سعید سعید سعید سعید سعید سعید سعید
صیانت بر طریقه طرفه سعید سعید سعید سعید سعید سعید سعید سعید سعید سعید سعید سعید سعید سعید سعید سعید سعید سعید
اولیایه سعید سعید سعید سعید سعید سعید سعید سعید سعید سعید سعید سعید سعید سعید سعید سعید سعید سعید
سعید
سعید
سعید
سعید
سعید
سعید
سعید سعید سعید سعید سعید سعید سعید سعید سعید سعید سعید سعید سعید سعید سعید سعید سعید سعید سعید سعید

۸۹۵۶ و ۱۱۱۱

بدر بوزلو

DÂRULFÜNÜN TARİHÇESİNE GİRİŞ

İlk İki Teşebbüs*

EKMELEDDİN İHSANOĞLU**

Türkiye’de Dârulfünûn kurma teşebbüsleri ondokuzuncu asrın ortalarına doğru başlamıştır. Ondokuzuncu asrın başlarından itibaren Osmanlılarda görülen, bilimde doğudan batıya yöneliş ve bilim ve eğitim anlayışında meydana gelen değişimler, Tanzimat döneminde Medrese dışında, yeni bir yüksek eğitim müessesesinin kurulması yolunda böyle bir teşebbüsün doğmasına vesile olmuştur.

Bu müesseseye “Dârulfünûn” adının verilmesinin sebepleri şimdiye kadar tam olarak açıklanamamıştır. “Fenler evi” mânâsına gelen darülfünûnun o günün şartlarında medreseden ayrı bir müessese olduğunu çarpıcı bir şekilde ortaya koymak için bu ad verilmiş olmalıdır. Arapça lügatlerde hâl, çeşit, hile, aldatma, oyalama, zahmet ve süsleme mânâsına gelen “Fen” kelimesi İslâm âlimleri tarafından “İlim” mânâsında da kullanılmıştır. Geç devir Arap edebiyatında “fen” kelimesi bir bilimin ayrıldığı dal, çoğulu “fünûn” değişik bilim dalları mânâsında da kullanılmıştır. Osmanlılarda fen kelimesi ise cins, tür, hâl, bilim dalı gibi Arapça ve Farsçadan intikal eden mânâları ihtiva ettiği gibi, ondokuzuncu asırda müşahede, deney ve isbata dayalı bilimlere denilmeye başlanmıştır. İşte fen kelimesinin çoğulu olan “Fünûn” kelimesi, o dönemin literatüründe her zaman “ulûm ve funûn” terkinde kullanılırken “ulûm” (yani ilimler, daha çok dinî ilimler) kelimesinden ayırılmış ve Dârulfünûn terkinde yalnız kullanılmıştır. Bu da, müessesenin daha çok “fen” kelimesiyle eş anlamlı olarak yeni tip Batı kaynaklı bilimlerin eğitiminin yapılacağı bir eğitim müessesesi şeklinde düşünüldüğünü göstermektedir.

Tespitlerimize göre dârulfünûn fikri, Tanzimat döneminde başlayan halkın eğitimi meselesi içerisinde ele alınıp gelişmiştir. Daha çok her türlü ilmin okutulduğu bir müessese olarak düşünülmüştür. İlk kuruluşunda

* Bu yazının hazırlanmasında değerli katkıları olan Mustafa Kaçar ve diğer mesai arkadaşlarıma teşekkürlerimi ifade etmek isterim..

** Prof. Dr. Ekmeleddin İhsanoğlu, İslâm Tarih Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi Genel Direktörü ve İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Bilim Tarihi Bölümü Başkanı.

tam bir belirsizlik içinde bulunan Dârulfünûn'un bir nizamnamesi dahi bulunmamaktadır. Kuruluş döneminde devlet ve bilim adamlarının Dârulfünûnunun ne olduğu hakkında tam bir fikre sahip oldukları söylene-
mez. Tanzimat öncesinde kurulmuş olan modern eğitim kurumlarından Mühendishaneler, Mekteb-i Tıbbiye ve Mekteb-i Harbiyenin kuruluş he-
def ve maksatları açık olarak belirtilmesine rağmen, Dârulfünûn kurulur-
ken hedefinin ne olduğu net ve açık bir şekilde görülmemektedir.

Dârulfünûn her ne kadar batı etkisiyle ortaya çıkmış bir fikir ise de, kuruluşu ve faaliyetleri Osmanlının o dönemdeki kendine has uslûbuyla gelişmiş ve bir kaç başarısız teşebbüsten sonra, nihayet 1900 yılında İst-
anbul Üniversitesinin temelini oluşturan "Dârulfünûn-i Şahane"nin kurul-
masıyla başarıya ulaşmıştır.

Bu yazıda, Dârulfünûn kurma teşebbüslerini Tanzimat dönemi ile (1839-1876) sınırlandırmış bulunuyoruz. Dolayısıyla Birinci Meşrutiyet döneminde Galatasaray Sultanisi dahilinde kurulan Dârulfünûn-ı Sultânî, ayrı bir makale konusu olduğundan bu makalemize dahil edilmemiştir.

Bu konuda daha önce yapılan çalışmalar arasında, özellikle Mehmed Ali Aynî Efendi'nin *Dârulfünûn Tarihi* adlı eseriyle Osman Nuri Ergin'in ve Faik Reşit Unat'ın Türk maarif tarihi ile ilgili eserlerinde ve ondoku-
zuncu asrın kültür tarihini inceleyen Niyaz Berkes'in *The Development of Secularism in Turkey* adlı eserinde yer alan darulfünûn bahislerini zikredebiliriz. Bunlardan başka Tanzimat devri ricalinin biyografilerini hazırlayan bazı yazarlar da kısmen bu konuya temas etmekte, eksik ve sistemli olmayan bilgiler vermektedirler. Dönemin gazetelerinden ve arşiv belgelerinden azamî ölçüde istifade ile hazırlanan bu araştırmamızda, Dârulfünûn kurma teşebbüslerine, gelişmesine, faaliyetlerine ve bu müessesenin kurulma-
sının arkasındaki zihniyete ışık tutmaya çalışacağız.

BİRİNCİ DÂRULFÜNÜN KURMA TEŞEBBÜSÜ

Tanzimat döneminde ele alınan kamu eğitimi (terbiye-i amme) ve Avrupa biliminin alınması hususu ile padişahın bizzat ilgilendiği görülmektedir. Sultan Abdülmecid'in ileride üzerinde duracağımız bir nutkunda, amme eğitiminin devletin temeli hükmüne girmiş olduğu şeklindeki ifadesi¹, devletin o dönemde bu konuyu hangi boyutlarda ele almış olduğunu iza-
ha kâfidir.

¹ *Takvim-i Vekayi*, nr. 303, 27 Recep 1262, s. 2, st. 2.

Sultan İkinci Mahmud devrinde başlayan eğitimde modernleşme hareketi Abdülmecid devrinde de devam etmiştir. Genç yaşta tahta geçen Sultan Abdülmecid babasının tam bir takipçisi olmuştur. Ocak 1845 (Muharrem 1261) tarihinde Meclis-i Vâlâ'yı ziyaretinde okunan hatt-ı şerifinde, Sultan Abdülmecid, memleketin imarı için alınması gereken ıslahat tedbirlerini - vezirlerini sert bir dille ikaz ederek - ortaya koymuştur. Bu hatt-ı şerif devletin ekonomik, siyasî ve kültürel tarihi bakımından çok önemli bir belgedir.

Sultan Abdülmecid öncelikle "sivil ıslahat için, ne yapılması icab ediyorsa bütün vükelânın tek bir düşünce etrafında birleşerek müzakere ve mütalaa etmelerini" istemektedir. Daha sonra bu meramin, arzu edilen seviyeye gelebilmesinin, her hususta cehaletin ortadan kaldırılmasına bağlı olması sebebiyle, "ilim ve fenlerin menbaı ve sanayinin kaynağı olacak mekteplerin icadı ve inşası ilk işlerinden addolunduğundan, memleketin münasib mahallerine kurulması gereken mekteplerin tanzim edilmesini ve halk eğitiminin çaresine bakılmasını" emretmiştir².

Bu belge bize, memleketin imarı ve halkın refahı için, halkın eğitilmesine devlet tarafından verilen önemi göstermektedir. Padişahın bu sert tutumu karşısında devlet mekanizması, halk eğitimi konusunda harekete geçmiştir.

Meclis-i Vâlâ, eğitim işlerini düzenlemek üzere, Mart 1845'te ulemâ, asker ve bürokrat sınıfından seçilecek kimselerden *Meclis-i Muvakkat* adında, geçici bir Maarif Meclisi kurulmasını kararlaştırmıştır. Geçici Maarif Meclisinin kuruluş maksadı, belirtilen temel prensipler çerçevesinde gerekli eğitim planlamalarını yapmaktır. Bu prensiplerden birincisi "her ferдин öncelikle zarûrî olan dinî farizalarını öğrenip kendi işlerinde başkasına muhtaç olmayacak derecede tahsil görmesi" olarak telâkki edilen temel eğitimidir. Diğerleri ise, ferдин, akıl ve hikmet'in icabı olan, faydalı ilim ve fenleri kazanması, faziletli, terbiyeli ve malumâtlı olması için verilen eğitimidir. Yine bu çerçeve dahilinde Geçici Maarif Meclisi ilk iş olarak mahalle mekteplerinin yeniden düzenlenmesiyle vazifelendirilmiştir. Görüldüğü gibi Geçici Maarif Meclisinin vazifeleri arasında Dârulfünûn adı altında ayrı bir eğitim müessesenin kurulması fikri bulunmamaktadır. Bu Meclis, 13 Mart 1845 (4 Rebiülevvel 1261)den itibaren Bâb-ı Alî'de kendisine tah-

² *Takvim-i Vekayi*, nr. 280, 12 Muharrem 1261, s. 1, st. 1-2; Ahmed Lütfi Efendi, *Tarih-i Lütfi*, Neşr. Abdurrahman Şeref, c. 8, Dersaadet 1328, s. 9-10.

sis olunan bir odada haftada iki gün toplanarak faaliyetlerine başlamıştır³. Yaklaşık onbir aylık çalışmaları neticesinde Meclis-i Vâlâ'ya takdim ettiği, eğitimin planlanması hakkındaki layihalarında Osmanlı literatüründe ilk defa gördüğümüz *Dârulfünûn* adlı bir eğitim kurumunun tesisi fikri de yer almaktadır⁴.

Dârulfünûn'dan Osmanlılarda ilk defa söz edilirken, bununla neyin kastedildiği ve nasıl bir müessese kurulmak istendiği 19 Şubat 1846 (22 Safer 1262) tarihli Meclis-i Vâlâ mazbatasındaki *Dârulfünûn*'a ait ibareden tam olarak anlaşılammaktadır. Ancak öngörülen ilk hedefin, devlet hizmetini daha iyi bir şekilde yürütecek memur yetiştirmek olduğu açıkça belirtilmektedir. Bu konuda "asıl hakiki murad saltanatın önemli hizmetlerinde kullanılmak üzere eğitilmiş *malûmatlı memur* (bendegân) yetiştirmek sureti olduğundan ilk önce adı geçen meclisin (Meclis-i Maarif-i Umumiye) ve meselâ Bab-ı Âli kebetesinden ve başkalarından tertip edilerek Bab-ı Âli'de yahut başka uygun bir mahalde *Dârulfünûn* kurulması yoluna gidilmeli..." denilmektedir⁵. *Dârulfünûn* adı altında yeni bir eğitim kurumunun teşkilinden ilk defa bu şekilde bahsedilmektedir.

Nisan 1846'da Sultan Abdülmecid Rumeli seyahatine çıktığı sırada, *Dârulfünûn*'un kurulmasını emretmiştir. Ayrıca, daimî bir Maarif Meclisi'nin kurulması hususunda çalışmaların başlamasını da istemiştir. Yine Meclis-i Vâlâ'nın, 21 Temmuz 1846 (27 Receb 1262) tarihli mazbatasında bütün bu maarif çalışmalarını düzenleyecek ve devamını kontrol edecek ve doğacak her türlü meseleyi müzakere edip bir karara bağlayacak *Meclis-i Maarif-i Umûmiye* adında bir Daimî Maarif Meclisi'nin kurulması ve bu meclisin teşkili, vazife ve azalarının tesbiti ve tayini kararlaştırılmıştır. Bu mazbataya göre Daimî Maarif Meclisi, daha öne kurulmuş olan Geçici Maarif Meclisi'nde hazırlanıp Meclis-i Vâlâ'ya sunulan layihaların uygulamasına memur kılınmıştır. Bu layihalarda ele alınan meseleler üç başlıkta incelenebilir. Birincisi sıbyan mekteplerinin ıslahı, ikincisi rüştiye mekteplerinin yeni bir nizama sokulması ve üçüncü olarak da İstanbul'da bir *Dârulfünûn* kurulmasıdır⁶.

³ Meclis-i Vâlâ-ı Ahkâm-ı Adliyenin Meclis-i Muvakkat (Geçici Meclis)'in kurulmasına dair kararında: ülkenin imarı, milletün saadet ve refahı, halkın cehaletten kurtarılması gibi tedbirleri içine alan ıslahat programı, *Takvim-i Vekayi*, nr. 283, 4 Rebiülevvel 1261, s. 1, st. 1.

⁴ 22 Safer 1262 (19 Şubat 1846) tarihli Meclis-i Vâlâ mazbatası; İrade Dahiliye, nr. 6634.

⁵ İrade Dahiliye, nr. 6634.

⁶ *Takvim-i Vekayi*, nr. 303, 27 Receb 1262 (21 Temmuz 1846), s. 2, st. 2; İrade Dahiliye, nr. 6634; Kenan Akyüz, *Encümen-i Dâniş* Ankara 1975, s. 42-48.

Bu mazbatada Dârulfünûn kavramının biraz daha tekamül ettiği görülmektedir. Zira, Dârulfünûn, malumat ve hüsn-i ahlakça mükemmel olmak isteyen ve bütün ilim ve fenleri okumaya hevesli veya devlet dairelerinde çalışmak isteyen herkese, gerekli bilgileri sağlayan bir kurum olarak düşünülmektedir. Bu Dârulfünûn'da, bütün fen ve ilimlerin okutulacağı, talebelerin gece ve gündüz barınabilecekleri ve çalışabilecekleri belirtilerek bütün bu masrafların Devlet tarafından karşılanması kararlaştırılmıştır⁷.

Daimî Maarif Meclisi öncelikle, kurulması padişah tarafından emrolunan Dârulfünûn'a talebe yetiştirecek mahalle mekteplerinin (sıbyan ve rüştiye) ıslahına, bu mekteplerin küçük ve büyük olarak iki kısma ayrılmasına, bu iki çeşit mektebin kendi içlerinde sınıflara ayrılmasına, bu mektepleri yerinde teftiş edecek bir müdür ve muavine ihtiyacı olduğuna karar vermiştir.

Mekteplerin ıslahı için yıllık 5000 kese akçe tahsis olunmuştur. Bu paranın bir kısmının da, Dârulfünûn binası tamamlanınca, buraya tayin olunacak hoca ve memurların maaşlarının, alınacak talebenin doyurulması ve giydirilmesi masraflarının karşılanması için Dârulfünûn'a tahsisi gerekeceği belirtilmiştir. Ancak şimdilik sadece, Dârulfünûn'da okutulacak kitapların telif ve tercümesi, satın alınacak kitap, harita ve matematik aletleri için 1000 kese kadar bir paranın hazineden çıkartılması istenmiştir⁸.

Daimî Maarif Meclisi'nin bu mazbatasını Meclis-i Umûmî'de görüşülmüş, Dârulfünûn ve diğer mektepler için ilk safhada sadece 500 kese verilmesi kararlaştırılmıştır⁹.

Bu şekilde kurulması kararlaştırılan Dârulfünûn için Bâb-ı Hümayûn civarında bulunan eski cephane binası ve bitişiğindeki sultan sarayı arsaları yer olarak gösterilmiş ve bu arsalar üzerinde, geniş, sağlam, güzel ve değerli bir binanın inşası kararlaştırılmıştır. Keşif ve ölçümleri yapılan bu yerin, merkezî olmasına dikkat edilmiştir. Yapılacak binanın içerisinde,

⁷ Dârulfünûn kurulması, ilk defa Meclis-i Muvakkat layihalarına dayanarak hazırlanan bu mazbatada zikredilmektedir. Yaptığımız arşiv belgeleri ve gazete taramalarında bu tarihten önce Dârulfünûn'a ait bir işarete rastlanmamıştır. Mazbata için bak İrade Dahiliye, nr. 6634.

⁸ 14 Zilkade 1262 tarihli Meclis-i Maarif-i Umûmiye Layihası, İrade Dahiliye, nr. 6634.

⁹ 19 Zilkade 1262 tarihli Sadaret arz tezkeresi ve 24 Zilkade 1262 tarihli irade-i seniyye, İrade Dahiliye, nr. 6634.

okutulacak çeşitli ilim ve fenler için ayrı ayrı odalar ve dershaneler, kütüphane, müze ve laboratuvar kurulması, kısaca, binanın bütün teferratıyla tamamlanması planlanmıştır¹⁰.

Daima Maarif Meclisinde alınan kararlar muvacehesinde, gerek sıbyan ve rüştiye mekteplerinin işlerinin yürütülmesi, gerekse Dârülfünûn'un inşa, nizam ve levazimatının hazırlanmasına nezaret etmek üzere 9 Ocak 1847'de (21 Muharrem 1263) bir Mekatib-i Umûmiye Nezâreti kurulmuştur. Nazırlığına da vakanüvis Esad Efendi getirilmiştir¹¹.

Dârülfünûn'un kurulma hazırlıkları devam ederken, Daimî Maarif Meclisi tarafından alınan bir kararla, Encümen-i Daniş, Dârülmaarif binasında geçici olarak 15 Temmuz 1851'de padişahın da hazır bulunduğu, Sadrazam Reşid Paşa'nın, Hayrullah Efendi'nin ve Cevdet Efendi (Paşa)'nın nutuklarıyla açılmıştır. Dârülfünûn'da okutulacak ders kitaplarını hazırlamakla vazifelendirilen Encümen-i Daniş'in kırk dahilî ve ilk açılışında otuzüç yerli ve yabancı haricî üyesi olmasına rağmen kendisinden asıl beklenen ders kitabı hazırlama vazifesini yerine getirememiştir. Zira 1863'te Dârülfünûnda serbest derslere başlanıldığında Encümen-i Daniş'in burada okutulmak üzere tek bir eser dahi hazırlamamış olduğu görülür¹².

Encümen-i Daniş'in mimarları hiç şüphesiz devrin en önde gelen devlet ve bilim adamları olmuştur. Bir taraftan Ali, Fuad ve Reşid Paşalar diğer taraftan Ahmed Cevdet Paşa ve Hayrullah Efendi bu müessesenin kuruluşunda etkili rol oynamışlardır.

29 Nisan 1857'de (5 Ramazan 1273) ayrı ayrı faaliyette bulunan bu gibi meclis ve nezaretlerin birleştirilerek, hepsinin tek merkezden idaresini sağlamak maksadıyla bir Maarif-i Umûmiye Nezâreti kurulmuştur. Nazırlığına da Meclis-i Âli-i Tanzimat azasından Sami Abdurrahman Paşa (Sami paşa) tayin kılınmıştır¹³.

¹⁰ *Takvim-i Vekayi*, nr. 306, 10 Zilkade 1262, s. 1, st. 1.

¹¹ Mahmut Cevat, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcratı*, Dersaadet 1338, s. 34-35.

¹² Kenan Akyüz, *Encümen-i Dâniş*, Ankara 1975, s. 42-48; Ahmed Cevdet Paşa, *Terzâkir*, hazırlayan Cavid Baysun, cüz. 40 ve Tetimme, 2. Baskı, Ankara 1986, s. 53-55.

¹³ Mahmut Cevat, *a.g.e.*, s. 66.

Dârulfünûn Binasının İnşası

Dârulfünûn binasının inşası, 1837'de İstanbul Rus elçilik binasını inşa için gelen İtalyan mimar Gaspare Fossati'ye verilmiştir¹⁴. 1838-1849 yılları arasında şimdi hâlâ Rus başkonsolosluğu olarak kullanılan binayı yaptığı esnada, Osmanlı Devleti tarafından kendisine bir Dârulfünûn binası inşa etmesi teklif edilmiş ve Kasım 1846'da kendisiyle bunun için bir mukavele yapılmıştır¹⁵.

14 Kasım 1846 (25 Zilkade 1262) tarihli başka bir kayıttan inşaatın başlamış olduğunu görüyoruz¹⁶. G. Fossati tarafından başlanılan inşaata daha sonra Mimar Ahmed Efendi devam etmiş¹⁷ ve Dârulfünûn binasının inşaatı daha uzun yıllar sürmüştür.

Ağustos 1861 (Safer 1278) tarihinde binanın ikinci ve üçüncü katları tamamlanmıştır¹⁸. İnşası devam etmekte olan üç katlı ve 125 odalı bu büyük binanın Dârulfünûn'un ihtiyacından fazla olduğunu düşünen bazı nezaretlerin bu binaya yerleşmeyi veyahut bir kısmına el koymayı düşündükleri anlaşılmaktadır. Temmuz 1861'de (Muharrem 1278) Maliye Nezareti, memurlarına bu binada bir muallimhane teşkili için bazı odalar talep ve bu odaların tefrişi için 12750 kuruş tahsisat istemiş ve bu isteği padişah tarafından kabul edilmiştir¹⁹.

Binanın üç katlı olarak inşa edilmiş olması, kurulması arzu edilen Dârulfünûn'un büyük bir şekilde tasavvur edildiğini göstermektedir. Binanın

¹⁴ Fossati'ler aslında İsviçre'de yaşayan İtalyanlardan mimar iki kardeşdir. Bunlardan büyüğü ve en tanınmış olanı Gaspare Trajano Fossati, 7 Ekim 1809'da doğmuş mimarlık öğrenimi görmüştür, 1833'te Rusya'ya gitmiştir. Burada birçok binalar yaptıktan sonra 20 Mayıs 1837'de İstanbul'a gelmiş, 1858'de İsviçre'ye gitmiş ve 1883'te orada ölmüştür. Semavi Eyice, "İstanbul'da ilk Telgrafhâne-i Amire'nin projesi (1855)", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sayı 34, İstanbul 1984, s. 63-64.

¹⁵ İrade Meclis-i Vâlâ, 6740; Mimar Fossati ile biraderinin Dârulfünûn binasının inşası ve Ayasofya Camii tamirindeki üstün hizmetlerinden dolayı Fossati'ye 4., biraderine 5. rütbeden birer nişan verilmiştir. *Takvim-i Vekayi*, nr. 623, 8 Cemaziyelevvel 1278, s. 1, st. 2-1.

¹⁶ İrade Meclis-i Vâlâ, nr. 6740.

¹⁷ Dârulfünûn binası inşaatına 10 Zilkade 1266 (17 Eylül 1850) tarihinde aslen Macar olup ihtida eden Mimar Ahmed Efendi 750 kuruş maaşla tayin kılınmıştır; 10 Zilkade 1266 tarihli bir müsvedde, Cevdet Maarif, nr. 7190.

¹⁸ Dârulfünûn binasının duvarlarını inşa eden Yorgo Kalfa ile ikinci ve üçüncü katların duvarlarının inşasıyla ilgili yapılan mukaveleye dair mazbata, 8 Safer 1278 tarihli Meclis-i Vâlâ mazbatası, İrade Meclis-i Vâlâ, nr. 20203.

¹⁹ İrade Dahiliye, nr. 27275.

inşaatı, 6 Mart 1865 (8 Şevval 1281) tarihinde tamamlanabilmiştir. Bina-
nın yirmi yıla yakın bir zamanda tamamlanması ve buraya külliye-
li para harcanması karşısında, devrin Vakanüvisi Ahmet Lütfi Efendi “inşa işi se-
nelerce uzadı hatta o kadar uzadı ki ba kontrato Avrupa’dan getirilen mi-
marına pek çok seneler verilen maaşların toplamıyla epeyce bir *bina-i ilmi*
meydana getirmek mümkündü” demektedir²⁰.

Bazı yazarlar Lütfi Efendi’nin Dârülfünûn’a karşı olduğunu belirtmek-
tedir²¹. Oysa Lütfi Efendi’nin bu müesseseye değil, ancak eğitimdeki ha-
talı uygulamalara karşı olduğu anlaşılmaktadır. Lütfi Efendi, eğitim işinin
sıbyan, rüştiye ve dârülfünûn olarak üçe ayrıldığını, ancak üçüncü derece-
de olan dârülfünûnunun bina ve inşasına birinci derecede ehemmiyet veril-
diğini, “bu yüzden maarife hizmet olmadığı gibi o vakitten şimdiye kadar
kırk seneyi geçti maarif teşkilatı dahi henüz istenilen dereceye ulaşamadı.
İnşallah gerek sıbyan ve sair mekteplerin gelişmesi gerek dârülfünûnunun
yeniden tesis ve ihyası Padişahımız (Sultan İkinci Abdulhamid) zamanın-
da müyesser olur” şeklindeki bu ifadesinden onun, dârülfünûna karşı ol-
madığı açık olarak anlaşılmaktadır.

Dârülfünûn binasının gecikme sebeplerini izah ederken Lütfi Efendi
“vakit ve hâlin müsaîd olamayışı ve bu yolda olan nümayişkâranın de-
ğişmesi sebebiyle bir müddet tamamlanamadı. Tamamlandığında ise, mak-
sadına uygun olarak kullanılmadı. Yalnız ismi Dârülfünûn kaldı” demek-
tedir²².

Dârülfünûn’da Derslerin Başlaması

Devrin Sadrazamı Keçecizade Fuad Paşa, Dârülfünûn inşasının ta-
mamlanmasının gecikeceğini görerek, resmen açılıncaya kadar bazı dersle-
rin serbest olarak halk (umum) için konferans (serbest ders) şeklinde ya-
pılmasını uygun görmüştür. Bunun üzerine padişah tarafından “her kim
ister ise gelip dinlemek üzere, hikmet-i tabiiye (fizik) ve kimya fenlerine
dair bir ders küşad olunması hususunda bir irade-i seniyye” buyrulmuş-

²⁰ Ahmed Lütfi Efendi, *Tarih-i Lütfi*, Neşreden Abdurrahman Şeref, c. 8, Dersaadet
1328, s. 117.

²¹ Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, c. 1-2, İstanbul 1977, s. 554; İbrahim
Hakkı Akyol, “Tanzimat Devrinde Bizde Coğrafya ve Jeoloji”, *Tanzimat I*, s. 566. Mehmed
Ali Ayni, *Dârülfünûn Tarihi*, İstanbul 1928, s. 28.

²² Ahmed Lütfi, *a.g.e.*, s. 117; Cevdet Paşa’da aynı kanaatleri paylaşır, *Tezâkir*, c. 1, s.
13-14.

tur²³. Dârulfünûn binasının bazı odaları derslane şeklinde sokularak devlet tarafından daha önce getirilmiş ve bu defa yeni satın alınmış bulunan fizik ve kimya aletleri ile numuneler yerlerine yerleştirilmiştir. Burada bir de kütüphane kurulmuştur. Bu dershanenin tertip ve tanziminde, o vakit Tophane müşirliğinde bulunan Halil Paşa'nın da büyük hizmeti görülmüştür²⁴.

Dârulfünûn'da konferanslar (ders-i 'am) Meclis-i Vâlâ-ı Ahkâm-ı Adliyye azasından Edhem Paşa'nın nezareti altında 13 Ocak 1863 (22 Receb 1279) saat 6'da Kimyager Derviş Paşa'nın konuşmasıyla açılmıştır²⁵.

Derviş Paşa, fizik ve kimya biliminin ne derece lüzûmlu ve ehemmiyetli olduğunu belirttiği giriş konuşmasından sonra, bu ilk derste fizik ve kimya ilimlerinin konusunu ve maksadını, havanın özelliklerini, elektrik kuvveti ile diğer bazı fizik mesele ve kanunlarını halkın anlayacağı usluhta işlemiş, daha sonra bu konularla ilgili tecrübeleri halkın önünde uygulamıştır²⁶.

Büyük rağbet gören bu ilk dersi 500'e yakın kişinin takip ettiği görülmektedir. Hatta, derslanede yer bulamayıp dışarıda kalanların da olduğu belirtilmektedir. İlk defa fizik (elektrik) tecrübelerine şahit olan halk, bunları büyük bir merakla seyretmiştir. Ay sonuna kadar bir ders daha yapılmış ve bu dersi de oldukça kalabalık bir halk topluluğu dinlemiş, hatta konuyla yakından ilgilenmeyen kimseler (Münif Paşa'ya göre *cahil halk*) önceden gelip yer tutmuş olduğundan, dersleri izlemeye gelenler dışarıda kalmıştır. Bazı kimseler tecrübeleri bir oyun olarak telâkki ettiklerinden, sadece bunları seyretmekle yetinmişlerdir.

Bu derslere halkın bu derece ilgisi, devlet adamlarını ve özellikle eğitim ile uğraşanları hem şaşırtmış hem de çok memnun etmiştir. Nitekim, Sadrazam Fuad Paşa birçok devlet adamını da yanına alarak 24 Ocak 1863 (3 Şaban 1279 Pazartesi) günkü derse gelmiş ve ders bitiminde dinleyicilere kısa fakat dikkate şayan bir konuşma yapmıştır. Fuad Paşa'ya

²³ Dârulfünûn'un açılacağı ve burada Derviş Paşa'nın fizik ve kimya dersleri vereceği bir hafta öncesinden ilan edilmiştir; *Takvim-i Vekayi*, nr. 676, 7 Receb 1279 (29 Aralık 1862), s. 1; *Tasfir-i Efkâr*, nr. 56, 18 Receb 1279 (7 Ocak 1863), s. 1.

²⁴ M. Ali Aynî, *a.g.e.*, s. 13.

²⁵ Münif Efendi, "Dârulfünûn'da Ders-i'âm küşadı", *Mecma-i Fünûn*, c. 1, sayı 6, Cemaziyelahir 1279, s. 258-60.

²⁶ Münif Efendi, *Mecma-i Fünûn*, c. 1, sayı 7, Receb 1279, s. 301.

göre âlemin yaratıcısı yüce Allah'ın nimetleri ve ihsanı bütün kullarını şamil olduğu gibi, devletin vazifesi dahi her türlü nimeti bütün tebasına eşit olarak dağıtmaktır. En büyük nimetin ilim ve marifet olduğundan bahsetirken, Dârülfünûn'da "tedris ve talim olunan fenne hikmet-i tabiiye deniyor ise de, hakikatte bunun hikmet-i ilahî" olduğunu vurgulamıştır. Fuad Paşa "zira hikmet-i tabiiyye, bizim acizimizin bile bilemeyeceği mertebede marifet-i ilahiyeyi gösterir. Hikmet buna bir alet, bir vasıta olup, eski hikmet ile yeni hikmetin farkı ise yelken gemisiyle vapurun farkı gibidir" diyerek eski ve yeni bilimler arasında hoş bir teşbihi yapmıştır²⁷.

3 Şubat 1863 (13 Şaban 1279) tarihli Meclis-i Vâlâ mazbatasında Dârülfünûn'da açılan dershanede Derviş Paşa'nın vermekte olduğu derslerin her sınıf ahaliden 400-500 kişi tarafından dinlendiği ve bu derslerin halka fayda sağladığı için, Derviş Paşa'ya teşekkür edilmektedir. Aynı mazbatada, halkın ilgisi üzerine Divân-ı Muhasebat Reisi Ahmed Vefik Efendi (paşa) tarih ve Divan-ı Zabtiye Reisi Salih Efendi'nin zooloji, botanik ve jeoloji konularını içine alan İlm-i mevalid (tabii ilimler) dersleri vermesi kararlaştırıldığı ifade edilmiştir. Ayrıca, bunun gibi yüksek rütbeli zevatın ders vermesinin halkı teşvik edeceği ve bu derslerin devletin eğitim politikasının süratle gelişmesini sağlayacağı belirtilmektedir.

16 Şubat 1863 (26 Şaban 1279 Cumartesi) günü Salih Efendi'nin tabii ilimler, ve ertesi gün ise Ahmed Vefik Efendi'nin tarih dersleri başlamıştır. Bu derslere de 200-300 kişi katılmıştır²⁸. Bu arada, Mart 1863'de (Şevval 1279) Dârülfünûn'da astronomi dersinin açılması ve bu dersi Mekteb-i Bahriye'den Said Efendi'nin okutması istenmiştir. Ancak Said Efendi, Tersâne için gerekli bazı siparişleri almak için Londra'ya gideceğinden, bu derse Said Efendi'nin dönüşünde başlanması kararlaştırılmıştır²⁹.

Halka açık dersler bu şekilde devam ederken Derviş Paşa'nın tedavi maksadıyla Paris'e gitmesi üzerine, onun dönüşüne kadar, Dârülfünûn'daki fizik dersini Mekteb-i Harbiye Nazırı Saffet Paşa vermeye başlamıştır³⁰. Saffet Paşa, 7 Mayıs 1863 (18 Zilkade 1279 Perşembe) günü vermiş olduğu ilk derste yerçekimi kanunları üzerinde durmuştur. Saffet

²⁷ *Mecmua-ı Fünûn*, c. 1, sayı 8, s. 331.

²⁸ İrade, Meclis-i Vâlâ, nr. 21829.

²⁹ Deniz Müzesi Arşivi, Mektubi Bölümü, Defter nr. 51, s. 11, (17 Şevval 1279/7 Nisan 1863).

³⁰ *Takvim-i Vekayi*, nr. 695, 22 Zilkade 1279 (11 Mayıs 1863), s. 3, st. 2.

Paşa'nın derslere ne kadar devam ettiği bilinmemektedir. Zira Derviş Paşa, Paris'ten döndükten sonra, ara verilmiş olan fizik dersini 24 Ağustos 1863 (9 Rebiülevvel 1280) tarihinden itibaren yeniden okutmaya başlamıştır. Dersler Pazartesi ve Perşembe günleri olmak üzere haftada iki defa, saat beş buçukta yapılacaktır. Verilen ilanlarda, bu derslerin özellikle "ehl-i sanayi ve hiref" tarafından izlenmesinin faydalı olacağını belirtilmesi³¹, derslerin halkın hangi kesimine hitap etmesinin istendiğini göstermektedir.

Böylece, Dârulfünûn'da verilen derslerin sayısı dörde ulaşmıştır. Bunlar fizik, kimya, tabii ilimler ve tarih dersleridir. Astronomi dersi henüz başlamamıştır. Maarif-i Umûmiye Nezareti, bunlara coğrafya dersinin de katılmasını arzu etmiş ve bu dersin hocalığına padişahın iradesiyle Maarif-i Umûmiye Nezareti muavinlerinden Mekteb-i Mülkiye coğrafya hocası Mehmed Cevdet Efendi tayin edilmiştir. Coğrafya dersi, 13 Ekim 1863 (29 Rebiülahır 1280 Salı) günü saat dörtten beşe kadar haftada bir defa olmak üzere okutulmaya başlanmıştır³².

Yeni derslerin açılması, Dârulfünûn'a ilk günlerdeki kadar olmasa bile halkın ilgisinin devam ettiğini gösterir. Hatta, Takvim-i Vekayi'de çıkan bir yazıda, Derviş Paşa'nın fizik dersine devam edenlerin, bu derslerin tertiplenmesinden dolayı padişaha teşekkürlerini sundukları ve bu derslerden çok istifade ettikleri belirtilmektedir. Bu dersler neticesinde, dersleri takip edenlerin, bu maddî dünyada mevcut olan her türlü acayip ve garip olayların meydana gelmesinde Allah'ın kudret ve büyüklüğünün bir kat daha anlaşılmiş olduğunu ifade etmeleri³³, derslerin ilmî derecesini ve fikrî yönünü belirtmesi açısından bizce önemli bir açıklamadır. Derslere olan rağbetin bir diğer misali, Sadrazam Kâmil Paşa'nın 25 Nisan 1864 (18 Zilkade 1280 Pazartesi) günü Salih Efendi'nin ilm-i mevalid dersini dinlemesidir. Bu da, halkın derslere devamını teşvik etmiştir³⁴.

O sırada Dahiliye Nezareti Müsteşarı olan Derviş Paşa'nın iki yıldır Dârulfünûn sürdürdüğü fizik derslerini izleyen birçok kişi bir imtihana tabi tutulmuş, başarılı olanlara sertifikaları (şehadetname) verilmiştir³⁵.

Dârulfünûn binasında verilen halka açık bu derslerin faydadan hali olduğu söylenemez ise de, bunların yüksek öğretim kurumu faaliyeti ola-

³¹ *Takvim-i Vekayi*, nr. 710, 8 Rebiülevvel 1280 (23 Ağustos 1863), s. 3, st. 3.

³² *Takvim-i Vekayi*, nr. 717, 27 Rebiülahır 1280 (12 Ekim 1863), s. 2, st. 2.

³³ *Takvim-i Vekayi*, nr. 742, 26 Şevval 1280 (4 Nisan 1864), s. 2, st. 1, 2.

³⁴ *Takvim-i Vekayi*, nr. 745, s. 2, st. 1.

³⁵ *Journal de Constantinople*, nr. 4574, 12 Ocak 1865.

rak düşünülmediğini de göstermektedir. Ancak bu derslerin, devletin kamu eğitimi “terbiye-i amme” politikasına bir katkıda bulunması bakımından başarılı olduğu söylenebilir. Dârülfünûn için bir nizamname hazırlanmamış ve müessese özellikleri kazandırılmamış olmasının, şevkle başlanan Dârülfünûn kurma teşebbüsünü menfi yönden etkilediğini de belirtmek isteriz.

Dârülfünûn Binasının Tamamlanarak Maliye Nezareti'ne Tahsis Edilmesi

Dârülfünûn dersleri, yukarıda anlatıldığı şekilde Mart 1865 (Şevval 1281) tarihine kadar iki yılı aşkın süre muntazaman devam etmiştir. Bu tarihlerde Dârülfünûn binasının inşaatı tamamlanmış, ancak bina Maliye Nezareti'ne tahsis olunmuştur. Daha sonra Evkaf ve Adliye nezaretlerine tahsis olunan bu bina, 1877 ve 1909 Meşrutiyet dönemlerinde Meclis-i Mebusan toplantılarına tahsis edilmiş ve en son Adalet Sarayı olarak kullanılırken 4 Aralık 1933'te tamamen yanmıştır³⁶.

Devrin Nafia Nazırı Edhem Paşa'nın hazırladığı tezkerede, binanın maliyeye verilmesinin Dârülfünûn'u ortadan kaldıracığı ve derslerin kesilmemesi için yeni bir bina inşa edilmesi gerektiği bildirilmektedir. Bu tezkerede bir memnuniyetsizliğin varlığı açıkça görülmektedir³⁷. Daha önce de bahsettiğimiz gibi, Maliye Nezareti, bundan 6 yıl önce bu binada muallimhane kurmak için birkaç oda almıştı.

Dârülfünûn binasının Maliye Nezareti'ne tahsisi neticesinde, derslerin kesildiği anlaşılmaktadır. Ancak bu derslerin kesilmesine mani olmak için başka bir yere yeni ve daha muhtasarca bir Dârülfünûn binası inşasına karar verilmiş ve Sultan Mahmud Türbesi yanındaki Mirî fırın arsasında inşaaata başlanmıştır³⁷. Bir müddet Maarif Nezareti ve bugün Basın Müzesi olarak kullanılan bu binanın resim ve planları mimar Barboratti (veya Barborani) Kalfa tarafından hazırlanmış ve inşaatını Mühendis Ali Vasfi Kalfa üstlenmiştir³⁸.

İlk Dârülfünûn binasının Maliye'ye tahsisi ve yeni bir Dârülfünûn binasının inşası hususunda, Edhem Paşa'nın vermiş olduğu tezkere ile Sa-

³⁶ *Cumhuriyet Gazetesi*, nr. 3442, 4 Kânûn-ı evvel 1933 Pazartesi.

³⁷ Edhem Paşa'nın Takriri; İrade Dahiliye, nr. 37077; *Takvim-i Vekayi*, nr. 794, 14 Zilkade 1281 (10 Nisan 1865), s. 1, st. 1-2.

³⁸ 13 Şevval 1283 (11 Mart 1865) tarihli Belediye Meclisinin Dârülfünûn inşaatı keşif defteri; İrade Dahiliye, nr. 37077.

daretin padişaha sunduğu arz tezkeresi arasında bazı farklı unsurlar bulunmaktadır. Edhem Paşa, Dârulfünûn'daki serbest derslerin çok faydalı olduğunu ve Dâru muallimin ve Mekteb-i Mülkiye talebesinin dahi burada dersleri takip ettiğini bildirmekte ve herkes için lüzûmu ve faydası açık olarak görülen Dârulfünûn'un henüz yeni yeni yerleşmeye başlayan derslerinin terkedilerek Dârulfünûn'un tatil edilmesinin uygun olmayacağını belirtmektedir.

Sadaretin arzında ise, şimdiye kadar öngörülen halk eğitiminin yaygınlaştırılması hedefleri dışında, Dârulfünûn'un kurulma sebepleri arasında "talebeleri, tahsil için ecnebi devletlere gitme ihtiyacından kurtarmak, ve gittikleri yerlerde fasid fikirler edinmelerine mani olmak" da zikredilmektedir. Bu da, Dârulfünûn'a yeni ve farklı bir tarzda yaklaşıldığını gösterir.

Bu tarzda bir yaklaşım ilk defa olarak karşımıza çıkmaktadır. Öte taraftan Dârulfünûn, diğer bir ifadeyle "Üniversite" fikri Osmanlıda şeklini tam bulamamıştır. Sadaret'in arzında, Dârulfünûn binasının bu iş için büyük olduğu ve daha küçük bir binanın inşa edilmesi istenmektedir. Ancak, bu binanın inşasına başlanıldığı zaman, Avrupa'ya tahsile gidişe mani olmak fikri belirtilmiş ise de, fen tahsiline gösterilen rağbetten dolayı büyük ve geniş bir binanın yapılması tercih edilmiş, fakat binanın doldurulamayacağı sonradan anlaşılmıştır. 1846'da Fassatî'ye yaptırılan plan ve resimler uygun görüldüğü halde, aradan geçen zaman içinde, bu binanın ihtiyaçtan büyük olduğuna karar verilmesi, henüz bir Dârulfünûn fikrinin yerleşmemiş veya tam olarak şekillenmemiş olduğunu gösterir.

Aynı tarzda, Dârulfünûn için "bazı zatlar muvakkat birer dersane itihazıyla ilm-i mevalid ve hikmet-i tabiiye ve kimya gibi şeyler tedrisine başlamış" ifadesi kullanılmakta ve bu faaliyetlerin pek mühimsenmediği anlaşılmaktadır. Herşeye rağmen, Dârulfünûn'un tamamen terkedilmesi tarafları da olmayan Sadaret, bu iş için tahsisat aramaya başlamıştır. Yapılan keşif gereğince 600.000 kuruşa mal olacağı anlaşılan yeni Dârulfünûn binasının inşa masrafları için değişik kaynaklardan yararlanılması düşünülmüştür. Kereste ve sair gerekli malzemeler Bab-ı seraskeri, Tershane ve Tophane'den tedarik edilecektir. Masrafların bir kısmının Dârulfünûn binasına ayrılan arsa üzerindeki fırının enkazından elde edilecek paradan ve İstanbul tarafında surlarda yapılan bazı düzenlemeler sırasında ortaya çıkacak arsaların satışından (tashih olunan kule zemini paradından) karşılanması yoluna gidilmiştir. Diğer bir kısmı ise, daha önce

lağvedilen banknot kağıtlarının satışından elde edilecek paradan karşılanacaktır³⁹. Bu da, Dârulfünûn inşasına doğrudan hazineден para tahsis edilmeyip, çeşitli yollardan para tedariki yoluna gidildiğini göstermektedir.

26 Mart 1865 (25 Şevval 1281) tarihli İrade-i Seniyye ile inşasına başlanılan ikinci Dârulfünûn binası 1869 (1286) yılında tamamlanabilmiştir. Yeni binanın inşaatına başlanmasıyla, derslerin yapılabilmesi için yeni bir yer aranmıştır. Çemberlitaş civarında, Atik Ali Paşa Camii karşısında bulunan ve geçici olarak Mekteb-i Mülkiye'ye tahsis edilen Nuri Paşa Konağı bu iş için kiralanmıştır. 1865 senesi ortalarına doğru bu konakta yeniden serbest derslere başlanmıştır. İlk ders, 19 Nisan 1865'de (23 Zilkade 1281) Salih Efendi tarafından verilen tabii ilimler dersi olup⁴⁰ ikincisi ise üç gün sonra Binbaşı Ahmed Efendi tarafından verilen fizik dersidir⁴¹. Mehmed Ali Ayni, kaynak göstermeden bu konağın bir müddet sonra, bütün muhteviyatıyla birlikte yanmış olduğunu söylemektedir. Bu binanın 8 Eylül 1865'de (16 Rebiülahir 1282) çıkan büyük Hoca Paşa yangınında yanmış olması muhtemeldir⁴². Serbest derslerin 1869 (1286)'da yeni Dârulfünûn binası açılıncaya kadar devam ettiğine dair bir malûmat bulunamamıştır.

1869 (1286) yılında Maarif Nezareti'nin Sadarete takdim etmiş olduğu bir layihada serbest derslerin bir değerlendirmesi yapılmıştır. Burada derslerin pek de faydalı olmadığı kanaati hakimdir⁴³. Bu layihaya göre, dersleri takip edenler üç gruba ayrılmıştır. Birinci grup memurlardır. Bunlar memuriyette olmaları sebebiyle muntazaman devam edememişler ve an-

³⁹ 24 Şevval 1281 (22 Mart, 1865) tarihli Sadaret arz tezkeresi, İrade Dahiliye nr. 37077; Ahmed Lütfi Efendi, Dârulfünûn inşa masraflarının kule zemini arsalarından karşılanacağını (hulya bu yaşeklinde bir ifade kullanarak) belirttikten sonra "yapalım derken koca İstanbul'un cihat-ı mamuresinin ap-açık kalması için bir büyük yağma kapısı açıldı" demektedir, *Tarih-i Lütfi*, c. 10, haz. Münir Aktepe, T.T.K. yay. Ankara 1988, s. 132 dönemin levanten gazetelerinden *Journal de Constantinople*'ta yıkılması düşünülen surların arsalarının satılmasından elde edilen para bu yeni binanın inşasında kullanılacağı belirtilmektedir, nr. 4647, 8 Ağustos 1865.

⁴⁰ *Takvim-i Vekayi*, nr. 795, 23 Zilkade 1281 (19 Nisan 1865).

⁴¹ *Takvim-i Vekayi*, nr. 796, 26 Zilkade 1281 (22 Nisan 1865).

⁴² M. Ali Ayni, *a.g.e.*, s. 28. Yapmış olduğumuz kaynak taramalarında bu konağın yanmasıyla ilgili herhangi bir bilgiye rastlamadık. 16 Rebiülahir 1282 tarihinde Hoca Paşa'dan başlayıp Cağaloğlu, Çemberlitaş, Sultanahmet ve Kadırga semtine kadar sirayet eden bu yangında Nuri Paşa konağının da yanmış olması muhtemeldir; *Takvim-i Vekayi*, nr. 815, 27 Rebiülahir 1282 (19 Eylül 1865), s. 2, st. 1-2.

⁴³ M. Ali Ayni, *a.g.e.*, s. 18.

cak dinleyici olarak derslere iştirak etmişlerdir. İkinci grup, muntazam devam ettikleri halde dersleri anlayacak seviyede olmayanlardır. Üçüncü grup ise dersleri efsane, fizik deneylerini de eğlence niyetiyle takip edenlerdir. Bu layihada, ilk Dârulfünün'un tesisi esnasında karşılaşılan zorluklardan ve edinilen tecrübelerden, bu yeni Dârulfünün kurulurken istifade edilmesinin, yeni Dârulfünün'u öncekinin akibetinden kurtaracağı açıkça ifade edilmektedir.

DÂRULFÜNÜN KURULMASINDA İKİNCİ TEŞEBBÜS

1869 (1286) yılı başlarında yürürlüğe giren ve II. Meşrutiyet'e kadar geçerli olan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, Türk Maarif Tarihi bakımından önemli bir dönemin başlangıcı olmuştur. Bu nizamnamede ikinci bir Dârulfünün kurma teşebbüsünün mahiyeti oldukça açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Bu nizamnamedeki Dârulfünün anlayışı, daha önceki Dârulfünün anlayışından oldukça farklı ve gelişmiş tarzdadır. 198 maddeden oluşan nizamnamenin 51 maddesi Dârulfünün ile ilgili olup, bu maddelerde Dârulfünün'un idarî, dahilî (ilmî), malî ve hukukî durumu belirtilmektedir⁴⁴. Bu nizamname ayrıca Osmanlı tarihinde bu konudaki ilk teşebbüstür.

Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin esas mimarı Şura-yı Devlet Maarif Dairesi Başkan Başmuavini olan Sadullah Paşa'dır. Bu daire, Maarif Nazırı Safvet Paşa zamanında münhasıran böyle bir nizamname hazırlamak üzere özel olarak teşkil edilmiştir. Maarif Dairesinde Sadullah Paşa'dan başka, Daire Başkanı olan Kemal Paşa, Dadyan Artin Efendi, Re-

⁴⁴ Nuri Efendi Konağı'nda yapılmakta olan derslerin, bu konağın yanmasıyla tatil edilmiş olduğu ihtimalini belirtmiştik, 1281 ile 1285 yılları arasında Dârulfünün'la ilgili her hangi bir belgeye rastlamadık. 1286 yılında Dârulfünün'un yeniden faaliyete geçmesi için yapılan çalışmalar sebebiyle buna ikinci teşebbüs demektedir; Nizamname, *Düstur*, I tertip, c. 2, Matbaa-i Amire 1289 (Safer 1290'da basımı tamamlanmıştır), s. 198-204, Nizamname 5 bölüm ve 198 maddeden ibarettir. İlk bölümde mekteplerin kısımları ve dereceleri ele alınmış ve umum mektepler beş "şube" halinde incelenmiştir. Bunlar sıbyan, rüştiye, idadiye, sultani ve yüksek mekteplerdir. Mekatib-i aliye (yüksek mektepler) şubesinde Dârlumallimin ve Dârlumualimat ve Dârulfünun zikredilmektedir. İkinci bölümde Maarif-i Umumiye teşkilatı, üçüncü bölümde mekteplerin imtihan ve diploma nizamı, dördüncü bölümde muallimler, beşinci bölümde ise maarifin malî cephesi ele alınmıştır. 51 madde ile en fazla yer Dârulfünün'a verilmiştir. Askeriyeye bağlı Harp Okulu, Tıbbiye ve Mühendisanelere ait maddelere bu nizamnamede yer verilmediği gibi, medreseler de söz konusu edilmemiştir. Bu nizamname o günün şartlarında maarifin yeni esaslara göre düzenlenmesine sebep ve vesile olması bakımından önemlidir.

caizade Ekrem Bey, Mahmud Mansur Efendi ve Dragon Çankof Efendi bulunmaktadır. Bu heyetin gayesi, 1789 Fransa inkılabından o güne kadar Fransız eğitim sisteminin geçirmiş olduğu tecrübeleri ve yapılan tatbikatları inceleyerek, memleketin o günkü şartlarını da göz önünde bulundurarak Osmanlı Devleti'nde uygulanabilecek bir maarif nizamnamesi hazırlamaktı.

Dadyan Artin Efendi, Fransa'da eğitim sahasında o güne kadar yapılmış ıslah çalışmalarını ayrıntılarıyla Sadullah Paşa'ya aktarmış, Paşa da bunların içinden düşünülen maarif politikasına uygun olanları seçmiştir. Maarif-i Umumiye Nizamnamesi bu şekilde Fransız eğitim sisteminden istifade edilerek hazırlanmıştır^{44a}.

Dârulfünûn Nizamnamesi

1869 (1286) tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin 79'uncu maddeden 128'inci maddeye kadar olan kısmı Dârulfünûn ile ilgilidir. Bu nizamnamede, Dârulfünûn'un kuruluşuna, organlarına, programlarının ana hatlarına, öğretim üye ve yardımcılarının hak ve görevleriyle tayin ve terfi şartlarına ait esaslar tesbit edilmiştir. Ayrıca, öğrencilerin kayıt işleri, devamlarının kontrolü, müderrislik ruusu imtihanları, Dârulfünûn'un malî idaresi, kütüphane ve laboratuvar kurulması ve diğer konular ile ilgili hükümler de yer almıştır.

Dârulfünûn'un Hukûkî Statüsü

Nizamname hükümlerine bakıldığında, Dârulfünûn'un, o günün şart ve icablarına göre kısmen de olsa ilmî ve idarî özerkliğe sahip olduğu söylenebilir. Dârulfünûn, Maarif Nezareti'nin inhasıyla ve padişahın irade-i seniyyesi ile tayin olunacak bir "nazır" tarafından idare edilecektir. Nazır, nizamnamenin Dârulfünûn ile ilgili hükümlerini icra etmekle mükellef olduğu gibi, talebelerin hareketlerine dikkat ve nezaret edecektir. Diğer taraftan, bir hadise vukuunda, Maarif Nezaretini bu konuda haberdar etmekten mesuldur.

Dârulfünûn muallim ve muavinleri, nizamnamenin muallimlere ait hükümleri mucibince seçilip tayin olunacaktır. Şube muallimleri her sene içlerinden birini şube müdürlüğüne seçecek ve şube müdürleri ise gerektiğinde şube muallimlerini toplayarak, şube ile ilgili işleri ve hususları görüşeceklerdir. Nazırın başkanlığı altında şube müdürlerinden oluşan

^{44a} Mehmed Galip, *Sadullah Paşa yahut Mezardan Nida*, Konstantiniye, 1909, s. 26-28.

Dârulfünûn Meclisi, Dârulfünûn şubelerinin ders cetvelini hazırlayacak, disiplin işlerini, günlük muamelelerini ve Maarif Nezareti'nden gelen yazı-ları müzakere edecektir.

*Dârulfünûn'a Öğrenci Alınması, Öğrencilerin Sınıf Geçme, İmtihan ve De-
vamları*

En az on altı yaşını dolduran adaylar giriş imtihanını kazandıkları takdirde Dârulfünûn'a kayıt yaptırabilmektedir. Bu giriş imtihanında soru-lan derslerden birisini daha önce herhangi bir devlet okulunda okumuş ve imtihanlarını vermiş olan talebeler, bu imtihandan muaf tutulacaktır. Bu da mekteplilerin medreselilere tercih edildiğini göstermektedir. Talebeler her üç ayda bir kayıt yenileyecek ve her sene sonunda o sene görmüş ol-dukları derslerden imtihan edilecektir. Üçüncü yıl sonunda; evvela o yılın derslerinden, daha sonra bulunduğu şubenin bütün derslerinden imtihan yapılacaktır. Bu iki imtihanı da başaran talebe, şube idaresi tarafından be-lirlenen bir *mesele* hakkında bir *müsvedde* (tez) hazırlayacaktır. İmtihan ko-misyonu huzurunda yapılacak tez savunmasını da başarıyla tamamlayan talebeye şهادetname verilecek ve mezun sayılacaktır. Mezun talebelerden müderris olmak isteyenler, bir yıl daha kayıt pusulası alıp ilmî bir *müsved-de* hazırladıkları ve bunun imtihanını başardıkları takdirde müderris ünva-nı alacaklardır. Dârulfünûn gündüzlü olup, bütün derslerin halka açık bu-lunacağı Nizamname hükümlerinde belirtilmiştir.

Dârulfünûn'un Malî Durumu

Dârulfünûn tarihini inceleyen veya genel olarak ondan bahseden eser-ler, onun devamlılığını etkileyen en önemli hususa, yani Dârulfünûn'un malî yönüne temas etmeyi ihmal etmişlerdir.

Devlet bütçesinde ayrı bir tahsisatı bulunmayan Dârulfünûn'un malî kaynakları bağışlar, talebe harçları ve devletin yıllık yardımı olarak düşünölmüştür. Bu kaynaklar Dârulfünûn'da teşkil olunmuş sandık tara-fından idare edilecektir⁴⁵. Göröldüğü gibi, Dârulfünûn sağlam gelir kay-naklarına sahip kılınmamıştır.

⁴⁵ Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin 125. maddesinde Dârulfünûn'un varidatı şu şekilde açıklanmıştır: "İmtihan harçları hasılatı, hediyeler ve mevkufattan ve devletten veri-lecek iâne-i seneviyeden ibarettir. Bu iâne, fazla-ı masârnfı tesviye için verileceğinden, Dârulfünûn varidat-ı sairesi tezeyüd ettikçe iâne-i mezkûre miktarı tenezül edecektir".

Talebe kayıt ve imtihan harçları oldukça yüksek tutulmuştur. Talebeler, ilk kayıt esnasında yarım, her üç ayda bir, kayıt yenileme sırasında çeyrek altın ve her yıl sonunda imtihanı için iki altın harç ödemek mecburiyetindedir. Mezuniyet esnasında, imtihan harcından başka ruus harcı da alınmaktadır. O günün şartlarında, yüksek harç ödeyerek Dârulfünûn'a devam edecek talebe sayısının her geçen gün daha da azalacağı şüphesizdir.

Bunun yanısıra derslere isteyenlerin gelip dinleme serbestliğinin bulunması da muhtemelen kayıtlı talebe sayısının azalmasına sebep olmuştur⁴⁶. Malî yönden en çok güvenilen söz konusu talebe harçları ümid edildiği kadar yeterli gelir sağlamamış olmalıdır.

Dârulfünûn'un İlmî Hüviyeti

Nizamnameye göre Dârulfünûn, Hikmet (Felsefe) ve Edebiyat, İlm-i Hukuk ve Ulum-i Tabiiye ve Riyaziye şubelerinden oluşmaktadır. Nizamnamede bu üç şube (fakülte)de okutulması öngörülen dersler şunlardır:

Felsefe ve Edebiyat Şubesi

1. İlm-i terkiib-i vücud-i insan ve ilm-i ahval-i nefis (Biyoloji ve Psikoloji)
2. Mantık
3. Meani ve beyan (Retorik)
4. Kelâm
5. Ahlâk
6. Hukuk-i tabiiye
7. Tarih
8. Arapça, Farsça, Türkçe, Fransızca, Yunanca ve Latince gramerleri ve aruz
9. Tarih-i umûmî
10. Arkeoloji ve nümizmatik

İlm-i Hukuk Şubesi

1. Fıkh
2. Usul-i fıkh
3. Roma hukuku

⁴⁶ *Takvim-i Vekayi*, nr. 1351, 10 Safer 1288, s. 3, st. 2-3.

4. Fransız medenî kanunu
5. Usul-i muhakeme
6. Kara ve deniz ticaret kanunu
7. Ceza kanunnameleri
8. Usul-i muhakeme-i cinayet
9. İdare hukuku
10. Milletler hukuku

Ulûm-ı Tabiiye ve Riyâziye Şubesi

1. Heyet (Astronomi)
2. Hikmet-i Tabiiye (Fizik)
3. Kimya
4. İlm-i tabakat ül-arz (Jeoloji)
5. İlm-i maadin (Mineraloji)
6. İlm-i nebatat (Botanik)
7. İlm-i hayvanat (Zooloji)
8. Hendese (Geometri)
9. Müsellesat (Trigonometri)
10. Hendesenin cebire tatbikatı (Analitik geometri)
11. Hendese-i resmiye (Deskriptif geometri)
12. İlm-i menazır (Perspektif)
13. Hesab-ı tefazuli ve temami (Diferansiyel ve İntegral hesap)
14. Cerr-i eskal'in nazariyat ve tatbikatı (Mekanik)
15. Tarih-i ulum-ı tabiiye (Tabii ilimler tarihi?)
16. Riyaziye (Matematik)
17. Tahtit-i arazi (Topografya)

Öğretim üç sene olacak ve dersler Türkçe okutulacaktır. Ancak Türkçe ders veremeyen muallimler dersleri Fransızca verebilecektir ⁴⁷.

Ders programının oldukça kapsamlı ve detaylı hazırlanmış olduğu görülmektedir. Mezuniyet tezi, müderrislik tezi gibi araştırmaya dayalı çalışmaların da yer aldığı nizamnamede Dârulfünün içinde müze, kütüphane, laboratuvar gibi birimlerin de açılması kararlaştırılmıştır. Dersler Fransız modeli üzerine kurulu olmasına rağmen, Felsefe ve Edebiyat Şubesinde, Şark dillerinden Türkçe, Arapça ve Farsça yanında Batı dillerinden Fransızca, Yunanca ve Latince derslerinin programda yer alması, Hukuk

⁴⁷ Nizamname, *Düstur*, c. 2, 202-203.

Şubesinde İslâm hukukundan Fıkıh dersleri yanında, Fransız medenî kanunu, Roma hukuku ve milletlerarası hukuk derslerinin bulunması, idarecilerde İslâm ve Batıyı telif etme gayretlerinin bulunduğunu gösterir.

İkinci Dârülfünûn'un açılışı

Nisan 1869 (Muharrem 1286) ayında yürürlüğe girmiş olan Maarif-i Umumiye Nizamnamesiyle, aynı tarihlerde İnşaatı tamamlanan Dârülfünûn binasının açılması da düşünülmüştür. Maarif Nazırı Safvet Paşa tarafından verilen bir tezkerede, Dârülfünûn'un Mayıs 1869'da (1285) açılması, müdürlüğüne idarî ve tedris işlerinden sorumlu olmak üzere Tahsin Efendi'nin tayin olunması teklif edilmiştir. 8 Nisan 1869 (25 Zilhicce 1285) tarihli İrade-i seniyye ile bu tayin padişah tarafından tasdik edilmiştir ⁴⁸.

Dârülfünûn'un açılışı ancak bir yıl sonra Şubat 1870'de (Zilkade 1286) gerçekleşebilmiştir ⁴⁹. Bu süre içerisinde, Dârülfünûn binasının ek-sikleri tamamlanırken, teşkil edilmiş olan kütüphanesine Paris'ten muhtelif kitaplar getirilmiştir. Dârülfünûn kütüphanesine konulmak için 3500 frank ödenerek Paris'ten satın alınan kitapların listesi incelenecek olursa, Avrupa'da yaygın bir felsefi anlayış olan *hümanizm* ve *pozitivizmin* bütün belli başlı eserlerinin bu listeye dahil edildiği görülmektedir. Mekteb-i Sultanî müdürü Mösyö Sava tarafından hazırlanmış olan bu listede bilim, tarih, coğrafya, tıp, edebiyat, felsefe ve sair konularda eserler bulunmaktadır. Ayrıca bu listede Avrupa'da neşredilen bir çok ilmî periyodik bulunmaktadır. Ancak bu periyodikler daha sonra üstü çizilerek iptal edilmiş ve listeden çıkarılmıştır ⁵⁰. Avrupa'daki en son araştırmaların yer aldığı bu periyodiklerin satın alınmasından vazgeçilmesi, Osmanlı idaresinde "araştırma" kavramının yer almadığını göstermektedir. Diğer bir ifadeyle, Batı'dan alınması gereken kitapların sadece kültür ve ders kitapları olarak görülmesi, o dönemde Osmanlı'nın Batı bilimine bakış açısını ortaya koymak bakımından önemli bir örnektir.

⁴⁸ Safvet Paşa'nın 17 Zilhicce 1285 (31 Mart 1869) tarihli tezkeresi ve 24 Zilhicce 1285 tarihli sadaret arz tezkeresi ve 25 Zilhicce 1285 (8 Nisan 1869) tarihli irade-i seniyye; İrade Dahiliye, nr. 41014.

⁴⁹ *Takvim-i Vekayi*, nr. 1492, 20 Zilkade 1286, s. 1-3, st. 9.

⁵⁰ Bu periyodikler arasında: *Annales Scientifiques de l'Ecole Normale*, *Annales Mathématiques*, *Annales de Chemie et de Physique*, *Annales de Mines*, *Annuaire de la Société Météorologique de France 1849-1852* bulunmaktadır. (25 Rebiülâhır 1286) tarihli liste, İrade Hariciye, nr. 14123.

Birinci teşebbüste Encümen-i Daniş vasıtasıyla yapılması düşünülen, Dârulfünûn'da okutulacak kitapların tercümesi işi için, bu defa bir tercüme cemiyeti teşkil edilmiş ve tercüme faaliyetlerine başlanmıştır ⁵¹.

Ekim 1869'da (Receb 1286) Dârulfünûn'a alınacak talebelerden daha önce Maarif Dairesinde isimlerini deftere kayıt ettirenlerin, 9 Ekim 1869 (3 Receb 1286) gününden itibaren hergün saat 5 ile 10 arasında Dârulfünûn'a gelerek imtihana girmeleri ilan edilmiştir. Binden fazla talebe imtihan için müracaat edip imtihana girmiş ve içlerinden 450'den fazlası Dârulfünûn'a kabul edilerek kayıtları yapılmıştır. Kabul edilen talebelerin çoğu medrese talebesidir ⁵². Nitekim, medrese talebeleri şuhur-ı selase'de (Receb, Şaban, Ramazan aylarında) taşraya *cerre* ⁵³ çıktıklarından Dârulfünûn'un açılışı onların dönüşüne kadar ertelenmiştir. Aynı zamanda Ramazan ayını (Aralık 1869) boş geçirmemek için Tahsin Efendi'nin idaresi altında, geceleri teravihten sonra halka açık umumî konferanslar verilmesi kararlaştırılmıştır. Ramazanın ikinci gecesinden başlamak üzere onbeş günlük bir program yapılmıştır. Bu programa göre konuşmaların zamanı ve kimler tarafından verileceği aşağıdaki tabloda belirtilmiştir ⁵⁴.

Konu	Konuşmacı	Günü	(Ramazan)
Su ⁵⁵	Tahsin Efendi	2	
Yer yüzünde meydana gelen büyük değişiklikler	Aziz Efendi	3	
Hıfz-ı sıhhat	Emin Efendi	4	
Sindirim	Vahid Efendi	5	
Sinir sistemi	Hüseyin Efendi	6	

⁵¹ *Takvim-i Vekayi*, nr. 1144, 21 Cemaziyelahir 1286, s. 1, st. 1-3. Bu cemiyet 1282 senesinde Maarif-i Umumiye Nezaretine bağlı olarak Münif Paşa'nın başkanlığında kurulan Tercüme Cemiyetinden ayrı olarak kurulmuş olup, bu cemiyetle bir ilgisi yoktur. Mahmud Cevat, *a.g.e.*, s. 91; Bu cemiyetin de Encümen-i Daniş gibi kendisinden beklenen vazifeyi yerine getiremediği anlaşılmaktadır. Zira bir yıl sonra, Maarif Nezareti'nin kimya fizik ve tabii bilimlere ait kitap tercüme ettireceğine dair bir ilanının çıktığını görmekteyiz, *Basiret*, nr. 130, 29 Rebiülahir 1287, s. 4, st. 2.

⁵² *Takvim-i Vekayi*, nr. 1149, 3 Receb 1286, s. 2, st. 2-3.

⁵³ Cerre çıkmak: Talebe-i ulûmun, halkın bu üç aylarda daha çok ibadet etmeleri münasebeti ile, onları dinî konularda bilgilendirmek ve bu hizmetler karşılığında verilen zekât, sadaka ve ücret ile gelir sağlamasıdır.

⁵⁴ *Takvim-i Vekayi*, nr. 1167, 27 Şaban (2 Aralık 1869).

⁵⁵ Tahsin Efendi "suya dair" yapmış olduğu konuşmada, suyun katı, sıvı ve gaz halinde basit bir usupla ve elementer seviyede izah etmektedir; M.A. Aynî, *a.g.e.*, s. 26.

Tarih-i Tabii-i insan	Rıfat Bey	8
Vezaif-i insaniye	Selim Efendi	9
Kan dolaşımı	Vahid Efendi	10
Isı ve hareketin kimyevî deği- şimi	Tahsin Efendi	11
Isı kaynakları	Aziz Efendi	12
Hayvanlar	Rıfat Bey	13
Astronomi	Tahsin Efendi	15

Ramazan ayının onbeşinden sonra ise şu konuşmalar yapılmıştır:

Mıknatısiyet-i arz-ı hayvanî	Cevat Efendi
Silsile-i hayvanat	Rıfat Bey
Makine	Tevfik Efendi
Mekabirin sıhhatçe tesiri	Vahid Efendi
Sanayinin gelişmesi ve servet kaynakları	Münif Efendi
Oksijen	Emin Efendi
İttihad-ı kuvâ-ı tabiiye	Aziz Efendi
Gezenler	Selim Efendi
Mizac ve iklimler	Aziz Efendi

Ramazan ayı boyunca devam eden bu konferanslar hakkında, Vakanüvis Ahmed Lütfi Efendi, “bu listede yüksek mekteplerin temel derslerini oluşturan fenlerin hepsinin bu kadar kısa bir zamanda okutulmasının anlamsız ve garip olduğu” şeklindeki kanaatini belirtir. Bu konferansların tertiplenmesini farklı bir şekilde ele alan Lütfi Efendi, “bu çeşit hikem-i tabiiye derslerini ancak havasın (elit) anlayabileceğini ileri süren ve kendilerini *erbab-i hikmetten* addedenler, bu dersleri umuma hem de Ramazan ayında göstermekle, kendi kendileriyle tenakuza düşüp, hikmete karşı geldiler” ifadesiyle hayretini belirtir⁵⁶.

Dârülfünûn'da Öğretimin Başlaması

Dârülfünûn nihayet 20 Şubat 1870'de (19 Zilkade 1286) Sadrazam Ali Paşa'nın da hazır bulunduğu bir törenle öğretime açılmıştır. Bu törende

⁵⁶ Ahmed Lütfi Efendi, *Vakanüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, c. 12. Haz. Münir Aktepe, Türk Tarih Kurumu Yay. Ankara 1988, s. 82.

ilk nutuklar Maarif Nazırı Safvet Paşa ve Meclis-i Kebir-i Maarif Reisi Münif Paşa tarafından verilmiş, bunları Dârulfünün Müdürü Tahsin Efendi'nin Türkçe, Maarif Meclisi azası Aristoklis Efendi'nin Fransızca ve o sırada İstanbul'a gelmiş olan Cemaleddin Afganî'nin Arapça nutukları takib etmiştir. Duaların okunmasından sonra Darülfünün açılmıştır. *Takvim-i Vekayi*'nin, açılışın ertesi günü çıkan sayısında, törende yapılan konuşmalardan Safvet Paşa ve Münif Paşa'nın, bir sonraki sayısında ise Tahsin Efendi ve Arapça olarak Cemaleddin Afganî'nin nutuklarına yer verilmiştir ⁵⁷.

Safvet Paşa'nın açış nutkunda yer alan "bulduğumuz asırda akıllara durgunluk veren yeni icadlar, fiziğin (hikmet-i tabiiyye) ilerlemesiyle vücuda gelmiş büyük eserlerdir. Orta seviyedeki mekteplerden mezun olup, ilim ve bilgilerini bir kat daha arttırmak isteyenler için Dârulfünün adıyla kurulan bu "medrese-i ilmiye" nin tesisiyle gerçek medeniyetin esası tahkim edilmiştir. Memleketin her sınıf ahali, asrın icabına uygun hareketle, ilim ve fenlerde ve sanayide her bakımdan terakki yolunu seçmelidir" şeklindeki ifadesinde esas fikir, Avrupa'nın ilim ve sanayide ilerleme sebebinin ilim ve fen olduğu, Devletin terakkisi için Batı'daki bu ilim ve fennin alınması gerektiğidir.

Münif Paşa ise nutkunda, ilmin fetihlerle, zaferlerle elde edilen geçici üstünlüklerle kıyas edilemeyecek derecede, devletin ve milletin refahını sağlayan bir amil olduğunu belirtir. "Asrımızın mizaç ve ihtiyacını bilenlerin, bayındırlık ve iktidarın ilim ve marifet ile meydana geldiğini kabul ettikleri bir gerçektir. Bu olmaksızın memleketin ıslahı hakkında alınan tedbirlerin hiç birinde arzu edilen hedefe ulaşılamaz. Ulaşılsa bile, bu devamlı olmaz".

Devletin eğitim için yeni okullar tesisi yanında ferdi teşebbüslere de önem vermesi gerektiğini vurgulayan Münif Paşa, "yakın komşumuz olan Avrupalılar uzun yıllar çalışarak, ilim ve fende ilerlemeleri sayesinde medeniyetin en yüksek derecesine ulaşmışlardır. Bizim onlardan geri kalmamız ne memleketin faydasıdır, ne de saltanatımızın şanına yakışır" diyerek halkı teşvik edici usluptaki konuşmasını, Dârulfünün'un memleketin her tarafında "ulûm ve maarifin" yayılması ve sanayinin gelişmesine son

⁵⁷ *Takvim-i Vekayi*, nr. 1192, 20 Zilkade 1286, s. 1-2, st. 1-3-4; nr. 1193, 22 Zilkade 1286, s. 2 st. 1-3, s. 3, st. 1-3. Cemaleddin Afganî'nin nutkunun Türkçesi için bkz. Osman Keskiöğlu, "Cemaleddin Afganî" *A. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 10, 1962, s. 91-102.

derece faydalı olacağını belirterek ve bu eserinden dolayı padişaha tazimlerini sunarak bitirir.

Dârulfünûn müdürü Tahsin Efendi ise, konuşmasında eğitimin ve eğitim kurumlarının devlet, toplum ve fertlerin hayatındaki önemini, medeniyet ve refahın vazgeçilmez sembolü olduğunu belirterek “elhasıl ilim ve terbiye, ruh-ı medeniyet ve mütekeffil-i terakki-i saadet ve cilâ-bahş-ı ahlak-ı ümmet ve hafız-ı kavanin-i mülk ve devlettir” demektedir. İlim ve eğitimin önemini vurgulayan örneklerle devam eden Tahsin Efendi, konuşmasını asrın terakkiyatını yakalamak için gençlerin Dârulfünûn’a girmelerini teşvik edici sözlerle ve heyecanlı bir uslûpla bitirir.

Daha sonra söz alan ve konuşmasını Arapça olarak yapan Cemaledin Afganî ise, daha çok İslâm birliğinin teşkilinde eğitimin ve ilmin öneme dair ifadeler kullanırken, Avrupanın bu sayede ilerlediğini, İslâm ülkelerinin Avrupa emperyalizminin etkisinde kalmasından bahsederek, buna karşı İslâm ülkelerinin birlik halinde hareket etmesinin, ilimde ve eğitimde ilerlemesine bağlı olduğunu vurgular. Afganî, Hilafet merkezi olan İstanbul’da böyle bir Darulfünûn açılmasının bu hedefe ulaşılmasında önemli rol oynayacağını ifade ederek konuşmasını bitirir.

Dârulfünûn Ders Programları

Dârulfünûn’da okutulacak dersler Maarif nizamnamesinde belirtilmiş olmakla beraber, gerek hoca, gerekse kitap bulma güçlüğü yüzünden bu programda değişiklik yapılması zarurî görülmüştür. Darulfünûn ders programı bir kaç safhada hazırlanmıştır ⁵⁸. Maarif Nazırı Safvet Paşa 26 Ağustos 1869 tarihinde Dârulfünûn’da okutulacak derslerin hocalarının seçilmesi hakkında bir rapor hazırlamıştır. Safvet Paşa bu raporunda, şubeleri (fakülteleri) göz önünde bulundurmadan, bir ders programı hazırlamış ve sadece o dersleri verecek olan hocaların tespiti ve tayini yoluna gitmiştir.

Safvet Paşa’nın bu raporunda, birinci derece sayılan dersler, matematik, fizik, astronomi, botanik-zooloji-jeoloji ve mineraloji dersleridir. Bu derslerin hocalığına askerî mektep hocalarından seçilecek kimselerin getirilmesine çalışılmıştır. İkinci derece sayılan usul-ı fikh, fikh, felsefe, kelâm, ve edebiyat derslerine ise bu konularda *fazl ve kemâl* sahibi hocaların (ule-

⁵⁸ Buradanda anlaşılacağı gibi Nizamnamenin Dârulfünûn’a ait maddelerinde, memleketin o günkü durumu göz önünde bulundurulmadan hazırlanmıştır. Nitekim Nizamname de belirtilen ders programını uygulamak mümkün olmamıştır.

mâ) seçilmesine itina gösterilmiştir. Seraskerlik makamıyla yapılan görüşmeler sonunda, Safvet Paşa, botanik-zooloji ve jeoloji derslerine Mekteb-i Tıbbiye hocalarında Doktor Miralay Rıfat Bey'in, matematik, fizik ve astronomi derslerine Mekteb-i Harbiye hocalarından ve Erkân-ı Harp Kaymakamı Tevfik Bey'in, tarih derslerine aynı mektebin Fransızca ve tarih hocası Mahmud Efendi'nin, kimya dersine Mekteb-i Tıbbiye hocalarından Aziz efendi'nin, muavinliğine de Bonkowski Efendi'nin tayinini teklif etmiştir. Felsefe ve kelâm dersleri için Meclis-i Maarif azası Abdülkerim Efendi, fıkıh ve usul-ı fıkıh dersleri için Mustafa Vehbi Efendi, Arapça dersi için ise Ahmed Faris Efendi'nin tayini düşünülmüştür.

Dârulfünûna seçilen hocalar başka yerlerde vazifeli olduklarından ayrıca buradan maaş almayacaklar ise de yalnız Rıfat ve Tevfik Beyler ile Aziz, Bonkowski ve Ahmed Faris Efendilerin Dârulfünündeki vazifeleri sebebiyle eski maaşlarına bir miktar zam yapılacaktır. Bu miktar ise aylık toplam 6550 kuruş kadardır. Bu raporun sonunda ilm-i tabakatu'l-arz (jeoloji), usûl-ı kavânin ve muhakemât ve servet-i milel (iktisat) gibi ihtiyaç duyulan diğer derslerin hocaları ileri bir tarihte tespit edildiği zaman bunların, sadarete bildirileceği belirtilmiştir ⁵⁹. Nitekim 23 Ocak 1870'te yine Safvet Paşa'nın sadarete sunduğu tezkerede ⁶⁰, yeni tespit edilen hocaların listesi ve kuruş olarak maaş miktarları belirtilmektedir. Bu tezkerede daha önce *El-Cevaib* gazetesini çıkaran Ahmed Faris Efendi'nin vereceği Arapça dersi kaldırılmıştır. Safvet Paşa'nın yeni belirlediği hocalar ve verecekleri dersler şunlardır:

Kitabet ve Edebiyat	Haftada 5 saat	Selim Efendi	1500 kuruş
Fransızca	Haftada 3 saat	Pertev Efendi	1000 kuruş
Hukuk	Haftada 2 saat	Ahmed Kamil Efendi	800 kuruş
İktisat	Haftada 1 saat	Sakızlı Ohannes Efendi	500 kuruş
Coğrafya	Haftada 2 saat	Halid Bey	700 kuruş
Usul-i defterî	Haftada 2 saat	Münir Bey	1000 kuruş
Resim	Haftada 1 saat	Mösyö Giz	500 kuruş

⁵⁹ Maarif Nazırı Safvet Paşa'nın 18 Cemaziyevvel 1286/14 Ağustos 1285 tarihli tezkeresi ve 28 Cemaziyevvel 1286 tarihli Sadaret arzı ve 29 Cemaziyevvel 1286 tarihli irade-i seniyye; İrade Dahiliye, nr. 41632; Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c. 1-2, İstanbul 1977, s. 556-557.

⁶⁰ 20 Şevval 1286 (23 Ocak 1870) tarihli Safvet Paşa'nın sadarete arzı ve muallim listesi, İrade Dahiliye, nr. 42253.

O sırada hazırlanmakta olan 1870 (1287) senesi *Devlet Salnamesi*'nde Dârülfünûn ders programı ve hocaları aşağıdaki şekilde verilmiştir ⁶¹:

Botanik-zooloji-jeoloji	Miralay Dr. Rıfat Bey
Felsefe ve Kelâm	Mevaliden Abdulkerim Efendi
Tarih	Mahmud Efendi
Kitabet ve edebiyat	Selim Efendi
Matematik, fizik, astronomi	Tevfik Bey
Fıkıh ve usûl-i fıkıh	Mustafa Vehbi Efendi
Kimya	Aziz Efendi ve Bonkowski Efendi (muavin)
Coğrafya	Halid Bey
Resim	Mösyö Giz
Hukuk
Fransızca	Konstantinidi Efendi
İktisat	Ohannes Efendi
Usûl-i defteri

Yine 1870 (1286) senesi için Dârülfünûn'un son şeklini alan ders programı *Takvim-i Vekayi*'de şu şekilde ilan edilmiştir ⁶²:

Dârülfünûn-ı Osmanî Ders Cetveli

Günler	Ders	Hoca	Saat
Pazartesi	Edebiyat	Selim Efendi	5—6
	Fransızca	Konstantinidi Efen.	7—8
	Tarih	Mahmud Efendi	8 . 15—9 . 15
	Coğrafya	Halid Bey	9 . 30—10 . 30
Salı	Edebiyat	Selim Efendi	5—6
	Fizik	Aziz Efendi	7—8
	Matematik	Tevfik Bey	8 . 15—9 . 15
	Resim	Mösyö Giz	9 . 30—10 . 30
Çarşamba	Fransızca	Konstantinidi Ef.	5—6
	Hukuk	Ahmed Kâmil Ef.	7—8
	Tarih	Mahmud Efendi	8 . 15—9 . 15
	Coğrafya	Halid Bey	9 . 30—10 . 30

⁶¹ *Salmane-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, sene 1287, s. 116.

⁶² *Takvim-i Vekayi*, nr. 1184, 1 Zilkade 1286 (2 Şubat 1870), s. 1, st. 2-3.

Perşembe	Edebiyat	Selim Efendi	5—6
	Mantık	Kerim Efendi	7—8
	Matematik	Tevfik Bey	8 . 15—9 . 15
	Tarih	Mahmud Efendi	9 . 30—10 . 30
Cumartesi	Hukuk	Ahmed Kâmil Ef.	5—6
	Fransızca	Konstantinidi Efen.	7—8
	Edebiyat	Selim Efendi	8 . 15—9 . 15
	Fizik	Aziz Efendi	9 . 30—10 . 30

Ders programları hazırlanırken nizamnamede ön görülen hususlara tam olarak riayet edilmediği anlaşılmaktadır. Zira üç şube olarak kurulması düşünülen Dârulfünün ders programında şube ayrımı bulunmayıp, bütün talebelerin aynı dersleri görmeleri istikametinde bir program hazırlanmıştır. Ayrıca bir *nazır* tarafından idare edilmesi gerekirken, Dârulfünün başına bir *müdür* tayin edilmesi müessesenin nizamnamesine uyulmadığına diğer bir örnektir. Ancak o günün şartları altında bir çok imkansızlıkların, nizamnamenin tam olarak uygulanmasında bazı aksaklıklara sebebiyet vermesi tabii karşılanmalıdır.

Bu arada Dârulfünün'da kurulmuş olan laboratuvar için Fransa'dan fizik âletlerinin alındığını görmekteyiz. Alınan fizik âletleri listesine bakılacak olursa, temel fizik tecrübeleri için gerekli aletlerin hemen hepsinin listede mevcut olduğu görülür. Bu aletler incelendiğinde eksiksiz bir fizik laboratuvarının kurulmasının istendiği intibai elde edilmektedir. Listede fizik deneylerinin klâsik âletleri (meselâ, düzgün hızlanan hareketi incelemek için kullanılan Atwood aleti) mevcut olduğu gibi, son çıkan yeni modeller de yer almaktadır. Meselâ volta pili, bikromatlı pil gibi pillerin yanında 1867'den sonra çıkan pil modellerinden de 2 tane bulunmaktadır. Liste, 1869 tarihli olduğuna göre, yeni ve geliştirilmiş âletlerin (meselâ Arsted'in piezometresinin Despretz ve Saigey tarafından geliştirilmiş şekli) getirildiği anlaşılır.

Listede katı, sıvı ve gazların özelliklerini incelemek için gerekli âletlerin yanında optik ve elektrik tecrübeleri için çok sayıda âlet kayıtlıdır. Optikte aynalar, polarizasyon deneyleri için mercekler, spektroskop bulunduğu gibi elektrikle ilgili diğer âletler yanında beş tane Leyd şişesi (kondansatör) göze çarpar. Listenin sonunda, rezonans borularının Ganot'un eserinin 1868'de basılan 13. edisyonunun 178, 180-184 numaralı şekillerindeki gibi olduğu kayıtlıdır ⁶³.

⁶³ Tahsin Efendi tarafından, 30 Muharrem 1287 (2 Mayıs 1870) Dârulfünün'da Fizik dersi deneyleri için hazırlanmış liste, İrade Dahiliye 43038.

Dârulfünûn dersleri 1870 (1287) yılında kesintisiz devam etmiştir. Ağustos 1870'de (1287 senesi Cemaziyelevveli), Dârulfünûn derslerine devam eden talebeler mümeyyiz huzurunda imtihan edilerek bir üst sınıfa geçmişlerdir. Talebelerin bu kısa zamanda, tahmin edilenden daha fazla başarılı oldukları görülmüştür ⁶⁴.

1870 (1287) senesinde Dârulfünûn'daki bir diğer faaliyet, Ramazan gecelerinde halka açık konferansların tekrar başlamasıdır. Dârulfünûn idaresi, tespit ettiği ders ve konuları iki ay öncesinden ilân ederek, bu konularda konferans verebileceklerin müracaat etmelerini istemiştir. Burada ele alınan konular ise şunlardır ⁶⁵:

1. Fizik: ısı, ses, ışık, ateş, yanma, kuvvet, boşluk, telgraf, görme ve emsali.
2. Kimya: yeni madenler, demir, çelik, analiz ve yanma.
3. Meteoroloji: buhar ve hava, fırtınalar, zelzele, gök kuşağı, kar ve yağmur, tulumba.
4. Kozmografya: Güneş ve mahiyeti, ay, yıldızlar ve galaksiler, kuyruklu yıldızlar, seyyare-i arz (yer küre).
5. Psikoloji (ilm-i tabiat-ı insan): asab-ı hassase ve muharrike, kan dolaşımı, teneffüs, kalp ve dımağ, ölüm ve hayat.
6. Tıp: Hıfz-ı sıhha, çevre kirliliği, vücut temizliği ve çevre düzenlenmesi, iklimlerin tesiri, ilaçlar.
7. Tabii bilimler: esnaf-ı ben-i adem (ırklar), karınca ve arı, sınıf-ı hayvanat, idrak-ı hayvanat, cins ve nevilerin devamlı veya farklı olması, kıymetli taşlar ve bitki türleri.
8. Jeomorfoloji: İstanbul civarı arazi yapısı, bitki ve hayvan fosilleri.
9. Ziraat: Araziyi ıslah eden maddeler (gübreler), buğday, pamuk, bahçe ziraati, ağaçlar, ziraat âletleri, ziraatte en son gelişmeler.

⁶⁴ *Basiret*, nr. 149, 26 Cemaziyelevvel 1287 (25 Ağustos 1870), s. 4, st. 1-2; *Takvim-i Vekayi*, nr. 1267, 7 Cemaziyelevvel 1287 (4 Eylül 1870), s. 2, st. 3; *Basiret*, nr. 157, 7 Cemaziyelevvel 1287, s. 4, st. 2.

⁶⁵ "Müsamerât-ı ilmiye ve edebiye", *Takvim-i Vekayi*, nr. 1277, 1 Receb 1287, s. 2, st. 1-2.

10. İlim ve sanai'nin gelişmesi: taksim-i malûmat-ı insaniye, tertib-i fûnûn, son icadlar, matbaacılık, harp teknolojisi, riyaziye, ölçü ve tartılar.
11. İktisat: çalışmak, banka, kağıt para, ticaret, makina ve fabrika, topluluklar ve şirketler.
12. Hukuk: Hukuk-i tabiiye ve mevzua, deniz hukuku, Devletlerarası hukuk, idare hukuku, cinayet, sulh ve muharebe.
13. Ahlak: fazilet ve nakiselerin fayda ve mazarratları.
14. Edebiyat: muhtelif yazışma örnekleri, yazı çeşitleri, nesir ve şiir.

Dârulfünûn idaresi tarafından hazırlanan bu listede görüldüğü gibi Dârulfünûn vasıtasıyla modern bilim ve teknolojinin bir çok konusu halka sunulmak istenmiştir. Bunun yanında, Osmanlı vatandaşına hukuk ve iktisad sahalalarında Batı'daki yeni yaklaşımları tanıtmak hedef alınmamıştır.

Cemaleddin Afganî'nin Dârulfünûn'daki Konferansı

Dârulfünûn'da açılan bu Ramazan konferanslarında, Maarif Nezareti, o sırada İstanbul'da bulunan ve daha önce de zikrettiğimiz gibi Dârulfünûn'un açılış merasiminde bir konuşma yapan Cemaleddin Afganî'den sanayi üzerine bir konferans vermesini istemiştir.

Ramazan başlarındaki ilk konferanslardan biri muhtemelen Afganî'ninki olmuştur ⁶⁶. Bu konuşma daha sonra da izah edeceğimiz gibi, bir takım spekülasyonlara yol açmıştır. Konferans metninin tamamı şimdiye kadar bulunamamış ise de Afganî'nin *El-Redd ala-Dehriyîn* adlı eserini Arapçaya tercüme eden ve girişinde müellifin biyografisine de yer veren M. Abduh, Afganî'nin bu nutuk ile ilgili versiyonunu özet olarak vermektedir. Bir çok Türk ve yabancı araştırmacılar buradan istifade ederek Cemaleddin Afganî'nin konuşmasında dine ve ilme aykırı bir söz söylemediği halde, ulemânın taassubuna kurban olduğu şeklinde hadiseyi izaha çalışmışlardır ⁶⁷. Afganî'nin talebesi olan Abduh ise, onun konferansta "san'atı" tarif ve kısımlarını sayarken Peygamberliği de bu meyanda

⁶⁶ Nikki R. Keddie, *Sayyid Jamal ad Din "al-Afgani" A Political Biography*, University of California Press, Los Angeles 1972, p. 58-80.

⁶⁷ Mehmed Akif, Cemaleddin Afganî, *Sırat-ı Müstakim*, s. 90, s. 207-208; Ali Canib, "Cemaleddin Afganî", *Hayat*, s. 77, 17 Mayıs 1928, c. 3, s. 3-6.

zikretmesi üzerine, Afganî'nin, zaten kendisini çekemeyen ulemânın ve şeyhülislâmlık makamının şiddetli tepkisine maruz kaldığını söyleyerek ⁶⁸ hadiseyi tamamen Afganî'in etrafında kopmuş bir fırtına şeklinde göstermiştir.

Devrin Osmanlı gazetelerinde bu hususa yer verilmemesi de Afganî'nin biyografisini yazanların mübalağalı bir izah tarzı getirmelerine sebep olmuş ve Dârülfünûnun bu hadise sonunda kapatıldığı şeklinde kanaatlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu meseleyi daha açık ve objektif olarak izaha yardımcı olacağını ümit ettiğimiz ve Başbakanlık Arşivi Yıldız Esas evrakı arasında yeni bulduğumuz bir belge, Şeyhülislâmlık makamının tepkisinin Afganî'nin şahsına değil, konuşmasında kullandığı ifadelerle karşı olduğunu göstermektedir.

Sultan İkinci Abdülhamid, muhtemelen 1301 (1884-85) yılında, zamanın Dahiliye Nazırı Edhem Paşa'dan ⁶⁹, intihâb-ı memurîn (memur seçme) komisyonu azası Emin Mehmed Bey vasıtasıyla "Afgan ulemâsından Şeyh Cemaleddin Efendi'nin 1287 (1870) senesinde Dersaadet'ten uzaklaştırılmasının sebebini sormuş ve bir gün içinde tercüme-i hâline dair duyduklarını ve bildiklerini kendisine arz etmesini" istemiştir.

Müsvedde halinde olan bu belgede, Edhem Paşa "aradan çok zaman geçmiş olduğu cihetle" şeklinde söze başlamakta ve Cemaleddin Efendi ile o zamanlar görüşmüş olduğunu ve Arapça-Farsça bilen kabiliyetli bu gencin kendisinde iyi bir tesir bıraktığını ifade etmektedir.

Edhem Paşa hadiseyi Padişaha şu şekilde arz etmektedir: "O zaman ben adliye nâzırı idim, Sultan Mahmud türbesi civarında Valide Mektebinde umûm dersler açılıp hergün ashâb-ı ilim ve maariften ⁷⁰ biri bir

⁶⁸ Cemaleddin Afganî, *Risâlet fi İbtâl Mezheb al-Dehrîyîn*, Farsçadan Arapçaya tercüme eden Muhammed Abduh, Kahire 1312, s. 8-9.

⁶⁹ Belgede geçen ifadelerden, bu arizayı Dârülfünûn'un açılışı esnasında Meclis-i Ahkam-ı Adliye Nazırı olan Edhem Paşa'nın yazmış olduğunu, araştırmalarımız neticesinde öğrenmiş bulunmaktayız. İbnül Emin Mahmud Kemal ise bu arızın Ahmed Cevdet Paşa tarafından verildiğini söylemektedir (*Son Asır Türk Şairleri*, c. 3, s. 1874.) Ancak Cevdet Paşa Nisan 1870 tarihinde Adliye Nezaretinden azledilerek Bursa'ya Vali olarak gönderildiğinden Ağustos 1870'de Dârülfünûn'daki bu hadiseler esnasında Nazır bulunmamaktadır. Sultan İkinci Abdulhamid'in Cevdet Paşa'dan ayrıca bir arıza istemiş olması da muhtemeldir.

⁷⁰ Buraya önce "ulemâdan" yazılmış iken bu 'ashâb-ı ilm ve maarif' şeklinde düzeltilmiştir.

fende orada umûma ders takrîr eylerdi. Cemaleddin Efendi'ye edebiyattan bir ders okutturulmak lâzım gelip nezâretin tensibi ile Cemaleddin Efendi dahi orada sanayiden bahsederek derse başlayıp sanaatı genel olarak *şugl* (iş veya meşguliyet) ve '*amel* (çalışma) diye tarif ettikten sonra kısımlarını saydığı sırada *Nübüvveti* (Peygamberlik) dahi bir tür sanat olarak söylemiş olduğundan keyfiyet Bâb-ı fetvaya aksedince Şeyhülislâmlık makamından Maarif Nezâret'ine itiraz olunmakla o gün akşamdan sonra saat bir rad-delerinde Safvet Paşa tarafından bir adam gelip -Nâzır Paşa şimdi sizi istiyor- diye haber getirdi. Derhal kalkıp Safvet Paşa'nın konağına gittim. Cemaleddin Efendi yanında idi. Ol günkü takrîri bir varak üzerine yazılmış olmakla Safvet Paşa [bana] verdi okudum, Cemaleddin Efendi'ye sordum, *sanaat* lafzını genel olarak *şugl* ve '*amel* mânâsında kullanarak *Nübüvveti* dahi o sırada zikrettiğini ifade eyledikte *sanaat* *tekrâr-ı 'amâl* (çalışmaların tekrarı ile) ile hâsıl olan meleke manasında örf ve ıstılâh olmuştur. Ancak Arapça'da genelde '*amel* mânâsında kullanıla gelirse de *hırfet* (zanaat, meslek) ve *tekrâr-ı 'amâl* ile hasıl olan meleke manasında örf olmuştur. Örf ve ıstılâh-ı memlekete muhalif olarak ale'l-umûm *şugl* ve '*amel* mânâsında kullanılmada açık olmayan ve şüpheye sebebiyet verecek yakışsız sözler vardı. Bari *sunu*' (yapma, iş) lafzını kullansa idiniz beis gözükmezdi diye kendisine, derse gidip izah ile merâmının nübüvveti sanayi-i marûfeden saymak olmayıp mücerred o da bir nev'i '*ameldir* gibi sözler ile itizar eylemesi lâzım geleceğini Safvet Paşa'ya söyledim. Lâkin oralara vakit kalmayıp Seyhülislâmlık tarafından vâki olan şiddetli itirazlara Bâb-ı âli dayanamayıp ferdası Cemaleddin Efendi nefy ve zikrolunan dersler de tatil olundu."

Hadisenin cereyanını bu şekilde arz ettikten sonra "el-hasıl Cemaleddin Efendi'nin nefyine sebep ancak *sunu*' ve *şugl* ve '*amel* gibi bir lafz yerinde örf ve ıstılâh-ı memlekete münâfi olarak *san'at* lafzını istimâl eylemiş olup başka bir sebep yoktur" diyerek şahsi kanaati de ilave etmiştir ⁷¹.

Bu belgenin ışığında hadisenin cereyan şekli ve Afganî'nin İstanbul'dan uzaklaştırılmasının sebebinin de Peygamberlik makamına uygun düşmeyen bir sıfatı (belki de bilmeyerek) kullanması olduğu büyük ölçüde açıklığa kavuşmuş bulunmaktadır. Hadisenin vuku bulunduğu dönemin "kamuoymu" nun yapısı ve niteliği göz önünde bulundurulduğu takdirde Meşi-

⁷¹ Yıldız Esas Evrakı, Kısım 38, Evrak 553/586, Zarf 93, Kutu 10.

hat'in aldığı kararın haklı olduğunu söylemek mümkündür ⁷². Bu hadise hakkında Cemaleddin Afganî taraftarları veya muhalifleri arasındaki tartışmalar ⁷³ konusunda kat'i bir kanaat oluşabilmesinin, bir ölçüde yeni belgelerin bulunmasına bağlı olduğunu söyleyebiliriz.

Bu arada, Dârulfünûn Müdürü Tahsin Efendi, "bazı sebepler"den dolayı görevinden alınarak yerine Maarif Nezareti muavinlerinden Kâzım Efendi muvakkaten tayin olunmuştur ⁷⁴.

1287 senesi Ramazan ayındaki Dârulfünûn konferanslarının bu şekilde büyük bir hadiseye sebebiyet vermesi üzerine, Dârulfünûn'un ilga olunacağı hakkında bir takım şayiaların çıktığı görülmektedir. Her ne kadar bu şayialar Maarif Nezareti tarafından tektip edilmiş ise de ⁷⁵, ilk açılışında gösterilen rağbetin azalmasına da sebep olmuştur.

Türk maarif tarihi ile ilgili yazılarda, umûmiyetle bu hadiseden sonra Dârulfünûn'un kapatıldığı fikri hakimdir. Bunun başlıca sebebi ise, Safvet Paşa'nın 17 Mart 1879 tarihinde Sadullah Paşa'ya yazdığı bir mektuptur. ⁷⁶ Paris sefiri Safvet Paşa'nın aynı tarihlerde Berlin sefiri olan Sadullah Paşa'ya Dârulfünûn'un açılış merasiminde meydana gelen hadiseler hakkında gönderdiği mektupdaki açıklamalarda bazı karışıklıklar bulunmaktadır. Dârulfünûn'un açılış merasiminde bulunan Safvet Paşa mektubunda, "Benim, Münif Efendi ve Cemaleddin Afganî tarafından okunan nutuklar

⁷² Keddî'nin ifadesine göre tek sebebin nübüvveti de sanattan sayması olmadığını belirterek, bunun sebebini kendince bazı başka ihtimallere bağlamaktadır. Bu ihtimaller arasında Cemaleddin Efendi'nin başına Osmanlı ulemâ sarığı giymesinin onların itirazına sebep olması ve Osmanlı ulemasının tarih boyunca Doğu, İran ve Hind müslüman bilim ve fikir adamlarına karşı duydukları husumeti saymaktadır. Keddî, *a.g.e.* s. 79-80; Niyazi Berkes'e göre Şeyhülislâmın savaşının asıl hedefi Afganlı değil, Üniversitenin kendisi ve arkasındaki Safvet, Münif Paşalar ve Tahsin Efendi ile Fransız eğitim Projesidir. Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, [İstanbul tarisiz], s. 238.

⁷³ Cemaleddin Afganî konuşmasının ağır bir tenkidini ihtiva eden ve ders vekili Filibeli Halil Efendi tarafından *Al-Suyûf al-Kavâti*, adlı arapça eseri ve oğlu Hayreddin Feyzi Efendi tarafından yapılan Türkçe tercümesi 1290(1872) yılında İstanbul'da basılmıştır.

⁷⁴ *Takvim-i Vekayi*, nr. 1302, 17 Ramazan 1287 (10 Aralık 1870).

⁷⁵ *Hakayikül-Vekayi*, nr. 146, 5 Zilkade 1287, s. 1, st. 1.

⁷⁶ Bu mektup ilk olarak M. Ali Aynî Efendi tarafından yayınlanmıştır. Aynî Efendi, bu mektubu esbak sadaret müsteşarı Fuad Bey'den bulduğunu söylemektedir. Eserinde bu mektubun bir kısmını yayınlamıştır, M. Ali Aynî, *a.g.e.* s. 26-28; Mektubun tamamı için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Sadullah Paşa'nın Safvet, Cevdet Paşalar ve Safvet Paşazâde Refet Beyle Mektuplaşması" *Belleten*, c. 15/57, Ocak 1951, s. 283-87. Uzunçarşılı Hoca bu Mektupların nerede olduğunu belirtmemektedir.

Türkçe yazılı olduğu halde bunları Kur'an Ayeti ve Hadis-i Şerif zanneden Murad Molla Tekkesi şeyhinin ellerini kaldırıp duaya başlaması" ⁷⁷ ibaresinden Safvet Paşa'nın zaman içerisinde hadiseleri unuttuğunu göstermektedir. Çünkü daha önce de belirttiğimiz ve *Takvim-i Vekayi*'de de görüldüğü gibi Dârulfünûn'un açılışında son konuşmayı Afgani Arapça olarak yapmıştır. Özetini daha önce verdiğimiz bu konuşmanın dinî motiflerle süslü ve heyecanlı bir şekilde okunmasının arkasından, merasimin sonunda dua etmekle görevlendirilen şeyhin duaya başlamasında şaşılacak bir şey yoktur. Böyle olduğu halde Saffet Paşa, bunu "mechulu'l-efkâr ve'l-ahvâl bir Afganlının sun'-ı Huda olduğunu murad ederek Nübüvvet bir sanattır demesi binbir güçlkle vücuda getirilen *bir medrese-i cedide-i ilmiye*'nin ilgasına mucib oldu" şeklinde ifade ettiği, Afgani'nin 1870 Ramazan'ında Dârulfünûn'da yapmış olduğu diğer konuşmasıyla karıştırarak, ikinci Dârulfünûn teşebbüsünün başarısızlıkla sonuçlanmasını böyle basit şekilde izah etmeyi ve klâsik bir suçlama tarzı olarak, meseleyi ulemânın cehalet ve taassubuna bağlamayı tercih etmiştir.

Dârulfünûn'da İkinci Ders Yılı

İkinci sene derslerine 22 Ocak 1871 (19 Şevval 1287 Pazartesi) günü başlanmıştır ⁷⁸. Kâzım Efendi'nin müdürlüğünde başlayan ikinci senenin ders programı şöyledir ⁷⁹:

1 Kitabet ve edebiyat	Selim Efendi
2 Matematik, fizik ve astronomi	Tevfik Bey
3 Kimya	Aziz Efendi ve muavini Bonkowski Efendi
4 Coğrafya	Halid Bey
5 Resim	Mösyö Giz
6 Fransızca	Konstantinidi Efendi
7 Rika	Muhtar Bey

Görüldüğü gibi bir önceki yıl ders programından bir çok dersler çıkarılarak, sadece Dârulfünûn eski müdürü Tahsin Efendi tarafından konulan rik'a dersi ilâve edilmiştir.

⁷⁷ İ. Hakkı Uzunçarşılı, a.g. makale, s. 284.

⁷⁸ *Takvim-i Vekâyi*, nr. 1307, 15 Şevval 1287, s. 1, st. 3.

⁷⁹ *Salmane-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîye*, sene 1288, s. 132.

Maarif Nezareti, Dârülfünûn'a rağbeti arttırmak için nizamname şartlarını hafifletip, Dârülfünûn'a girişi kolaylaştırmaya çalışmıştır. Maarif Nezareti'nin bu hususta yayınladığı yazıda, "Dârülfünûn'un her ne kadar istenilen seviyeye ulaşamamış ise de, açılışından bu yana ilmin yayılmasında önemli bir rol oynadığı" belirtilmiştir. O güne kadar elde edilen tecrübelerle dayanılarak derslerin yeniden düzenlenmesi lâzım gelmiş ve duruma göre talebenin ihtiyacına daha uygun şekilde yeniden tertip edilmiştir. Ders günleri ve saatleri ayarlanmış ve ilm-i mevalid ve astronomi dersleri ilâve edilmiştir. Ayrıca derslerin herkesin anlayacağı ölçüde daha basit işlenmesi düşünülmüştür ⁸⁰.

Bu ayarlamalardan sonra Dârülfünûn ders programı, halkın ve özellikle memur kesiminin dersleri takip edebilmesi de göz önünde bulundularak *Takvim-i Vekâyi*'de neşredilmiştir. Bu ders cetveli 16 Ocak 1871 (1 Şaban 1288) tarihine kadar bir kaç defa ilân edilmiştir ⁸¹:

Günler	Dersler	Saat	Hocalar
Cumartesi	Astronomi	4—5	Tevfik Bey
	Türk Edebiyatı	5—6	Selim Efendi
Pazar	İlm-i Mevalid	4—5	Rıfat Bey
	Fizik	5—6	Aziz Efendi
Salı	Türk Edebiyatı	5—6	Selim Efendi
Çarşamba	Türk Edebiyatı	4—5	Selim Efendi
	İlm-i Mevalid	5—6	Rıfat Bey
Perşembe	Fizik	4—5	Aziz Efendi
	Astronomi	5—6	Tevfik Bey

Derslere devam edenlerin, burada okutulan dersleri rahatça anlayacak seviyede olmadığı anlaşılmaktadır. Aynı zamanda, Dârülfünûn'a devam etmek isteyenlerin, artık aranılan şartlara uyması mecburiyeti kaldırılmış ve hiç bir muamele yaptırmaksızın derslere girmesi kolaylaştırılmıştır. Bu durum Dârülfünûn'un ne seviyede olduğunu bize açıkça göstermektedir. Dönemin levanten gazetelerinde ise Dârülfünûn'un eğitim derecesinin çok düşük olduğu belirtilmekte hatta, *The Levant Herald* gazetesi,

⁸⁰ *Hakayikül-Vekayi*, nr. 224, 1 Safer 1288 (21 Nisan 1872).

⁸¹ *Takvim-i Vekayi*, nr. 1347, 30 Muharrem 1288 (21 Nisan 1871) tarihli nüshasından, *Takvim-i Vekâyi*, nr. 1419, 1 Şaban 1288 tarihli nüshasına kadar bir kaç defa neşredilmiştir.

Dârulfünûn'da okutulan matematik dersinin normal ilkokul matematiğinden biraz daha gelişmiş olduğunu söylemektedir ⁸².

Elimizde yeterli miktarda kaynak olmadığından bu yıl (1871) sonunda kaç talebenin yeniden kayıt yaptırmış olduğunu bilememekteyiz. Ancak Nisan 1871'de, Dârulfünûn'da yeniden halka açık konferansların verilmeye başlanması ve yeni dönemde ders saatlerinin erkene alınması Dârulfünûn'un programlarında bazı değişikliklerin olduğunu ve daha az rağbet gördüğünü düşündürmektedir.

10 Şubat 1872 (1 Zilhicce 1288) tarihli *Hakayıku'l-Vekayi* gazetesindeki "Dârulfünûn'da ne hakkıyla tedrise ne de layıkıyla tahsile muktedir muallim ve talebe bulunamayıp akibet tatil edildi" ⁸³ ibaresi Dârulfünûn'un kapatıldığını açıkça ifade etmekte ise de, derslerin bir yıl daha devam ettiğini *Devlet Salnamesi*'ndeki ders programından anlamaktayız.

1289 (1872) *Senesi Devlet Salnamesi*'nde yer alan bilgilerden Dârulfünûn müdürlüğüne, Kazım Efendi'nin yerine, yine müderrisinden Hilmi Efendi'nin getirildiği ve o yalın ders programının da önceki programlara göre çok değişmiş ve ders sayısının azalmış olduğu anlaşılmaktadır. Talebe mevcudu ise yüz kişiden ibarettir. Ders programında, matematik hocası Miralay Hafız Bey, coğrafya hocası Kolağası Arif Efendi, tarih hocası Ahmet Hilmi Efendi, Farsça hocası Abdurrahman Efendi, Arapça hocası Hamid Efendi, kompozisyon (inşa) hocası Sadık Bey, rik'a hocaları Naşid Bey ve Tayyar Efendi bulunmaktadır ⁸⁴.

Bilinen son Dârulfünûn ders programı 1290(1873) *Senesi Devlet Salnamesi*'nde görülmektedir. Bu programda, matematik dersi hocası Hafız Paşa, inşa hocası Sadık Bey, coğrafya hocası Arif Efendi, Arapça hocası Hamid Efendi, tarih hocası Ahmed Hilmi Efendi ve rik'a hocası Tayyar Efendi'dir ⁸⁵. Bu salnamede Dârulfünûn müdürü yine Hilmi Efendi olup talebe sayısı ise yetmişüç kişiye inmiştir. Bu tarihten sonra Devlet salnamelerinde Dârulfünûn ders programları yer almamaktadır.

1870-73 yılları arasında, kesintisiz eğitim verdiği anlaşılan bu ikinci Dârulfünûn'dan veya şubelerinden talebe mezun olup olmadığı bilinmemektedir. Ayrıca bu müessesenin faaliyetlerinin ne şekilde bittiği henüz

⁸² "Education in Turkey", *The Levant Herald*, 16 Decembre 1871, cilt 2, s. 866, st. 3-4.

⁸³ *Hakayıku'l-Vekayi*, nr. 484, 1 Zilhicce 1288 (10 Şubat 1872). s. 2, st. 1-2.

⁸⁴ *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, sene 1289, s. 220.

⁸⁵ *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, sene 1290, s. 197.

tam olarak açıklığa kavuşmamıştır. 1293 (1876) senesinden sonra salnamelerde, Galatasaray Mekteb-i Sultani'nin ders programı arasında Dârulfünûn ders programına da yer verildiği görülmektedir. Halen üzerinde çalıştığımız ve üçüncü teşebbüs olarak telakki edebileceğimiz, Galatasaray Sultani'sinde teşkil edilen bu Dârulfünûn'dan, kısaca bahsetmek istiyoruz.

1872 tarihinde Galatasaray Sultani'si Gülhane'de bir binaya taşınınca, Ahmed Cevdet Paşa bu okulda okutulan hukuk dersine *Mecelle*'nin de ilâve edilmesini istemiştir. Akabinde Maarif Nazırı Safvet Paşa'nın destek ve himayesinde bu mektepte üç şube halinde Hukuk, Edebiyat ve Turuk ve Meabir Yüksek mekteplerinin açılması kararlaştırılmıştır⁸⁶. 1874-75 ders yılında ilk olarak Hukuk mektebinde öğretime başlanmış diğer bölümler ise daha sonra açılmıştır. Ocak 1876'da bu Hukuk ve Turuk ve Meabir "yüksek mekteplerine" dair bir nizamname ve ders programı hazırlanmış ve *Düstür*'de yayınlanmıştır⁸⁷. Nizamnamede bu bölümlere "yüksek mektepler" deniliyor ise de 1293 (1876)'dan sonraki *Devlet Salmamelerinde* bu mektepler dârulfünûn olarak zikredilmektedir. Maalesef bu teşebbüs de uzun ömürlü olmamış ve birkaç yıl sonra kapanmıştır.

Bir sonraki Dârulfünûn kurma teşebbüsü, Sultan ikinci Abdulhamid'in yirmibeşinci cülus yıldönümü vesilesiyle 1900 yılında yine İstanbul'da gerçekleşmiştir.

Tanzimat döneminde medreseden farklı yeni bir ilim müessesesi olarak halk eğitimi planlaması dahilinde ele alınan İstanbul'da Dârulfünûn kurulmasının safhalarını özetleyecek olursak, Dârulfünûn'un ilk kurulma teşebbüsünde hedefinin ne olduğunun tam olarak anlaşılmadığını görüyoruz. Burada, Tanzimat öncesi dönemde, meslekî yüksek eğitim veren müesseselerden "mütefennin zabıt" yetiştirme hedefinden farklı olarak, daha çok yeni tip bürokrat "münevver memur" yetiştirme gayesinin ön planda tutulmuş olduğu görülmektedir. Daha sonra ise Dârulfünûn, her türlü bilimin okutulabileceği bir yer olarak görülmüştür. Bu ilk teşebbüste, kuruluş ve işleyişine dair bir nizamnamesi bulunmayan Dârulfünûn, halka açık konferanslar vermek suretiyle faaliyette bulunmuştur.

⁸⁶ M. Ali Aynî, *a.g.e.*, s. 29-31; O. Nuri Ergin, *a.g.e.*, c. 4, s. 563, 697; Faik Reşit Unat, *Türkiye'de Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ankara 1964, s. 110; Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, Montreal 1964, p. 182.

⁸⁷ 25 Ocak 1876 tarihli nizamname, *Düstür*, Birinci tertip, c. 3, Dersaadet 1293, s. 438-448.

Alt yapısı olamayan ve ülkede ilk defa kurulması düşünülen bu eğitim ve bilim müessesesi için gerekli hazırlıklar planlı ve sistemli bir şekilde yürütülemediği. Kurulmasının ilk düşünüldüğü günlerde (1846) Dârulfünûn'un Bâb-i âli ketebesinden bir grupla vakit geçirmeden mevcut binalarda işe başlanması istenmiştir. Daha sonra inşaatı ondokuz yıl süren (1846-1865) üç katlı 125 odalı, kütüphanesi, müze ve laboratuvarı olan büyük bir binada kurulması yoluna gidilmiştir. Külliyyetli miktarda paralar harcanarak yapılan ve Vakanüvis Ahmed Lütfi Efendi'nin "cesim bina" olarak vasıflandırdığı binanın, ancak bir köşesinde halka açık dersler (1863) verilebilmiştir. Osmanlı bürokrasisi kurduğu bu büyük binaya daha inşaatı tamamlanmadan el koymuş ve bina tamamlandığında, Dârulfünûn tek faaliyeti olan halka açık konferanslarına, başka yerlerde devam etmek mecburiyetinde kalmıştır.

Yirmidört yıla yakın bir zaman devam eden bu birinci teşebbüste, yüksek eğitim için gerekli hazırlıkların tamamlanması hususunda yapılan çalışmaların gereği gibi yürütülmediği anlaşılmaktadır. Bunun en bariz örneği, Dârulfünûn'a gerekli ders kitaplarını, telif veya tercüme yolu ile hazırlamakla görevlendirilen Encümen-i Daniş'in (1851'de kuruluşundan 1860'a kadar) kendisinden bekleneni başaramaması olmuştur. Dârulfünûn'un ihtiyacı olan ders kitaplarının tercümesi işiyle, birinci teşebbüste kurulan Encümen-i Daniş örneğinde olduğu gibi, ikinci teşebbüste Tercüme Cemiyeti görevlendirilmiştir.

Dârulfünûn için yapılan ilk "büyük" bina tamamlandığında bu bina başka nezaretlere tahsis olunduğundan, daha "küçük" ikinci binanın inşaatına başlanmıştır. Yeni bina eskisine nazaran daha hızlı bir şekilde bitirilmiştir (1865—1869). İnşaat müddetince halka açık derslerin başka yerlerde sürdürülmesi, Osmanlı Devleti'nin Dârulfünûn kurma hususundaki azmininin ve kararlılığının devam ettiğini göstermektedir. Fakat, bu yeni müessesenin tam bir tarife ve net bir tavsifi yapılmadan, devletin büyük binalar inşa etmeye ve bu iş için külliyyetli miktarda para harcamaya yönelmiş olduğu da görülmektedir.

1870'deki ikinci Dârulfünûn kurma teşebbüsünde, her ne kadar Fransa'dan bir nizamname aktarma yoluna gidilmiş ise de, bu nizamnamenin esasları tam olarak uygulanamamıştır. Öncelikle Devlet bu yeni müesseseyi sağlam malî kaynaklara kavuşturamamıştır.

Nizamname esaslarından farklı olarak, eldeki imkânlar nispetinde yeni ders programları hazırlama yoluna giden Dârulfünûn idaresi, kayıtlı tale-

beleri ve derse dinleyici olarak katılanlarla yürüttüğü dersler ve Ramazan aylarında halka açık verilen konferanslar şeklinde eğitim faaliyetlerini sürdürmüştür.

Yeterli orta öğretim görmüş talebenin bulunmamasından başka, kâfi derecede eğitim kadrosuna da sahip olmayan devlet, bu eksikliğini diğer değişik eğitim müesseselerinde bulunan yerli müslüman ve gayri müslüm hocalarla karşılamaya çalışmıştır. Sultan İkinci Mahmud zamanında Mekteb-i Tıbbiye açılırken bu müessesenin başına Avrupa'dan bir uzman hoca getirilmiş olmasına rağmen, daha sonra kurulmuş olan bu yeni müesseseye Avrupa'dan her hangi bir yabancı hoca getirilmesinin düşünülmendiği görülmektedir. Nitekim Dârülfünûn'a fizik deneyleri için Avrupa'dan laboratuvar malzemeleri alınırken bu malzemeleri kullanacak bir uzman getirilmediği görülür.

Bu ikinci teşebbüse, Dârülfünûn'da bir laboratuvar ve bir kütüphane kurulması da planlanmıştır. Kurulacak olan laboratuvar için Avrupa'dan fizik ve kimya deney âlet ve edevatının satın alınması, teşebbüsün hakikaten ilmî bir yaklaşımla ele alındığının delilidir. Modern bilimin deneye dayalı olduğunun farkına varılmış olmasına rağmen, Kütüphane için, araştırma neticelerinin bulunduğu periyodiklerin satın alınmasından vazgeçilmesi, ders kitaplarıyla yetinilmesi ve ayrıca Batı'nın temel bilim kaynaklarının değil, daha ziyade satın alınan ders kitaplarının tercüme edilmesi, Dârülfünûn'un ilmî hüviyetini ortaya koymaktadır.

Dârülfünûn'un dört yıllık bir eğitim faaliyetinin olduğunu tespit etmize rağmen bu süre içerisinde bu müessesenin mezun verip vermediğini henüz bilmiyoruz.

Genellikle, 1870'te Ramazan konferanslarında Cemaleddin Afganî'nin sanat üzerine yapmış olduğu konuşmanın sebebiyet verdiği hadiselerden, sonra Dârülfünûn'un kapatıldığı yolundaki görüşlerin aksine, biz bu müessesenin 1870-1873 yılları arasında eğitim faaliyetlerini sürdürdüğünü tespit etmiş bulunmaktayız. Ancak yine de 1873 yılından sonra niçin ve ne şekilde kapandığı net ve açık olarak bilinmemektedir. Kapanmasındaki amillerin başında, malî imkânsızlıklar ve yeterli talebe ve hocanın bulunmaması gibi meseleler olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca Dârülfünûn'da okutulmakta olan derslerin aynı şekilde meslek adamı yetiştiren Darulmuallimîn, Darulmuallimat, Mektebi Mülkiye ve İdadiler gibi orta dereceli mekteplerde de okutulmasının ve bu mekteplerin, talebeler ve ebeveyn tarafından daha fazla tercih edilmesinin bunda etkili olduğu söylenebilir.

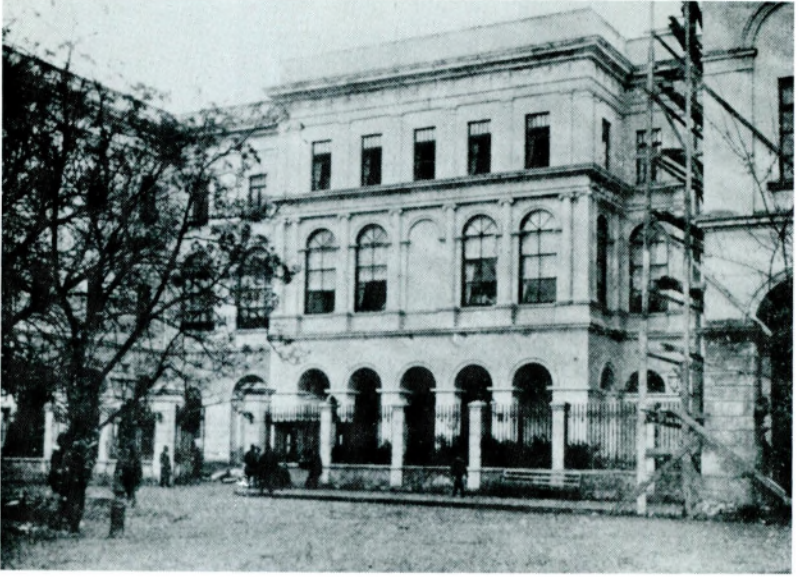
DÂRULFÜNÜN KRONOLOJİSİ

- Ocak 1845 Sultan Abdulmecid'in Meclis-i Vâlâ'yı ziyareti
13 Mart 1845 Meclis-i Muvakkat'ın kurulması
19 Şubat 1846 Geçici Meclis'in layihalarına dayanarak Meclis-i Vala'nın, ilk defa Dârulfünûn'un kurulmasından bahseden mazbatası
Nisan 1846 Sultan Abdulmecid'in Rumeli seyahatine çıktığı sırada Dârulfünûn'un ve Daimî Maarif Meclisi'nin kurulmasını emretmesi
21 Temmuz 1846 Daimî Maarif Meclisi'nin kurulması
Eylül 1846 Daimî Meclis'in biraz daha tekâmül etmiş bir Dârulfünûn kurulması fikrinin yer aldığı layihası
Kasım 1846 Dârulfünûn binasının inşaatı için Mimar Fosatti ile mukavele yapılması ve inşaatın başlaması
9 Ocak 1847 Mekâtib-i Umumiye Nezareti'nin kurulması
17 Eylül 1850 Dârulfünûn binası inşaatına Mimar Ahmed Efendi'nin getirilmesi
15 Temmuz 1851 Encümen-i Dâniş'in Kurulması
29 Nisan 1857 Maarif-i Umumiye Nezareti'nin kurulması
Nisan 1861 Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin kurulması
Ağustos 1861 Binanın 2. ve 3. katlarının tamamlanması
13 Ocak 1863 Dârulfünûn'da Derviş Paşa'nın dersiyile halka açık konferansların başlaması
24 Ocak 1863 Sadrazam Fuad Paşa'nın Dârulfünûn'a derse gelmesi ve konuşması
16 Şubat 1863 Salih Efendi'nin Tabii İlimler Dersinin başlaması
17 Şubat 1863 Ahmed Vefik Efendi'nin Tarih Dersinin başlaması
25 Nisan 1864 Sadrazam Kâmil Paşa'nın Salih Efendi'nin Dersini dinlemeye gelmesi
Mart 1865 Dârulfünûn binasının inşaatının tamamlanması ve Maliye Nezaretine tahsisi
26 Mart 1865 Dârulfünûn için yeni bir binanın inşasına başlanılması
19 Nisan 1865 Dârulfünûn derslerine Çemberlitaş'taki Nuri Paşa konağında yeniden başlanması
8 Eylül 1865 Hoca Paşa yangını ve bu yangında Dârulfünûn'un yanması
Mart 1869 İkinci Dârulfünûn binasının inşaatının tamamlanması
Nisan 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin yürürlüğe girmesi

- 8 Nisan 1869 Tahsin Efendi'nin Dârulfünûn müdürlüğüne tayini
30 Ağustos 1869 Safvet tarafından hazırlanan ilk Dârulfünûn ders programı
9 Ekim 1869 Dârulfünûn'a giriş imtihanının açılması
2 Aralık 1869 Dârulfünûn'da Ramazan ayında Tahsin Efendi tarafından tertip edilen halka açık konferansların yapılması
2 Şubat 1870 Dârulfünûn hocalarının tayini
20 Şubat 1870 Dârulfünûn derslerinin başlaması
5 Ağustos 1870 Birinci sene sonu imtihanlarının yapılması
Aralık 1870 Dârulfünûn'da Ramazan ayı konferanslarının açılması ve Afganî'nin konuşması
10 Aralık 1870 Tahsin Efendi'nin Müdüriyetten azli ve yerine Kâzım Efendi'nin tayini
22 Ocak 1871 İkinci ders yılının başlaması
21 Nisan 1871 Dârulfünûn'da halka açık konferansların başlaması
1872 Bilinen en son Dârulfünûn ders programı

Res. 1 – Birinci Darulfünûn Binasının Denizden Umumi Görünüğu

Res. 2 – Birinci Darülfünûn Binasının Diğer Cephesi

Res. 3 – Birinci Darülfünûn Binasının Denize Bakan Cephesi

Res 4 – İkinci Darülfünûn Binasının Umumi Görünüşü

مجلسه حکمای جوریش اوردو سایه مکاروانه جناب جلالیه تیب قضا نامرستک استحضار حضرت تیب و نظمی تعد و صورتی بیس بودی
 شکی ارض اولدی مجلس موقده صحره در کرا افغانه معاتب لادم ناک ابرای ایجابات خلدی کلید اقره موقده و مربوط و بوضی اولدی کلید
 استحضار موقوف اولدینده بلطف افعال المردود و در ذره امکانه مسامحه اولدی افضالی اجرا ارضی اوردو لفظ بوماده نامر کرد قالده و صحنه مشه
 کوسر ملک اوردو مقدره مکذنه مبارزه ارضی خصمی مشغول و شرف و صحره بوردیله امر و زمانه کرات خوانه جناب ظلای افضالی نفس ارضیه
 اعلیله اولدی مجلس و اولدو عمویده و مجلس خاص و کلدی قماره اولدی مبارکات و صلوات و شریک معارف عمویده مجلس بیکدیله در سارده و نظیم
 و تیب تیب استحضار قلناه مکان معارف اوردی لادم کلید بیک شیو در بقاری سالنک بعضی مستأهلله اولدو شرفی بصدقی قهریم
 و تیب لفظ اولدی مطلقا هابزه مرادیه کتب مبارک خطی مسالیم جناب خلد قیامه لری اولدینه اکره اشوبتکده صحرای حضرت معصومه
 معصومه اقره تیب جناب مراد اولدین حاله معاری والیدیک تمبه و اعصمه و صحره ابره جلالی و دکالری بول که ولدی مال ابره کلان اصل مستلزمه و تیب
 بیسین زبیده و زمانه المرفعه حصاره جملدی و بوضه ابره عکات سه و درمت علی جناب شرفی خالی اولدین جناب معارف شکره ناک شکره
 استحضار جلدی و شرفی خصوصه ادره کراستان حضرت شهبازی ساتریمای صدور اولدی و دانما بولدی بولدی تیب معارف صبره بی تمکات اولدی
 و تیب اهل و نظریه جلالیه ادره جملدی و دکالری اولدی نظراً ملاحظه تیب عمیه اصابت و کرات و تیب موجوده حضرت معصومه لفظ و درمت اولدین
 سارین اولدی جمعی و جمیع ابره شرفی و اجدول حضرت شهبازیه بولدی تیب ناکر لفظ و بکر صورتله قارولدی استحضار برمتی و
 ناطق و ملاحظه و اشوبتکده ادره ادره کیمه نظایم عمویده کبیلدی شریکماله از صنفه حاصل اولدی اوردو و در مکذنه نظیم و در بوند
 اصل ملاحظه حرمت ملاحظه تیب اولدینه اوردو تیب و معلومان بیکله تیب بیک صوفی اولدینه ادره ادره مجلس شکره لفظی و نلد
 باب اهل کبسته و سارده و در مرتبه اولدو و در باب عکالیه و یا خورساز سب کلوه و اولدینه ادره ادره مجلس شکره لفظی و نلد
 و تیب اولدی مجلس صرف و نفع و نفع معاتب صبره و معاتب و در نفع ما ناک و من مکذنه اصغر و صحنه نظایم افضالی ارضیه خصوصه خاطر
 کله ارضیه عمویده الهیه تیب ادره ادره کیمه نظایم عمویده کبیلدی شریکماله از صنفه حاصل اولدی اوردو و در مکذنه نظیم و در بوند
 در دست اولدی مسامحه تیب استحضار کرک و سوماتنه نفع ارضیه شریفه اولدو شرفی شرفی حاصل اولدینه ادره ادره مجلس شکره لفظی و نلد
 احکامی تصدیق اولدینده معارف شکره ناک استحضار ارضیه و سومات و نظیم شرفه و یا خورساز کرک شرفه برلی ضماینده تقریر و تیب ارضیه
 حاله افرساب اولدینه تیب و استحضار لادم کلید که کلید تیب تیب شرفی لری افضالی بوند ادره کایر مسامحت ادره ادره استحضار شرفه
 اولدو صبره و سوماتنه حاصل اولدو ادره ادره بلوغ معلوم معاتب اهرابه معارفات شرفی تصویر تیب نظایم افضالی ارضیه خصوصه خاطر
 استحضار صبره ناک اعتباری برکالی اولدو زیاد سولن نظراً حاصله و اقری مایه و نفعه فضلای ادره کلید و بولک تحصیلده خلفه اولدی
 حاصلتک تیب فایزه عامر تیب حجب اولدینه ادره ادره بلوغ معلوم معاتب اهرابه معارفات شرفی تصویر تیب نظایم افضالی ارضیه خصوصه خاطر
 بوندینده مقدار بلوغ تحصیلده صحنه کیمه و بیلجک فایزه تیب ادره ادره بلوغ معلوم معاتب اهرابه معارفات شرفی تصویر تیب نظایم افضالی ارضیه خصوصه خاطر
 افر و بیلجک شرفی خصوصه تیب کلید قماره و بی باکره فوج اولدین اولدی و ادره الاسامه جناب شرفی تصویر شرفه و در صحنه کلید حاصلت
 ااکوره مشرفات لادم ناک مبارکه شرفه و بی باکره فوج اولدین اولدی و ادره الاسامه جناب شرفی تصویر شرفه و در صحنه کلید حاصلت
 و صفات مبارکه شرفه و بیلجک فایزه تیب ادره ادره بلوغ معلوم معاتب اهرابه معارفات شرفی تصویر تیب نظایم افضالی ارضیه خصوصه خاطر
 ادره ادره زمانه حضرت مبدل اولدو

عظمتو انطم حذرتي
 نهدی ورتقصده چو بیداره اراه سینه حفته بالارهن نظردیلسیم داندنوی قییم خفته رکنه در زبیر ساندنور سربرج سیمه شندی کزنده کرم هفتدر ایکی دلمه کنته سیدیز دسی
 وینک و صوفی اها لیدیه دتد زبیر قرضه صومج و شیخ ابرکن بوزنه طلبه و جهاد اشقا ده املکی اولوب بیله هوشنه سیمون بر سرقا در نعلیم و دستاره ای کسب نیر ایلدی عجمیا
 نکر اولدجه مودرنی بولیندیم بیتم شیخ ش اربان شوبراد قهره کلله سه و اندامی سزانه نقدیه و قسبه ایلدیمی شکیو دیوانه کما سین تیشی عظمتلو همگرتیمه اذنی حذرتی ترضیه نایغ
 و دیوانه ضلجه شیخ سالور صالح اذنی حذرتی عقیقده علم مرالید تزییی نضضه غیثه کورسنگی بولمه ایلمله ش اراهمات دهی اولدوریم تزییریک بیزیمه ساعقا اولدی کون باسای
 ش اربان و کون افق ش اراهمات بوردن و نوقه کلله غیثه و قیادانیزان طرزینی کلا با سده و نونوب اید قبول اولدجه مودرنی ایدونک اناک سوزان کویسی و اوزنن لطفیک
 سوزدنقله مسالا فاقنه صفت لایزه چولیدایمور حصه و تقسیم قلمذیرج ایتابن قهریزیم اوزلانه حفته سینه کما صایق سنغ و صوره چو بوزارجه اناکورد و کنا ادرجه
 یا نیمه شتی تا وری قییم انطم اهل کلام

بسم الله الرحمن الرحیم
 الحمد لله رب العالمین
 والصلوة والسلام علی سیدنا محمد
 وعلی آله وصحبه وسلم
 انما ارسلناک
 رحمة لعلی
 العالمین

تاریخچه اولیاء اربعه...
اولیاء اربعه...
اولیاء اربعه...

تاریخچه اولیاء اربعه...
اولیاء اربعه...
اولیاء اربعه...

تاریخچه اولیاء اربعه...
اولیاء اربعه...
اولیاء اربعه...

تاریخچه اولیاء اربعه...
اولیاء اربعه...
اولیاء اربعه...

تاریخچه اولیاء اربعه...
اولیاء اربعه...
اولیاء اربعه...

تاریخچه اولیاء اربعه...
اولیاء اربعه...
اولیاء اربعه...

تاریخچه اولیاء اربعه...
اولیاء اربعه...
اولیاء اربعه...

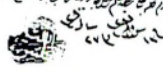
تاریخچه اولیاء اربعه...
اولیاء اربعه...
اولیاء اربعه...

تاریخچه اولیاء اربعه...
اولیاء اربعه...
اولیاء اربعه...

تاریخچه اولیاء اربعه...
اولیاء اربعه...
اولیاء اربعه...

تاریخچه اولیاء اربعه...
اولیاء اربعه...
اولیاء اربعه...

تاریخچه اولیاء اربعه...
اولیاء اربعه...
اولیاء اربعه...

TÜRK - ERMENİ İLİŞKİLERİ VE MUSEVİ SOYKIRIMI

Dr. SALÂHİ R. SONYEL

Önsöz

Kimi Ermeni 'bilim adamları', I. Dünya Savaşı günlerinde Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenileri etkileyen ve 'XX. yüzyılın ilk soykırımı' olduğunu iddia ettikleri olaylarla, II. Dünya Savaşı günlerinde, Avrupa'daki Musevilerin uğradığı felâket arasında ilişki olduğunu öne sürerek, özellikle Musevi kamuoyunu buna inandırmak için dirençle ve sistemli olarak davranışlarda bulunuyorlar. Sebatsızlıkla gayret göstererek; sempatanlarının ve kimi Musevilerin duygularını ustalıkla kamçılayarak; abartılmış, yan güdücü ve dahası, sahte 'belgeler' kullanarak; Musevi soykırımının gerçek kurbanlarından kimilerini ve Musevi genç kuşaklarından birkaç yazarı Ermeni görüşlerinden yana çekmeyi başarmış bulunuyorlar - örneğin, Yehuda Bauer¹, Leo Kuper² ve öteki birkaç yazar gibi.

İki olay arasında gerçekten benzerlik var mıdır? Bu soruyu yanıtlamadan önce leh vealeyhteki iddiaları incelemek gereklidir.

Hitler ve Ermeniler

Ermenilerin asılsız iddialarına göre, Adolf Hitler, 22 Ağustos 1939'da yaptığı bir konuşmada şöyle demiş:

'Polonya dilini konuşan soya mensup erkek, kadın ve çocukları merhametsizce ve acımadan imha etmeleri için Ölüm Birlikleri'ne buyruk ver-

¹ Yehuda Bauer: 'Is the Holocaust explicable?' (Musevi soykırımı izah edilebilir mi?), *Remembering for the future - the impact of the Holocaust on the contemporary world* (Gelecek için hatırlama - Musevi soykırımının bugünkü dünya üzerindeki etkisi), Oxford, Temmuz 1988, s.1970; Bauer: *A history of the Holocaust* (Musevi soykırımının tarihi), Londra 1982, s.57-8; Bauer: 'Essay on the place of the Holocaust in history' (Musevi soykırımının tarihteki yeri), *Holocaust and Genocide Studies* (Musevi soykırımı ve Cenosit araştırmaları), cilt II, no.2, 1987, s.213, 215 ve 217.

² Leo Kuper: *The prevention of genocide* (Soykırımını önleme), Londra 1985, s.149; Kuper: *Genocide and its political use in the twentieth century* (Soykırımı ve XX. yüzyılda siyasi açıdan kullanılışı), Londra 1981, s.105; ayr. bkz. Lucy S. Dawidowics: *The Holocaust and the historian* (Musevi soykırımı ve tarihçi), Cambridge (Mass.), 1986, s.13.

dim. Gerekşindiğimiz önemli toprakları ancak bu biçimde elde edebiliriz. Esasen, imha edilen Ermenileri bugün kim anımsar (hatırlar).²

Amerika'lı araştırmacı Heath W. Lowry, Hitler'in yapmış olduğu konuşmada Ermenilere değindiği yolundaki iddiaların efsane olduğunu yetenekli biçimde kanıtlamış bulunuyor.³ Gerçekte Hitler, söz konusu tarihte Obersalzberg'de iki konuşma yapmıştı. Bu konuşmalarında, silâhli güçlerin üç bölümünün yüksek komutanlarına ve başkomutan (*oberbefehlshaber*) rütbesini taşıyan komutan generallere hitap ediyordu. Konuşmalarının metinleri, Silâhli Güçler Yüksek Komutası şefi (*oberkommando der Wehrmacht*)'in dosyalarında bulunmuş ve Nuremberg yargıtayında kanıt olarak kullanılmıştı.⁴ Yargıtaya kanıt olarak sunulan Obersalzberg söylevlerinin hiçbirinde Ermenilere değinilmemektedir. Basına sızdırılan ve yayımlanan, ama sahte olan üçüncü bir 'belge', Obersalzberg'de yapılan toplantının tutanaklarının orijinali bulunduktan sonra, yargıtaya kanıt olarak sunulmamıştı. Hitler'in Ermenilere ilişkin olarak yapmış olduğu söylenen atıf, *Times* gazetesinin 24 Kasım 1945 tarihli Cumartesi sayısında yayımlanan işte bu 'belge'den kaynaklanmaktadır.

Lowry'ye bakılacak olursa, bu sahte 'belge' geniş yankılar yaratmış; dünya kamusu, *Times* gazetesi muhabirinin, Hitler'e atfedilen söz konusu alıntıyı Nuremberg yargıtayı tutanaklarından sağladığı yolunda, yaklaşık olarak elli yıldan beri aldatılmış ve halâ aldatılmaktadır. Bu sahte 'belge'den yararlanan Ermeni sözcüleri, Hitler'in Musevileri plânlı biçimde ortadan kaldırmak, I. Dünya Savaşı günlerinde Osmanlıların Ermenileri sözde 'soykırma' tabii tutmalarına dünyanın herhangi bir tepki göstermemesinden esinlendiğini iddia edip durmaktadırlar; oysaki bu iddia büsbütün asılsızdır.⁵

Buna karşın, Ermeniler, propagandalarını sürdürüyor ve Hitler'in kendilerine ilişkin olarak yapmış olduğunu iddia ettikleri sözde konuşmayı geniş ölçüde kullanarak, geçmişteki Türk-Ermeni olaylarıyla II. Dünya Savaşı günlerinde Musevilerin uğramış oldukları kötülükler arasında bir ilişki olduğunu kanıtlamaya çalışıyorlar. Hitler'in, Ermenilerin alını yazısına

³ Heath W. Lowry: 'The U.S. Congress and Adolf Hitler on the Armenians' (Amerike Kongresi ve Adolf Hitler'in Ermeniler hakkında söyledikleri), *Political Communication and Persuasion*, cilt 3, No. 2, 1985, s. 111-140.

⁴ Nuremberg Yargıtayı tutanakları, TMWC, cilt II, New York, AMS Basımevi, 1961, s.285-6.

⁵ Lowry, s.119-20.

dünyanın ilgisiz kaldığını vurgulayarak bundan esinlenmiş olduğu yolundaki Ermeni iddiaları herhalde Musevileri çok üzmektedir.⁶ Başta Amerika Kongresi üyelerinden Charles Pashayan Jr. adlı Ermeni olmak üzere, Kongre'nin seçilmiş üyelerinden 66'sı, 24 Eylül 1984'de yaptıkları konuşmalarda, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan sekiz yıl önce vuku bulunduğu iddia edilen 'Ermeni soykırımı'ndaki 'sorumluluğunu' kabullenmediği için Türkiye'yi kınamıştır. Bu konuşmalar sırasında, Hitler'in söz konusu iddialarına değinen iki senatör ve dört temsilci, Musevi kökenli idi.

Musevi Soykırımı'nı Amerika'da Anma Konseyi, Hitler'in söz konusu asılsız konuşmasından yararlanarak, Ermenilerin, XX. yüzyılın 'ilk soykırımının' kurbanları olarak, Musevi soykırımını anma programına katılmaya lâyık oldukları kararını almış; 24 Nisan 1984'de bu konuya değinen Amerika'lı temsilci Glenn Anderson şöyle demişti:

*'1980'de Kongrece geçirilen bir yasa ile kurulan, Musevi Soykırımı'nı Amerika'da Anma Konseyi, Ermeni soykırımının kendi müzelerine ve eğitim programlarına alınması kararını vermiştir.'*⁷

Son birkaç yıldan beri, Amerika'daki devlet eğitim encümenleri, Musevi soykırımını eğitim müfredat programlarına koymuşlardır. Bu programlarda, sözde Ermeni soykırımı, Musevi soykırımının halefi (öncüsü) olarak nitelendirilmekte, Hitler'in söz konusu asılsız söylevi, bu 'soykırımlarını' birbirine bağlayan bağ olarak gösterilmekte; bu konudaki davranışlar sürdürülmektedir.⁸ Oysaki, Hitler'in söz konusu asılsız söylevinde bile Musevi halkına doğrudan doğruya veya dolaylı olarak herhangi bir atıfta bulunulmamış; Polonya'lılara değinilmiştir. Buna karşın, Dünya Kiliseleri Konseyi dahi Ermeni propagandasına kapılarak, 1984 yılına dair raporunda şunları yazmıştır :

*'Hitler, kıyımlarına (pogrom) başladığı zaman, dünya uluslarının, onun davranışlarına tolerans göstermeyeceği ve yapılan kıtallere göz yummayıp bunları affetmeyeceği yolunda uyarılmıştı; ama bu uyarıya şu karşılığı vermişti : Ermenileri bugün kim hatırlar?'*⁹

⁶ Örneğin bkz. Terrence Des Pres: *The survivor. An anatomy of life in the death camps* (Hayatta kalan. Ölüm kamplarındaki yaşantının bir anatomisi), New York, 1976, s.52-3.

⁷ Amerika Kongresi'nin Tutanakları, H 2970, 24.4.1984.

⁸ Lowry, s. 124 vd.

⁹ World Council of Churches, Commission of the Churches on International Affairs (Dünya Kiliseleri Konseyi-Uluslararası Olaylar Kilise Komisyonu): *Armenia - the continuing tragedy* (Ermenistan - sürüp giden felâket), Cenevre, 1984, s.28.

Ancak, Batı'lı Hıristiyan kaynaklarından sağlanan kanıtlara göre, Hitler, Musevileri imha etme fikrini, Ermenilerin Osmanlılarca sözde imha edilmiş olmalarından değil, İngiliz tabiatçısı (natüralisti) Charles Darwin'in 1859'da yayımlanan 'Beşeriyetin Kökeni' (*The Origin of Species*) ve 1871'de yayımlanan 'İnsan Nesli' (*The Descent of Man*) adlı yapıtlarından almıştır. Darwin, bu yapıtlarında, yaşayan mahlûkatın en iyilerinin yaşamaya lâyık olduğunu öne sürerek, 'en lâyık olanlar hayatta kalır' (*the survival of the fittest*) sözcüklerini ortaya atmıştır.

Antropoloji (insan bilim) uzmanı Sheila Patterson bu konuda şöyle der:

'Gelişme (tekâmül - evolüsyon) nazariyesi, beyaz ırkın üstünlüğünü haklı gösteren daha önceki rasyonel (mantıkî) nazariyelerin yerini aldı. Beyaz ırk hayatta kalarak öteki ırklara oranla daha başarılı olduğuna göre, yalnız örgüt ve yetenek açısından değil, zihni ve ahlâkî açılarından da tüm öteki sahalarda onlardan daha üstün olmalıdır.'

Bu tutum, Avrupa uluslarını, XIX. yüzyılda kendi sömürgelerini daha geniş ölçüde yaymaya sevketti ve Hitler'i, 'üstün soy' nazariyesini geliştirerek, 'Musevileri ve yaşamaya lâyık görülmeyen öteki soyları' ortadan kaldırmaya üsteledi.¹⁰

Yukarıda sözü edilen Hitler alıntısına ek olarak, 'Andonyan belgeleri' de sahtedir.¹¹ Bu sözde 'belgeler', Osmanlı İçişleri Bakanı Talât Bey'ce 15 Eylül 1915'de gönderilen ve Ermeni halkının imha edilmesini buyuran sözde gizli yönergeleri içermektedir. Oysaki, Türk dostu olmayan David Marshall Lang bile, bu hayali buyruklara değinerek şöyle der:

*'Plânın özü gizlilikti. Birçok telgrafcılar, kod memurları ve yerel yönetim yetkilileri Ermeni olduğu için, yönergeleri ayrıntılarıyla kâğıt üzerine yazmamaya büyük dikkat gösterilmiştir.'*¹²

Ama Lang, yapıtının daha sonraki sayfalarında, Talât Bey'in '15 Kasım 1915'de (?) Halep valisine gönderdiği teyzasında, '(Ermeni) kadın, çocuk

¹⁰ *Awake* dergisi, cilt 63, No.3, 8.2.1982.

¹¹ Aram Andonian: *The memoirs of Naim Bey* (Naim Bey'in anıları), Londra, 1920, s.64; ayr. bkz. Şinasi Orel ve Süreyya Yuca: *Ermenilerce Talât Paşa'ya atfedilen telgrafların gerçek yüzü*, Ankara 1983; Türkkaya Ataöv: *The Andonian 'Documents' attributed to Talât Pasha are forgeries* (Talât Paşa'ya atfedilen Andonyan 'Bulgeleri' sahtedir), Ankara, Nisan 1984.

¹² David Marshall Lang: *The Armenians: a people in exile* (Ermeniler - sürgünde bir halk), Londra 1981, s.20.

ve sakatlarına acımadan, imha usulü ne denli feci olursa olsun, vicdan azabı duymadan, onların varlıklarına son vermediği için, valiyi azarladığını iddia ederek, daha önceki sözlerini nakzeder. Oysaki, Andonyan'ın sahtelediği bu sözde 'buyruklar', gerçekte yoktur.

1915 yılında çıkan Türk-Ermeni olayları

1915 yılında Ermenilere karşı gerçekten bir 'soykırımı' yapılmış mıdır? Bu soruyu yanıtlamadan önce 'soykırımı' sözcüğünü açıklamak gerekir. Bu sözcüğü ilk kullanan Raphael Lemkin'e göre, 'soykırımı', bir ulusu veya etnik bir grubu imha etmek anlamına gelir ve ulusal grupları imha etmek amacıyla, onların yaşantılarının öz temellerini yıkmayı amaç edinen çeşitli davranışların koordine edilmiş bir plânıdır.¹³ Dolayısıyla, 'soykırımı' suçunun başlıca unsuru, *imha etme niyetidir*.

'Soykırımı' sözcüğü, ilk kez, 18 Ekim 1945'de Nuremberg yargıtayının, sanıkları, 'kasti ve sistemli soykırımı suçuyla' suçladığı bir belgede kullanılmıştır.¹⁴ Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun, 11 Aralık 1946'da yaptığı ilk oturumda kabul ettiği Konvansiyonun 11. maddesi, 'ulusal, etnik, sosyal veya dinsel bir grubu büsbütün veya kısmen imha etmek niyetinin soykırımı olduğunu' saptamıştır.¹⁵

Bu denli bir suçun dört unsuru olmalıdır : 1. bu bir devlet suçudur ve egemen bir devletin talebinin yerine getirilmesine dayanır; 2. kurbanlar daima (ulusal, etnik, sosyal veya dinsel) bir gruptur; ama buna siyasal, ekonomik, sosyal ve kültürel grupların da girdiği anlaşılır; 3. grubun imhasına yol açar ve 4. grubu imha etmek için ortada bir maksat, önceden alınmış bir karar, bir niyet olmalıdır. Plânlı biçimde kasti olarak girilen imha davranışları 'soykırım' sayılır.

Bu açıklamaların ışığı altında, Osmanlı Ermenilerinin 'soykırımına' tabi tutulduklarını iddia etmek haksızlıktır. Osmanlı yönetiminin, Ermeni halkını 'bir tüm olarak veya kısmen imha etmek' maksadına sahip olduğunu gösterecek kanıt yoktur. Türklerle Ermeniler, Rum, Musevi ve öteki

¹³ Raphael Lemkin: *Axis rule in occupied Europe* (İşgal altındaki Avrupa'da Mihver yönetimi), Carnegie Endowment for International Peace (Carnegie Uluslararası Barış Kuruluşu), Washington 1944, s.79.

¹⁴ *Procès des grands criminels de guerre*, Tribunal militaire international de Nuremberg, t.1, 1947, s.46.

¹⁵ Karar No.260, A III, 9.12.1948.

etnik ve dini azınlıklarla, altı-yüz yılı aşkın bir süre, Anadolu'da, nisbeten ortak bir düzen içinde birlikte yaşadılar. Ortak gelenek ve adetlere dayanan bu uzun süreli düzenli ilişkiler sırasında, Osmanlı Ermenileri ve Padişahın öteki gayri-Müslim uyrukları, özellikle kentlerde yaşayanlar, gönenç içinde hayat sürdürdüler. Birçok Ermeniler, İmparatorluğun kimi yüksek katlarında ve hükümet saflarında görev yaptılar. Ermeniler, ayrıca, Osmanlı kültürüne o denli katkıda bulundular ki, yüzyıllar boyunca Padişahların özel güvenini sağlayarak *millet-i sadıka* niteliğini kazandılar. 1912 yılında, Balkan Savaşları sırasında, Osmanlı Dışişleri Bakanı, Gabriyel Noradungyan adlı bir Ermeni'ydi.¹⁶

Ermenilerle Türkler arasındaki ilk ciddi olaylar 1880'lerin birinci döneminde başlar. O tarihte, Osmanlı ülkelerini ele geçirmeye çalışan emperyalist devletlerce kışkırtılan Ermeniler, gizli (tedhiş) örgütleri kurmaya ve kendi halklarına karşı bile terör davranışlarında bulunmaya başlıyorlardı. Onların bu tedhiş ve şiddet hareketleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun birçok cephelerde bir ölüm-kalım savaşı verdiği I. Dünya Savaşı'nda doruk noktasına varıyordu. Bu Ermeni tedhişinin sonucu olarak Türklerle Ermeniler birbirlerine giriyor; Anadolu'da bir sivil savaş başlıyor;¹⁷ her iki yan mal ve canlarını yitiriyordu.

Ancak, Osmanlı katlarının, Ermenileri kasten ve önceden hazırladıkları bir plânla imha etmek maksadında olduklarını iddia etmek, tarihi gerçekleri tahrif etmektir. 1915'de vuku bulan şudur: mensuplarının çoğu yalnız devlete karşı açıkca isyan etmekle kalmayıp, aynı zamanda, ülkeyi işgal eden dış düşmanlarla işbirliği yapan ve Türk ordularının hatlarının gerilerinde sivil halka karşı bir tedhiş ve kırım kampanyası yürüten etnik bir gruba karşı kimi güvenlik önlemleri uygulanmıştır. Ermeni militanları, daha önce plânlarını hazırlamış oldukları bir stratejiye göre davranıyorlardı.

¹⁶ S. R. Sonyel: *The Ottoman Armenians - victims of Great Power diplomacy* (Osmanlı Ermenileri - Yüce Devletlerin diplomasisine kurban edilenler), Londra 1987, s.24 vd.; ayr. bkz. T. Çark: *Türk Devleti hizmetinde Ermeniler, 1453-1953*, İstanbul 1953; Mesrop K. Krikorian: *Armenians in the service of the Ottoman Empire, 1860-1908* (Osmanlı İmparatorluğu hizmetinde Ermeniler, 1860-1909), Londra 1977.

¹⁷ Ayr. bkz. Justin McCarthy: *Muslims and Minorities, the population of Ottoman Anatolia and the end of the Empire*, (Müslümanlar ve Azınlıklar, Osmanlı Anadolu'sunun nüfusu ve İmparatorluğun sonu), New York, 1983, s.118 vd.

1887'de Cenevre'de kurulan Ermeni Hınçak (Çan) örgütü, Türkiye'nin Doğu İlleri'ndeki Ermenileri kışkırtmayı amaç edinmiş; hazırladığı ilk programda Ermenilere şöyle seslenmişti:

*'Türkiye'deki Ermenilerin gelişmesini önleyen zincirlerin kırılması ve Ermenilerin, ne olursa olsun, bağımsızlıklarını yeniden sağlaması gerektiğine nihayet inanmış bulunuyoruz. Bu amacı sağlamada propaganda, tedhiş ve partizanların merhametsiz savaşı gibi her davranış makbuldur...'*¹⁸

Hınçakların uzun süreli amacı, Ermenilere ulusal duygular aşlamak ve onları çete savaşı için silâhlandırıp hazırlamaktı. Dünyanın her yanından geldiği iddia edilen Ermeni delegelerince hazırlandığı söylenen programlarında, Anadolu, çeşitli isyan bölgelerine ayrılıyor ve isyanın nasıl başlatılacağı konusunda açık ve ayrıntılı bilgi veriliyordu.¹⁹ Hınçaklar, tüm Osmanlı İmparatorluğu alevler içinde kalınca, Avrupa Devletleri'nin müdahale ederek küçük uluslara haklarını sağlayacaklarını ümit ediyor; o zaman Türkiye, Rusya ve İran Ermenilerini sosyalist bir devlet içinde birleştirmenin olanaklı olabileceğini sanıyorlardı.²⁰

Bunu, Ermeni yazarlarından Louise Nalbandian da doğrular. Bu yazara bakılacak olursa, Hınçak Partisi'nin programı, Ermeni halkının duygularını düşmanlara karşı kamçulamak ve onların misilleme davranışlarından yararlanmak için 'tedhiş ve kışkırtma' esasına dayanıyordu. Nalbandian şöyle der:

'(Hınçak) partisi, Osmanlı rejiminin saygınlığını aşağılamak ve İmparatorluğun tümüyle dağılmasını sağlamak amacıyla Osmanlı yönetimine karşı tedhiş davranışlarında bulunmayı amaç edinmişti. Hınçaklar, o sıralarda hükümet hesabına çalışan en tehlikeli Ermeni ve Türkleri, tüm ajan ve hafiyeleri ortadan kaldırmayı diliyordu. Parti, tüm bu tedhiş hareketlerini sürdürmede kendisine yardımcı olmak üzere, kesinlikle tedhiş davranışlarında bulunacak özel bir şube kurmayı tasarlıyordu. Ana ama-

¹⁸ Pierre Moser: *Arméniens où est la réalité?* Libraire-Edition Mallier, 1980, s.37.

¹⁹ Enver Ziya Karal: *Osmanlı Tarihi*, cilt VIII, Ankara, 1947-62, s.13.

²⁰ *Hintchak*, cilt I, No.1, kasım 1887, No.11-12, Ekim-Kasım 1888: programları ilk kez ayrıntılı olarak yayımlanmaktadır. Bu konuda en iyi kaynaklar, örgütün kurucusu Avedis Nazarbek'in yakın dostu Han Azad'ın şu anılandır: 'Hai Heghaghoghaganie Housheritz', *Hairenik Amsakir*, V, 1927, No.8, s.60-62, No.9, s.52-63; ayr. bkz. Nazarbek'in *Through the storm* (Fırtınanın arasından) başlığı altında, 1889'da Londra'da yayımlanan yapıtında öne sürdüğü görüşler.

cı yerine getirmek için gerekli genel isyanın en uygun vaktinin, Türkiye'nin bir savaşa girdiği zaman olduğu saptanmıştı'.²¹

Hınçaklar, Osmanlı İmparatorluğu'nda Türk ve Ermenilere karşı yapılan birçok kırımlardan sorumludurlar.²²

Öteyandan, 1890'da Tiflis'de kurulan ve Daşnaksutyun adıyla daha iyi bilinen Ermeni İhtilâl Federasyonu, programında, Osmanlı yönetimine karşı propaganda yaymak; ülkede sürekli bir ihtilâl havası yaratmak ve 'Türkiye'nin Ermenileri kötü biçimde yönettiğini' Avrupa Devletleri'nin dikkatine sunmak için harekete geçilmesini öneriyordu.²³ 1892 yılında yayımladığı bildiriye, 'Türkiye Ermenistanı'ndaki kardeşlerine' genel ihtilâl işaretinin verilebilmesi için, Ermenileri, umut, inanç ve kararlı hazırlıklı olmaya çağırıyor;²⁴ 'dayanılmazacak bir duruma' ancak silâhlı bir ihtilâl ve şiddetle engel olunabileceğini öne sürüyordu. Dolayısıyla, Daşnaksutyun, Osmanlı yönetimine karşı, hiç durmadan savaşmak, Osmanlı kuruluşlarını yıkarak yağma etmek, Osmanlı yetkililerini, 'hainleri, tefecileri ve tür istismarcıları' tedhişe tabi tutmak amacıyla çeteler kuruyordu.²⁵ Görülüyor ki, Kafkasya'da kurulan Daşnak Komitesi, bu amaçlarını sağlamada terorizmi ta başlangıçtan beri araç olarak kabul etmişti.²⁶ Örgütün üyeleri, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki birçok Türk ve Ermenileri katletmiştir.

Türkiye'de yaşayan ve Türklerle Ermenileri iyi bilen, İstanbul'daki Robert Koleji'nin ilk başkanı, rahip Dr. Cyrus Hamlin, Birleşik Amerika'nın Lexington kentinden gönderdiği ve *Boston Congregationalist* adlı gazetenin 23 Aralık 1893 tarihli sayısında yayımlanan mektubunda, bir Ermeni ihtilâl partisinin, Türk İmparatorluğu'nun kimi yerlerinde 'misyonerlerin çalışmalarına ve tüm Hıristiyan nüfusa büyük ölçüde kötülük ve ezi yaptığını'; bu örgütün gizli olduğunu; 'sahtekârlık ve ustalıkla' yöne-

²¹ Louise Nalbandian: *The Armenian Revolutionary Movement* (Ermeni İhtilâl Akımı), California Üniversitesi, Berkeley, Los Angeles, 1963, s.110—111.

²² Sonyel: *Ottoman Armenians*, s. 111 vd.

²³ *Daragir H. H. Dashnagzoutian*, 1892; Mikael Varandian: *Hai Heghaghoghagan Badmoutiun* (Ermeni İhtilâl Federasyonu'nun tarihi), cilt I, Paris, 1932, s.80 vd.; ayr. bkz. K. S. Papasian: *Patriotism Perverted* (Sapık Yurtseverlik), Boston, 1934.

²⁴ Papasian, s.14; Nalbandian s.168.

²⁵ William L. Langer: *Diplomacy of Imperialism* (Emperyalizmin Diplomasisi), cilt I, New York, 1956, s.155.

²⁶ Papasian s.14-5.

tildiğini kaydediyordu. Hamlin'in anlattığına göre, ihtilâlin çığırta savu-
nucularından biri olan 'oldukça zeki bir Ermeni'nin', Rusya'nın Küçük
Asya'ya girerek orasını ele geçirmesi için ortam hazırlamayı ümit ettikleri-
ni Hamlin'e söylüyor; şu görüşleri öne sürüyordu:

*'İmparatorluğun her yanında örgütlenmiş bulunan bu Hınçak çeteleri,
her fırsattan yararlanarak, Türk ve Kürtleri öldürecek, köylerini ateşe ve-
recek ve sonra dağlara kaçacaklar. Bunun üzerine gazaba gelecek olan
Müslümanlar ayaklanarak, savunmadan yoksun bulunan Ermenilerin
üzerine çullanacak; onları o denli barbarca boğazlayacak ki, Rusya , in-
sanlık ve Hıristiyan uygarlığı adına ülkeye girerek devralacak.'*

Hamlin, bu düzeni, o güne dek bilinen düzenlerin tümünden de
kötü, 'tüyler ürpertici ve şeytani' olarak yadsıyınca, Ermeni sakince şu ya-
nıtı veriyordu: 'Hiç kuşkusuz, size öyle görünüyor, ama biz Ermeniler
özgürlüğe kavuşmak kararındayız'. Hamlin, bu düzenin, tüm uygar halk-
ları 'Ermeni' adından tiksindireceğini boşuna vurguluyor; Ermeni şu kar-
şılığı veriyordu: 'Herşeyi göze alacak kadar ümitsiziz; dolayısıyla bu işi
yapacağız'. Hamlin, Ermeni ihtilâlcilerini 'kurnaz, terbiyeden yoksun ve
zalim' kişiler olarak nitelendiriyor; onların Rus uyuğu olduklarını ve
örgütlerinin 'Rus altını ve hünerine dayandığını' öne sürerek tüm misyo-
nerleri ve Protestan Ermenileri bu örgütü yadsımaya çağırıyordu.²⁷

Dr. Cyrus Hamlin'in bu görüşlerini ciddi ve yansız öteki birçok ya-
zarlar, yetkililer ve gezginler de doğrulamaktadır: örneğin, İngilizlerden,
1881'de Van'da konsolos yardımcısı bulunan Teğmen Emilius Clayton;
1893'de Erzurum'da konsolosluk yapan Windham Graves; 1896'da Doğu
Anadolu'da konsolos yardımcısı olarak görev yapan C. H. Williams; Mark
Sykes, v.s. Buna karşın, Ermeni militanları, Anadolu'daki Ermeni nüfusu-
nun, Osmanlı İmparatorluğu'nun sadık uyuğu olduğunu iddia eder ve
Ermenilerin, I. Dünya Savaşı günlerinde, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı
Rusya ve bağlaşıkları safında yer almak amacıyla faal biçimde ihtilâl
amaçları güttükleri yolundaki demeçlere karşı çıkarlar. Oysaki, 30 Ocak
1919'da Paris Barış Konferansı'nın huzuruna çıkan Ulusal Ermeni Dele-
gasyonu başkanı Bogos Nubar, Ermenilerin, Bağlaşıkların savaş gayretleri-
ne yapmış oldukları katkıları şöyle anlatıyordu:

²⁷ İngiliz Devlet Arşivi (*Public Record Office*), Turkey No.6 (1986), Command 8108,
No.214, s.38-9; *Boston Congregationalist*, 23.12.1893. Sir Edwin Pears da buna benzer sözler
işitmiştir: bkz. *Forty years in Constantinople* (İstanbul'da Kırk Yıl), New York, 1916.

'...Maalesef pek az sayılan kişinin bildiği gerçeği açıklamalıyım: savaşın başlangıcından beri, Ermeniler, her savaş kesiminde Bağlaşıklar safında çarpışmışlardır... Ermeniler, Türkiye'den yana geçmeyi öfkeyle reddettikleri günden bu yana fiili (de facto) olarak savaşan bir yan olmuşlardır.

Gönüllülerimiz, Fransız Yabancı Lejyonu (Legion Etrangère) mensubu olarak çarpışmış ve onur kazanmıştır. Doğu Lejyonu (Legion d'Orient)'nda 5.000'den çok Ermeni görev yapmış; Suriye ve Filistin'deki Fransız ordusunun yarısından çoğunu oluşturmuş ve General Allenby'nin kesin zaferine katkıda bulunmuştur.

Kafkasya'daki Rus ordularında görev yapan 150.000 Ermeni bir yana; Andranik, Nazarbekof ve ötekilerin komutasındaki 50.000 Ermeni gönüllüsü, Bağlaşıkların savı için dört yıl süre ile savaşmakla kalmamış, Rusya yıkıldıktan sonra, bırakışma imzalanıncaya dek, Kafkasya'da Türklerin ilerlemesini durduran tek mukavemet gücünü oluşturmuştu. Böylece, Almanlarla Türklerin, kendi askerlerini başka savaş bölgelerine göndermelerini engellemekle, Mesopotamya (Irak)'taki İngiliz askeri gücüne yardımcı olmuşlardır.

Ulusal Ermeni Delegasyonu, tüm bu noktalar dikkate alınarak , Ermeni ulusunun savaşan yanlardan biri olarak tanınmasını dilemiştir...²⁸

Hınçak Partisi'nin organı olan *Hintchak* gazetesinin 1914 yılı Kasım sayısında yayımlanan bir yazıdan aktarılan şu alıntı oldukça açıklayıcı niteliktedir:

'Çeyrek yüzyıldan beri Türkiye'deki Ermenilerin kurtuluşunu sağlamak için kanlı bir yol izleyen, birçok aksiliklere uğrayan ve haklarından yoksun bırakılan Ermeni ulusunu temsil eden Sosyal Demokrat Hınçak Komitesi, şimdi, Osmanlı istibdadını kan içinde boğmak amacıyla, ihtilâl ve ihtilâl borusunu çalarak ve gerçek siyasi olayların gücüyle harekete geçerek, Toros dağlarından ve Ermenistan hudutlarından savaş sahasına iniyor.

Ulusların varlığı tehlikede olan bu dev mücadelede, Hınçak Komitesi'yle tüm Ermeni ulusu, kendi tinsel ve edimsel (manevi ve maddi) güçlerini birleştirerek ve ihtilâl kılıcını sallayarak bu dünya savaşına girecektir.

²⁸ *The Times*, 30.1.1919.

Üçlü Bağlaşma'nın, özellikle Rusya'nın silâh yoldaşları olarak, Bağlaşıklarla işbirliği yapacak ve Ermenistan, Kilikya, Kafkasya ve Azerbeycan'da son zaferi sağlamak amacıyla, ellerindeki tüm siyasi ve ihtilâlcî araçlardan yararlanacak; tüm bu davranışlarında daima kendi yurtseverlik duygularıyla hareket edecek ve böylece, kendi kendilerine ve uygarlığa olan görevlerini yerine getireceklerdir...'

Ermenilerin yer değiştirmeleri

Osmanlı yönetimi, Ermeni ayaklanmalarına karşı kendi güvenliğini korumak amacıyla önlemler almak zorunda kalıyor; savaşçı birliklerdeki Ermeni erlerini savaşa katılmayan birliklere; askeri harekât bölgesindeki Ermenileri ise, ülkeyi istilâ etmekte olan düşman güçleriyle işbirliği yapamayacakları ve savaş hatları gerisinde savunmadan yoksun sivil halka kötülük edemeyecekleri bölgelere nakletmek kararını alıyordu. Bu denli önlemler tüm Ermenileri kapsamıyordu. Örneğin, orduda bağlılıkla görev yapan Ermenilerin aileleri, rahipler, doktorlar, eczacılar ve birçok hükümet yetkilileri bu karardan muaf tutuluyordu.

Alınan önlemler, savaşan askeri birliklerin gerisinde güvenliği korumak sorunuyla karşılaşan herhangi bir ülkenin alması gereken önlemlerdi ve bunlar, Ermenilere karşı, sırf bir etnik, dini veya ırki gruba mensup oldukları için uygulanmış değildir. Bilâkis, devlete karşı açıkça isyan eden, sivil halkı kırıma tabi tutan, ülkeyi istilâ eden düşmana katılan, onunla işbirliği yapan veya onun savına sempati gösteren Ermenilere karşı alınmıştı.

Osmanlı Bakanlar Kurulu, Ermenilerin nasıl yer değiştirecekleri konusunda ayrıntılı ve kesin yönergeler yayımlamıştır. Bu yönergeler ve Ermenilerin nasıl taşınacaklarını açıklayan yönetmelikler (nizamlar), Osmanlı belgeleri arasında korunmaktadır ve kimi Türk tarihçilerince yayımlanmışlardır. Bu belgelerin hiçbirinde 'kırım' veya 'soykırım'dan söz edilmemekte; bilâkis, onların hir birinde, Ermenilerin, gidecekleri yerlere güvenlik içinde götürülmeleri ve orada yeni barınaklar kurmalarına izin verilmesi için kesin buyruklar verildiği görülmektedir.²⁹

İçişleri Bakanı Talât Bey'in yer değiştirmeler konusunda yayımladığı ve 1920'lerde İngiliz İstihbaratı'nca İstanbul'da ele geçirilen yönergelerin

²⁹ Başbakanlık Arşivi, cilt 198, Bakanlar Kurulu Kararı No.1331/163, Mayıs 1915.

asıllarını da içeren bu gizli belgelerin kimileri, oldukça açıklayıcı niteliktedir, çünkü, yer değiştiren Ermenilerin yaşantı ve mallarının güvence altına alınması için çıkarılan kesin ve ayrıntılı yönetmelikleri içermektedir.³⁰ Osmanlı arşivlerinde, Osmanlı yönetiminin, bu önlemleri Ermenilere pek az ezgi verecek biçimde uygulamayı denediğini gösterecek birçok belgeler vardır. Bu yönergeleri yerine getirmede ihmalkârlık göstermekten sanık olarak yargılanan ve suçlu bulunan 10'u aşkın sivil ve askeri yetkili, ölüm cezasına çarptırılmış ve asılmıştır.

Savaş koşullarının yaratmış olduğu kısıtlamalara karşın, hükümet katları, yer değiştiren Ermenileri, onlardan öç almaya çalışanlara ve eşkiyalara karşı korumak için elden geleni yapmıştır. Ancak, Türk ordusunun, hem istilâcı güçle, hem de Ermeni asileriyle uğraşmak zorunda kaldığı bölgedeki koşullar oldukça sertti; sonra, savaştan yararlanan eşkiyalar, asker kaçakları ve yerel kötü kişiler, çevrede başıboş dolaşüyor; her yanda bulaşıcı hastalıklar beliriyordu. Öte yandan, dost ve yakınları Ermeni asilerce öldürülenlerin birçoğu, onlardan öç almak duygusuyla yanıyor.

Tüm bu gerçeklerin ışığı altında, 1915'de, Türklerle Ermeniler arasında çıkan olayları, 'Ermenileri imha etmek amacıyla önceden kasten hazırlanmış bir soykırım' olarak nitelendirmek objektif açıdan olanaksızdır. Bu olaylar, savaş koşulları içinde vukubulan hareket ve karşı hareket (aksiyon ve reaksiyon)'tir ve her iki yan epeyi kayıp vermiştir. Ermenilerden 300.000 ile 500.000 arası kişi, Türk ve öteki Müslümanlardan da bir milyona yaklaşık kişi yaşantısını yitirmiştir. Bunlar, üzüntü yaratan olaylardır; hem de, aralarında birçok benzerlikler bulunan ve dıştan kışkırtılmadıkları sürece, yüzyıllar boyunca barış ve uyum (ahenk) içinde yaşamış olan Türlerle Ermeniler arasında olduğu için çok üzüntü vericidir.

Söz konusu önlemler uygulanırken vukubulun, ama önlenemeyen, aşırılıklara karşı tepki göstermek olağandır, fakat gerçek durumun ve tarihi olayların ışığı altında, hiçbir kişi, bu olayları, ne denli üzüntü verici olursa olsun, saptanmış olan anlamda 'soykırım' olarak nitelendiremez. Dolayısıyla, Musevi soykırımıyla 1915 olayları arasında bir bağlantı olduğu iddiaları, olayların evveliyeti ve objektiflik açılarından kabul edilemez. Bunlar, birbirinden büsbütün değişik olaylardır. Museviler, sırf Musevi ol-

³⁰ İngiliz Devlet Arşivi, Dışişleri Bakanlığı belgeleri FO 371/9158/E 5523: Nevile Henderson'dan Lancelot Oliphant'a yazı, İstanbul, 22.5.1923, ilişikte kimi Osmanlı belgeleri; ayr. bkz. S. R. Sonyel: *Displacement of the Armenians - Documents* (Ermenilerin yer değiştirmeleri - belgeler), Ankara 1978.

dukları için Naziler tarafından imha edilmiştir. Nuremberg duruşmaları sırasında da resmi ilk kaynaklardan sağlanan kimi kanıtlara dayanılarak verilmiş olan uluslararası kararla saptanmış olduğu gibi, Musevileri imha etmek için önceden husele gelmiş bir niyet vardı.

Oysaki, 1915 olayları, Ermenilerin, daha önce de yaptıkları gibi, devlete karşı silâhlı olarak isyan etmeleri üzerine başlamış; Ermeni asileri, sivil halktan birçoğunu kırıma tabi tutmuş; ülkeyi istilâ eden düşmanlarla işbirliği yapmış; kendi devletlerine karşı savaş ilân etmiş ve düşmanlar hesabına casusluk ve sabotaj davranışlarında bulunmuş; bu hareketleriyle kendilerine karşı reaksiyona (tenkile) neden olmuşlardır. İngiliz Devlet Arşivi (*Public Record Office*)'nde bu oldukça önemli noktayı doğrulayıcı birçok belgeler vardır.³¹ Bunun sonucu olarak, Museviler gibi yalnız tek yan değil, Türk-Ermeni ilişkilerinde her iki yan da insanca ağır kayıp vermiştir.

İstanbul'un Bağlaşıklar'ca işgali günlerinde İngiliz İstihbaratı'nca ele geçirilen kimi Osmanlı belgelerini de koruyan İngiliz Devlet Arşivi'nde veya Osmanlı arşivlerinde, Osmanlı hükümetinin Ermenileri kasten imha etmek maksadında olduğunu gösteren herhangi bir belgeye raslanmamıştır; bilâkis, bunun tam aksini gösteren belgeler bulunmuştur. Sonra, Ermeni tezini savunan yapıtların yazarlarının hiçbirisi, konuya doğal olarak epeyi ısk serpecek bir durumda olan Osmanlı arşivlerinden yararlanmamıştır.

Ermeni - Nazi işbirliği

II. Dünya Savaşı günlerinde Türk yönetimi, Hitler'in zulmünden kaçan birçok Musevilere barınak verirken, Nazilerce işgal edilen ülkelerdeki Ermeni çevrelerini Musevi düşmanlığı sarıyordu. New York'taki Ermeni Enformasyon Servisi'nin *Daşnakların Nazilerle işbirliği* başlığı altında yayımladığı bir risaleye göre, o günlerde, Ermeniler arasındaki soyculuk sempatanlığı oldukça tehlikeli boyutlara erişiyordu. *Hairenik* adlı Ermeni günlük gazetesinin 19, 20 ve 21 Ağustos 1936 tarihli sayılarından aktarılan şu alıntı, önyargı ve taassubun dahi hudutlarını aşar :

'En aşırı ulusalcı ve soycu (ırkçı) olan Museviler, kendi soylarının varlığını sürdürmek amacıyla bir enternasyonalizm ve dünya yurttaşlığı havası yaratmak zorundadırlar... İngilizlerin, ülkeler işgal etmede savaş

³¹ İngiliz Devlet Arşivi, FO 371/1773/16941; ibid., belge no.1673; ibid., belge no.19793; FO 371/3410/129455; FO 371/6575/ E 5569; dosya No.2130 ve daha birçok belgeler.

*gemileri kullandıkları gibi, Museviler de, bir silâh olarak, enternasyonalizmi veya komünizmi kullanırlar...Bu zehirli unsurlar, kronik bir hastalık gibi derinlemesine kök salınca, onları ortadan kaldırmak bazan güç oluyor. Bir halk, onları ortadan kaldırmak gereğini duyunca,...bu yoldaki çabalar ihtilâlcilik olarak nitelendirilir. Bir ameliyat sırasında hasıl olan kanama doğal birşeydir... Bu koşullar içinde, diktatörlükler, görünürde bir kurtarıcı rolünü oynar*³²

1935 yılı Mayısı'nda, Bükreş'teki Ermeniler, o kentin Musevilerine; Selânik'teki Yunanlılar ise, aynı yılın Ağustos ayında, oradaki Musevilere saldırıyorlardı. II. Dünya Savaşı günlerinde, Hitler Almanya'sındaki Ermeni gönüllüleri, Nazi temerküz kamplarına gönderilecek olan Musevilerin ve yasa dışı ilân edilen öteki kişilerin tutuklanmalarına yardımcı oluyorlardı. Ermeniler, aynı zamanda, Faşist ve Musevi düşmanı bir yöntem izleyen aşağı (madun) soyların imhasını hedef güden Nazi ilkelerini destekleyen Almanca bir dergi yayımlıyorlardı³³.

Bunu, Ermeni dostu İngiliz yazarı Christopher J. Walker de doğrular. Ona bakılacak olursa, o günlerde Alman işgali altındaki ülkelerde yaşayan ve aralarında tanınmış kimi kişiler de bulunan Daşnak Partisi üyeleri, Alman sempaticizmi besliyorlardı. Bir Amerikan dergisi, Nazilerin, Daşnaklara özerk bir devlet kurmada yardımcı olacakları yolunda söz vererek onları gizli işlerde çalıştırdıklarını yazacak kadar ileri gitmiştir³⁴. Yine Christopher Walker'e göre, Alman işgali altındaki ülkelerde yaşayan Daşnaklar, Nazilerle sıkı ve yakın ilişkiler kurmuşlardı. Almanlar, 30 Aralık 1941'de, Silâhlı Güçler Yüksek Komutası (*Wehrmacht*)'nın bir kararıyla, '812. Ermeni taburu' adı altında bir askeri örgüt kuruyor; onun komutasını Dro adlı Ermeni önderine veriyorlardı. Bu tabur, az sayıda sadık Ermeni erlerinden ve Nazilerin Doğu'daki askeri başarıları sonucunda ele geçirilen birçok Ermeni savaş tutsağından oluşuyordu. İlk 8.000 erden oluşan ve daha sonra 20.000 ere yükselen bu tabur, Kırım ve Kuzey Kafkasya'da görev yapıyordu.

³² James G. Mandalian tarafından *Who are the Dashnags?* (Daşnaklar kimdir?) adlı ve 1944'de Hairenik Basımevinde yayımlanan yapıtının 13 ve 14. sayfalarında sözü edilmektedir.

³³ Türkkaya Ataöv: *Hitler and the 'Armenian Question'* (Hitler ve 'Ermeni Sorunu'), Ankara 1984, s. 91.

³⁴ Ayr. bkz. *The Times*, 19.7.1941, s.5.

Bir yıl sonra, 15 Aralık 1942'de, bir Ulusal Ermeni Konseyi kuruluyor; Alman işgali altındaki bölgeler Bakanı Alfred Rosenberg'ce tanınıyordu. Konseyin başkanlığını Profesör Ardaşes Abegyan, asbaşkanlığını da Abraham Gülhandanyan yapıyor; Nzdeh ve Vahan Papazyan, üyeleri arasında bulunuyordu. O tarihten 1944 yılının sonuna dek, *Armenien* adlı bir dergi yayımlanıyor; derginin yazı işleri müdürlüğünü, Levon'un oğlu ve Berlin Radyosu'nda yayın yapan Viçen Şant yürütüyordu. Walker'in iddia ettiğine göre Ermeniler, sırf canlarını kurtarmak amacıyla, Ermenilerin de 'Aryan' (Cermen) soya mensup olduğunu kanıtlamaya çalışıyor; Dr. Paul Rohrbach'ın yardımıyla, görünürde bunda başarı sağlıyorlardı, çünkü Naziler, işgalleri altındaki ülkelerde yaşayan Ermenileri zulüm ve baskıya tabi tutmuyorlardı³⁵.

Sonuç

Bugün, Türkiye Cumhuriyeti, militan Ermeniler ve Ermeni sempatanlarınca, 'soykırımı' suçuyla haksızca itham edilmektedir. I. Dünya Savaşı günlerinde yalnız Ermenilere değil, Anadolu'nun tüm halklarına ölüm, ıstırap ve tahribat getiren felâketi kimse yadsımıyor. Ancak, tek bir etnik grubun çekmiş olduğu ıstırapa değinmek doğru değildir, çünkü Ermenilerden çok, bir milyonu aşkın Türk ve öteki Müslümanlar, aynı koşullar içinde ve birçoğu da, orduları Osmanlı ülkelerini işgal eden Çarlık Rusya'ca kışkırtılan ve desteklenen Ermeni ihtilâl gruplarının ellerinde telif olmuşlardır.

Ermeni ihtilâl örgütleri, meydana gelen karışıklıktan yararlanarak, nüfusunun üstün çoğunluğu Müslüman olan bir bölgede, şiddet yoluyla bir Ermeni devleti kurmak niyetindeydi³⁶. Osmanlı hükümeti sorumluluk taşıyorsa, beş cephede dünya savaşı verirken, kendi Müslim ve gayri-Müslim sivil halkını, geniş ölçüde sivil savaş, eşkiyalık, açlık ve hastalıklara karşı koruyamamaktan ötürü sorumlu olabilir ve bu konudaki başarısızlığı 'soykırımı' olarak asla nitelendirilemez; nitelendirilirse, 'soykırım' sözcüğü tüm anlamını yitirmiş olur. 1915'de Osmanlı İmparatorluğu'nda çıkan olayları, Hitler'in II. Dünya Savaşı'nda Musevileri plânlı biçimde imha

³⁵ Christopher J. Walker: *Armenia: the survival of a nation* (Ermenistan: bir halkın kurtuluşu), Londra 1980, s.356-8.

³⁶ İngiliz Devlet Arşivi, FO 371/4239/164676: P. I. D. Geographical Section (Siyasi İstihbarat Dairesi'nin Coğrafya Bölümü), Dışişleri Bakanlığı'nda 24.12.1919'da alınan memorandum.

edişiyile kıyaslamak, tek 'suçları' Musevi olarak doğmak olan milyonlarca Nazi kurbanlarının anısına hakarettir.

Ermenilerin önceden hazırlanan bir plân gereğince imha edildiklerini iddia eden Ermeni tarihçileri, iddialarını doğrulamak amacıyla, Osmanlı İçişleri Bakanı Talât Bey'e atfedilen kimi sahte telyazılarını 'kanıt' olarak öne sürmektedirler. Ancak, bu sahte 'belgeler', 1920 yılında öne sürülünce, bunları İngilizler bile kanıt olarak kabullenmemişlerdi; oysaki, o sıralarda, eski Osmanlı yönetiminin 150'ye yaklaşık yetkilisini savaş suçlarından sanık olarak ileride yargılamak amacıyla tutuklayıp Malta'ya sürmüşlerdi. İngilizler, Osmanlı, İngiliz, Fransız ve Amerikan arşivlerinde iki yıl süren araştırmalar sonunda, kendi başsavcılarının da önerisi üzerine, tutukluları yargılamaktan vazgeçiyor; onları özgür bırakıyorlardı. O tarihten bu yana hiçbir ciddi araştırmacı, Talât Paşa'ya atfedilen sahte telyazılarını mevsuk olarak kabullenmemiştir³⁷.

1919 yılı Şubatı'nda, Osmanlı hükümeti, Danimarka, İsviçre, Hollânda, İspanya ve İsveç denli yansız devletlerin yönetimlerine gönderdiği telyazılarında, onları, Osmanlı İmparatorluğu'nun Müslim ve gayri-Müslim yurttaşlarına karşı savaş suçu işlemişse bundan sorumlu olan kişileri saptamak amacıyla kurulacak olan bir soruşturma komisyonuna katılmak üzere temsilciler göndermeye çağırıyordu. Ama Bağlaşık Devletler, özellikle İngiltere, ivedilikle işe karışarak böyle bir komisyonun kurulmasına engel oluyor, yansız devletlerin, Bağlaşık Devletlerin işlerine karışmalarına izin verilmeyeceği özürünü öne sürüyorlardı.³⁸

Oysaki bu denli davranışın altında herhalde gizli bir maksat vardı: Bağlaşık Devletler, bağımsız ve yansız bir komisyonun sözde 'Ermeni kıyımları' konusunda geniş ölçüde soruşturma yaparak, yalnız Ermenilerin değil, Rum, Musevi, Müslüman v.s.'den oluşan Anadolu halklarının başına gelenlerden emperyalist ve sömürgeci Yüce Devletler'in sorumlu olduğu sonucuna varmasına engel olmak azmindeydiler. Bu Yüce Devletler, 'Avrupa'nın hasta adamı' lâkabını taktıkları Osmanlı Devleti henüz ölme-

³⁷ Ayr. bkz. Bilâl Şimşir: 'The deportees of Malta and the Armenian Question' (Malta sürgünleri ve Ermeni Sorunu), *Armenians in the Ottoman Empire and Modern Turkey* (Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye'de Ermeniler), İstanbul 1984, s. 26-41.

³⁸ İngiliz Devlet Arşivi, FO 371/4173/47293: Amiral Webb'den A.J. Balfour'a gizli telyazısı, İstanbul, 25.2.1919.

den, onu cesedini zaten kendi aralarında paylaşmış ve İmparatorluktaki etnik ve dini grupları bol sözlerle aldatarak, İmparatorluğu bölmede bir araç olarak kullanmış; ama azınlıklara vermiş oldukları sözü yerine getirmemişlerdi.³⁹

³⁹ Ayr. bkz. Elie Kedourie: *England and the Middle East - the destruction of the Ottoman Empire, 1914-1921*, (İngiltere ve Orta Doğu - Osmanlı İmparatorluğu'nun imhası, 1914-1921), Londra, 1956; Laurence Evans: *United States policy and the partition of Turkey* (Birleşik Devletlerin politikası ve Türkiye'nin taksimi), Baltimore, 1965; Harry N.Howard: *Partition of Turkey* (Türkiye'nin bölünmesi), New York, 1966.

TURCO-ARMENIAN RELATIONS IN THE CONTEXT OF THE JEWISH HOLOCAUST

Dr. SALÂHI R. SONYEL

Introduction

Tenacious and systematic attempts are being made by a number of Armenian 'scholars' to sway, especially Jewish public opinion, that there is a link between the experiences of the Armenians in the Ottoman Empire during World War I, which they label as 'the first genocide of the twentieth century', and those of the European Jewry during World War II. By their persistent attempts, skilful manipulation of the feelings of some Jewish and other sympathisers, and masterful use of distorted, tendentious, and even forged 'documents', they have succeeded in winning over some of those who are the real victims of the Holocaust, and a number of younger generation Jewish writers, such as Yehuda Bauer,¹ Leo Kuper,² and a few others. Is there such a parallel? Let us examine the arguments for and against before we answer this question.

Hitler and the Armenians

The cornerstone of the Armenians' case, if there is such a case, had long been the spurious quotation from a speech which Adolf Hitler is supposed to have made on 22 August 1939, remarking *inter alia*: 'I have given orders to my Death Units to exterminate, without mercy or pity, men, women and children belonging to the Polish-speaking race. It is only in this manner that we can acquire the vital territory which we need. After all, who remembers today the extermination of the Armenians?'

¹ Yehuda Bauer: 'Is the Holocaust explicable?', *Remembering for the future - the impact of the Holocaust on the contemporary world*, Oxford, July 1988, p. 1970; Bauer: *A history of the Holocaust*, London, 1982, pp. 57-8; see also Bauer: 'Essay on the place of the Holocaust in history', *Holocaust and Genocide Studies*, vol. 2, no. 2, 1987, pp. 213, 215 and 217.

² Leo Kuper: *The prevention of genocide*, London, 1985, p. 149; and Kuper: *Genocide and its political use in the twentieth century*, London, 1981, p. 105; see also Lucy S. Dawidowicz: *The Holocaust and the historian*, Cambridge (Mass.), 1986, p. 13.

American scholar Heath W. Lowry has very ably exploded the myth that Hitler has ever referred to the Armenians in his speech³. In fact, Hitler made two speeches on that day at Obersalzberg. He was addressing the three Supreme Commanders of the three branches of the armed forces, as well as the commanding generals bearing the title Commander-in-Chief (*Oberbefehlshaber*); and the text of his speeches were found in the files of the *Oberkommando der Wehrmacht* (Chief of the High Command of the Armed Forces) at Flensburg, and were used as evidence at the Nuremberg trials.⁴ Neither of the Obersalzberg speeches, introduced to the tribunal as evidence, contains any reference to the Armenians. A forged third 'document', which had been leaked to the press and had already appeared in print, was not introduced as evidence after the original minutes of the Obersalzberg meeting were found. This 'document' is the source of the alleged Hitler 'statement' on the Armenians. It was published in the *Times* on Saturday, 24 November 1945.

Yet, according to Lowry, the results of this falsification were far-reaching. The world has been misled for almost fifty years into thinking that the Nuremberg transcripts provided the *Times* reporter with his source for the quotation attributed to Hitler. Armenian spokesmen have since argued that, Adolf Hitler justified his planned annihilation of the Jews on the world's failure to react to the alleged Ottoman 'genocide' of the Armenians during World War I, which is completely unfounded⁵.

Nevertheless Armenians, in their propaganda efforts, are striving to establish a linkage between their own historical experiences, and those of the Jews of Europe during World War II, by making lavish use of the spurious Hitler 'quotation'. Their allegation that Hitler himself cited the world's lack of reaction to the fate of the Armenians, and was encouraged by it, must be very poignant to the Jews⁶. Under the sponsorship of an Armenian-American Congressman, Charles Pashayan, Jr., sixty six elected U.S. Representatives made speeches on 24 April 1984 condemning Tur-

³ Heath W. Lowry: 'The U.S. Congress and Adolf Hitler on the Armenians', *Political Communication and Persuasion*, vol. 3, no. 2, 1985, pp. 111-140.

⁴ Transcript of the Nuremberg Tribunal, TMWC, vol. II, New York, AMS Press, 1961, pp. 285-6.

⁵ Lowry, pp. 119-20.

⁶ See, for example, Terrence Des Pres: *The survivor. An anatomy of life in the death camps*, New York, 1976, pp. 52-3.

key 'for failing to acknowledge its responsibility for the "genocide" of the Armenians', which allegedly transpired eight years before the Turkish Republic came into existence. Seven of the twenty two members of the U.S. Congress (three Senators and four Congressmen), who used the alleged Hitler 'quotation' in the course of their remarks, were Jewish.

Using the linkage conveniently provided by the spurious Hitler 'quotation', the U.S. Holocaust Memorial Council has agreed that the Armenians were the victims of the 'first genocide' of the twentieth century, and therefore, deserved inclusion in the planned memorial. In a similar vein, Congressman Glenn Anderson, in his remarks on 24 April 1984, referred to the inclusion of the Armenians in the planned Holocaust Memorial, in the following terms: 'Towards this end, the U.S. Holocaust Memorial Council, established by an act of Congress in 1980, has unanimously resolved to include the Armenian genocide in its museums and educational programs'⁷.

During the past few years, a number of state boards of education in the U.S.A. have adopted holocaust curricula, which include detailed treatment of the Armenian 'genocide' as the precursor of the Jewish Holocaust. The curricula adopted by a number of states stress the spurious Hitler 'quotation' as the tie that binds the Armenian and Jewish experience⁸. Other similar efforts are still continuing.

Even in its forged version, the Hitler 'statement' does not directly or indirectly refer to the Jewish people. It refers to the Poles. Yet, the World Council of Churches, too, has been taken in by Armenian propaganda. In its report for the year 1984, it remarks:

*'When Hitler began his programs, he was warned that the nations of the world would not tolerate his actions, and would not forgive or overlook the atrocities. To this warning he replied, "who today remembers the Armenians"'*⁹.

However, evidence from other Western Christian sources reveals that it was not the so-called 'extermination' of the Armenians by the Otto-

⁷ Congressional Record - House, p. H 2970, 24.4.1984.

⁸ Lowry, pp. 124 f.

⁹ World Council of Churches, Commission of the Churches on International Affairs: *Armenia - the continuing tragedy*, Geneva, 1984, p. 28.

mans that gave Hitler the idea of obliterating the Jews, but the works of Charles Darwin, the British naturalist, particularly his two books: *the origin of species* and *the descent of man*, published in 1859 and 1871, respectively. These books put forward the theory that the best living things were fitted to live, hence 'the survival of the fittest'. According to anthropologist Sheila Patterson:

'The theory of evolution replaced previous rationalizations justifying the domination of the white race. Since the latter had survived and been more successful than the other races, they must be superior to them, not only in organization and efficiency, but in every other field, including the mental and moral.'

This attitude made European nations, in the nineteenth century, more determined to expand their colonies. 'It also helped inspire Hitler in his plan to develop a "master race", and eradicate the Jews and others considered unfit to live'¹⁰.

On the other hand, the 'Andonian documents', too, are forgeries¹¹. These documents are supposed to include secret instructions which were said to have been sent by the Ottoman Interior Minister Talat Bey, on 15 September 1915, ordering the 'extermination' of the Armenian people. Yet, even David Marshall Lang, no friend of the Turks, referring to these imaginary secret orders, observes:

*'The essence of the plan was secrecy. Since many telegraph operators, cipher clerks and local government officials were themselves Armenians, care was taken to avoid putting detailed instructions on paper'*¹².

But further on he contradicts himself by claiming that Talat Bey telegraphed the Governor of Aleppo, 'on 15 November 1915?', taking him to task for not having 'without pity for women, children and invalids, however tragic the methods of extermination may be, without heeding any scruples of conscience', terminated their existence. These 'orders', how-

¹⁰ See *Awake*, vol. 63, no. 3, 8.2.1982.

¹¹ Aram Andonian: *The memoirs of Naim Bey*, London, 1920, p. 64; see also Şinasi Orel and Süreyya Yuca: *Ermenilerce Talât Paşa'ya atfedilen telgrafların gerçek yüzü* (the telegrams attributed by the Armenians to Talat Pasha are not authentic), Ankara, 1983; Türkkiye Ataöv: *The Andonian 'Documents' attributed to Talat Pasha are forgeries*, Ankara, April 1984.

¹² David Marshall Lang: *The Armenians: a people in exile*, London, 1981 p. 20.

ever, have been faked by Andonian, and the documents referred to do not exist.

The Turco-Armenian incidents of 1915

Was there, in reality, a 'genocide' against the Ottoman Armenians in 1915? Before answering this question one needs to define the word 'genocide'. According to Raphael Lemkin, who coined the term himself, 'genocide' means the destruction of a nation, or of an ethnic group. It is a coordinated plan of different actions aiming at the destruction of the essential foundations of the life of national groups, with the aim of annihilating the groups themselves¹³. Hence, the main element of the crime of 'genocide' is the *intention to destroy*.

The term 'genocide' appeared, for the first time, in an official document on 18 October 1945 when the Nuremberg Tribunal indictment charged the defendants with 'the crime of deliberate and systematic genocide'¹⁴. During the first session, on 11 December 1946, the General Assembly of the United Nations passed a resolution on the prevention and repression of 'genocide', and on 9 December 1948, approved a Convention, article 11 of which specified that the crime of 'genocide' was committed 'with the intent of destroying wholly, or partly, a national, ethnic, racial, or religious group'¹⁵.

This has four components: 1. it is a state crime and entails the execution of the will of a sovereign state, 2. the victim is always a group (national, ethnic, racial, or religious), implying also political, economic, social, or cultural groups, 3. it leads to the destruction of the group, and 4. there is an intention, a premeditation, a will to annihilate the group. Only planned destruction: the execution of a deliberate scheme may be termed 'genocide'.

In the light of this definition, it is unfair to apply the term 'genocide' in the case of the Ottoman Armenians. There is no evidence to indicate that the Ottoman government had 'an intention to destroy in whole, or in part', the Armenian people. Turks and Armenians, together with Greeks,

¹³ Raphael Lemkin: *Axis rule in occupied Europe*, Carnegie Endowment for International Peace, Washington, 1944, p. 79.

¹⁴ *Procès des grands criminels de guerre*, Tribunal militaire international de Nuremberg, t. 1, 1947, p. 46.

¹⁵ Resolution 260, A III, 9.12.1948.

Jews and other ethnic and religious minorities, co-existed in relative harmony for more than six centuries, and shared a common Anatolian background. During this long period of harmonious relationship, based on common traditions and customs, the Ottoman Armenians, and other non-Muslim subjects of the sultan, particularly those living in urban areas, led prosperous lives, whilst many Armenians served in numerous high offices of the empire, including Cabinet posts. They also contributed to Ottoman culture and way of life to such an extent that they earned the special trust and confidence of the sultans, over the centuries, gaining the attribute of 'loyal nation' (*millet-i sadıka*). The Foreign Minister of the Ottoman Empire during the Balkan crisis in 1912 was Gabriel Noradounghian, an Armenian¹⁶.

Incidents between the Armenians and the Turks began to take place in the early 1880s, when the former, provoked by expansionist powers, who cast covetous eyes on Ottoman territories which they desired to possess, organised themselves in secret (terrorist) societies, and indulged in indiscriminate acts of terrorism, even against their own people. Their acts of violence and terror reached a zenith during the early part of World War I, when the Ottoman Empire was lodged in a life-and-death struggle on several fronts. This gave rise to an internecine conflict between the Turks and the Armenians, which took the form of a civil war¹⁷. As a result, both sides suffered human and material losses.

However, the claim that there was a premeditated and malicious intention, on the part of the Ottoman authorities, to destroy the Armenians, is unfair and impossible to sustain by any objective analysis of historical realities. What happened in 1915 was the implementation of a series of security measures against an ethnic group, many of whose members were not only in open rebellion against the state, but also cooperated actively with the foreign invaders, and indulged in a campaign of terror and murder against the civilian population behind the lines. In fact, Armenian ex-

¹⁶ S.R. Sonyel: *The Ottoman Armenians - victims of Great Power diplomacy* London, 1987, pp. 24 f.; see also T. Çark: *Türk Devleti hizmetinde Ermeniler, 1453-1953* (Armenians in the service of the Turkish State, 1453-1953), Istanbul, 1953; Mesrop K. Krikorian: *Armenians in the service of the Ottoman Empire, 1860-1908*, London, 1977.

¹⁷ See also Justin McCarthy: *Muslims and Minorities, the population of Ottoman Anatolia and the end of the Empire*, New York, 1983, pp. 118 f.

tremists were acting within the framework of a strategy which they had adopted earlier.

The Armenian Hintchak (Bell) Society, which was established in 1887 in Geneva, aimed at stirring up the Armenians in the eastern provinces of Turkey, and in its first programme it declared:

*'We are finally convinced that the chains preventing the evolution of the Armenians in Turkey must be broken, and that the Armenians must recover their independence, no matter what. All is permissible in order to achieve this goal: propaganda, terror, merciless war of the partisans'*¹⁸.

Their long-term aims were to disseminate national sentiments among the Armenians, and to arm and prepare them for guerrilla warfare. In their programme, which was drawn up at their first congress by delegates who were supposed to have come from all over the world, Anatolia was divided into different regions for insurrection, and the way in which the rebellion was to be started was made clear in great detail¹⁹. They confidently expected that, when the whole Ottoman Empire was aflame, the European powers would step in and secure the rights of the small nations. Then, ultimately, it might be possible to unite the Turkish, Russian, and Persian Armenians in a socialist state²⁰.

This is also confirmed by Louise Nalbandian, who states that the programme of the Hintchak Party was directed towards provocation and terrorism in order to incite the feelings of the people against their enemies, and derive benefits from their retaliation. She observes:

'The party aimed at terrorising the Ottoman government, thus contributing towards lowering the prestige of that regime, and working towards its complete disintegration. The Hunchaks wanted to annihilate the most dangerous of the Armenian and Turkish individuals who were then working for the government, as well as to destroy all spies and informers. To assist them in carrying out all of these terroristic acts, the party was to organize an exclusive branch specifically devoted to performing

¹⁸ Pierre Moser: *Arméniens où est la réalité?* Librairie-Edition Mallier, 1980, p. 37.

¹⁹ Enver Ziya Karal: *Osmanlı Tarihi* (Ottoman History), vol. VIII, Ankara, 147-62, p. 13.

²⁰ *Hintchak*, vol. I, no. 1, November 1887, nos. 11-12, October-November 1888, in which their programme is for the first time outlined in full. The best sources are the memoirs of founder Avedis Nazarbek's close associate Khan-Azad: 'Hai Heghaphoghaganie Housheritz', *Hairenik Amsakir*, V, 1927, no. 8, pp. 60-62, no. 9, pp. 52-63; see also Nazarbek's own account in the introduction of his book: *Through the storm*, London, 1899.

*acts of terrorism. The most opportune time to institute the general rebellion for carrying out the immediate objective was when Turkey was engaged in war*²¹.

The Hintchaks were responsible for many atrocities against both the Turks and the Armenians throughout the Ottoman Empire²².

On the other hand, the Armenian Revolutionary Federation, better known as the Dashnaksutiun, which was set up in Tiflis in 1890, in its programme, urged *action* in order to disseminate propaganda against the Ottoman Government, to create, in the country, a continual state of revolution, and to bring to the notice of the European powers the 'misrule of Turkey as regards the Armenians'²³. In a proclamation in 1892, it called upon the Armenians to prepare themselves with hope, belief and determination, so that the signal could be given to their 'brothers in Turkish Armenia' for general revolution²⁴. Only 'an armed revolution and the use of force' could put and end to an 'intolerable situation', it declared. Hence it organised revolutionary bands to fight the Ottoman Government incessantly, to destroy and pillage its institutions, and to terrorise its officials, 'traitors, usurers and all kinds of exploiters'²⁵. Thus terrorism had, from the first, been adopted by the Dashnak Committee of the Caucasus as a policy or method for achieving its ends²⁶. The members of this organisation committed many atrocities in the Ottoman Empire against both the Turks and the Armenians.

The Reverend Dr. Cyrus Hamlin, founder and first president of Robert College at Istanbul, who lived in the country and knew the Turks and the Armenians very well, in a letter he wrote from Lexington, U.S.A., and published in the *Boston Congregationalist* of 23 December 1893, observes that an Armenian revolutionary party was causing 'great evil and suffering to the missionary work and to the whole Christian population' of

²¹ Louise Nalbandian: *The Armenian Revolutionary Movement*, University of California, Berkeley, Los Angeles, 1963, pp. 110-111.

²² Sonyel: *Ottoman Armenians*, pp. 111 f.

²³ *Daragir H.H. Dashnagtzoutian*, 1892; Mikael Varandian: *Hai Heghapoghagan Badmoutiun* (History of the Armenian Revolutionary Federation), vol. I, Paris, 1932, pp. 80 f.; see also K.S. Papasian: *Patriotism Perverted*, Boston, 1934.

²⁴ Papasian, p. 14; Nalbandian, p. 168.

²⁵ William L. Langer: *Diplomacy of Imperialism*, vol. I, New York, 1956, p. 155.

²⁶ Papasian, pp. 14-5.

certain parts of the Turkish Empire. It was a secret organisation and was managed 'with a skill in deceit'. Hamlin then describes how 'a very intelligent Armenian gentleman', who was an eloquent defender of the revolution, assured Hamlin that they hoped to prepare the way for Russia's entrance to Asia Minor to take possession. The Armenian observed:

'These Huntchagist bands, organized all over the Empire, will watch their opportunities to kill the Turks and the Kurds, set fire to their villages, and then make their escape into the mountains. The enraged Moslems will then rise and fall upon the defenceless Armenians, and slaughter them with such barbarities that Russia will enter, in the name of humanity and Christian civilization, and take possession.'

When Hamlin denounced the scheme as 'atrocious and infernal beyond anything known', the Armenian calmly replied: 'It appears so to you, no doubt, but we Armenians are determined to be free'. Hamlin urged in vain that this scheme would make the very name of Armenia hateful among all civilized people. The Armenian replied: 'We are desperate; we shall do it'. Hamlin described the Armenian revolutionaries as 'cunning, unprincipled and cruel', of Russian origin as 'Russian gold and craft govern it', and called upon all missionaries and Protestant Armenians to denounce it²⁷.

These statements are confirmed by many other serious and impartial writers, officials, and travellers, such as Captain Emilius Clayton, the British vice-consul at Van in 1881, Windham Graves, consul at Erzurum in 1893, C.H. Williams, vice-consul in eastern Anatolia in 1896, Mark Sykes, and others. Armenian activists, however, claim that the Armenian population of Anatolia were loyal citizens of the Ottoman Empire. They reject such statements that Armenians were planning and actively pursuing rebellion with the intent of siding with Russia and her allies against the Ottoman Empire during World War I. Yet, on 30 January 1919, Boghos Nubar Pasha, the leader of the Armenian National Delegation to the Paris Peace Conference, listed the contributions of the Armenians to the war effort of the Allies, as follows:

²⁷ Public Record Office, Turkey No. 6 (1896), Command 8108, no. 214, pp. 38-9; *Boston Congregationalist*, 23.12.1893. Similar utterances were heard by Sir Edwin Pears: *Forty years in Constantinople*, New York, 1916.

'...I must emphasise the fact, unhappily known to few, that, ever since the beginning of the war the Armenians fought by the side of the Allies on all fronts... The Armenians have been belligerents de facto since they indignantly refused to side with Turkey. Our volunteers fought in the French "Legion Etrangère" and covered themselves with glory. In the "Legion d'Orient" they numbered over 5,000, and made up more than half the French contingent in Syria and Palestine, which took part in the decisive victory of General Allenby. In the Caucasus, without mentioning the 150,000 Armenians in the Russian armies, about 50,000 Armenian volunteers under Andranik, Nazarbekoff, and others, not only fought for four years for the cause of the Entente, but after the breakdown of Russia, they were the only forces in the Caucasus to resist the advance of the Turks, whom they held in check until the armistice was signed. Thus they helped the British forces in Mesopotamia by hindering the Germano-Turks from sending their troops elsewhere.

*In virtue of all these considerations the Armenian National Delegation asked that the Armenian nation should be recognised as a belligerent...'*²⁸.

An extract from the November 1914 issue of the Armenian paper *Hintchak*, organ of the Hintchak Party, is very revealing:

'The Hintchak Social Democrat Committee representing the Armenian nation, exposed to vexations and deprived of its rights, which has been working since over a quarter of a century in a bloody path to obtain the liberation of the Armenians in Turkey, now descends, driven by the power of the actual political events, from the Taurus Mountains and the borders of Armenia, down to the battle-field, blowing the trumpet of strife and revolution, to drown in blood the Ottoman tyranny.

In this gigantic struggle where the existence of nations is at stake, the Hintchak Committee as well as the entire Armenian nation, will join their forces, moral and material, and waving the sword of revolution in their hands, will enter into this world war.

As comrades of arms of the Triple Entente, and particularly of Russia, they will cooperate with the Allies, making full use of all political and revolutionary means they possess, for the final victory in Armenia, Cili-

²⁸ *The Times*, 30.1.1919.

cia, Caucasus and Azerbaydjan, being always led by their patriotism, and thus fulfilling their duties towards themselves and towards civilization...'

Relocation of the Armenians

As a result of Armenian insurgence, the Ottoman Government was compelled to take measures for its security. It decided to transfer the Armenian soldiers from fighting units to non-fighting ones, and to evacuate the Armenians from the zone of military operations to other areas where they would be unable to cooperate with the invading enemy forces and cause harm to defenseless civilians behind the lines. Such measures were not directed against all the Armenians. The families of those serving loyally in the army, priests, physicians, chemists, and an important number of Armenian civil servants were exempted.

These were essential measures which any country facing the problem of ensuring security behind its fighting forces would have taken. Action was not taken against the Armenians simply because they belonged to a particular ethnic, religious, or racial group. They were taken against those Armenians in areas where they openly rebelled against the state, massacred civilians, joined or cooperated with the invading enemy forces, or shown open sympathy to the enemy cause.

The Ottoman Council of Ministers issued strict instructions on the mode of relocating the Armenians. These, and rules about the mode of their transport, are included in regulations to be found among Ottoman documents some of which have been published by Turkish historians. In none of these documents is there any mention of 'massacre' or 'genocide'; on the contrary, in every one of them strict instructions are given that the Armenians should be safely taken to their destination and allowed to set up new abodes there²⁹.

Some of these secret documents, including the original instructions issued by the Interior Minister, Talât Bey, connected with the relocations and captured by British Intelligence in Istanbul in the 1920s, are very revealing, as they include strict and explicit rules about the safeguarding of

²⁹ Council of Ministers decree, Prime Minister's Archives (*Başbakanlık Arşivi*), Istanbul, vol. 198, decree no. 1331/163, May 1915.

the lives and properties of the relocated Armenians³⁰. There are many documents in the Ottoman archives indicating that the Ottoman Government tried to implement these measures with the least human suffering. Those officers and officials who were found guilty of negligence, in carrying out these instructions, were tried and punished even with the death penalty, if found guilty. More than ten officials were hanged.

Thus, the authorities, despite the limitations imposed by war conditions, did their utmost to protect the evacuees against any acts of vengeance or brigandage. However, conditions were extremely severe in the region where the army had to cope with both the invading forces and Armenian insurgents; where brigands, deserters, and local miscreants, taking advantage of the war, were at large, and epidemics rampant. When one adds to these the feelings of revenge of those whose kith and kin were massacred by Armenian insurgents, and the acts of some over-zealous officers, perhaps one can realise better the severity of the circumstances.

In the light of these facts, it is impossible to describe objectively these events as a premeditated and organised genocide with an intention to destroy the Armenians. The events were a cycle of action and reaction in war conditions, during which both sides suffered tragic losses; the Armenians losing probably between 300,000 and 500,000 souls, and the Turks and other Muslims over one million. These are certainly deplorable events, all the more so as they happened between Turks and Armenians who had so much in common, and who had lived in peace and harmony for centuries, when left alone, without any external provocation.

It is natural to react against the uncontrollable excesses which occurred during the implementation of these measures, but in the light of the real situation, and the historical background of these events, no one can objectively fit them into the agreed definition of 'genocide', however deplorable they may be found. The sense of objectivity and a knowledge of the antecedents warrant the rejection of the analogy between the Jewish Holocaust and the events of 1915. The two cases are totally different. The Jews were practically obliterated by the Nazis simply because they were Jews. The objective was to destroy them. The existence of such an

³⁰ P.R.O., FO 371/9158/E 5523: Neville Henderson to Lancelot Oliphant, Istanbul despatch, 22.5.1923, enclosing Ottoman documents; see also S.R. Sonyel: *Displacement of the Armenians - Documents*, Ankara, 1978.

intention was firmly established at the Nuremberg trial, through an international verdict, based on solid evidence, obtained from official primary documents.

The 1915 events, however, began with an armed rebellion against the state, perpetuating previous Armenian insurgencies. The Armenian rebels massacred many civilians, cooperated with the invading enemy forces, declared themselves belligerents against their own state, and acted as informers and saboteurs for the enemy, which inevitably called for repression. The Public Record Office in London is full of documents to substantiate this fundamental point³¹. As a result, not only one side, as in the case of the Jews, but both sides suffered heavy losses.

So far no authentic documents have been traced in the Ottoman archives, or in the Public Record Office where a number of other very important Ottoman documents are lodged, captured by British Intelligence during the Allied occupation of Istanbul, to prove the existence of an intention on the part of the Ottoman Government to destroy the Armenians, but many which prove the contrary. None of the publications supporting the Armenian version is based on research in the Ottoman archives which, after all, are the most important source that can throw light on the subject.

Cooperation between the Armenians and the Nazis

During World War II, while the Turkish Government was giving asylum to many Jews fleeing from Hitler's tyranny, anti-Semitism engulfed the Armenian circles in the Nazi-occupied territories. A publication of the Armenian Information Service in New York, entitled *Dashnak collaboration with the Nazi regime*, purports to show that Armenian sympathies with racism had reached dangerous proportions. The following quotation from the Armenian daily *Hairenik* of 19, 20 and 21 August 1936 exposes something much more than prejudice and bigotry:

'Jews being the most fanatical nationalists and race-worshippers... are compelled to create an atmosphere... of internationalism and world citizenship in order to preserve their race... As the British use battleships to occupy lands... Jews use internationalism or communism as a weapon...

³¹ P.R.O., FO 371/1773/16941; *ibid.*, doc. no. 1673; *ibid.*, doc. no. 19793; FO 371/3410/129455; FO 371/6575/E5569; file 2130, and many others.

*Sometimes it is difficult to eradicate these poisonous elements when they have struck deep root like a chronic disease. And when it becomes necessary for a people to eradicate them... these attempts are regarded revolutionary. During a surgical operation, the flow of blood is a natural thing. ... Under such conditions, dictatorships seem to have a role of saviour*³².

In May 1935 the Armenians of Bucharest attacked the Jews of that city, while the Greeks of Salonika attacked the Jews in the August of the same year. During World War II, Armenian volunteers, under the wings of Hitler's Germany, were used in rounding up Jews and other 'undesirables' destined for the Nazi concentration camps. The Armenians also published a German-language magazine, with fascist and anti-Semitic tendencies, supporting Nazi doctrines directed to the extermination of 'inferior' races³³.

This is confirmed by Armenophil Christopher J. Walker, who admits that the Armenians collaborated with the Nazis. According to him, members of the Dashnak Party, then living in the occupied areas, including a number of prominent persons, entertained pro-Axis sympathies. A report in an American magazine went so far as to claim that the Nazis had picked on the Dashnaks to do fifth-column work, promising the party an autonomous state for its cooperation³⁴. Walker goes on to claim that relations between the Nazis and the Dashnaks living in the occupied areas were close and active. On 30 December 1941 an Armenian battalion was created by a decision of the Army Command (*Wehrmacht*), known as the 'Armenian 812th Battalion'. It was commanded by Dro, and was made up of a small number of committed recruits, and a larger number of Armenians from the prisoners of war, taken by the Nazis in their sweep eastwards. Early on, the total number of recruits was 8,000; this number later grew to 20,000. The 812th Battalion was operational in the Crimea and the North Caucasus.

A year later, on 15 December 1942, an 'Armenian National Council' was granted official recognition by Alfred Rosenberg, the German Minister of the occupied areas. The Council's president was Professor Ardashes

³² Quoted by James G. Mandalian: *Who are the Dashnaks?* Boston, Hairenik Press, 1944, pp. 13-4.

³³ Türkkiye Ataöv: *Hitler and the 'Armenian Question'*, Ankara 1984, p. 91.

³⁴ See also *The Times*, 19.7.1941, p. 5.

Abeghian, its vice-president Abraham Ciulkhandanian, and it numbered among its members Nzdeh and Vahan Papazian. From that date until the end of 1944 it published a weekly journal, *Armenien*, edited by Viken Shant (the son of Levon), who also broadcast on Radio Berlin. The whole idea was to prove to the Germans that the Armenians were 'Aryans', in order to save their skins, claims Walker. With the aid of Dr. Paul Rohrbach they seem to have achieved this as the Nazis did not persecute the Armenians in the occupied lands³⁵.

Conclusion

In summing up, one cannot help but point out that the Republic of Turkey is being summarily indicted and condemned by the extremist Armenians and Armenophiles, of the fallacious charge of 'genocide'. No one denies the tragedy that brought death, suffering and destruction, not only to the Armenians, but to all the peoples of Anatolia, during World War I. What must be disputed is the selective focus on the sufferings of one ethnic group, while ignoring the fate of more than a million Turkish and other non-Christian people, many of whom died under similar circumstances, and at the hands of Armenian revolutionary groups, instigated and supported by Tsarist Russia, whose armies were invading Ottoman territories.

The Armenian revolutionary organisations intended to benefit from the resulting chaos, and to establish, by force, an exclusive Armenian state in an area where the population was preponderantly Muslim³⁶. Ottoman responsibility, if any, must lie in the government's inability to protect its civilian population, both Muslim and non-Muslim, from wide-scale civil war, brigandage, famine and disease, while fighting a world war on five fronts. To label and accept this failure as 'genocide' threatens to deprive the word of its meaning. To compare the events of 1915 in the Ottoman Empire with Hitler's planned extermination of the Jews in World War II is a disservice to the memory of the millions of victims of the Nazis whose only 'crime' was to be born Jewish.

The 'evidence' advanced by Armenian historians to support their claim of a premeditated policy of extermination is a series of forged tele-

³⁵ Christopher J. Walker: *Armenia: the survival of a nation*, London 1980, pp. 356-8.

³⁶ P.R.O., FO 371/4239/164676: P.I.D. Geographical Section, memorandum received on 24.12.1919.

grams attributed to the Ottoman Minister of the Interior, Talat Bey. When these were put forward in 1920, they were rejected even by the British, who were holding more than 150 former high-ranking Ottoman officials in Malta with the intention of charging them with war crimes. After a two-year investigation that included thorough searches in the Ottoman, British, French and U.S. archives, the British Crown Prosecutor's Office decided to drop the charges and to release the detainees. Since then no serious scholar has attributed authenticity to the so-called 'Talat Pasha telegrams'³⁷.

In February 1919, the Ottoman Government dispatched telegrams to the Governments of neutral powers such as Denmark, Switzerland, Netherlands, Spain, and Sweden, asking them to send members to sit on a commission of inquiry in order to ascertain those responsible for 'war crimes'; if any, against the Muslim and non-Muslim citizens of the Ottoman Empire. But the Entente Powers, mainly Britain, intervened and blocked the way, as she did not like 'the meddling' of neutral powers in the affairs of the Allied Powers³⁸.

One can surmise that the Ottoman Government was thwarted probably in order to prevent an independent and impartial tribunal from carrying out a thorough investigation into the 'Armenian massacres', and finding out that the chief culprits responsible for the destruction of the Anatolian people, not only of the Armenians, but also of the Greeks, the Jews, the Muslims, and others, were the imperialist and colonialist Great Powers. These powers had already shared among themselves the carcass of what they are accustomed to term 'the sick man of Europe', even before its demise, and had then used the ethnic and religious minorities to destroy the Ottoman Empire by enticing them with lavish promises, promises which they failed to fulfil³⁹.

³⁷ See also Bilâl Şimşir: 'The deportees of Malta and the Armenian Question' in *Armenians in the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Istanbul, 1984, pp. 26-41.

³⁸ P.R.O., FO 371/4173/47293: Admiral Webb to A.J. Balfour, Istanbul cipher telegram, 25.2.1919.

³⁹ See also Elie Kedourie: *England and the Middle East - the destruction of the Ottoman Empire, 1914-1921*, London, 1956; Laurence Evans: *United States policy and the partition of Turkey*, Baltimore, 1965; Harry N. Howard: *Partition of Turkey*, New York, 1966.

KÜLTÜR TARİHİMİZDE DİN

Prof. Dr. İBRAHİM AGÂH ÇUBUKÇU

Din, geniş anlamıyla, insan ile Tanrı arasında kutsal bir bağıdır. İnsan-oğlu, öteden beri hayata bir anlam vermek istemiştir. Düşünürler, evrenin başlangıcını, sonunu ve nasıl meydana geldiğini çözmeye çalışmışlardır. Evrenin ilk unsuru üzerinde kafa yormuşlardır. Varlığı anlamak istemişlerdir.

Düşünürler, ayrıca insanın evren içindeki yerini tespit etmek için çaba harcamışlardır. İnsanın yazgısı sorunu üzerinde düşünmüşlerdir. Birçok düşünürü ölümden sonraki hayat meşgul etmiştir.

Şu kadar var ki, bu konularda din, insanlığa en azından bir avuntu sağlamıştır. Gerçi dinler arasında ortak bir düzen ve ortak bir açıklamanın olduğu iddia edilemez. Ancak, hemen hemen bütün dinlerde kutsal değerlere inanmak sözkonusudur. Evrene ve insana bakış da sözkonusudur. Ne var ki, kimi dinler konuyu ilkel biçimde çözümlenmeye çalışmış, kimileri de daha ayrıntılı dile getirmiştir.

Totemi kabul eden dinlerin mensupları, kendilerini doğanın parçalarından ayırmamışlardır. Ancak, zamanla toplumlar gelişmiş ve insan kendi özünü, mevcûdiyetinden ayırmaya başlamıştır. İnsan hem kendisine, hem Tanrı'ya, hem de nesnelere bir anlam vermeyi başarmıştır.

Kuşkusuz dinler içinde en çağdaş ve en olgun olanı, İslâmiyettir. Yüce Tanrı insanlığa ötedenberi birçok peygamberler yollamış ve fakat insanların zaman zaman yanlış yollara saptığını görmüştür. Gökten son olarak İslâmiyet indirilmiştir. Yüce Allah Hz. Muhammed'in elçiliğiyle İslâmiyeti insanlığa duyurmuştur. İslâm Dini, yapısında bulunan ictihad usulüyle, çağın gelişmelerine çözüm getirme gücüne sahiptir. Bu nedenle de İslâm, din olarak bildirilmiştir. İslâmiyet, kısa sürede Arabistan yarımadasının dışına taşmış ve büyük bir din olduğunu kabul ettirmiştir. Bunda İslâmiyet'in bilim ve medeniyete açık bir din olmasının da büyük katkısı vardır.

İSLÂMİYET'TEN ÖNCE TÜRKLERDE DİN VE KÜLTÜR

Eski Türklerde bir sıralar inanç, totemciliğe dayalı idi. Herhangi bir aşiret, topluluğunun atası olarak, bir nebatı veya bir hayvanı kutsal kabul

ederdi. Doğanın bir parçasını, bir nebati, ya da hayvanı kutsal sayardı. Türklerin dinle karışık töreler arasında, genel ziyafet mahiyetindeki şölene, sürgün avına, birbirinin yasını tutmağa önem verilirdi. Türklerde, yukarıda “mavi gök”, aşağıda “kara yer” iki dinî unsur idi. Bazı Türk boylarında “Yer- Su” kutsaldı. Perilere, ata saydıkları “kurt”un adına ve semânın ruhu adına, yılda bir kez ibâdet yapıldığı bilinmektedir.

Altay Türklerinin dini olan Şamanizm’de kâinat bir takım tabakalara ayrılmıştı. Yukarıda onyeddi kat ışık âleminin yani, Cennet’in ve aşağıda yedi yahud dokuz kat karanlık âlemin, yani Cehennem’in varlığı kabul edilirdi. Ortada da, insanların yurdu olan yeryüzünün bulunduğu sanılırdı. Tanrı’nın, göğün en yüksek noktasında oturduğu düşünülürdü. Türkler Gök Tanrısına millî bir anlam vererek bağlanırdı. Onlara göre, iyi ruhlar bir kuş veya böcek gibi uçarak yukarıda Cennet’e gider ve şefaathçi olurlar. İnsan ölünce, kötü ruhlar yerin aşağısındaki tabakalara gidip kötülük yapmaktan haz duyarlar. Yeryüzünde Yer-Su adına iyilik yapan ruhlar bulunur. Bunlar yüksek dağlarda, nehir kaynaklarında ve ormanlarda kalırlar. Türkler bu sebeple buralara kurban sunarlardı. Dinî merasimleri, dinî önder sayılan “Kam”lar yürütürlerdi¹.

Türkler, sınırlarındaki komşularıyla mücadelelerde yiğitçe davranmasını bilmişlerdir. Çeşitli ülkelere akınlar yapmışlar ve birçok medeniyetle karşılaşmışlardır. Budizmi, Zerdüşt dinini, Nasturîliği ve Maniheizmi tanımışlardır. Budizmi din olarak kabul eden Türkler de oldu. Mazdeizmin yani Zerdüşt dininin ve Maniheizmin kabul edildiği dönemler de oldu. Sözelimi Maniheizm M.S. VIII’inci yüzyılda Uygurların resmî dini oldu².

Türkler değişik kültürlerle yüzyüze gelmelerine rağmen, kendi törelerini ve kişiliklerini korumasını bildiler. Kendi sosyal yapılarında, yabancı etkileri eritip kültürlerini geliştirdiler.

Türklerin aile yapısının güçlü olması, kültürlerinin temel unsurunun devamının önemli nedenlerindedir. Öteden beri kadının Türk töresinde, önemli bir yeri olmuştur. Bununla birlikte ailenin başkanı olarak “dayı”

¹ Bak. Ord. Prof. Fuad Köprülü, Türk Edebiyatı Tarihi, s. 14-15, İstanbul 1981; Prof. Dr. Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, s.33-35, Ankara 1965; Ziya Gökalp, Türk Töresi, 45-71, Hazırlayan: Hikmet Dizdaroğlu, Güneş Matbaacılık 1976; Ziya Gökalp, Türk Medeniyeti Tarihi, s. 45-51, 113-130, Hazırlayanlar: İsmail Aka ve Kâzım Y. Koprıman, İstanbul 1976.

² Bak. M. Çağatay Uluçay, İlk Müslüman Türk Devletleri, s. 285-286, Ankara 1975; Fuat Köprülü, Türk Edebiyatı Tarihi, s.23-24.

kabul edilmiştir³. Eski Türk devletlerinde emirnamelerin Hakan ve Hatun adına imzalandığı, resmî toplantılarda Hakan'ın yanına Hatun'un da oturduğu bilinmektedir.

Türkler sürülerini yazın yaylalara götürürler, binicilik ve atıcılığa önem verirlerdi. Kılıç, ok, yay kullanmakta usta idiler. Türklerde silâh ve savunma kültürü çok gelişmişti. Kılıçlarını ve kemerlerini süslemesini iyi bilirlerdi.

Uygurlar, tapınaklarında sanat zevkiyle dolu eserler yaratmıştır. Yapılan kazılarda işlenmiş heykeller, süslü duvarlar, mutfak eşyası üzerine yapılmış resimler bulunmuştur⁴.

Yine yapılan çeşitli kazılarda Türklere ait kaplan, geyik ve ayı avıyla ilgili resimler ele geçmiştir. Göktürk çağına ait kartal ve insan figürleri, Türklerin sanat kültürünün zenginliğinin kanıtlarındandır. Eski Türk boyalarında, kabartma hayvan başları, kuşlar ve çiçek motifleri yapmak yaygındı. Göktürk çağına ait pek çok heykel bulunmuş ve kaya resimlerinde süvarilerin ellerinde bayrak tuttuğu saptanmıştır. Bayrağın kurt başıyla süslendiği de görülmüştür⁵.

Kısacası eski Türklerin dinleri, aile yapısı ve gelenekleri, kültür hayatını etkilemiştir⁶. Türkler dokuzuncu yüzyılda yoğun olarak islâmlaşmaya başlarken kendilerine özgü, köklü ve önemli bir kültür düzeyine ulaşmışlardı. Islâmlaşmadan önce Türkler, yüce ilâh olarak tekliğine inanılan Gök Tanrısı'nı benimsemişlerdi. Esasen sürülerini otlamak için gereğinde uzun mesafeler kat etmek zorunda olan Türkler için dikkatler, daima göğe çevrilmiştir⁷.

İSLÂMİYET VE TÜRKLER

Türkler sekizinci yüzyıldan itibaren İslâm âlemiyle temas hâlindeydiler. Özellikle Emevî idaresinin baskısından memnun olmayan bazı din adamları, Abbâsîler lehinde propaganda yapıyorlardı. Ortaasya'yı islâmlaştırmaya çalışanların çoğunda bu gayreti bulmak mümkündür.

³ Bak. Fuat Köprülü, anılan eser, s.16-17.

⁴ Bak. Celâl Esat, Türk Sanatı, s.15, İstanbul 1929.

⁵ Bak. Prof. Dr. Bahaeddin Ögel, İslâmiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi, s.140-158, Ankara 1984.

⁶ Bak. Prof. Dr. Baheddin Ögel, Türk Kültür Tarihine Giriş, s.55-73, Ankara 1978.

⁷ Bak. Bahaeddin Ögel, Türk Kültür Tarihine Giriş, s.68.

750 yılında Abbâsiler, yönetimi Emevîlerden aldıktan sonra, bazı hükümdarların Türklere önem verdiğini görmekteyiz. IX. yüzyılda Türklerin islâmlaşması hızlandı. Me'mun'un ordusunda Türk soyundan askerler vardı. Hele Mu'tasım'ın halifelîği zamanında, Türklerden oluşan özel birliklerin yetiştirilmesine özen gösterilmiştir. Mu'tasım zamanında Maveraünnehir'de İslâmiyet hızla yayılmağa devam etti. Esasen daha önce halife Me'mûn, yerli büyük ailelerin önde gelenlerini elçileri kanalıyla Bağdad'a çağırarak onlara armağanlar dağıtmıştı. Bu da, Türklerin gönülleriyle islâmlaşmasını hızlandırdı⁸. Onuncu yüzyılda Karluklar, Oğuzlar ve Batı Türklerinden ikiyüz bin çadır halkı, İslâmiyet'i kabul etti. Onbirinci yüzyılda Türk âleminin büyük çoğunluğu İslâmiyet'in etkisi altına girdi.

Türkler arasında İslâmiyet'in yayılmasında, ilkelerini mistik duygularla besleyen dinî ekollerin de etkisi çoktur. Türklerin şamanist oldukları dönemde, dinî önder sayılan Kam'lar, toplumda etkiliydi. Kâm, şiir söyleyen, bilgece sözler bilen, kötü ruhları koğan, doğa ötesi olaylarla temas kuran, dinî törenleri yöneten ve gereğinde vecd içinde rakeden kimseydi. Türkler islâmlaştıktan sonra, Kam denen kişi artık Baba ya da Ata adını aldı. İslâmiyet adına dinî önderlik yapmaya başladı. Ancak bu gibi kişilerin şamanlığın etkilerinden birdenbire kopmaları kolay olmadı. Bu etkileri, girdikleri mistik ekoller aracılığı ile nesilden nesile devam ettirdiler.

İslâmiyet'in mistik duygularla Türkler arasında gönüllere yerleşmesinde, Ahmed Yesevî'nin büyük etkisi oldu. Ahmed Yesevî'ye isnâd edilen Divan-ı Hikmet adlı eser, Türkçe manzum bir kitap olup elden ele dolaşmıştır. Ahmed Yesevî hitap ettiği topluluğun kültür düzeyine göre, basit menkıbeleri, dinî ve ahlakî öğütleri, Allah'ın büyüklüğünü ve gücünü dile getirmiştir⁹.

Türkler arasında taassuptan uzak mistik duygular etkili olurken, yine taassuptan uzak, akılcı görüşlerin de kabul gördüğüne tanık olmaktadır. Özellikle XI. yüzyıldan itibaren, akılcı dinî bir ekol olan Mu'tezile'nin etkisi Harizm'de yayıldı. Harizmşahlar dine ve bilginlere önem verip bilimi teşvik ettiler¹⁰. Mu'tezile'ye mensup Ebu'l-Kâsım Mahmut Zemahşerî (1074-1143), Mukaddimetu'l-Edeb adlı tanınmış sözlüğü, Farsçadan başka Harizm Türkçesine de çevirmiştir. Divan-ı Lügat-ı Türk ve Mukaddime-

⁸ Bak. Ord. Prof. Fuat Köprülü, Türk Edebiyat Tarihi, s.84-85.

⁹ Bak. Fuat Köprülü, Türk Edebiyat Tarihi, sh.193-195.

¹⁰ Bak. F. Köprülü, anılan eser, s.119.

tu'l-Edeb'in tercümesi, Türkçenin tarihteki gücü ve zenginliği açısından önemlidir¹¹.

Türkler bir yandan İslâmlaşırken, bir yandan da Batı'ya doğru göç etmişlerdir. Özellikle Alpaslan'ın 1071'de Malazgird'de Bizanslıları yenmesi, Türklere, Marmara sahillerine kadar yayılma imkânı vermiştir. Türkler, Anadolu'da Bizans yönetiminde, derebeylerin baskısından bıkmış topraksız aileleri memnun etmesini bildiler. İslâm'ın fetih hukukuna dayanarak aldıkları araziye devletin malı saydılar. Çiftçilere işleyebilecekleri kadar toprağın tasarruf hakkını, babadan oğula geçebilecek bir biçimde verdiler. Göçebeleri yerleştirdiler. Sosyal düzeni daha iyi duruma getirdiler. Aynı zamanda daha iyi ziraat ürünü alınmasını sağladılar¹².

Selçuklu sultanları zaman zaman Anadolu'ya Orta Asya'dan gelen Türk aşiretlerini ustaca yerleştirdiler. Onlara hem maddî imkânlar sağladılar, hem de Allah için fetih ruhu aşıladılar. Onüçüncü yüzyılda Moğol istilasından kaçan Türkler de, akın akın Batıya göç ettiler. Moğollar okumuş kimseleri, usta ve sanatkârları daha çok sıkıştırıyorlardı. Bu nedenle Anadolu'ya kaçan aydın kişiler, Türk kültürünün ve İslâm inancının yayılmasında etkili oldular.

TÜRKLERİN İSLÂM ÂLEMİNE ETKİLERİ

İslâmiyet, Hz. Muhammed zamanında hızla yayılmış ve fikrî çekişmeler söz konusu olmamıştır. Hatta ilk dört halife devrinde ne mistik tarikatlar, ne de dinî fırkalar mevcut değildi. Hz. Osman zamanından sonra, siyasi çekişmelerin ciddî bir hal aldığı görülmektedir. Zamanla İslâm âleminde bir çok fırkalar oluşmuştur. Bu fırkalar, ya da mezhepler zahiren dinî konular yüzünden türemiş görünmekle beraber, temelde siyasi havaya dönüşmüştür. Böylece ayrılıkların ve ihtilâfların arası kesilmemiştir. Tarikatlar ise, çeşitli sosyolojik nedenlerle Hz. Muhammed'den 150-200 yıl sonra oluşmağa başlamıştır. İslâmiyet'in kutsal kitabı Kurân-ı Kerim, bütün müslümanlarca kabul edilmekle birlikte değişik yorumların ardı kesilmemiştir. Savaşlar, seyahatlar, ticarî faaliyetler, hastalıklar, değişik kültür farklılıkları, başka başka yorumların ortaya konmasının nedeni olmuştur. Bazı yorumlar çok katı, bazıları ise daha yumuşak olmuştur. Ancak Kur'an'ın vahiy ürünü olduğunda ve Hz. Muhammed'in peygamberliğinin

¹¹ Bak. F. Köprülü, anılan eser. s.201-203.

¹² Bak. Osman Turan, anılan eser, s.255.

de ihtilâf olmamıştır. Çağın değişmesiyle müslüman toplumların yeni şartlarla ve olaylarla karşılaşması, yeni yorumları doğurmuştur.

Kuşkusuz İslâmiyet'in yayılmasında, sevilmesinde ve savunulmasında Türklerin büyük emeği geçmiştir. Türklerin bu başarılarında vicdanlara saygılı olmalarının da etkisi büyüktür. Esasen İslâmiyet'te vicdanlara baskı yoktur. Vicdanlara saygılı olmak Kur'ân'ın buyruğudur. Kur'ân'da şu âyetler vardır: "Dinde zorlama yoktur"¹³. "Sen ancak bir hatırlatıcısın. Onlar üzerine baskı yapıcı değilsin"¹⁴. "Eğer Rabbin dilese idi yeryüzündeki kimselerin hepsi topyekün iman ederdi. Böyle iken sen, hepsi mü'min olsunlar diye insanları zorlayıp duracak mısın¹⁵?" Allah dileseydi herkese iman yolunu bulacak herşeyi verirdi."¹⁶ İşte İslâm'ın bu hükümleri kadar, kendi törelerinin de etkisinde kalan Türkler, fethettikleri ülkelerde insanların inançlarına baskı yolunu tutmadılar. Aksine onlarla barış içinde yanyana yaşamayı tercih ettiler. Anadolu'da Süryanî, Ermeni ve Rumlar, Bizanslılardan çok Selçuklulardan memnun kaldılar. Bizans idaresinde ezilen köylüler, Selçuklu egemenliğine girdiler¹⁷. II. Kılıçaslan bir yandan Malatya, Süryanî patriği Mihael'e mektup yazarak Bizans'a karşı zaferlerinde duasının katkısı olduğunu bildirdi. Teşekkürlerini yazdı. II. Gıyaseddin Keyhüsrev, evlendiği Gürcü prensesinin Konya sarayına Papaz ve kutsal eşya ile gelmesini hoşgörüle karşıladı¹⁸.

Osmanlılar döneminde, uzun süre aynı hoşgörünün devam ettiğini görüyoruz. Murat I.'in Bizanslılara ve Rumlara karşı iyi muamelesi, Bizans kilisesinin sevgisini çekiyordu. Patrik, 1385'te Papa VI. Urban'e yazdığı mektupda Sultan Murad'ın kiliseye tam bir özgürlük tanıdığını bildirmişti¹⁹.

Türklerin vicdanlara saygılı davranışları, Bizans sınırlarında hristiyanlarla müslümanların barış içinde yaşamalarını sağladığı gibi, yeni fetihleri de kolaylaştırıyordu.

¹³ Bakara Suresi, âyet: 256.

¹⁴ Gâşîye Suresi, âyesi: 21-22.

¹⁵ Yunus Suresi, âyet: 99.

¹⁶ Bak. En'âm Suresi, âyet: 35.

¹⁷ Bak. Osman Turan, anılan eser, s.256.

¹⁸ Bak. Osman Turan, anılan eser, s.257.

¹⁹ Bak. Prof. Dr. Tayyip Gökbilgin, Osmanlı Müesseseleri, Teşkilatı ve Medeniyeti Tarihine Genel Bakış, s.30-31, İstanbul 1977.

Türkler Anadolu'ya gelenekleri ve görenekleriyle geldiler. Devlet yönetiminde törelere dayalı hukukun önemli yeri olmuştur. Devlet, nazarı olarak olmasa bile, uygulamada halkın çıkarını ve yönetimin güçlü kalmasını planlamıştır²⁰.

Türklerin düşünürler kanaliyle İslâmiyet'e etkileri oldukça dikkati çekici olmuştur. İslâm egemenliğinin eski kültürlerin yaşadığı önemli merkezlere yayılması, yeni görüşlerin doğmasını hızlandırdı. İskenderiyye, Antakya, Harran, Urfa, Cundişapur kültür açısından tarihte yeri olan merkezlerdendir. Antakya'da, Harran'da, İskenderiye'de eski Yunan kültürü, üçüncü ve dördüncü yüzyıllarda etkisini sürdürmüştür. MS. 363 yılında kurulan Ruha (Urfa) okulunda hem Yunan ve hem İran kültürü sözkonusuydu. 6. yüzyılda faaliyet gösteren Cundişapur okulunda ise, Fars kültürü egemendi. Ayrıca bu okulda, Hint kültürü de biliniyordu. M.Ö. 4000-5000 yıllarında uzanan ve Mezopotamya'da yaygın olan Sümer medeniyeti topraklarıyla, yine bir o kadar eski olan Mısır medeniyeti alanları da, Müslümanların egemenliği altına girmiştir.

Müslümanlar, egemenlik alanları genişledikçe yeni kültürlerle karşılaşıyorlardı. Esasen savaşlar kadar ticaret ve seyahat da kültür alışverişini hızlandırıyorlardı. Ayrıca aydın bir hükümdar olan Abbâsî Halifesi Me'mun, 9. yüzyıl başlarında Beytu'l-Hikme'yi (Bilgelik Evi) kurarak bir çok bilgini topladı. Eski Yunan ve İran Kültürleriyle ilgili bir çok eserin arapçaya çevirisini sağladı. Bu çeviriler Yunancadan Süryancadan ve bazan da Farsçadan yapıldı. Müslümanlar tıpta, astronomide, matematikte, fizikte ve felsefede büyük bir atılım yaptılar. Âdetâ bir İslâm rönesansı gelişti. Başta Me'mûn olmak üzere birçok düşünür, akla ve deneye önem verdi. Hatta Abbâsî devleti, akılcı bir okul olan Mu'tezile'nin görüşlerini resmen kabul etti. İslâmî olan her şey akla uydurulmağa çalışıldı. Fikir tartışmaları ve müspet bilim gelişti. Bu akılcı yorumlar Halife Mu'tasım zamanında da devam etti. Ne var ki Mu'tezile mensupları, ameli imana dahil edip görüşlerini kabul ettirmek için zora başvurmaya başladılar. Bu baskıya toplum dayanamaz oldu. Neticede bu durum otuz yıl kadar sürdükten sonra, daha yumuşak bir görüş olan sünnet yoluna dönüldü.

Bu yumuşak sünnet yoluna dönüşte, iki büyük kelâmcının etkisi oldu. Bunlardan birisi Eş'arî, ötekisi Matüridî'dir. Matüridî aslen Türk olup Semerkand'ın Matürid mahallesindedir. Kelâm ve İslâm felsefesiyle ilgili

²⁰ Bak. Fuat Köprülü, Osmanlı Devletinin Kuruluşu, s.58, Ankara 1984.

bir çok değerli eser yazan Maturidî, 944 yılında hayata gözlerini yumdu. Maturidî, imanın dil ile söylemek ve kalple doğrulamak olduğu söyleyerek İslâmiyet'in inanç sorunlarını açıkladı. Görüşlerinde akıl ile nakli kaynaştırmağa çalıştı. Fikirleri Ortaasya'dan Anadolu'ya kadar geniş bir kesimde benimsendi. Onun inanç sistemi bugün de Türkler arasında oldukça etkindir²¹.

Ancak, Mu'tezile'nin görüşlerinin zaman zaman yeniden etkinlik kazandığı da olmuştur. Buveyhiler zamanında vezir Sâhib b. Akkad ve Tuğrul Bey devrinde vezir Amîdu'l-Mülk al-Kundurî itizali görüşleri teşvik etmiştir. Sonuçta Selçuklulardan Alpaslan'ın veziri Nizâmü'l-Mülk, sünnet yolunu yeniden gündeme getirmiştir. Böylece Maturidî'nin ve Eşarî'nin görüşleri güçlenerek devam etmiştir²².

Büyük Türk bilgini al-Birunî'nin de İslâm âlemine kültür açısından etkisi tanınmıştır. Birunî, Harizm'in başkenti Kâs'da bugünkü Şahabbas Veli yakınlarında M. 973'de doğmuş ve yaklaşık 1051 yılında ölmüştür. Ana dilinin, Türkçenin değişik bir lehçesi olduğu kaydedilmektedir. Felsefeyle de meşgul olmakla birlikte çalışmalarının ağırlığı müsbet bilimler üzerinedir.

Birunî, bilimsel yöntemle çalışmayı seven bir bilgindi. Her türlü mezhep kaygısının üstündeydi. İslâm dinine bağlıydı. ancak hurafenin ve taasubun karşındaydı²³. Akli esas alır, gözlem ve deney yapmayı severdi. Büyücülüğe karşı çıkardı. Astrolojiye pek güvenmezdi. Fal, üfürük, uğursuzluk, yıldız bakma usûlleriyle gelecekte haber vermeyi doğru bulmazdı²⁴.

Birunî araştırmalarında objektif kalmıştır. Astronomide gözlemler yapmış ve güneş parametrelerini ölçmüştür²⁵. Astronomide, bu bilimin kuru-

²¹ İ. Agâh Çubukçu, İslâm Düşünürleri, s.116-118, Ankara 1977.

²² Ebû Bekr Ahmed el-Bağdadi, Tarihu Bağdad, c.IV., s.37-38, Mısır 1931; Zuhdi Cârullah, Mu'tezile, s.213, al-Kahire 1947; İbn al-Esir, el-Kâmil fi't-Tarih, c.VIII, s.96-97, al-Kahire.

²³ Zeki Velidi Togan, İslâm Ansiklopedisi, c.II., s.655, Birunî Maddesi, İstanbul 1961; Günay Tümer, Birunî'ye Göre Dinler ve İslâm Dini, s.15, Ankara 1975; Aydın Sayılı, Doğununun 1000. Yılında Birunî, Biruniye Armağan içinde, s.5-6, Ankara 1974.

²⁴ Bak. Z. V. Togan, al-Birunî'nin Hikâyât Tarih Ahl il-Hind fi İstihrac al-Umr Nâm Risalesi, İstanbul 1954.

²⁵ Bak. Prof. Sevim Tekeli Birunî'nin Güneş Parametrelerinin Hesabı, Belleten, c. XXXII, sayı: 105, Ocak 1963, Ankara 1967.

cusu Ptoleme'yi eleştirecek kadar ve onun yanlışlarını bulacak kadar derin bilgindi. Matematiğe önem verirdi. Fizik alanında deneyler yapar, sonuç çıkarırdı.

Dünyanın yuvarlaklığı ve döndüğü üzerinde durduğu bilinmektedir. Yerçekiminin tesbitini yapmıştır. Güneşin yerden uzaklığı, sabit ve gezegen yıldızların durumları ve ayın hareketi hakkında da gözlemler yapmıştır. Özellikle fizikî coğrafyanın gelişmesinde etkili olmuştur. Şehirler arasındaki uzaklıkları ölçmüş, enlem, boylam ve dünyanın çevresi üzerinde çalışmalar yapmıştır. Henüz yirmi yaşındayken, yarıçapı 10 arşın olan bir küre yaparak ülkelerin yerlerini işaretlemiştir.

Tıp biliminde deneyleri vardır. Hükümdar Mes'ud'un gözünü o tedavi etmişti. Eczacılıkta ünü büyüktür. İlaçların yararı kadar yan etkileri üzerinde de durmuştur.

Işığın hızının sesten çok olduğunu saptamış, 29 maddenin özgül ağırlığını ölçmüştür. Bu ölçüler, bugünün bilgisinin vardığı sonuçlara yakındır²⁶.

Birunî, araştırmalarında özgür ve yansız davranarak, iyi bir örnek olduğu gibi, akli esas alarak da müspet bilime ağırlık vermiştir. İman ile aklın sınırını tespit etmeğe çalışmıştır. Bilim tarihçisi Sarton, onu, dünyanın yetiştirdiği çok önemli bilim adamlarından biri saymıştır. Birunî'nin eserleri kültür açısından İslâm âlemine ışık tutmuştur. Onun başarısında, türk toplum hayatının bağnazlıktan uzak yapısının önemli etkisi vardır.

İslâm âlemine etki yapan bir başka Türk düşünürü de Farabîdir. Farabî Maveraünnehir'in Fârâb ilinin Vesic köyünde M. 870 yılında doğmuş, çeşitli bilim dallarında eğitim görmüş ve felsefede derinleşmiş bir Türk bilginidir. Onun Felsefede, Aristo'dan sonra gelen büyük bir İslâm düşünürü olduğu, Doğu'da ve Batı'da kabul edilmiştir. Bu nedenle kendisine "İkinci Öğretmen" ünvanı verilmiştir. Farabî'nin tıp, matematik, musiki ve felsefe gibi bilim dallarıyla uğraştığı bilinmektedir. Onun Kitab al-Musikî ve İhsâu'l-Ulûm gibi eserleri, Ortaçağ'da latinceye çevrilmiştir. Farabî'nin Ortaçağ hristiyan düşünürlerinden Saint Thomas'yı etkilediği bilinmektedir.

Farabî, İslâm felsefesine akılcı bir yorum getirmeğe çalışmıştır. Dinle felsefeyi uzlaştırmak istemiştir. Peygamber'in, gerçekleri vahiy yoluyla, filozofların ise, akıl yolu ile kazandığını ifade etmiştir.

²⁶ W. Barthold, İslam Medeniyeti Tarihi, s. 178-179, Ankara 1963.

Erdemli bir şehri, peygamberin, filozofun, ya da bilge bir önderin yöneteceğini, bunların hepsinin amacının erdem olduğunu, ancak peygamberin Tanrı tarafından görevlendirildiğini kaydetmiştir²⁷.

Farabî, varlığın Tanrı'nın düşünmesinden meydana geldiğini, temiz ruhların mutluluğa ereceğini ve İslâm'da amacın ahlâkî ilkelerin gerçekleştirilmesi olduğunu belirtmiştir. Âlemin zaman açısından öncesizliğine varan görüşlerinden ötürü, Gazzalî'nin eleştirilerine uğramıştır. Onun görüşleri, Endülüs'de İbn Rüşd tarafından Tehâfutu't-Tehâfüt'da tartışma konusu yapılmıştır.

Ortaçağda Batı âleminde iyi tanınıyordu. Farabî ve İbn Sina karşısında Gazzalî'nin takındığı tenkitçi tutum, Fatih Sultan Mehmed döneminde Hocazâde tarafından yeniden değerlendirilmiştir.

Uyuşukluğa ve hurafeye karşı olan Farabî, felsefî açıdan İslâm âlemini etkilemiş ve akılcı yorumlarıyla dikkati çekmiştir. M. 950 yılında ölen Farabî, doğulu ve batılı bir çok bilim adamının dikkatini halâ çekmektedir²⁸.

Türk düşüncesinin İslâm âlemine etkisi açısından M. 1037 de ölen İbn Sina'nın da adını kaydetmek gerekir. Devrin bilim dili olduğu için, o da eserlerini Farabî gibi Arapça yazmıştır. Ancak Türk gelenekleri ve eğitiminin etkisiyle İslâm felsefesine Araplardan farklı yorum getirmiştir. İslâm'da en önemli felsefî ekol sayılan Meşşâîliğin, Farabî gibi temsilcisi olmuştur. Varlık felsefesi ve ruhun varlığı hakkında yaratıcı görüşler sergilemiştir. Onun Kitâbu's-Şifâ'sı, Kitâbu'n-Necât'ı ve Kitâbu'n-Nefs'i Ortaçağda latinceye çevrilmiştir. Dinle felsefeyi uzlaştırmaya çalıştığı için İbn Sina'yı eleştirenler olmuştur. İbn Sina bununla birlikte, İslâm âlemini eserleriyle etkilemiştir. Aynı zamanda deneyci bir doktor olan İbn Sina'nın al-Kânûn fi't-Tıb adlı eseri, Batı üniversitelerinde 17. yüzyıla kadar başvuru kaynak kitaplardan sayılmıştır. Aklın kavramlar yapmakta ve sonuç çıkarmakta gücüne dikkati çeken İbn Sina, bazan mistik felsefeyle ilgili çözümler de yapmıştır.

İbni Sina'nın Batı'da Saint Thomas ve Albertus Magnus'u etkilediği bilinmektedir. Büyük düşünür Mevlâna da, İbn Sina'nın eserlerinden yararlanmışır.

²⁷ Bak. Farabî, al Medinet al-Fâdıla, s.71, Beyrut: Farabî, Fusûl Arâ Ehl al-Medine, s.64-71, al-Kâhire 1961.

²⁸ Bak. E. Agâh Çubukçu, Türk Filozofu Farabî ve Düşüncesi, Belleten XLIX, sayı: 194, s.274-286, Ankara 1985.

SELÇUKLULAR ZAMANINDA ANADOLU'DA TÜRKLERİN DİNİ HAYATI

Anadolu'da gerek 1071'de Bizanslıların yenilgisinin, gerek 13. yüzyıl-da Moğol akınları sonucu olarak Türk kültürü iyice yaygınlaşmıştır. Orta-asya'dan ve İran taraflarından kitle halinde gelip Anadolu'ya yerleşen Türk boyları, kültürlerini de taşımışlardır. Onikinci yüzyılda çeşitli mez- hep akımlarının hızlanmasına karşın Selçuklu hükümdarlar, dinî açıdan bağnaz davranmamışlardır. Ancak devlet aleyhine gizli ve açık propaganda yapan Batınîlerle sıcak mücadeleler olmuştur. Öteki dinî topluluklar ara- sındaki mücadelelerde ise, çoğu kez yatıştırıcı davranılmıştır. Bununla bir- likte şiiilerle sünniler arasında, ayrıca sünni ekoller arasında rekabet ve mücadeleler eksik olmamıştır²⁹.

Anadolu'ya gelen Türkler toplulukları genelde Ahmed Yesevî ekolünün etkisini taşımışlardır. Eski geleneklerine bağlı olan bu topluluk- lar, Bizanslılar karşısında daima yiğitçe davranmışlar ve kendi kültür alan- larını genişletmişlerdir. Mistik duygularla dolu olarak dinî törenlerde ço- şan, dönen (semâ yapan), müzik eşliğinde ilahî söyleyen Baba'lar ya da Ata'lar tarafından yönlendirilen bu insanlar, dinî açıdan taassuptan yana değillerdi. Başka inançtaki insanlarla, yanyana barış içinde yaşamasını ba- şarmışlardır. Özellikle şehirlerde Müslüman ve Hristiyan halk uyum için- de yaşamışlardır. Bunun sonucu olarak Türk Fütûhatı gayri müslimleri ürkütmemiştir. Artan Türk göçleri sonucu, hem islâmlaşma artmış ve hem de Türk kültürü Anadolu'da egemen olmuştur³⁰.

Türkler medrese, kervansaray, hastahaneler, camiler ve hamamlar yaptırarak mimarî alanda da zengin kültür eserleri yaratmışlardır. Süsleme san'atında bağnaz davranmamışlar, kabartma heykeller, kuş, bitki ve hatta insan resimleri yapmışlardır. Böylece dar yorumlara iltifat etmeyerek bina- ları süsleme sanatına önem vermişlerdir³¹. Hükümdarlar, bilim ve sanata önem vererek egemenliklerinin önemini damgalamışlardır. Selçukluların tıp, astronomi ve matematiğe önem vermeleri, hastaneler ve gözlemevleri açtırmaları, sanatta yaratıcılığı hoşgörülle karşılamaları Türklerin medenî zihniyetinin de ifadesidir. Esasen İslâm dini hem ilme, hem de sanata

²⁹ Bak. Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, s.223-245, Anka- ra 1965.

³⁰ Bak. Osman Turan, anılan eser, s.254-260.

³¹ Bak. Osman Turan, aynı eser, s.289-294.

önem vermiştir. Kur'ân'da bilenlerle bilmeyenler bir tutulmamıştır. Hz. Muhammed de "Allah, sanat ve çalışmasında hünerli olanı sever", "Allah güzeldir, güzeli sever", hadislerini söylemiştir. Bazı fanatik görüşlerin varlığına rağmen müziğe önem veren Selçuklular, bu alanda da Türk töresinin yaşamasını, müziğin dinî törenlerde yerini almasını ve Türk müzik kültürünün yayılmasını sağlamışlardır³².

13. yüzyılda Türk kültürü açısından önemli olan bir konu da, Ahîlik'tir. Ahîlik, Türk konukseverliğini, yiğitliğini ve yardımlaşma töresini canlı tutabilmiş bir örgüttür. Ahî sözcüğü eli açık, konuksever ve yiğit anlamlarına gelmektedir. Ahîlik, Abbasilerden Nâsır Lidinillâh'ın Ebû Hafs Ömer es-Sühreverdi'ye emir vererek esaslarını çizdirdiği Fütüvvetçiliğin gelişmesiyle, Anadolu'da yerleşmiştir. Fütüvvetçilik siyâsî düzeni ve güveni sağlamak için kurulmuştur. Ahîlik ise Türk inanç ve törelerinin damgasını taşımaktadır. Âdetâ bir dayanışma ve eğitim örgütüdür. Ayrıca ticaret ve meslek alanında yardımlaşma açısından önemlidir. Deri ustası olan Ahî Evran tarafından kurulan bu örgüt, Anadolu'ya göç ederek gelen Türk topluluklarına yardım etmiştir. Onlara yurt ve iş vermiştir. Meslek açısından Türklerin dayanışmasını sağlamıştır. Akşamları bir araya gelen meslek mensupları dinî, ahlâkî ve terbiyevî sohbetler yaparak toplumsal yaşantıyı canlı tutmuşlardır. Moğollardan kaçarak Anadolu'ya gelen usta ve kalfalar, Anadolu'nun toplumsal yapısını etkilediler. Ahîlik örgütü sayesinde Türklerin göçebelikten yerleşik hayata geçmeleri kolaylaştı. Sanat ve ticarete Türklerin etkinliği arttı. Ayrıca Türkler, üstün yetenekleriyle şehir ekonomisinde söz sahibi oldular. Örgütün eğitim çalışmaları Türk inancının nesilden nesile devamını sağladı. Usta, kalfa ve çırak münasebeti düzenli bir hal aldı. Sohbetlerde Türk kahramanlığı, kıssa ve hikayelerle canlı olarak anlatıldı. Canlı tutulan ve nakledilen atasözleri, şiirler ve fıkralar ailede huzura ve toplumsal kaynaşmaya yardımcı oldu. Bu örgütün çabalarıyla ahlâkî değerler meslek ve san'at hayatında etkili oldu³³.

Selçuklular döneminde Anadolu'daki dinî hayatı sergilemek için bazı Türk düşünürlerinin görüşlerine değinmek gerekir. 13. yüzyılda özellikle Mevlânâ, Yunus Emre ve Hacı Bektâş Veli'nin Türk toplumunu önemli derecede etkilediğine tanık olmaktadır.

³² Bak. Aynı eser, s.294-301.

³³ Bak. Fuat Köprülü, Osmanlı Devletinin Kuruluşu, s.89-93, Ankara 1984; Neşet Çağatay, Fütüvvetçilikle Ahîliğin Ayrntıları, Belleten, CXL, sayı: 59, s.423-438, Ankara 1976.

1273'te ölen Mevlânâ sanat gücünü Konya'ya yerleştikten sonra göstermiştir. Özellikle Divan'ı ve Mesnevî'siyle yaşadığı çevreyi ve sonraki dönemleri etkilemiştir.

Mevlânâ, insanın sevgiye değer en üstün varlık olduğunu açıklamıştır. Felsefesinde varlıkta birlik görüşü egemendir. İnsanın bilinçli varlık olmasından hareket ederek, hayatı iyi değerlendirebileceğine ve ahlâkî değerlere dikkati çekmiştir. Çağında vicdanlara baskı yapılmasını hoş görmemiş, dayanışmayı ve uyumu sağlık vermiştir. Onun görüşlerini, oğlu Sultan Velâd, belli esaslarda toplamıştır. Mevlânâ, Türkçe bilmekle birlikte devrinin modasına uyarak şiirlerini Farsça yazmıştır. Bununla birlikte Türk geleneklerinin etkisiyle İslâmiyet'i coşkulu bir biçimde anlatmış, sanata değer vermiş, felsefe yapmış ve hoşgörülü bir din anlayışını sergilemiştir. Mevlânâ resim yapılmasını hoş karşıladığı gibi, müzik ve semayı da hoşgörülle karşılamıştır. Orta Asya müslümanlığında dinî törenlerde müzik eşliğinde raksetme, Ahmed Yesevî'den beri görüldüğü gibi devam etmiştir. Ahmet Yesevî, manevî yönelişlerde sema ve raksın önemini ifadeye çalışmıştır. Birçok dörtlüğünde bunu görmek mümkündür. Sözelimi "Hakkı bulup raks ve sema kıldı dostlar" demiştir³⁴. Mevlânâ Tanrı sevgisini işlerken de Ahmet Yesevî geleneğinin ve Türk dinî yorumlarını etkisini yansıtmıştır.

1320 yılında ölen Yunus Emre ise, şiirlerini Türkçe yazmıştır. Esasen 1277'de Karamanoğlu Mehmet Bey'in çabalarıyla Türkçe resmî dil niteliğini kazanmıştır. Zaten Türkler Orta Asya'dan beri fıkralarını, kıssalarını, atasözlerini ve türkülerini Türkçe olarak devam ettirmişlerdir.

Yunus Emre'yle dinî kavramlar da lirik bir biçimde Türkçe ifade edilmiştir. Yunus Emre'nin şiirleri 13. yüzyıl inancının en güzel ifadelerindedir. Bu ifadeler her türlü bağnazlıktan uzaktır. Çeşitli din ve mezhep farklılıklarını yatıştırıcıdır. Türkçe kulaktan kulağa yayılan bu şiirlerde, vicdan özgürlüğünün güzel örnekleri de sergilenmiştir. Türklerin vicdan hürriyetine saygıları ve dine yumuşak bakışları, İslâmiyet'in sevilmesini ve daha çok yayılmasını da kolaylaştırmıştır.

Yunus Emre, özveriyi, uyumu, barışı ve doğruluğu savunmuştur. Tanrı'yı ve insanları sevmeyi salık vermiştir. İslâmî kavramları Türk şiir sanatında kullanarak kendinden sonra gelen birçok halk şairini etkilemiş-

³⁴ Bak. Ahmet Yesevî, Divan-ı Hikmet'ten Seçmeler, s.185, haz. Kemal ERASLAN, 1000 Temel Eser Dizisi, Ankara 1983.

tir. Güzel Türk dilinin sevilmesi ve sanatta ustaca kullanılması açısından da Yunus'un önemi vardır.

Yunus'un felsefesi, insanın değerine, ölüm olgusunun düşünülmesine, evrensel özgürlüğün özüne, erdemın insan hayatındaki önemine dikkati çekmiştir³⁵.

Kuşkusuz 13. yüzyıldaki Türk dinî hayatı açısından Hacı Bektaş Velî de önemli bir düşünürdür. Onun görüşleri yıllar boyu değişerek ve gelişerek Bektaşilik haline gelmiştir. Bu ekolde, Babâilik, Hurufilik, Ahîlik, Kalendarîlik, Haydarîlik, Abdallık ve bazı sünnî tarikatların etkisi vardır. Ekol, Hacı Bektaş Velî'den sonra 14. ve 15. yüzyılda gelişip yayılmıştır.

Hacı Bektaş Velî, zamanındaki gayri müslimlere İslâmiyet'i kabul ettirmek için, insancıl davrandı. İnsan sevgisini temel ilke olarak kabul etti. Türk diline canlılık verdi. Türkçe dua yapılmasını sağladı. Güçlü bir ah-lâk sistemi kurdu. Namus ve şerefın önemini vurguladı. Tanrı ve vatan uğruna şehit olmanın yüksek değerini belirtti. Ehl-i Beyt sevgisini aştı. İrk ayrımına karşı oldu. Bu nedenle de Bektaşilik Avrupa'ya kadar yayıldı. Bugün Arnavutluk ve Balkanların bir çok yöresinde Bektaşiler bulunmaktadır.

Hacı Bektaş Velî, Tanrı'yı korkulacak bir varlık olarak değil, sevicek bir varlık olarak niteledi. Arapların etkisinde kalan medresenin katı anlayış yerine yumuşak bir İslâm anlayışını benimsedi. Eski Türk törelerine uygun olarak, aile hayatına önem vererek, ibadet toplantılarına kadınların katılmasında bir sakınca görmedi. Bugün Orta Asya Türk törelerine uygun olarak dinî törenlerde müzik, sema ve nefes okuma âdeti devam etmektedir. Bektaşilik, geleneğe uygun olarak dinî toplantıları terbiye kurallarını gözeterek yürütürler. Toplantılarda topluma saygı ve sevgi aşılama, iyilik yapmak ve haksızlığı önlemek telkin edilir. Toplantıya katılanlar, dinî önder önünde herkesle helallaşmak zorundadır. Aksi takdirde toplantıda kalamaz. Zamanla bu ekole de hurafeler girdi.

Bektaşilik Mahmud II. tarafından 1826'da yasaklanmış, daha sonra padişah Abdulaziz tarafından serbest bırakılmıştır. Cumhuriyet döneminde, kurulduğu yüzyıldaki amacından sapan tarikatların ülke için yararlı

³⁵ Bak. İ. Agâh Çubukçu, Türk Düşünce Tarihinde Felsefe Hareketleri, s.143, Yunus Emre'nin Felsefesi, Ankara 1986; F. Köprülü, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, s.155-300, Ankara 1966.

olmayacağı görülmüş ve bütün tarikatlar yasaklanmıştır. Bu arada Bektaşî tekkelerinin de resmî olarak faaliyeti sona ermiştir. Bektaşîlik kültür tarihimizde Türk sanatının, Türk düşüncesinin ve Türk hoşgörüsünün gelişmesi açısından önemlidir.

Bu, Türklerin Anadolu'da ticaretle, şehircilikte ve meslek hayatında örgütlenmesinde Ahiliğe destek olmuştur. Ayrıca çalışmayı, alçak gönüllülüğü ve yaşama sevincini vurgulama bakımından Bektaşîlik etkili olmuştur. Bektaşîliğin zamanla işlevini yerine getiremez hale gelmesinde bilgisizliğin ve karışan hurafelerin etkisi olmuştur³⁶.

Medrese ve tekke rekabetinde, Selçuklular döneminde genel olarak hoşgörü egemendir. Medrese akli, tekke ise sezgiyi temsil etmiştir.

İSLÂMDA AKLIN ÖNEMİ

Hz. Muhammed, bir çok hadisinde aklın önemini ifade etmiştir. Bu gibi hadislerinden şu örnekler, ne kadar dikkati çekicidir: "İnsanın dini aklıdır. Akli olmayanın dini de olmaz", "Her şeyin bir temeli vardır. Müminin temeli de aklıdır", "Bir saatlik düşünce bir gecelik ibadetten daha hayırlıdır."³⁷, "İnsanlar Âhiret'te akılları derecesinde mevki alırlar."

Hz. Muhammed, ayrıca içtihat üzerinde çok durmuştur. Yemen'e vali olarak giden Muaz b. Cebel'in gereğinde akıyla hüküm vermesine müsaade etmiştir. Aynı biçimde ihtilaflı bir sorunda, Ukbe b. Amir'in akıyla hüküm vermesine izin verdiği gibi, "İçtihad yap, doğru sonuca varırsan on, yanılırsan bir sevap var" buyurmuştur. Böylece Kur'an ve Sünnet'te, hakkında delil bulunmayan sorunların akıl ile sonuca bağlanmasını uygun görmüştür. Kendisi hayattayken Hubab b. Munzir'in, Amr b. As'ın ve Hz. Ali'nin içtihatlar yaptığını kaynaklar açıklamaktadır³⁸.

Yüce Allah, Kuran'ı olayların akışına göre, yirmi üç yılda indirmiştir. Hatta bazı âyetleri daha hayırlısını vermek üzere neshetmiş, yani yürürlükten kaldırmıştır. Nitekim Bakara Suresi'nin 106. âyetinde yürürlükten kaldırılan uygulamalar hakkında şöyle buyrulmuştur". Biz da-

³⁶ Bak. İbrahim Ağâh Çubukçu, Türk Düşünce Tarihinde Felsefe Hareketleri, s.115, Hacı Bektaş Velî, Ankara 1986.

³⁷ Bak. İ. Ağâh Çubukçu, İslâm'da Ahlâk ve Manevî Vazifeler, s.28, Ankara.

³⁸ Bak. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi, II, s.271, Ankara 1986; Hayrettin Karaman, İslam Hukukunda İctihad, s.37-39, Ankara 1975.

ha iyisini veya benzerini getirmediğe, bir ayeti(n hükmünü) kaldırmaz veya ertelemeyiz. Allah'ın her şeye gücü yeter olduğunu bilmedin mi?"

Böylece Yüce Allah son din İslâmiyetin, toplumların gelişmesine uymasının imkânlarını bildirmiştir. İslâmiyetin akla ve bilime önem vermesi, hüküm çıkarmasını bilenlerin işini kolaylaştırmış ve İslâm medeniyetinin yayılarak gelişmesini sağlamıştır. Yüce Allah Ra'd Suresi'nin 40. âyetinde "Her devrin kitabı (hükmü) başkadır" buyurmuştur. Bu âyet Tevrat ve İncil'in neshedilmesi kadar, çağa göre içtihat yapma imkanını da hatırlatıyor. nitekim Hz. Muhammed "Her devrin adamı, her devrin sözü vardır." demiştir, "İnsanlar babalarından çok zamanlarına benzerler" hadisi de, anlamlıdır³⁹.

İlk müslümanlar, bütün bu buyrukları iyi değerlendirdiklerinden yerine göre akli kullanmışlar ve içtihat yapmışlardır. Özellikle devletin yönetimiyle ilgili olarak Hz. Ömer'in yaptığı bazı içtihatlar dikkati çekicidir. Hz. Ömer yeni müslüman olmuşların kalplerini kazanmak için, devlet bütçesinden onlara yardım etme usulünü Kurân'ın buyruğuna rağmen kaldırdı. Hakkında âyet olmasına karşın, taşınmaz ganimetlerin 4/5 ünü savaşçılara dağıtmadı. Oysaki Hz. Muhammed, Beni Kureyza ve Hayber topraklarını dağıtmıştı.

Hz. Ömer, bir kuralı daha değiştirdi. Hadise göre savaşta mücahit, (savaşçı) öldürdüğü kimsenin üzerinden çıkan para ve eşyayı alırdı. Uygulama böyleydi. Hz. Ömer bunu değiştirerek bu tür ganimetlerin 1/5 ini devlet bütçesine ayırdı. Halkın yararı ve devletin devamlılığı için eski hükümleri değiştirdi.

İslâmiyete göre hırsızlık edenin eli kesilir, iftira edene had uygulanırdı, yani sopa vurulurdu. Hz. Ömer savaş sırasında bu usulleri de uygulamadı.

Daha sonraki dönemlerde de içtihatlar olmuştur. Emevîler döneminin başlangıcında İslâmî hükümlerin aksine olarak bir müslümanın mümin olmayan ebeveyninden miras alması uygun görülür.

Ebû Hanîfe, Mâlik b. Enes, Şafî ve Ahmet b. Hanbel de önemli müçtehitlerdendir. Özellikle Ebu Hanîfe'nin akıl ve rey taraftarı olduğu bilinmektedir. Ebû Hanîfe'nin yetiştirdiği büyük hukukçu İmam Muham-

³⁹ Bak. Necip Bilge, Laiklik, Belleten, c.XLII, sayı: 168; Atatürk İlkeleri ve İnkılab Tarihi, s.271-272.

med, gelenekle yerleşen törenin, Kurân'ın hükmü gibi olacağını belirttiği bilinmektedir.

Görüldüğü gibi İslâmiyet akla önem vermiştir. Özellikle yönetim ilişkilerinde aklın önemi büyüktür. Tanınmış Muvatta adlı eserin yazarı Mâlik b. Enes, her ülkeye göre değişik hukuk kurallarının olacağını belirtmiştir⁴⁰.

Nitekim uygulamada da değişik İslam ülkelerinde farklı yönetimler iş başında olmuştur. İslâm'da halifelik sorunu ise, değişik biçimlerde yorumlanmış ve savaşlara neden olmuştur.

İSLÂMİYET VE HALİFELİK

Türk kültürü unsurları içinde İslâmiyeti değerlendirmek için, halifelik sorununa değinmek gerekir. Her şeyden önce belirteyim ki halifelik, dinin temel ilkesi değildir. Hz. Muhammed "halifelik benden sonra otuz yıldır. Ondan sonra ısırcı sultanlık olur" demiştir. Ayrıca halifelik sorunu yüzünden İslâm'da halifeliğin başlangıçtan beri kırılganlıklar olmuştur. Hz. Osman'den sonra sıcak savaşların olduğuna da tanık olmaktadır. Cemel savaşında binlerce Sahâbe ölmüş, Hz. Muhammed'in eşi Hz. Aişe ile, damadı Hz. Ali karşı karşıya gelmiştir. Ali ile Muaviye'nin Sıffin'de çarpışmasında ise 40.000 dolaylarında Müslüman ölmüştür. Halifelik Emevîlere geçtikten sonra Emevî-Abbasî rekabeti ve çekişmesi bitmemiştir. Neticede 750 yıllarında halifelik Emevîlerden Abbasîlere geçmiştir.

Bağdad'da Abbasî hanedanı hüküm sürerken, Mısır'da 909 yılında Fatımîler Devleti kurulmuştur. Ubeydullah Mehdî, İmam Ca'fer Sâdık neslinden olduğunu söyleyerek ve onun oğlu İsmail'i manevî önder tanıyarak Fatımîler Devleti'ni örgütlemiştir⁴¹. Böylece başka bir halifelik doğdu. Bu yönetim 1171 yılına kadar sürdü. Selahaddin Eyyûbî, çocuksuz ölen son Fatımî halifesinden sonra, Bağdad'daki Abbasî hükümdarını halife tanıdı. Eyyûbîler Devleti'nde dünya işlerini Selahaddin Eyyûbî, din işlerini de halife yürüttü.

929'da Endülüs Emevî Devleti hükümdarı Abdurrahman III, halifeliğini ilân etti. Böylece Bağdad'da, Mısır'da ve Endülüs'de üç ayrı halifelik doğdu.

⁴⁰ Bak. Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi, II., s.273, Ankara 1986.

⁴¹ Bak. İ. Ağâh Çubukçu, Gazzalî ve Batnîlik, s.29-41, Ankara 1964.

İran Moğollarından (İlhanlılar) Hülâgü, Bağdad'ı alarak Abbasî halifeliğine son verdi. Abbasîlerden Ahmed, Mısır'daki Türk Kölemen (Memlük) hükümdarı Baypars'a sığındı. İslâm âlemi bir süre halifesiz kaldı. Nihayet Baypars, Ahmed'i 1261 yılında halife tanıdı. Ancak yönetim ve siyasi gücü Baypars elinde tutmağa devam etti. Yönetim işlerinde törelere de değer verdi.

Osmanlı padişahı Yavuz Sultan selim 1517'de Mısır'ı aldıktan sonra Abbasî halifeliğine son verdi. Mısır'da oturan Abbasî soyundan al-Mütevekkil Alallah'ı İstanbul'a götürdü. Osmanlılarda halifelik 1774 Küçük Kaynarca Muâhede'sinden sonra uluslararası ilişkilerde dinî manada söz konusu oldu. Sözü edilen muâhede ile Osmanlı Padişahı halife sıfatıyla, sınırları dışında kalan Kırım müslümanlarının da dinî önderi sayıldı. Abdulhamid II'de 1876 anayasasına "padişah halife olmak nedeniyle İslâm dininin koruyucusudur" cümlesinin konmasını sağladı.

I. Dünya savaşı yenilgisinden sonra Halife Vahdettin, İngilizlerin himayesine sığındı. Anadolu'daki millî kuvvetlerle sıcak mücadeleye girişti. İstiklal Savaşı kazanılınca Vahdettin bir İngiliz gemisiyle 17.11.1922'de kaçtı. Daha sonra Türkiye Büyük Millet Meclisi, Osmanlı soyundan Abdülmecid Efendi'yi halife seçti. O da verilen yetkiyi aşmağa başladı. Sonuçta Türkiye Büyük Millet Meclisi, 3 Mart 1924'de halifeliği kaldırdı.

Halifelik sorununda çeşitli İslâmî ekoller arasında da uygunluk olmamıştır. Malikî, Şafî ve Hanbelî ekolleri halifenin soy olarak Kureyş'ten (soylu bir Arap kabilesi) gelmesini, içtihat yapacak kadar bilgin olmasını ve adaletli davranmasını şart koştular. Ebû Hanife taraftarları ise halifelik konusunda daha yumuşak davrandılar. Bilgin ve adaletli olmasını yeterli buldular.

Esasda halifelik Tanrı'nın emri değildir. Siyasetle ilgili bir kurumdur. Bu yüzden de daima kırılmalara ve bazan da savaşımlara neden olmuştur. Ne ibret vericidir ki Atatürk'ün önderliğinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin halifeliği kaldırmasından, İngiltere memnun kalmamıştır⁴².

Halifelik kurumu, Arap kültürünün Türk kültürüne etkisi açısından dikkati çekicidir. Ancak Cumhuriyet döneminde millî kültürümüzün daha özgür düşünceyle sergilendiğine ve geliştiğine tanık oluyoruz.

⁴² Bak. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi, s.269-271.

OSMANLILAR VE DİN

Osmanlı yönetiminde, dinî kurallar gibi, gelenekler de etkili olmuştur. Osmanlı Devlet'nin kurucusu Osman Bey'e bazı Selçuklu Beyler ve aşiret başkanları, eski Türk törelerine göre biat ettiler. Başka bir deyimle Osman Gazi önünde birer birer diz çöküp ona bağlılıklarını bildirdiler. Törelerde bu davranışlar itaatın simgesiydi.

Osman Bey, Türk geleneğine uygun olarak aldığı yerlerdeki Hristiyan halkın vicdan hürriyetine karışmıyordu. Bunun sonucu olarak Bursa taraflarında bir çok Rum köyü halkı, kendiliklerinden Osman Bey'e bağlandılar. Orhan Bey 1329'da İznik kalesini aldıktan sonra sadece vergi vermek kaydıyla Hristiyanları inanç ve ibadetlerinde serbest bıraktı⁴³.

Orhan Bey zamanında devlet, artık aşiret usullerinin gereksizlerini bırakarak çağdaşlaşmaya önem verdi. Zamana göre çağdaş bir devlet gibi örgütlenmeye başladı. Yönetimde, yargıda ve askerlikte Selçukluların ve İlhanlıların usullerinden yararlanıldığı gibi yeni kurallara da yer verildi. Artık Türkler, Bizans'ın yönetim biçimini de iyi biliyorlardı. Hatta sınır bölgelerinde, bazı şehirlerde Rumlar ve Türkler yanyana yaşıyorlardı⁴⁴. Devletin yenileşmesi, başarısını hızlandırdı. Bursa, İzmit ve İstanbul Boğazı'nın Anadolu kıyıları tamamiyle Osmanlıların eline geçti. Bunun sonucu olarak Türkler ve Rumlar birbirlerini yakından tanıdılar. Kültür etkileşimi oldu.

Kuşkusuz yenen taraf olan Türkler, kültürlerini ve becerilerini zenginleştirmeyi bildiler. Hem İslâmiyet'in yayılmasını ve hem de kendi egemenliklerinin büyümesini sağladılar.

Osmanlı Devleti, İstanbul muhasarasının kaldırılması karşılığında Bizanslıların verdikleri haracın artırılmasını, İstanbul'da bir Türk mahallesi kurularak cami yaptırılmasını ve müslümanlar ile hristiyanlar arasında çıkacak ihtilafları İslâmiyet'e göre çözümlenecek, bir kadı atanmasını sağladılar. Bu, Türk kültür alanının genişlemesi açısından anlamlıdır.

Türkler, yönetimde adaletli olmağa da önem verdiler. Balkanlarda Ortodoks halkın Katoliklere karşı âdetâ korunmasını sağladılar. Çünkü Katolikler Ortodoksları beğenmiyorlar ve aşağı görüyorlardı. Adalete, eşit-

⁴³ Bak. M. Tayyib Gökbilgin, Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihine Genel Bakış, s.11-4, İstanbul 1977.

⁴⁴ Bak. Tayyib Gökbilgin, anılan eser, s.24-30.

liğe ve dinde hoşgörüyü önem veren Osmanlılar, başlangıçta devletin gücünü sağlam temele otuttular.

1402 de Bayezid'in Timur'a yenilgisinden sonra bir durgunluk meydana gelmişse de Çelebi Mehmet, birliği sağlama yolunda başarılı adımlar atmıştır. Timur-Bayezid çekişmesi sırasında Anadolu, çok değişik dinî yorumların yaygın olduğu bir dönemdeydi. Hristiyan ve Yahudilerin inançları yanında İbahîlerin ve Batnîlerin etkisinde kalan topluluklar da vardı. Özellikle 1394'te ölen Fazlullah'ın müritleri Hurufîliği Anadolu'da yaymaya çalışıyorlardı. Fazlullah, İran kültürü etkisi altında yetişmiş ve fakat Türklerden de müritler edinmiştir. Türk asıllı şair Nesimî'nin Fazlullah'a bağlanarak Anadolu'da dolaşması etkili olmuştur. Harflere anlam vererek insanın yüzünde Allah yazılı diyen Hurufîler, her harf ve sözcüğe keyfi olarak anlam veriyorlardı. Hurufîlikte Musevî Kabalizminin etkisi yanında Hristiyanlığında tesiri vardı. Fazlullâh, Kur'ân kendisini haber verdiğini iddia etmiş ve mehdîlik taslamıştır. Hurufîler, resmî kuruluşlarca takip edilince Bektaşîliğin ve bazı tarikatların gölgesine sığınmaya çalışmışlardır.

Nesimî (Ölm.1418)'nin şüirleri, Hatayî, Fuzulî, Refîî, Viranî, Kayserili Temennâî, Karaferyeli Hasan Rumî, Huseynî, Usûlî, Nebatî, Bağdatlı Tarzî, Bosnalı Vahdetî, Tebrizli Penahî ve Muhitî üzerine az çok etki yapmıştır⁴⁵.

1240 yıllarında Orta Anadolu'da müritleri yaygın olan Baba İshak'ın isyanını Selçuklular bastırmışsa da fikir ölmemişti. Üstelik Amasya, Kayseri ve Kahramanmaraş bölgelerinde Selçuklu ordusunu yoran bu isyancılar devletin zayıf düşmesine neden olmuşlardır. Bunun sonucu olarak 1243 Köseadağ savaşında Selçuklular Moğollara yenik düşmüş ve Anadolu'da yan putperest etkiler görülmüştür.

Şamanlık etkilerinden kurtulamayan bir çok tarikat mensubu, faaliyetlerini bu dönemlerde artırmışlardır. Garip kıyafetleri, ağızlarında dolaşan kerametleri ve cezbeye tutulmuş bazı halleriyle Anadolu'da dolaşan dervişler, İslâmiyet'in değişik yorumlarını yansıtıyorlardı. Bunlar arasında Kalendarîleri, Hayderîleri ve Rıfaîleri anmak gerekir. Ancak bu dervişler, savaş sıralarında gaza ve fetih ruhuyla harekette başarılı oluyorlardı. Bu nedenle Selçuklu Beylerle yörelere göre iyi ilişkiler kuran dinî topluluklar da

⁴⁵ Bak. İ.Ağah Çubukçu, Türk Düşünce Tarihindeki Felsefe Hareketleri, s.169, Nesimî ve Felsefesi, Ankara 1986.

çoktur. Ayrıca sırf felsefî çerçevede kalıp barış ve sevgiyi işleyen topluluklar da vardır.

İşte bu dinî hayat, yıllar geçtikçe kurumlaşarak devam etmiştir. Osmanlı Devleti güçlenmeye başlayınca sünî sisteme dayalı medreseler açmağa önem vermiştir. Ancak medresenin yorumuyla tarikatların yorumu arasında farklar vardı. Sonuçta tekke-medrese yarışması ve çekişmesi doğdu. Gerçi Mistik duyguların dine ters düşmeyen yönlerini medrese mensupları da doğrulamıştır. Ancak zaman zaman tarikatlar, siyasî havaya bürünerek isyanlar çıkarmışlardır. Bunların en tipik örneklerinden biri Şeyh Bedrettin'in fikir ve girişimleridir.

Şeyh Bedrettin, 1358'de Simavna'da doğmuş olup Simavna Kadısıoğlu ünvanıyla tanınmıştır. Anadolu, Rumeli ve Mısır'da dolaşan, Konya ve Germiyan beylerinin sevgisini kazanan bir dervıştır. Zamanla isyancı bir tutum içine girdi. Mal ortaklığı görüşünü benimsedi. Anadolu ve Rumele'de birçok yandaş buldu. Bir ara Edirne'de yerleşti. Bazı hristiyanları da etkiledi. 1410 yılında Osmanlılardan Musa Çelebi'nin kazaskeri oldu. Mehmet I'ın zafer kazanması üzerine İznik'e gitti. 1416 yılındaki isyancı hareketlerin öncülüğünü yaptı. 1420 yılında Mehmet I'ın bilginlerden aldığı fetva üzerine asıldı.

Ona göre her şey birdir. Mevcut olan her şey birliğin görünüşüdür. Bir mürşide bağlanma gereğini telkin eden Şeyh Bedrettin, kendisinin fizikötesi âlemi bildiğini ileri sürmüştür. Kerametleri olduğunu iddia etmiştir. Mehdilik taslamış, bazı Hristiyan ve Musevileri de kendine bağlamıştır. Dinin özünde olmayan fikirler yaymaya çalışmıştır. Bir çok tekke mensubunu arkasında sürükleyerek Börklüce Mustafa'yla birlikte kanlı isyanlara sebep olmuştur⁴⁶.

Onbeşinci yüzyılda bazı tarikatların iyice yozlaşması nedeniyle, Orta yol İslâm anlayışına karşı olanlar çoğalıyordu. Bunda İran dolaylarında benimsenen dinî yorumların da etkisi vardır. Ehl-i Beyt sevgisini siyasete âlet etmek isteyenler faaliyetlerini durdurmuyorlardı.

Hurufiler de gizli yöntemlerle çalışıyorlardı. Tekkelerdeki yozlaşmalar sonucu, Osmanlı yönetimi gittikçe Sünnet Ehli'nin yoluna sarılıyor ve medreselere ağırlık veriyordu. Bir yandan tekke-medrese mücadelesi devam ederken, Şâh İsmail'in Şiî görüşlere dayalı İrandaki faaliyetleri ve

⁴⁶ Bak. M. Tayyib Gökbilgin, anılan eser, s.61-70.

görüşlerini Anadolu'da yaymak istemesi, Yavuz Sultan Selim'in harekete geçmesini doğurdu. 1514'deki Çaldıran Savaşı ile Şah İsmail'in Anadolu'daki propagandasına cevap verildi.

Daha sonra medreselerde de taassup ve bozulmalar başladı. Kemalpaşazâde ve Ebussuut gibi değerli bilginler bile, sufilerin semalarını yani dönmelerini haram saydılar. 1529'da Şeyh İsmail Ma'sukî, 1561'de Bosnalı Şeyh Hamza Balı ve 1550'de Şeyh Karamanî şeriata uymayan fikirler söyledikleri düşüncesiyle verilen fetvalar sonucu astırıldı⁴⁷. 1519'da başlayan Celalî isyanlarının iki yüz yıl boyunca zaman zaman sorun çıkarması, yönetimi gittikçe tekke mensuplarına karşı tenkitçi davranmaya götürdü. Zamanla tekkelerde olduğu gibi medreselerde de bozulmalar oldu.

XVII nci yüzyılda Kadızadeliler taassubun kötü örneklerini verdiler. bu dönemde Mevleviler ve Halvetiler bile baskı altında tutulmuştur. Kadızadeliler denen vâizler, dinî mahiyetteki san'at faaliyetlerine karşı çıkmışlardır. Bazı tekkelerin basıldığı ve şeyhlerinin öldürüldüğü görülmüştür. Küçük Kadızade denen Mehmet Efendi 1631'de Ayasofya'da va'z ederken devlet işlerinin bozukluğunu şeriattan sapılmasına bağlamış, tarikatları lanetlemiş tütün ve kahvenin haram olduğunu ileri sürmüştür. Bunu dinlemeyenlerin öldürülmesi gerekir, demiştir. Ayrıca Kadızâdelilerden Üstüvanî Mehmet Efendi (Ö. 1668)'nin raks, müzik ve resmin aleyhinde vaazlar verdiği bilinmektedir⁴⁸.

Taassup nedeniyle yaratıcılığa ve yeniliğe karşı çıktıkça, Osmanlıların güçleri zayıflamağa başladı. Taassubun en çok arttığı 17. yüzyılda, gerileme her alanda görüldü. Bu gerileme yönetimde, sosyal ve ekonomik hayatta, düşüncede ve kültür alanında görülmüştür.

Avrupa XV ve XVI. yüzyılda bilim ve sanatta yeni girişimleri gerçekleştirmiş, ticaretini güçlendirmiş ve teknik açıdan ileri adımlar atmıştır. Basimevinin kurulması, pusula ve barutun geliştirilmesi, ticaret yollarının değişmesi, sömürgeler kazanılması, İncil'in Almancaya çevrilişi ve akla dayalı gerçekçi dinî yorumlar yapılması Avrupa'ya hareket verdi.

Bunlar paralel olarak ordularını da teknik imkânlarla donatan Batı âlemi, Osmanlıları geride bıraktı.

⁴⁷ Prof. Dr. Hüseyin Gazi Yurdaydın, İslâm Tarihi Dersleri, s. 107-111, Ankara 1982.

⁴⁸ Bak. Hüseyin Gazi Yurdaydın, anılan eser, s.125-130.

İslâmiyet okumaya son derece önem verdiği ve Kur'ân'ın ilk inen âyeti "oku" diye başladığı halde, basimevi, ülkemizde Avrupa'dan 235 yıl sonra 1727'de benimsendi. XVIII. yüzyılda Osmanlı Devleti, gerilemenin sebeplerini araştırmaya başladı. Bazı kurumları yenileştirmenin gereğini duydu.

XVIII nci yüzyılın ilk yarısında Lâle Devri'nde bir yandan sanat faaliyetleri canlanırken, öte yandan Batı kültürü ile yakından ilgilenme ihtiyacı duyulmuştur. Sadrazam Damad İbrahim Paşa, Fransa'ya elçi olarak yolladığı Yirmisekiz Mehmet Çelebi'den, Avrupa'da gördüğü bilgileri ve teknik gelişmeleri yazmasını istemiştir. Lâle Devri'nde basimevinin açılmasında İbrahim Müteferrika ile Said Mehmet Efendi'nin emeği geçmiştir. İstanbul'a gelen elçiler, yanlarında bilginler, edipler ve sanatkârlar da getirmeye başlamışlardır. Osmanlıların Batı'yla kültür alışverişi canlanmaya yüztutmuştur. Hattâ devlet adamlarından batılı ressamalara resimlerini yaptıranlar olmuştur. Ancak bu gelişme Patrona Halil'in geriye dönük ayaklanmasıyla durdurulmuştur. Gerçekte İslâm'ın özünde bilim ve sanata karşı olmak yoktur. Kur'ân, bilim öğrenenlerin manevî derecelerinin yükseltileceğini bildirmiştir. Hz. Muhammed ilim, kadın ve erkeklere farz olduğunu bildirerek "ilim Çin'de de olsa arayınız" buyurmuştur. Sanat için de teşvik edici hadisler söylemiştir. Ancak İslâmiyet, tapmak için put yapmayı ve kutsallık vermek için resim çizmeyi yermiştir. Estetik amaçlarla beceri ve ustalığı ortaya koyan, toplumun değerlerini simgeleyen hiç bir sanat türüne karşı olmamıştır. Bunun örneklerini tarihte bulmak mümkündür. Ayrıca İslâm'da musikinin ve resmin yasak olmadığına dair sağlam kanıtlar vardır. Sahîh-i Buharî'de bildirildiği ve "dügünlerinizi def çalarak şenlendiriniz" buyurması müzik hakkında yol göstericidir. Ayrıca Buharî'nin anlattığı şu olay dikkati çekicidir: Bir gün Hz. Peygamber namaz kılarken, karşı perdede bir kuş resmi görmüş Hz. Aişe'ye "namaz kılarken önüme geliyor. Bunu buradan kaldır" demiştir. Bunun üzerine Hz. Aişe, o perdeyi yastık kılıfı yapmış, Hz. Muhammed de karşı koymamıştır⁴⁹.

Mekke tarihini yazan Ezrakî'nin anlattığı gibi, Hz. Muhammed 629 yılının Aralık ayında Mekke'ye girip Kâ'be'yi ziyaret ettiğinde "elinin altındaki hariç bütün resimleri siliniz" demiştir. Bu resim çocuk İsa'yı Merem'in dizinde oturmuş gösteren resimdir. Bu resim, halifelik iddia eden

⁴⁹ Bak. Halil Aslangül, Din, Bilim ve İnsan, s.97, Ankara 1982.

Abdullah b. Zubeyr'in h. 63 yılında Kâbe'ye sığınması ve bu yüzden Kâ'be yakılması olayına kadar yerinde kalmıştır.

Hız. Ömer'in sikkelerinin bir yüzünde besmeleyle şehâdet kelimesi, öteki yüzünde Bizans İmparatoru'nun resmi bulmaktaydı. Selâhaddin Ey-yûbi'yi bağdaş kurmuş biçimde gösteren paralar vardır. Artukoğulları, Atabek ve Selçuklu sikkelerinde de resimler vardır.

Türkler, kendi zengin kültürlerinin gereği olarak, islâmlaştıktan sonra bir kaç yüzyıl boyunca sanat alanında daha cesur davranmışlardır. Mevlâna Celalettin Rumi'nin Nakkaş Aynuddevle'ye portresinin yapılması için izin verdiği bilinmektedir. Ebu Saîd Ebu'l-Hayr'ın babası bir saray yaptırmış ve duvarları Gazneli Mahmut'un askerlerinin ve fillerinin resimleriyle süsletmiştir. Timur, Semerkand'da "Bağ-ı Dilkuşâ" adıyla bir saray yaptırmış ve duvarlarını savaş resimleriyle donatmıştır.

13. yüzyıl eserlerinde Selçuklular'dan kalmış melekleri, savaşçıları ve avcılarını gösteren duvar kabartmaları dikkat çekicidir. Hatta Divriği ve Sivas'ta Selçuklular'dan kalmış Daru's-Şifâ'yı süsleyen insan başlarına rastlanmıştır⁵⁰.

Geç Abbasî döneminde canlanan kitap ressamlığında, Türklerin büyük emeği vardır. Abbasî halifeleri saraylarında bol bol Türk soyundan kâtipler bulundurmışlardır. Sanata karşı hoşgörü, Osmanlı devletinde de belli bir süre devam etmiştir. Fatih Sultan Mehmet, sanata önem vermiş ve Bellini'yi İtalya'dan getirerek portresini yaptırmıştır. Kanunî zamanında Matrakçı Nasuh'un çizdiği minyatürler, oldukça canlı olarak günümüze kadar ulaşmıştır. Ancak Osmanlı kültür hayatındaki canlılığın Kadızadeli hareketinde olduğu gibi zaman zaman taassub nedeniyle durdurulmak istendiği de gerçektir. Bu taassup hareketleri, XVII. yüzyılda camilerin birden fazla minaresinin kaldırılmasını, güzel sesle Kurân okunmasının yasaklanmasını istemeğe kadar varmıştır. Hız. Peygamber devrinde olmayan şeyi, sapık ilân etmeye çalışmışlardır. Buna rağmen Türk sanatı bazı gerçekçi yönetim dönemlerinde gelişme fırsatı bulmuştur. Minyatür, kitap süslemeleri, cilt, hat sanatları, halıcılık kilimcilik, şiir, klasik Türk musikisi ve bazı el sanatları dikkati çekicidir⁵¹. 1870'lerden sonra somut ve çağdaş resim faaliyetleri başlamıştır.

⁵⁰ Bak. Suut Kemal Yetkin, İslâm Sanatının Mâhiyeti, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, c.I., s.44-47, Ankara 1952.

⁵¹ Bak. Doğan Kuban, Türk ve İslâm Sanatları Üzerinde Denemeler, s.87-90, İstanbul 1982.

Osmanlılar mimarî alanında oldukça büyük başarılar sağlamışlardır. Osmanlı mimarîsi mekân bütünlüğüne ulaşmıştır. Mekân bütünlüğü kubbeyle bağlı olarak ışık, yön ve plastik değerleri içermiş, camilerde amaç birliğine ve estetik zevkin doruğuna ulaşılmıştır. Estetik açıdan zengin mekân yaratma niteliği Türklere nasip olmuştur. Türk sanat eserlerinin mimarî açıdan Bizans ve resim açısından İran kaynaklı olduğu iddiası gerçeğe uygun değildir. Cumhuriyet dönemindeki gayret ve araştırmalar sonucu Türk sanatının üstün kişiliği uluslararası düzeyde doğrulanmıştır.

Resim, müzik ve heykel sanatında, zaman zaman hoşgörüsüzlük nedeniyle doğan çekingenlik, Cumhuriyet döneminde önlenmiştir. Büyük Atatürk "sanatsız kalan bir ulusun hayat damarlarından biri kopmuş demektir" özdeyişini söyleyerek sanatseverliği teşvik etmiştir.

Osmanlılar, yenileşme hareketini I. Mahmut devrinde bilgi ve teknik açısından önemli bir girişimle geliştirmek istemişlerdir. Humbaracı Ahmet Paşa ondört yıllık hizmeti süresince Osmanlı ordusunu çağdaşlaştırmaya çalışmıştır. III. Mustafa zamanında Baron de Tott, Osmanlı topçu sınıfını yeniden örgütlemiştir.

Zamanın çağdaş medeniyetine III. Selim devrinde (1787-1807)'de çok önem verildi. Yöneticiler, imparatorluğun bilimsel, teknik, eğitimsel ve ekonomik önlemlerle gerilemeden kurtulacağını kavramaya başladılar. Bu hususta gerekli çalışmalar yapılarak Nizam-ı Cedid hareketi başlatıldı. Yeni bir ordu kurma çalışmalarına girişildi. Yeniçerilerin sık sık isyan etmeleri ve savaş yeteneğini geniş ölçüde yitirmeleri nedeniyle, bu yola gidildi. Yeniçerilerin eğitimi yetersizdi. Esnaflık yapanları çoktu. Bunlar disiplinden yoksundu. Bu nedenle geçmişteki başarıların örnekleri tarihte kalmıştı. Ancak Nizam-ı Cedid hareketi hem Yeniçerileri, hem de mutaassıp kimseleri memnun etmedi. 1807'de Kabakçı Mustafa'nın geriye dönük ayaklanması başladı. III. Selim öldürüldü. IV. Mustafa saltanata getirildiyse de hükümdarlığı kısa sürdü. Alemdar Mustafa Paşa onun yerine II. Mahmud'u saltanata getirdi. Kabakçı Mustafa ayaklanmasıyla durdurulan çağdaşlaşma hareketi II. Mahmut ile (1808-1839) yeniden başladı. II. Mahmut 1826'da Yeniçeri Ocağını kaldırarak Asakir-i Mansure-i Muhammediye adıyla yeni bir ordu kurdu⁵².

II. Mahmut'tan sonra oğlu Abdulmecîd 1839'da padişah oldu. Abdülmecîd 3 Kasım 1839'da Sadrazam Mustafa Reşid Paşa'nın teşvikiyle

⁵² Bak. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi, II., s.275.

Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nu ilân etti. Böylece Osmanlılarda yeni bir hukuk dönemi başladı. Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile yurttaşların özgürlüğü, güvenliği ve mülkiyet hakları kanunların güvencesine alındı. Padişah, Hatt-ı Hümayun ilkelerine uyacağına halk önünde yemin etti. Böylece müslüman olsun, ya da olmasın herkese güvence verildi. Gülhane Hatt-ı Hümayunu şeriatın doğmuş değil, herkesin bilgisine Türkçe olarak sunulmuş, toplumla ilgili ilkelerdir. Padişah bu ilkelere uyacağını söylemekle, iradesinin sınırını çizmiş oldu.

1856 yılında ilân edilen Islâhat Fermanı ile, daha önce verilen güvenceler güçlendirildi. Müslümanlarla gayr-ı müslimlerin ihtilâflı sorunlarına bakacak karma mahkemeler kuruldu. Ticaret, vergi, askerlik ve çalışma alanlarında eşitlik öngörüldü. Böylece Osmanlılar katı şeriat yorumlarını aşmağa, dinin yorumlarında yararlanmağa başladılar.

19. Yüzyılın ikinci yarısında Ahmed Cevdet Paşa (Ölm. 1895)'nin başkanlığında bir komisyon tarafından hazırlanan Mecelle, temelde dine dayanmakla birlikte, devlet yönetimini nispeten rahatlatacak ilkeleri kapsıyordu. Mecelle'nin bazı ilkeleri şöyleydi: "Zorunlu haller, sakıncaları kaldırır". "Vicdanlara baskı yapılamaz." "Zamanın değişmesiyle hükümler değişir. Böylece devlet yönetiminde ihtiyaca göre kanunların değişeceği, din açısından da doğrulanmış oluyordu.

Osmanlılar 1839'da ilân edilen Tanzimat Fermanından sonra hızla yenileşmeğe devam ettiler. Batı'nın düzeyine ulaşmağa çalıştılar. Yeni ve çağdaş okulların açılmasına önem verdiler. 1847'de Öğretmen Okulu ve 1877'de Kızöğretmen Okulu açıldı. Bu arada daha önce açılan Tıp Okulu ile Harp Okulu'nda çağdaş araç ve gereçlere yer verilmesi dikkati çekicidir. 1876'da I. Meşrutiyet ilân edildi. Kısa bir süre sonra II. Abdülhamid, Meclis'i dağıtmakla birlikle çağdaş okulların açılmasına izin verdi. Eski usûlü devam ettiren Medrese ve Sıbyan mektepleri yanında, daha yeni yöntemleri içeren Rüşdiye ve Sultaniler de faaliyete geçti. Bununla birlikte bu okullarda kullanılan resim ve harita gibi araç ve gereçlere dine aykırı diye itiraz edenler oldu. Medreseler genç kızlara kapalıydı. Deneysel bilimlere açık değildi. Tümevarım yöntemi öğretim sisteminde yoktu. Batı dilleri de söz konusu değildi.

1908 yılında İkinci Meşrutiyet'in ilân edilmesiyle hurriyetler genişledi. Bir yıl kadar sonra, 31 Mart geriye dönük hareketi meydana geldi. Abdülhamid II. suçlanarak padişahlıktan alındı. Ülkede çeşitli fikirlerin çarpışması hızlandı. Daha sonra Osmanlılar Trablusgarp Savaşı, Balkan

Savaşı ve I. Dünya Savaşıyla uğraştılar. Yenilgiden sonra galip devletler ülkeyi parçalamak istediler. Türklere Trakya ve Anadolu'yu bile çok gördüler. Türk milleti, Atatürk'ün etrafında birleşerek hürriyetini savundu. Düşmanı Anadolu'dan attı. Sonuçta 29 Ekim 1923'de bugünkü Türkiye Cumhuriyeti'ni kurdu.

CUMHURİYET DÖNEMİNDE DİN VE LÂİKLİK

Osmanlılar, son dönemlerinde yarı lâik bazı kanunları benimsedilerse de, teokratik yönetimden kurtulamadılar. Tam lâik yönetime geçemediler. Atatürk 3 Mart 1924'de Türkiye Millet Meclisi kararıyla halifeliği kaldırdı. 1928'de Anayasa'dan, Devletin dininin İslâm olduğunu bildiren cümle çıkarıldı. 1937'de Anayasa'da Türkiye Cumhuriyeti'nin lâik bir devlet olduğu belirtildi. Ancak yapılan inkılâplarla, Cumhuriyetin kuruluşunu izleyen yıllarda lâik uygulamalar benimsendi. 1924'de öğretimin birleştirilmesi ve 1925'de şapka kanunu kabul edildi. 1926'da yürürlüğe giren Türk Ticaret Kanunu, Türk Medenî Kanunu ve Türk Ceza Kanunu ile Türk hukuk sistemi toplumun ihtiyacına uyduruldu. 1925'de genellikle yozlaşan ve uyuşukluk merkezleri haline gelen tekke ve zâviyeler kapatıldı. 1928'de latin harfleri kabul edildi.

Yapılan inkılâplar arasında kabul edilen uluslararası rakamları, uzunluk ve ağırlık ölçüleri, takvimi, kadının sosyal haklarını ve kültürel değişimleri de zikrederim. Atatürk özellikle, Türk tarihine ve Türk diline önem vermiş, bu amaçla kurumlar kurmuş ve ilmî heyetler meydana getirmiştir. Şairleri, edipleri ve sanatkârları teşvik etmiştir. Türk kültürünün her türlü taassuptan uzak olarak serbestçe gelişmesine çalışmıştır. Onun kültür hakkındaki şu özdeyişleri ne kadar anlamlıdır: "Kültür, okumak, anlamak, görebilmek, görebildiğinden mana çıkarmak, uyanmak, düşünmek, zekâyı terbiye etmektir⁵³." Asıl uğraşmağa mecbur olduğumuz şey, analarımızın ve atalarımızın oldukları gibi yüksek kültürde ve yüksek erdemde dünya birinciliğini tutmaktır."⁵⁴

Atatürk bu özdeyişleriyle kültürün geniş tanımına, erdemın önemine ve Türk milletinin kültür açısından da kendine güvenine dikkati çekmiştir. Türk milletinin kültür açısından çağdaş uygarlık içinde daha onur verici yerleri alması için imkânlar sağlamıştır.

⁵³ Bak. Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi, II, s.24.

⁵⁴ Bak. aynı eser, s.26.

1934'de Ankar'da Millî Musikî ve Temsil Akademisi'ni, 1936'da Devlet Konservatuvarını kurduştur. 1935'de Cumhurbaşkanlığı Senfoni Orkestrası'nın düzenlemesi için Batı'dan uzman getirmiştir. Musikî Muallim Mektebi'nin kadrosuna çağdaş eğitim görmüş kimseleri aldirmiştir. Dolmabahçe Sarayı'nın Veliâhd Dairesinde 1937'de Resim ve Heykel Müzesi açtırmıştır. Atatürk Barbaros Hayrettin Paşa'nın, Fatih Sultan Mehmed'in ve Mimar Sinan'ın heykellerinin yapılmasını istedi. Atatürk şöyle söylüyordu: "Dünyada uygar ve ileri olmak isteyen herhangi bir ulus, mutlaka heykel yapacak ve heykeltıraş yetiştirecektir. Abidelerin şuraya buraya tarihî hatıralar olarak dikilmesinin dine aykırı olduğunu iddia edenler, din hükümlerini gereği gibi araştırıp incelememiş olanlardır". "Yüksek bir insan toplumu olan Türk ulusunun tarihî bir özelliği de, güzel sanatları sevmek ve onda yükselmektir".

Atatürk'ün getirdiği lâiklik ilkesiyle akılcı ve bilimci yöntemler, ülkemizde gelişmiş, kültür ve eğitim alanında olumlu atılımlar yapılmıştır. Atatürk lâiklikle dinsizliği değil, vicdanlara saygıyı getirmiştir. Bu konuda çeşitli özdeyişlerinden bazı örnekler verelim: "Din ve mezhep, herkesin vicdanına kalmış bir iştir. Hiç kimse, hiç bir kimseyi ne bir din, ne de bir mezhebi kabul etmeye zorlayabilir. Din ve mezhep hiç bir zaman politika aleti olarak kullanılamaz". "Camilerin kutsal minberleri, halkın ruhî, ahlâkî gıdalarına en yüksek, en verimli kaynaklardır. Minberlerden halkın anlayabileceği dille ruh ve beyne hitap olunmakla müslümanların vücuda canlanır, beyni temizlenir, imanı kuvvetlenir, kalbi cesaret bulur. Fakat buna karşılık hutbe okuyanların taşımaları gereken ilmî özellikler, özel yetkinlik ve dünya durumunu anlayıp bilmesi önemlidir". "Lâiklik ilkesinde ısrar ediyoruz. Çünkü millî iradenin, insanlığa mal olmuş değerlerin belki de en kutsal olanı din hürriyeti, ancak lâiklik ilkesine bağlanmakla korunabilir. Lâiklik yalnız din ve dünya işlerinin ayrılması değildir. Bütün yurttaşların vicdan, ibadet ve din hürriyetini üstlenmek demektir"⁵⁵.

Atatürk lâikliğe önem vermekle, ümmetçiliğin yerine milliyetçiliği gündeme getirmiştir. Yüzyıllardır savunulan ümmetçilik, müslüman ülkelerin birliğini sağlayamamıştır.

Lâiklik, kadın ve erkeklerin okumasını sağlama bakımından da olumlu olmuştur. İslâm'ın özünde kadınların okuması öngörüldüğü halde, bu hususda baskı yapan dinî topluluklar olmuştur. Lâiklik eşitlik, adalet ve

⁵⁵ Bak. Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi, II, s.277-279.

demokratik gelişme açısından da önemlidir. Lâik yönetimle şeyhlik, dedelik, türbedarlık, babalık ve ruhbanlık resmen kaldırılmıştır. 1925’de Şeyh Sait isyanı bir talihsizlik olmuştur. Esasen uluslararası tahriklerle din mezhep ve tarikat ayrılığını kullanmak isteyenler olmuştur. Lâiklik bu hususları önlemek açısından da ferahlatıcıdır.

Lâikliğin bir önemli yönü de, ahlâkta tutarlı davranmaya imkân vermesidir. Esasen İslâmın özünde de, ikiyüzlülük yasaklanmıştır. Nitekim Atatürk, Cumhuriyet’in erdem yolu olduğunu bildirmiştir.

Lâiklik hurafelerin, üfürükçülüğün ve yanlış inançların önlenmesi açısından da anlam taşır. Esasen İslâmda bunlar yasaklanmıştır. Hz. Muhammed “Kuşun ötmesinden, uçmasından uğursuzluk çıkarmak ve ufak taşlar ve nohut ve baklalarla fal açmak, kum üzerinde çizgiler çizmek, bunlardan geleceğe ait hükümler çıkarmak büyü ve kehanet türündendir,” demiştir⁵⁶. Yüce Allah da “yerde ve gökde olanlar gayb alemini bilmezler, gaybı ancak Allah bilir,” buyurmuştur⁵⁷.

Demek ki lâiklik, dinin kötüye kullanılmasını önleme bakımından önemlidir. Lâiklik dinsizlik anlamına gelmez. Herkesin din ve vicdan özgürlüğüne sahip olması demektir. Lâikliğe göre kimse devletin sosyal, ekonomik, siyasal ve hukuksal düzenini teokratik yapmaya çalışamaz. Kanunları Türkiye Büyük Millet Meclisi yapar. Atatürk, yönetimde Diyânet İşleri Başkanlığı’na yer vererek, yurttaşların din ve ibadet hususunda sorunlarını danışacakları makamı saptamıştır.

Yüce İslâm dini, erdemin en güzel ilkelerini içermektedir. Nitekim Hz. Muhammed “Ben ahlâkın güzelliklerini tamamlamak üzere gönderildim,” demiştir. Başka bir hadiste de “Sizin en hayırlınız ahlâken üstün olanlarınızdır” buyurmuştur.

İslâmiyet erdem ilkelerinden olan doğruluk, adalet, bilgelik, ölçülülük, ayrdımlaşma ve başkalarının haklarına saygı göstermeye önem vermiştir. Ayrıca, İslâmda barış üzerinde durulmuştur. Yüce Allah Kur’an’da “barış hayırlıdır”⁵⁸ âyetini indirmiştir. Barış ilkin ailede ve sonra toplumun her kesiminde sağlandığı derecede İslâm’ın amacına hizmet edilmiş olur.

⁵⁶ Bak. İbrahim Ağâh Çubukçu, İslâmın Temel Bilgileri, s.93, Ankara 1971.

⁵⁷ Bak. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi, c.II, s.260.

⁵⁸ Bak. Nisa Suresi, Ayet: 128.

İnsanlar arasında güzel ilişkiye önem veren Hz. Muhammed, “yapılan işler niyete göredir” diyerek gönül temizliğine dikkati çekmiştir. Ayrıca “farz ibadetlerden sonra Allah’ın yanında davranışların en sevimsisi müslümanın kalbini sevindirmektir” buyurmuştur. Başka bir hadisinde de “düşünmek gibi tedbir, güzel ahlâk gibi kazanç yoktur” demiştir⁵⁹.

İslâmiyet’te kinin, öfkenin, kıskançlığın ve başkalarına zarar vermenin kötülüğü hakkında bir çok hüküm vardır. Buna rağmen ilk dört halife döneminden sonra, İslâmiyet’in siyasî amaçlara âlet edildiğine zaman zaman rastlanmıştır. İslâmiyet çıkara âlet edildikçe müslümanlar arasında küskünlükler, kırgınlıklar ve bazan da savaşlar eksik olmamıştır. Oysaki Yüce Allah “hepiniz barış ve esenliğe giriniz”⁶⁰ buyurmuştur. Bazan da bilgisizlik ve taassup, müminler arasında sürtüşmelere ve huzursuzluğa neden olmuştur. Ayrıca müslümanları birbirine düşürmek isteyen ve dışardan gelen telkinler, mü’min toplulukların birbirleriyle uğraşması sonucunu doğurmuştur. Oysaki Kur’an’da “birbirinizden ayrılıp fırka fırka olmayın”⁶¹ buyurulmuştur. Ancak müslümanlar arasında bazı olayları bahane ederek ayrılık sokmak isteyenler daima bulunmuştur. Önemli olan husus, yurttaşların dini âlet etmek isteyenlere karşı, barışı, millî birlik ve dirliği korumalarıdır.

Bugün, zengin enerji kaynaklarına sahip olan İslâm ülkeleri arasında sürtüşmeler ve mücadeleler eksik değildir. İslâmiyet çıkara ve siyasete âlet edildikçe huzursuzluğun doğacağı tabiidir.

Türk toplumu, İslâmiyet’in yayılmasında, savunmasında ve sanatsal faaliyetlerin gelişmesinde büyük hizmetler vermiştir. Bir çok devlet kurarak medeniyet alanında beceri ve ustalığını ortaya koymuş, dünya uygarlığına katkıda bulunmuştur. Osmanlı İmparatorluğu tarihimize şerefli sayfalar kazandırmış, ancak zamanında gereken çağdaşlaşma yapamadığından, teokratik sistem imparatorluğu yıkılmaktan kurtaramamıştır. Bugün dünyada devletimiz saygın ve güçlüdür. Cumhuriyet sosyal alanda, teknik alanda ve kültürel alanda büyük başarılar sağlamıştır.

Ülkemizi materyalist felsefi esasa dayalı ideolojilerle sarsmak isteyenleri yanında, dinî ayrılıklarla huzursuz etmek isteyenler de bulunabilir. Ortadoğu’da dinin siyasete ve çıkara âlet edildiği açıkça görülmektedir.

⁵⁹ Bak. İ. Agâh Çubukçu, İslâm’da Ahlâk ve Manevi Vazifeler, s.25-27; İ. Agâh Çubukçu, Kırk Hadis ve Yorumu, s.3-21, Ankara 1984.

⁶⁰ Bak. Bakara Suresi, Ayet: 208.

⁶¹ Bak. Al-i İmran Suresi, âyet: 103.

Günümüzde mezhep faaliyetleri yanında tarikat örgütlenmeleri dikkati çekicidir. Oysaki İslâm'ın özünde mezhepçilik ve tarikatçılık yoktur. İslâm'da kul ile Allah arasında aracı yoktur. Ruhbaniyet yoktur, yani özel bir din sınıfı yoktur.

Ülkemizde teokratik devlet özlemi yaratarak yörelere göre kültür farklılıkları meydana getirmek isteyenlere karşı, millî birlik ve barışa önem vermek, her mü'minin dinî ve vatanî görevidir.

İlâhiyat fakültelerini ve imam-hatip okullarını ülkenin ihtiyacına göre ayarlayarak ve güçlendirerek, din kültürünün daha sağlıklı korunması sağlanabilir.

Ülkemizde sorumsuz kimseler yerine, din görevlilerinin halka daha açık inmesini sağlayacak önlemler alınması önemlidir. Görevlilerin çağdaş ve millî kültür açısından güçlendirilmeleri başarılarını elbette artırır.

İslâm dininin, vicdanlara saygıyı öngördüğünün, bilim ve tekniği teşvik ettiğinin, sanatsal faaliyetlere karşı olmadığını ve çağdaşlaşmanın dine ters düşmediğinin görevlilerce iyi anlatılması fanatik örgütlerin etkisini azaltır.

Ayrıca yurttaşlarımız arasında dayanışmayı güçlendirici biçimde Cumhuriyet dönemindeki başarılar, kitap, dergi, konferans ve sempozyumlarla halka daha iyi anlatılabilir.

Lâik Türkiye Cumhuriyeti güçlendikçe hurafeler ve yanlış inançlar geride kalacak, erdemin, barışın ve sevginin tohumları gönüllerde daha gür bitecektir. Hz. Muhammed'in buyurduğu gibi "güzel ahlâkın kişiyi mutluluğa götüreceği" daha iyi anlaşılacaktır.

Sonuç olarak kültürümüz lâik Türkiye Cumhuriyetiyle geriye dönük baskılardan kurtularak gelişmiş, çağdaş ve teknik okullar çoğalmış, kadınların okuma ve sosyal hayata katılma imkânları sağlanmış, inanç ve ibadet özgürlüğü temin edilmiş, millî tarih ve millî dil kültürünün bilincine varılmıştır. Millî sanatımıza sahip çıkmıştır. Akılcı ve demokratik esaslara dayalı yönetim benimsenerek yurttaşlar arasında hak ve hukuk eşitliği güvenceye alınmıştır.

Cumhuriyet döneminde yapılan sosyal, kültürel ve ekonomik atılımlarla Türkiye bugünkü itibarlı düzeye gelmiştir.

ANADOLU BEYLİKLERİNDE DEVLET TEŞKİLÂTI VE TOPLUM HAYATI*

YAŞAR YÜCEL

DEVLET TEŞKİLÂTI

Beylikler Devri, XIII. yüzyılın sonunda Anadolu Selçuklu Devleti'nin kuvvetten düşerek yıkılışından sonra, Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde kurulan ve eski kaynaklarda "Tevâif-i Mülûk" diye anılan Türk Beylikleri'nin egemen olduğu dönemdir. Sayıları büyüklü küçüklü olmak üzere yirmiye geçen, başta merkezi devlet otoritesinin zayıflaması olmak üzere, birçok siyasal ve toplumsal olaylar sonucu meydana çıkan bu beylikler, XIII. yüzyılın sonundan başlayarak, hemen hemen Dulkadir ve Ramazanoğulları Beyliklerinin egemenliklerini kaybettikleri XVI. yüzyılın başına kadar gelen bir süre içinde, Anadolu'nun tarihî çehresini karakterize etmişlerdir.

Bu dönem, Anadolu-Türk tarihi bakımından oldukça ilginçtir. Çünkü, 1018'de başlayan ve 1040'a kadar süren ilk akınların ardından 1071 Malazgirt Zaferi'yle Anadolu kapıları, Türklere açıldı. Anadolu'da ilk büyük Türk devleti, Türkiye Selçukluları kuruldu. İşte beylikler bu devletin birer unsuru idiler. Onun zayıflayıp ortadan kalkmasından sonra bağımsız birer devlet haline geldiler. Osmanlı İmparatorluğu, başlangıçta bunlar arasında bir küçük beylik iken gelişerek büyük bir imparatorluk haline dönüştü ve altı yüzyıl İslam Kültür Çevresi'nin tek temsilcisi oldu. Bu yüzden beylikler, Büyük Selçuklu ve Türkiye Selçukluları ile gelişerek Osmanlılara ulaşan Türk-İslam Kültürü'nün, bir ara dönemini oluştururlar. Bu dönemin müesseseleri, kültürü, Osmanlı dönemi için de büyük önem taşımaktadır.

Devlet Yönetimi Anlayışı

Anadolu Beylikleri'ni kuranlar, Hazar Denizi'nin doğusundaki ilk yurtlarından batıya doğru göç ederek, Anadolu'ya giren ve uçlarda yerle-

* A. Ü. verilen konferansın metni.

şen Türklerdi. Başlarında kabile reisi durumundaki beyleri bulunuyor idi. Bu yüzden onların yönetim anlayışında Orta-Asya Türk geleneğinin büyük ağırlığı vardır. Ancak daha Türkiye Selçuklu Devleti, egemenliğini devam ettirdiği sırada, yönetici kadroları oluşturanlar büyük ölçüde İran, Mısır ve eski Selçuklu merkezlerinden Anadolu'ya gelmişlerdi. Bunlar, eski Orta-Doğu devlet ve yönetim anlayışını taşıyorlardı. Bu anlayış eski çağlardan itibaren bu bölgede gelişmiş ve İranlı yöneticilerle, Abbasiler zamanında İslam yönetim sistemini de etkilemişti. Türkler, İslam Kültür Çevresi'ne girince, kendi geleneklerinin yanında bu görüşten de etkilendiler.

Geleneksel Orta-Doğu yönetim anlayışına göre, "Teb'anın adil bir yönetim altında güvenliği sağlanırsa daha fazla üretimde bulunur, fazla üretim sonucunda daha fazla vergi verir, bu suretle devlet zenginleşir, devlet zengin olursa kuvvetli bir ordu besler, kuvvetli ordu, devletin devamını ve yücelmesini sağlar". Bu yüzden devletin temeli adalet olmalıdır. Adalet, genel anlamda, kuvvetlinin zayıfı ezmesini önlemektir. Arap tarihçisi Taberî'nin eski Sasanî hükümdarlarından örnekler vererek öne sürdüğü bu devlet anlayışı, nasihatname tarzındaki eserlerde tekrarlanarak muhtevası zenginleştirilmiştir.

Bilindiği gibi, Nasihatname veya Siyasetname denilen eserler, hükümdarlara devlet yönetiminde nasıl hareket edeceklerini bildiren bir çeşit kamu yönetim bilimine ait kitaplardır. Çeşitli zamanlarda birtakım bilgili, bu işten anlar kimseler tarafından kaleme alınmışlardır. Örneğin: Ünlü Selçuklu Veziri Nizâmu'l-mülk'ün Siyasetnamesi bu türdür. İşte bu tür eserlerde, Tanrı, tebayı koruması ve onlara doğru yolu göstermesi için hükümdara emanet etmiştir. Buna karşılık tebanın hükümdara mutlak itaat etmesi gerekir.

İslam hukukçularının geliştirdiği halifelik teorisi de, birçok bakımlardan eski Orta-Doğu yönetim anlayışına benzerlik gösterir. Ayrıca eski Türk geleneğinde de adalet, devlet yönetiminin temelini teşkil etmekte idi. Orta-Asya Türklerinde Hakanın koyduğu kurallar olan ve Töre veya Yasa denilen ana kanunlarda, kuvvetlinin zayıfı ezmesini önlemek, genel güvenliğini sağlamak esas alınıyordu. Örneğin: 735'te yazılan Göktürk Kitabelerinde Bilge Kağan, adaleti tesis etmekle öğünür. 1069'da Karahanlı Türk hükümdarına sunulan Kutadgu Bilig'de eski İran nasihatnamelerinin çizdiği hükümdar tipinin bütün niteliklerini görürüz.

İşte bu çeşit kaynaklardan beslenen ve Osmanlılar zamanında en gelişmiş şekliyle görülen yönetim anlayışının Beylikler Dönemi'nde de geçer-

li olduğunu ve devlet başkanı durumundaki beyler tarafından uygulandığını anlıyoruz.

Örneğin: Karamanoğlu beylerinden biri, kendi adına hakkedilmiş bir kitabede şöyle tanımlanmaktadır: “Sultan-ı A’zam, Zıllulahi fi’l-âlem” (En büyük Sultan, yeryüzünde Tanrı’nın gölgesi), yine bir başka kitabede Saruhan beyinden “Sultan-ı A’zam, Mâlik-i Nikabu’l-Ümem” (En büyük Sultan, ümmetinin sahibi), Aydınoğlu beyinden, “Emirü’l-Kebir ve’l-âlim ve’l-âdil” (Büyük, âdil ve âlim bey), Menteşeoğlu beyinden “Emir-i Muazam, Sultan-ı mükerrerem, mâlik-i rikabi’l-Ümem” diye söz edilmektedir.

Kitabelerde beyleri niteleyen bu ibareler gelişigüzel söylenmiş değildir. Yukarıda belirttiğimiz görüşün bir sonucudur. Kendilerinden Sultan diye bahsedilen bu beylerin, yeryüzünde Tanrı’nın gölgesi olarak zikredilmesi, kendilerine sultanlığın Tanrı tarafından verildiğinin ve Tanrı’dan alınan yetki ile reayayı güven içinde tutmakla görevlendirildiklerinin bir işareti kabul edilmelidir. Yine, adil sıfatı ile anılmaları, ümmetin sahibi kabul edilmeleri bu anlayışın sonucudur.

Hâkimiyet Anlayışı

Anadolu Beylikleri’nde, egemenlik anlayışı Büyük Selçuklular’ın aynı idi. Yani devlet, hanedanın müşterek malı sayılıyordu, devleti aile arasından seçilen reis idare ederdi. Ailenin diğer bireyleri o memleketin muhtelif yerlerinde valilik etmek ve geniş ıktalara sahip olmak suretiyle iştirak haklarını gösterirlerdi.

Bu yöntemin pratik bir faydası da vardır. Baştaki Ulu Bey’in ölümü halinde başa geçmesi muhtemel hanedan mensupları, gençlik çağlarında devlet yönetimini öğrenebiliyorlardı. Ayrıca, önemli vilayetlere şehzadeler veya diğer aile mensupları tayin edilmek suretiyle, ülkenin her yanında hanedan, otoritesini kuvvetle hissettiriyordu. Yine Türk geleneğinde, hükümdar çocukları, valiliğe gönderildiklerinde başşehirdeki merkez örgütüne benzer biçimde yönetim müesseselerine sahip oluyorlar ve kendi bölgelerinde oldukça bağımsız hareket edebiliyorlardı.

1333-34’lerde Anadolu’da Türkmen Beylikleri’ni ziyaret etmiş olan İbn Batuta, ülkenin oğullar arasında taksimi usulünü önemli kaydetmiştir. Biz de çeşitli tarihî kaynaklardan bu hususta pek bol örnekler çıkarabiliriz. Sözelimi, Aydınoğlu Mehmed Bey, Germiyan ordusunda bir subaşı iken, sonradan fethettiği İzmir, Birgi, Tire, Ayasuluğ taraflarında bir beylik kurmuş ve Birgi’yi kendisine merkez yapmıştı. Mehmed Bey, oğullarından en

büyüğü olan Hızır Bey'e, Ayasuluğ ve Sultanhisarı'nı, ikinci oğlu olan Umur'a İzmir'i, İbrahim Bahadır'a Bademya'yı (Ödemiş yakınlarında), Süleyman Şah'a Tire'yi vermiş ve en küçük oğlu İsa Bey'i de yanında alıkoymuştu.

Saruhan Bey'in devlet reisi olduğu zaman, kendisinin başkent olan Manisa'da oturup, kardeşlerinden Çağa Bey'i Demirci'ye, Ali Paşa'yı Nife (Kemal Paşa) ve oğullarından Bekçe Bey'i Gördes'e, Yusuf Çelebi'yi Gördük'e gönderdiğini biliyoruz. Çağa Bey'den sonra Gördes, Saruhan Bey'in oğlu Devlet Han'a verilmişti.

Osmanlıların ilk zamanlarında da bu sistemin uygulandığına (dair) ait bazı kayıtları burada zikredelim. Neşri tarihindeki bir rivayete göre, Osman Gazi, Bizans İmparatorluk Kuvvetlerine karşı kazandığı bir zaferden sonra, gerçek bir siyasi teşekkülün hâkimi durumuna yükselmiş ve devletini teşkilatlandırmıştı. O zaman Karacahisar Sancağı'nı oğlu Orhan Gazi'ye, subaşılığında karındaşı Gündüz'e verdi. Bir oğlu Alâeddin Paşa'yı kendi yanında alıkoymuştu. "Alâeddin Paşa, bütün eski rivayetlerde Osman'ın küçük oğludur, onu yanında alıkoymuştur. Fakat büyük oğlu Orhan'a doğudaki uç sancağını vermiştir. Orhan sonra batıdaki uca gelmiş ve Bursa'yı zapt etmiştir. Orhan, beyliğe geçtikten sonra 1331'de Bursa'yı bir oğlu Murad Han Gazi'ye verip adını Bey Sancağı koydu. Karacahisar'ı amcası oğlu Gündüz'e verdi". Orhan, Akça-Koca ölünce onun uç bölgesini büyük oğlu Süleyman'a tevcih etti. Karasi Beyliği alınca büyük oğlu Süleyman Paşa'yı buraya getirdi. Karasi'den Rumeli fethine girişen Süleyman, sonra Gelibolu ucunun beyi olmuştur. Süleyman, Rumeli'de sancak beyi olan yegâne Osmanlı şehzadesidir. Onun bu uçta yaptığı önemli fetihlerle devlet içinde eşsiz bir mevki ve kudret kazandığı, o devre ya-kın kaynaklardan anlaşılmaktadır.

I. Murad da büyük oğlu Beyâzid'e yeni alınan Kütahya Uç Sancağı'nı verdi. İkinci oğlu Yakub'a Karasi'yi tevcih etti. 1373'te bir sefere çıktığı zaman yerine küçük oğlu Savcı'yı merkezde bıraktı.

Daha sonraları şehzadelerin daima Anadolu'daki eski beylik merkezlerine tayin edildiğini görmekteyiz. I. Mehmed (Çelebi), II. Murad ve II. Mehmed (Fatih) büyük oğullarını, bu devirde şark işleri dolayısıyla çok büyük bir önem kazanan Amasya Uç Beyliği'ne tayin etmişlerdir.

Görüldüğü gibi, Osmanlılar dahil, bütün beyliklerde izlenen yöntem aynıdır.

MERKEZ TEŞKİLÂTI

Ulu Bey

Devletin reisi Ulu Bey idi. Yukarıda da söylediğimiz gibi, devlet hanedanın müşterek malı sayıldığı için, Ulu Bey'in tayini bir bakıma seçimle oluyordu. Tabii bu seçim, zahirî idi. Yani, devletin veya beyliğin ileri gelenlerinin bir hanedan üyesi etrafında toplanması ile onun bey tayini kararlaştırılmış oluyordu. En eski devirlerden itibaren Türk devletlerinde tahtın, muayyen bir hanedan üyesine ait olacağına dair bir gelenek yerleşmemişti. Gerçi zaman zaman bazı temayüller ortaya çıkmıştı. Sözgelimi, bazı Türk devletlerinde, bir hükümdarın ölümü halinde, onun en büyük oğlunun yerini aldığı, bazen ailenin en yaşlı üyesinin hükümdar tayin edildiğini görüyoruz. Fakat bunlar hiçbir zaman kesin kural haline gelmemişti. Onun için beylikler devrinde de bir bakıma beyler seçimle tayin ediliyordu, demek yanlış olmayacaktır. Nitekim bu hususta bizi destekleyecek birçok tarihî bilgiye sahibiz. Sözgelimi, Aydınoğlu Mehmed Bey, 1333 yılında oğulları da beraberinde olduğu halde Bozdağı'nda yaptığı bir avda kazaen göle düşerek boğulmuş ve hemen aile efradı ve Beyoğlu Umur Bey'i 26 yaşında hükümdar seçmişlerdi. Bu seçime Mehmed Bey'in kardeşleri de katılmamışlardı.

Eski Osmanlı rivayetlerinde Osman Gazi'nin bir kabile toplantısında bey seçildiği iddia edilir. Bu rivayet şöyledir: "Göçerlerden bazıları Osman'ı, ve bazıları Ertuğrul'un kardeşi, Osman'ı amcası Dünder'ı bey kılmak istediler; ama kendi kabilesi Osman'ı vecih görüp el altından haber gönderip halk ortasına gelicek Dünder, halkın Osman'a meyl etmiş olduğunu görüp beylikten vazgeçip Osman'a biat etti". Osmanlı tarihinin ilk devirlerine ait kaynaklardan Âşık Paşazade tarihinde Orhan'ın ahilerden bir grubun toplantısı önünde beyliğe geçtiği yazılıdır. Yine bu devir kaynaklarından Oruç Tarihi'nde I. Murad'ın ölümü üzerine, "Beyler bir yere gelip ittifak ettiler. Bayezid'i atası yerine reva gördüler." diye bir çeşit seçimle bey tayininin varlığı açıklanır. I. Murad'ın ve II. Mehmed'in tahta geçişlerinde babalarının vasiyetleri kadar vezirlerin de büyük rolü olmuştur. Daha sonraki devirlerde de padişahlar, Allah'ın inayeti ve ittifak-ı ara ile tahta geçtiklerini belirtmeyi âdet edinmişlerdir.

Bu şekilde başa geçen Ulu Bey'in, nevbet denilen mızıka takımları, tuğ ve sancakları vardı. İslamî geleneğe uygun olarak adlarına hutbe okuturlar ve para bastırılırdı. Bunlar egemenlik işaretleriydi.

Saray

Mahiyetleri hakkında elimizde pek az şey olmasına rağmen, Anadolu Beyleri'nin kendilerine göre bir saray teşkilâtlarının bulunduğunu, bazı tarihî kayıtlardan anlıyoruz. Sözelimi, Mesâlükü'l-Ebsâr adlı eserde, Germiyan Hükümdarı I. Yakub Bey'in hükümet erkânından başka, sarayında sultanlara mahsus köleleri, mutfağı, ahırları, şahane elbiseleri olduğu yazılıdır. Aynı kaynaktan, Germiyan Sarayı'nda hacib candâr, çaşnigîr, emiri-ahur gibi görevlilerin bulunduğu anlaşılmaktadır.

İbn Batuta, Aydınolu Mehmed Bey'in Birgi'deki sarayına girdiği zaman, koridorda yirmi kadar ipek elbiseli köle gördüğünü ve sarayın merdivenlerinden çıktıktan sonra ortası havuzlu bir daireye girdiğini, havuzun her köşesinde tunçtan birer aslan heykeli olup, bunların (hav) ağızlarından havuza su aktığını, salonun dört tarafında döşeli sedirler olup bunlardan birinin sultana mahsus olduğunu, altın ve gümüşlü takımlarda şerbetler verilip, bunların kaşıklarının da aynı madenlerden olduğunu, yine aynı meşrubatın ayrıca çini kâse ve tahta kaşiklarla da verildiğini yazmaktadır.

Yine İbn Batuta, seyahatnamesinde, Candaroğlu Süleyman Paşa'nın sarayı ve oradaki teşrifat ve resmi kabul hakkında bazı mütâlaalar vardır. Seyyah, ayrıca Süleyman Paşa'nın cuma töreni ve buradaki yöntem kuraları anlatılmaktadır.

Bütün bunlar gösteriyor ki, Anadolu Beylikleri'nin her biri egemenlik alanları küçük olmasına rağmen, köklü bir kültür ve uygarlığı devam ettiriyorlardı ve sanıldığı gibi bunlar göçebe bir kabile reisinin etrafında toplanmış birkaç yüz atlının, devamlı yağma hareketleri ile hayatlarını devam ettiren alelade birer siyasi grup değillerdi. Nitekim böyle olduğu içindir ki, içlerinden biri, yani Osmanlı Beyliği, ilkin Anadolu-Türk Birliği'ni sağlayıp Rumeli'ye geçerek, büyük fetihlerin arkasından büyük bir imparatorluğun temelini attı ve benzerine az rastlanır şekilde uzun süre egemenliğini sürdürdü.

Divan

Anadolu Beylikleri'nde Selçuklu Divanı'nı andıran, küçük tarzda divanların bulunduğu şüphe yoktur. Fakat bu hususta henüz bir belgeye sahip değiliz. Ancak devlet yönetimi için gerekli olan böyle bir teşkilâtın o tarihlerde Anadolu Beylikleri'nden biri olan Osmanlılarda vezirlerle beraber varlığını bildiğimizden, bazıları o tarihlerde Osmanlılardan daha büyük ve önemli olan diğer Anadolu Beylikleri'nde divan teşkilâtının bu-

lunduğu pek tabiidir. Sözgelimi, İbn Bibi, o devir için büyük önem taşıyan eserinde, Cimri Olayı sırasında Karamanlı Beyliği divanının toplandığını bildirerek, alınan kararlardan bahseder. Yine bu devirde Anadolu'ya gelmiş olan bir yabancı seyyah Bertrandon de lâ Broguieré, Karamanlı Sarayı'nda gördüğü vazifelileri sıralarken, saray teşrifatından bahseder ve divan üyesi oldukları anlaşılan bazı görevlileri anlatır.

Osmanlılardaki şekinden ve çalışma yöntemlerinden bildiğimiz divan, bütün Türk-İslam devletlerinde vezirlerden, kazaskerlerden, nişancı ve büyük komutanlardan oluşan, Ulu Bey'in başkanlığındaki ülkenin en büyük yönetim örgütüdür. Aynı zamanda, herkesin başvurabildiği ve adalet isteyebildiği en yüksek mahkemedir.

Osmanlılar, kendilerinden önceki beyliklerin devlet yönetimine ait kuralları ve koydukları kanunları, çoğu kez aynen benimsedikleri için, Osmanlı kaynaklarından beylikler dönemini aydınlatan bazı kayıtları çıkarabiliyoruz. Ancak bunlar, yeterince aydınlatıcı olmadığı için, bugün bu hususta, özellikle beyliklerin merkez yönetim örgütleri hakkında tam bilgi sahibi değiliz.

Taşra Yönetimi

Anadolu Beylikleri'nde ülke birtakım bölümlere ayrılmıştı. Bunlar temel yönetim birimleri idi. Buralara başlıca iki yönetici gönderiliyordu. Bunlardan biri, hanedan mensuplarından veya askerî sınıftan güvenilir biri olan Mirliva idi ki, hükümdarın siyasî otoritesini temsil ediyordu. Diğer ise, yargı gücünü temsil eden Kadı idi. Mirliva, kadının hükmü olmaksızın hiç kimseyi cezalandırmazdı. Kadı da mirlivanın kuvvetine dayanmadan hükmünü yerine getiremezdi. Her iki görevli de doğrudan doğruya merkeze karşı sorumlu idiler ve bir yerde birbirlerinin denetimini yapmaktaydılar.

Mirliva

Mirlivanın iki asıl görevi vardır : 1) Askerî Görevi : Kapısı halkı ve emrindeki tumarlı sipahi ile birlikte daima hazır bir askerdir. Çağrıldığı anda sefere katılmak ve savaşlarda hazır bulunmak zorundadır. 2) Yönetim görevi : Bölgesindeki tebaanın güvenini ve düzenini sağlamakla yükümlüdür. Birinci görevi, toprak yönetimi ile ilgili olduğu için daha ileride ele alınacaktır. Bir sancak yöneticisi olarak, mirlivanın görevleri şunlardır :

a) Merkezin emirlerinin ve kadı hükümlerinin uygulanmasını sağlamak;

- b) Suç işlenmesini önlemek;
- c) Suç işlendiğinde suçlunun cezalandırılması için yakalanmasını sağlamak.

Bu görevlerin yerine getirilmesi için mirilivanın emri altında Zaim denilen bir görevli bulunmakta ve bu görevli, yanındaki yeter sayıdaki yardımcıları ile birlikte, bölgede devamlı kol gezerek bey adına işlem yapmakta idi. Zaimin koğuşturduğu sorunlar, genellikle kamu düzenini ilgilendirdiği için, miriliva ve zaim, kamu davası niteliğindeki sorunları kadı huzuruna getirmekte idiler. Sözgelimi, yaralama, öldürme, hırsızlık, sarhoşluk, oruç tutmama gibi suçlar, kamu davası niteliğinde idi. Kişiler arasındaki anlaşmazlıklar, haksızlığa uğrayan şikâyeti üzerine, takip konusu olmakta idi ve bu husus için mahkeme teşkilâtının özel görevlileri vardı.

Zaimden başka yine mirilivanın emri altında görev yapan Ases veya Yatakçı denen gece bekçileri vardı. Bunlar, geceleri sabaha kadar çarşı ve pazarlarda dolaşarak, esnafın ve evlerin güvenliğini sağlardı. Bunlar dışında, hemen hemen her Anadolu şehrinde bir hisar bulunuyordu ve burası özel bir teşkilât tarafından korunmakta idi. Beldenin kıymetli eşyaları burada saklanmakta, tehlike anlarında burası ahalinin sığınağı olarak kullanılırdı.

Kadı

Bilindiği gibi, İslam dininin kurallarının uygulanması ve yorumlanmasında Müslümanlara yardımcı olan Ulema sınıfı vardır. Dinî ve akli bilimlerin okutulduğu medreselerden yetişen bu sınıf mensupları, İslam devletlerinin sosyal ve siyasal hayatlarında önemli rol oynamışlardır. Genellikle ulema üç ayrı kolda önemli görevler yüklenmiştir: Tedris (öğretim), iftâ (fetva, karşılaşılan sorunların şeriata uygun olarak çözümlenmesi için İslam hukukuna göre yorumlanması), kaza (yargı). İşte, kadı yargı görevini yerine getiren kimsedir. Bu görev, aslında İslam hükümdarlarına aittir. Mümkün oldukça onun tarafından yerine getirilmesi esastır. Ancak, işler çoğaldıkça ve İslam ülkeleri genişledikçe kaza yetkisi kadılara gördürülmüş ve kadılık müessesesi giderek gelişmiş ve büyük önem taşıyan bir memuriyet haline gelmiştir. Anadolu Beylikleri'nde ve vilayetlerde adli işlere bakan büyük bir kadı vardı. Bu durumu, Beylikler Dönemi'nde Anadolu'yu dolaşmış olan İbn Batuta'nın seyahatnamesinden ve Osmanlı devri kaynaklarından öğreniyoruz.

Merkezden hükümdar beratı ile atanan kadılar, şeriati uygulayarak anlaşmazlıkları çözümlmek yanında, hükümdarın emrettiği her hususta

hüküm vermekle yetkili kıldıklarından idarî, malî, askerî ve beledî işlerle de uğraşmakta idiler. Kadının yargı görevi geniş kapsamlı idi. Her sınıftan halk arasında her çeşit davaları dinleyip çözümlenmek ve bir hükme bağlamaktan başka, nikâh akdine, ölen bir kişinin terekesini varislerinin arasında taksimine, yetim ve kimsesizlerin mallarını korumaya, korunmaya muhtaçlara vasî tayinine, vakıfların para ve taşınır taşınmaz mallarını gözetmeye yetkili ve görevli idi. Ayrıca, bugünün noterlerinin yaptıkları her türlü sözleşmeler, eskiden kadı huzurunda yapılırdı. Kadı, bu görevlerini bir yargı kuruluşunun başkanı olarak yerine getiriyordu. Bu kuruluş, mahkemedir. Mahkemede kadıdan başka, yeteri kadar mülazim (kadı yardımcısı), kâtib ve davalıları mahkemeye celbeden muhızrlar bulunurdu. Kadı, aynı zamanda bir yönetici idi. Kendi bölgesine gönderilen görevlilerin atamalarının gerçekleşmesi, atama belgelerinin kadı siciline kaydedilmesi ile mümkündü. Herhangi bir karışıklık veya bir makama iki görevli atanma gibi bir durum olursa, bunu kadı hükümdara haber verir ve durum aydınlatılıncaya kadar kimseyi yetkili kılmazdı. Ayrıca kadı, bölgesindeki bütün görevlileri (müderris, imam, emin, muhtesib vs...) denetler, herhangi birinin şeriat ve hükümdar emirlerine aykırı bir tutum ve davranışı olursa, onları merkeze arz eder, kanunsuzlukların önlenmesini sağlardı.

İslam devletlerinde bugünkü anlamda bir mahalli idare kuruluşu yoktu. Belediye hizmetlerinin yerine getirilmesi, geleneksel yönetim anlayışına uygun olarak hükümdarın görevleri arasındaydı. Bu görev onun atadığı görevliler tarafından yerine getiriliyordu. Bu görevlilerin en önemlisi muhtesib idi ve kadı ile birlikte çalışırdı. Muhtesibin kadı ile birlikte yaptığı şu işler vardı:

- a) Çarşı ve pazarlarda satılan bütün maddelerin fiyatlarını tespit etmek ve bunlara uyulmasını sağlamak,
- b) İstifçilerle şehrin ve bölgenin ihtiyacı olan maddeleri diğer yerlere kaçırınları takip etmek ve cezalandırmak,
- c) Bozuk, kötü nitelikli ve eksik mal satan esnafı denetlemek ve cezalandırmak. Muhtesib, bu işleri yaparken kadının hükmünü almak zorunda idi.

Vakıf Müessesesi

İslam devletlerinde büyük fetihlerin sonucunda kazanılan geniş topraklar, aşağıda niteliğini açıklayacağımız ıktâ ve temliklere sebebiyet verdi.

Çok büyük servetlere sahip olan hükümdarlar, hükümdar ailesine mensup şahıslar, büyük devlet adamları ve emirler, zengin tüccarlar, türlü türlü vakıflar kurdular. Yani, kendi öz mülklerinden ve gelirlerinden bir kısmını, kamu yararına süresiz olarak tahsis ettiler. Anadolu Beylikleri ve özellikle Osmanlılar zamanında vakıf müessesesi, yeni bir kuvvet kazandı. Bu yolla, bugünkü anlayışa göre, doğrudan doğruya devletin görevleri arasında sayılan öğretim bayındırlık, sosyal yardım ve sağlık işlerinin hemen hepsi vakıf sistemi sayesinde mükemmel bir şekilde yönetiliyordu. Cami, okul, imaret, daru's-şifâ (hastane), çeşmeler, vakıf yolu ile inşa ettiriliyor ve devamları sağlanıyordu.

Sözgelimi, Karamanoğlu İbrahim Bey, Konya'da bir imarethane, bir daru's-şifâ yaptırmış ve şehre su getirecek, çeşitli mahallelere çeşmeler kurdurmuştu. Bu tesislerin masraf ve ihtiyaçları için Konya çevresinde birçok köyün vergi gelirlerini buralara vakfetmişti. Yine aynı bey, Konya'da inşa ettirdiği bir han ile Kapan denilen pazar yerinin gelirlerini de bu vakıf müesseselerine ayırmıştı. Saruhan Beyliği'ne ait bazı belgelerden, bu beyliğin emirlerinden birçoğunun bu tür vakıfları olduğunu öğrenmekteyiz. İmaret için, Ankara'da Kurşunlu Han'ı yaptırmıştı. 1511 yılında, II. Bayezid devri paşalarından Hasan Paşa, Akşehir'deki imareti için, Ankara'da bir han ile iki hamam yaptırmıştı ve buraların gelirlerini imaretine vakfetmişti. Fatih devrinin ünlü Beylerbeyinden İshak Paşa, Ankara'ya su getirmiş ve su yollarının bakımı için Ankara'nın Uzağlı ve Karaağaç köylerinin gelirlerini vakfetmiş ve oraların halkını, bu işe yapacakları yardımdan dolayı her türlü yükümlülüğün dışında bırakmıştır.

Vakıf sisteminin iki türlü yararı vardır. Birincisi, yukarıda saydığımız kamu hizmetlerinin yerine getirilmesi, diğeri ise han, hamam, imaret gibi binaların yapımı ile Türk şehirlerinin gelişmesini sağlamak...

Askerlik İşleri ve Ordu

Anadolu Beylikleri'nde askerî kanun ve kuralların Anadolu Selçuklularından alınmış olduğuna şüphe yoktur. Beyliklerde de devletin hâkim olduğu arazi, bölümlere ayrılarak asker ve emirlere verilmişti. Bu usule İktâ deniyordu. İktâ, Osmanlılardaki deyimi ile Tımar, bir yerin vergi gelirlerinin, devlete asker beslemek veya görevler yüklenmek karşılığı emîr ve sipahilere bırakılması demektir. İşte, beyliklerde ordunun temelini, bu ıktâ sahibi sipahiler oluşturuyordu. Sipahiler, savaş zamanında askerleri ile birlikte sefere katılmak zorunda oldukları gibi, ıktâ sahibi emîrler de ıktâlarının büyüklüğüne göre belli sayıda asker beslemekle yükümlü idiler.

Tımarlı sipahi ölecek olursa, tımarı erkek çocuğuna intikâl ederdi. Sözelimi, Karamanoğlu defterlerinde, Sipahi-zadegân, memlekette atadan ataya sahip olan eski Türk ailelerinden bahsedilmektedir. Bunlardan biri, Karaman Beyliği'nin kurucusu Karaman Bey'in kardeşi Bunguz'un oğullarındandı. Bunguz, takriben 1259 yılında Karaman Bey'in kardeşi Bunguz'un oğullarındandı. Bunguz, takriben 1259 yılında Karaman Bey'in Konya üzerine yaptığı bir baskında Osmanlılar devrinde de aynı imtiyazı ellerinde tutmuşlardır. Her hükümdar değiştiğinde sipahilere de yeni hükümdarın tuğrası ile yeni berat verilmiş olduğundan, Bunguz ailesine ait en son beratın Karamanoğlu İbrahim Bey tarafından verildiği görülmektedir.

Yine Karamanoğlu defterlerinden nakledilen kayıtlarda başka sipahilerin isimlerini de görmekteyiz.

Anadolu Beylikleri'nde, tımarlı sipahi ordusunun yanında, hükümdarın maiyyet kuvvetlerinin de bulunduğu anlaşılıyor. Sözelimi, İbn Batuta, Alâie Beyi Karamanoğlu Yusuf Bey'in ziyaretine gittiği zaman maiyyetindeki askerlerinin kendisinin sağ ve solunda ve emirleri ile vezirlerinin daha aşağıda durduklarını belirtiyor. Yine aynı seyyah, Denizli Beyi İnanç'ın bayram namazına çıktığı zaman maiyyet kuvvetleri olduğunu yazmaktadır. Ancak, Beylikler Dönemi'ndeki maiyyet kuvvetlerinin, Osmanlı Kapıkulu askerleri gibi bunların daha çok atlı olmaları muhtemeldir.

Bundan başka, beyliklerde boy ve oymak kuvvetleri de önemli yer tutuyordu. Sözelimi, Osmanlı Hükümdarı I. Murad ile Karamanoğlu Alâeddin arasındaki savaşta, Karamanlı ordusunda Turgudlu, Bayburdlu gibi Türkmen kuvvetleri bulunmakta idi.

Aydınoğlu Umur Bey'in gemilerinde Azab denilen yaya kuvvetlerinin varlığı bilinmektedir. Aydınoğullarının deniz seferlerinde tımarlı askerler, atları ile gemiye girerlerdi.

Beylik ordularının savaş düzeni ile muharebe yöntemi düzeninin diğer Müslüman devletlerdekinin aynı olduğu sanılıyor. Çünkü Osmanlıların Karamanoğulları ile yaptıkları savaşlarda, eski Türk uygulamalarının devam ettiği görülmektedir. I. Bayezid'in Karamanoğlu ile savaşında her iki tarafın da kanatlar halinde yayıldıklarını, merkez sağ, sol düzeni içinde birbirleri ile savaştıklarını biliyoruz. Hükümdarların yetişmiş şehzadeleri varsa, savaşlarda bunlar, kanatlara kumanda ederlerdi; olmadığı takdirde kanatların komutası, güvenilir ve deneyli beylere verilirdi. Hükümdar, ordunun merkezinde bulunup savaş yönetirdi.

Anadolu Beylikleri'nde ordu komutanına Subaşı adı verilirdi. Sözcüğü: Aydınoğlu Mehmed Bey, Özbek ve Hızır Bey adlarındaki emirler çeşitli tarihlerde Germiyanlı ordusu komutanlığında bulunmuşlardı. Aynı şekilde Aydınoğlu Umur Bey'in Ahad Subaşı adında bir ordu komutanı vardı. Karamanoğullarının XIV. yüzyıl ortalarında Nizâmüddin Bekler Subaşı adında bir komutanları olduğu görülmektedir.

Anadolu Beylikleri'nin askerî kuvvetlerinin sayısı hakkında kesin bilgilerimiz yoktur. Çeşitli seyyahların verdiği haberler ve rivayetlere bakılacak olursa beyliklerin büyüklük derecesine göre, 20 binden 70 ve hatta 100 bine ulaşan savaşçı askerlere sahip oldukları söylenebilir.

Denizcilik

Anadolu Beylikleri'nde kıyıya sahip olanların önemli donanmaları vardı. Batı Anadolu'da Karasi, Saruhan, Aydın, Menteşeoğullarının güneyde Akdeniz sahilinde Hamid ve kuzeyde Pervâneoğullarının ve daha sonra Candarlı Beyliği'nin donanmalarını bu arada sayabiliriz.

Aydınoğlu Umur Bey'in, Adalara, Rumeli'ye ve hatta Karadeniz'i geçerek Eflak taraflarına yaptığı deniz akınları Bizanslıları dehşete düşürmüştü. Bergama ve Marmara taraflarına sahip olan Karasioğlu Yahşi Bey'in ve büyük kardeşi Demirhan'ın denizdeki faaliyetleri, bu dönemde önemle üzerinde durulacak olaylardandır. Karasioğullarının Osmanlılardan önce bugünkü Ayvalık'ta ve Marmara Denizi'nde Yalova yakınlarında Aydıncık ve Edincik'te iki deniz üsleri vardı. Buradan ayrılan gemileri, Bizans'ı güç durumda bırakıyordu. Osmanlılar, Karasi Beyliği topraklarını kendi ülkelerine kattıktan sonra, Karasi Beyliği'nin deniz siyasetini devralarak devam ettirmişlerdir. Bu beyliğin ünlü birçok emiri de Osmanlı yönetiminde komutan olarak başarılarını sürdürmüşlerdir.

Kuzey Anadolu'da, Sinop'ta Pervaneoğlu Gazi Çelebi'nin faaliyetleri ünlüdür. Gazi Çelebi'nin 1322'de ölümünden sonra Sinop, Kastamonu'daki Candaroğullarına geçmiş ve denizcilik faaliyetleri yine devam etmiştir. Candaroğlu İsmail Bey'in Sinop limanındaki tersanede yaptırdığı gemilerin, Osmanlılara örnek olduğu ileri sürülür. Aydınoğullarının biri İzmir, diğeri Ayasuluğ (Selçuk)da olmak üzere iki tersâneleri vardı.

Toprak Yönetimi

XII.-XIV. yüzyıllar arasında Anadolu'daki beyliklerin devlet teşkilâtına ait bilgilerimiz oldukça kıttır. Bu yüzden o devri aydınlatıcı kaynakları-

mız daha sonraki devirlere aittir. Bu kaynaklar da Osmanlıların en önemli kayıtlarından olan Tahrir defterleridir. Tahrir defterleri, devletin sınırları içindeki bütün şehir, kasaba, nahiye ve köylerindeki vergi yükümlülerini, ne kadar vergi verdiklerini, bunların toplamını ve bütün sanat ve hizmet erbabını göstermektedirler. Ayrıca bu defterlerin bir çeşidi olan Müchel tahrir defterlerinde devlet gelirlerinden ne kadarının, hangi amaçlarla kimlere, özellikle sipahilere (atlı eyalat askerleri) nasıl verildiğini görebiliyoruz. Bu defterler arasında XV. ve XVI. yüzyıllarda tutulmuş olanları, Anadolu Beylikleri hakkında bizi oldukça aydınlatmaktadır. Beylikler Dönemi toprak yönetimi üzerinde söyleyeceklerimiz büyük ölçüde bu belgelere dayalı olacaktır.

Hemen belirtmek gerekir ki, Anadolu, Türkler tarafından fethedilip yurt haline getirildikten sonra, toprak, Selçuklularda olduğu gibi tasarruf edilmişti. Yani büyük kısmı ikta olarak Türk emîr ve askerlerine verilmiş, diğer kısımları da Vakıf ve Mülk olarak belli amaçlarla kullanılmıştı. Demek ki, toprak başlıca üç bölüme ayrılıyordu: Ikta (Tımar), Vakıf, Mülk. Fakat şunu da belirtmek gerekir ki, İslam-Türk hukukuna göre, ülkenin bütün toprakları hükümdarıdır. Bir toprağın bu üç kısımdan biri olarak tasarruf edilebilmesi için mutlaka hükümdarın beratı gerekir. Sözelimi, 1518 tarihli bir Konya mufassal tahrir defterinden, Karamanoğlu Mahmud Bey'in Larende köylerinden birini Müşrif İsa bin Evliya Ece adlı kişiye mülk olarak kullanması için verdiğini, Konya'da Şeyh Sadreddin-i Konevî zaviyesine birçok köyleri vakfettiğini, çeşitli köyleri tımar olarak verdiğini öğreniyoruz. Adıgeçen defterlerden Saruhanoğullarına, Hamidoğullarına, Candar, Menteşe, Aydınoğullarına ve diğer beyliklere ait bu çeşit muameleleri çıkarmak mümkün olmaktadır.

Toprağı işleten, üretimde bulunan tebanın (reaya), toprak üzerindeki durumuna gelince: Esas itibariyle arazi devletin malı idi. Fakat bu mülkiyet hakkı yanlış anlaşılmalıdır. Reaya, üretimde bulunmak, toprağı boş bırakmamak, yerini terketmemek şartıyla tasarruf ettiği toprağı istediği gibi kullanabilirdi ve toprak tasarrufu, erkek çocuklarına intikâl etmekte idi. Yani toprağın çıplak mülkiyeti devletin, kullanma hakkı reyanındı. Yalnız reaya işlediği toprağa karşılık devlete bazı vergiler vermekle yükümlü idi. Reayadan alınan vergiler başlıca iki kısma ayrılmaktadır. Bunlardan ilki, İslamî kökenli olan Öşr vergisidir ki, yetiştirilen ürünün onda biri oranında alınmakta idi. İkinci olarak da Çift resmi veya Raiyyat resmi denilen vergi grubu vardı. Bu vergiler de kullanılan toprağın büyüklüğüne, kullanılan malî gücüne göre tespit ediliyordu. Devlet, top-

raktan alacağı vergileri, yukarıda söylediğimiz gibi, sipahileri veya devlet görevlilerini bırakmak suretiyle, devletin güvenliğini, reayanın adalet içinde yaşamasını sağlamakta idi.

Nüfus Durumu

Nüfus : Anadolu Selçuklu Devleti, 1075'te yani Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan 35 yıl sonra ortaya çıktı. 1071 Malazgirt Zaferi'ni izleyen bu olay, büyük ölçüde Türk nüfusunun Anadolu'ya yönelmesinin bir sonucudur. Anadolu üzerine 1018'de başlayan ve 1040 yılında sonuçlanan Oğuz akınları, sadece keşif niteliğinde idi. Ancak Malazgirt Zaferi'ne kadar geçen 50 yıllık süre içinde yapılan savaşlar, Bizans direncinin kırılmasına ve Anadolu'da Türk yerleşmesinin hazırlanmasında kesin bir rol oynadı.

Büyük Selçuklu sultanlarının sorunlarından biri de, kuruluş hazırlıklarını kadar, çok sayıdaki Türkmen göçmenlerinin geçimini sağlamak, onlara toprak bulmak idi. Tuğrul Bey (1038-1063), Alp Arslan (1063-1072) ve Melikşah (1072-1092) gibi sultanlar, Türkmenleri devlet düzen ve hukukuna karşı bir tehlike olarak gördükleri için onları Anadolu'ya akınlar yapmaya yönelttiler ve böylece asıl ülkelerindeki büyük çalkantıları önlemekle kalmayıp, Bizans'a karşı bir kuvvet olarak kullandıkları Türkmenlere yeni hayat alanları göstermiş oldular. Anadolu'nun Türkleşmesi ve fethi böyle bir politikanın sonucudur.

Türkmenler zaman zaman Büyük Selçuklu sultanları tarafından desteklenmelerine rağmen daha ziyade kendi liderleri komutasında Azerbaycan'dan akınlarını başlattılar ve doğudan başlayarak Orta ve Batı Anadolu'ya yayıldılar. Bu devamlı ve uzun süreli akınların ve savaşların sonucunda, sadece ovalar değil, engebeli arazileri de ele geçirdiler. Sözelimi, 1048'de Erzurum ve çevresi, 1954'te Kars, 1057'de Malatya, 1059'da Sivas, 1067'de Kayseri, 1068'de Niksar, Konya, 1069'da Honas Türklerin elinde idi. Bunlara rağmen 1071'de kazanılan zafere kadar Anadolu, Türkler için tam güvenle oturacakları bir yurt değildi. Çünkü Anadolu şehirlerinin büyük bir kısmı, Bizanslılar tarafından tahkim edilmişti ve Türkmenler devamlı olarak takip ediliyordu. Bu yüzden her atak ve fetihin arkasından Azerbaycan'a dönmek zorunda kalıyorlardı.

26 Ağustos 1071'de kazanılan Malazgirt Zaferi sonucunda Bizans direnci kırılınca Türkler, Anadolu'da yayılmaya ve yerleşmeye başladılar. Savaşın sonra Anadolu'nun etnik çehresi birden değişti. Artık buraya gelenler yerleşiyorlar ve kendilerine yurt ediniyorlardı. Batı Anadolu'da Sel-

çuklu Devleti'nin kuruluşundan itibaren (1075) köylüler, tüccarlar, sanat-kârlar ve din adamları Anadolu'ya göçe başladılar.

XIII. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu Selçuklu Devleti, Moğol baskısı altına girince, uçlarda Türkmen Beyliklerinin görünmesi ve bağımsızlık kazanması ile Anadolu'da yeni bir Türkleşme ve canlılık dönemi başladı. Moğol baskısından kaçan Türkmenler, aynı ilk fetih döneminde olduğu gibi, büyük gruplar halinde Anadolu'ya girdiler. Bu yeni göç dalgası, göçebe nüfus yoğunluğunu ve Bizans'a karşı baskıyı artırdı. Yeni gelenler de hemen fetihlere giriştiler. Harabeye dönmüş Bizans'ın, Moğolların önünden kaçan Türkmenlerin saldırılarını önlemesi imkânsızdı. Orta ve Batı-Anadolu'daki Selçuklu Devleti, İlhanlı egemenliği altında idi; fakat uçlarda ve dağlık yörelerde olan Türkmenler, kuvvetli ve bağımsız idiler. Büyük sayıda din adamları, şeyhler, dervişler ve babalar, Moğollardan önce Azerbaycan, Türkistan ve İran'dan kaçarak Anadolu'ya gelmişlerdi. Bunlar yarı Şamanist Türkmenlere İslam inançlarını tam anlamıyla benimsettiler ve uçlardaki savaşlar dinî bir nitelik kazandı, bu durum yayılmayı artırdı.

İşte bu tarihî olaylar sonucunda, Beylikler Dönemi'nde Anadolu hemen hemen bütün nüfusuyla bir Türk yurdu görünüşü kazandı. Beyliklerden zamanımıza kadar gelmiş belgeler bulunmadığı için, nüfusun etnik ve dinî yönden kompozisyonunu rakamlara dökemiyoruz. Ancak, Osmanlı tahrir defterlerine dayanılarak yapılan tahminler, bize bu büyük hareketten sonra Anadolu'da Türklerin % 85-90 oranında yoğunluğa sahip olduklarını, bunun, köylerde % 100'e yaklaştığını göstermektedir. Sözelimi: XV. yüzyılın sonları ile XVI. yüzyılda yapılmış tahrirlere göre (nüfus sayımı), bazı Anadolu şehirlerinin nüfusları ve bunların kompozisyonu şöyle idi: (hane hesabıyla)

Bursa	: 6165 Müslüman-Türk,	69 Hıristiyan,	117 Yahudi
Ankara	: 2399 " "	277 " "	28 "
Konya	: 1092 " "	22 " "	—
Tokat	: 818 " "	701 " "	—

Aynı tarihlerde, köyler de dahil olmak üzere, nüfusa baktığımızda bu durum daha iyi görülmektedir. Sözelimi: Aşağıda eyaletlere göre nüfus şöyle idi :

Anadolu Eyaleti : 388.397 yerleşik, 77.268 göçebe Türk, 8.511 Hıristiyan, 271 Yahudi.

Karaman Eyaleti : 117.863 yerleşik, 25.654 göçebe Türk, 3.127 Hıristiyan.

Zulkadriye Eyaleti (Kırşehir, Maraş vs.) : 18.185 yerleşik, 48.665 göçebe Türk, 2.631 Hıristiyan.

Rum Eyaleti (Amasya, Tokat, Sivas vs.) : 90.839 yerleşik, 8.672 göçebe Türk, 6.551 Hıristiyan.

Trabzon Eyaleti (Trabzon, Kemah, Malatya) : 24.914 yerleşik, 305 göçebe Türk, 50.757 Hıristiyan.

Görülüyor ki eyaletlerin hemen hepsinde Türk nüfusu, Hıristiyan ve Yahudi nüfusa göre kıyaslanamayacak bir çoğunluk göstermektedir.

TOPLUM HAYATI

Toplum hayatını, köy ve şehirdeki yerleşme birimlerine göre incelemek gerekir. Çünkü bu iki yerleşmenin gösterdiği özellikler farklıdır. Anadolu'ya gelen Türkmenler, bir yandan şehirlere yerleşirken büyük ölçüde de köyler kurarak kendilerine yurtlar edinmişlerdir. Bu arada da büyük ölçüde yerleşik hayata geçmişlerdir. Burada belirtelim ki, Anadolu'da Türk fetihleri başladığı zaman çeşitli kökenlerden gelme gayri Müslim halk, kısmen köylü ve kısmen de şehirli idi. Savaş ve anarşi yılları, bu iki zümreyi hırpalamış, savunmasız köy halkını, korunan şehirlere ve şehirlere yakın alanlara kaçırmıştı. Bu yüzden Anadolu Türk Devletleri, başlangıçtan itibaren yeni köyler teşkil ettiler. Yine bu arada söylenmesi gereken bir husus da Anadolu'ya yalnız göçebe Türklerin gelmediğidir. Orta Asya'da çok eski zamanlardan beri köy ve şehir hayatına geçmiş her çeşit halk mevcuttu. Bunlar geldikleri yerlerde de aynı hayat şartlarını devam ettiriyorlar, köylüler derhal köyler kurarak tarım üretimine başlıyorlar, şehirliler de şehirlerde yerleşiyorlardı. Batı-Türkistan'dan gelen Türk köylü sınıfı, İran'da olduğu gibi, Anadolu'ya eski tarım kültürlerini de getirmişlerdi. Oralardaki birtakım köy ve kasaba adlarının Anadolu'ya getirilmiş olması anlamlıdır. Aslında göçebe olan birtakım Türk boyları da XII. yüzyıllarda başlayarak yavaş yavaş ve parça parça iskân edilerek köy hayatına geçirilmişlerdir.

Beylikler Dönemi'nde Anadolu köyü, toplumsal bünyesi kademesiz olarak tarım ile uğraşan ve birbirlerinden yaşayışları çok farklı bulunmayan çiftçi ailelerinden oluşuyordu. Bütün iş hayatlarına hayvancılık ve tarım üretimi hâkimdi.

Bir cami etrafında toplanan köyü, dini görev itibarıyla imam temsil ediyordu. Ayrıca bazı köylerde zaviye ve tekkelere rastlamak mümkündür. Gerektiği zamanlarda Yiğitbaşı gibi bazı liderler aracılığı ile kendilerini temsil ettirebilmekteydiler.

Bilindiği üzere şehir, yerleşiklerinin iş bölümüne tabî olarak tarım dışı üretimin yapıldığı bir yerleşme birimidir. Bu yönüyle bir bakıma bütün uygar unsurları bünyesinde toplar. Diğer bir deyişle, bir ülkenin kültür ve uygarlık düzeyini şehirler belirler.

Daha XII. yüzyılın ilk yarısında, yani Anadolu Selçuklu Devleti'nin egemenliğini sürdürdüğü sıralarda, Anadolu'nun iç ve dış ticareti devamlı ve sağlam bir ilerleme gösteriyor, büyük ticaret yolları üzerindeki Konya, Kayseri, Sivas, Erzurum gibi merkezlerde büyük bir refah göze çarpıyordu. Bu durum İlhanlı egemenliği altında da devam etti. Bu devirden bahseden Hıristiyan kaynaklı İslamî eserler ve büyük mimarî anıtlar, bu durumu açıkça gösteriyor.

Anadolu, Avrupa-İran transit ticareti (kervan) için çok uygun bir korum almış, sınır engellerinden bu sırada kurtulmuştu. Mesela Sivas, coğrafi durumu itibarıyla muhtelif ticaret yollarının birleştiği bir ticaret merkezi idi. Suriye, Elcezire ve Konya'dan gelen zengin Müslüman tacirleri, Ceneviz tacirleri, Sivas'ta yerleşmişlerdi. Oradan Karadeniz limanlarına, Trabzon'a ve özellikle Samsun ve Sinop'a kervanlar gönderiliyordu. Tebriz'e, Doğu Anadolu merkezlerine Akdeniz ve Karadeniz limanlarına, Anadolu'nun muhtelif yörelerine giden yollar üzerinde olan bu şehir, çok defa Moğol valilerinin de merkezi idi. Sivas'ı, Tebriz'e bağlayan bir ana yol, o devrin kaynaklarında çok iyi bir biçimde vasıflandırılmıştır.

Anadolu şehir hayatının gelişmesini, siyasi ve toplumsal tarihin gidişine bakarak, XII. yüzyılın ikinci yarısına götürmek ve özellikle XIII. yüzyılda kuvvetlendiğini tahmin etmek yanlış olmayacaktır. Gerçi Bizanslılardan fethedilen eski şehirlerden birçoğunun ilk fetih zamanlarından başlayarak iskân edilmiş olması doğaldır. Fakat ticarî ilişkilerin düzenlenmesi, sanayiinin şehirlerden toplanması, köy ekonomisinden şehir ekonomisine geçilmesi, herhalde yavaş yavaş gerçekleşmiş olmalıdır. XIII. yüzyıldan başlayarak Konya, Kayseri, Sivas gibi eski ve büyük şehirlerde büyük çoğunluğu Türk ve Müslümanlar oluşturmakla birlikte Rum, Ermeni ve biraz da Yahudi vardı. Bu nüfus, çeşitli sınıflara ve mesleklere mensup olarak birlikte yaşıyordu.

Anadolu şehirlerinde belediye teşkilâtına ileri bir iş bölümünün doğurduğu sosyal sınıflara baktığımızda şöyle bir durumla karşılaşırız :

Şehir halkının önemli bir kısmını devlet hizmetinde bulunan veya devlet bütçesinden geçinen kimseler oluştururlar. Başkentte, merkezî yönetimin mensupları, oldukça kalabalık bir sınıf teşkil ettikleri gibi, büyük yönetim merkezlerinde de yöresel idareye mensup olanlar epeyce kalabalık bir zümre meydana getirirler. Muhtelif merkezlerde Şehzadeler, yöresel idare başında bulunurlarsa, onların divanı, merkezdeki divanın daha küçük kadrolu bir örneğinden ibaret idi. Sarayları, mülkî ve askerî erkânın daireleri ve yaşayış tarzları, çok lüks ve masraflıdır.

Şahsî servetlerinden başka, görevleri karşılığı olarak mülkî, adli ve askerî memurlar sınıfı, önemli tahsisat almaktadır. Büyük araziye, şehirlerden zengin emlağa sahip olan bu sınıf, fırsat buldukça birikmiş parasını ticaret sermayesi olarak da kullanmakta, büyük tacirlerle ortak ticaret işlerine girişmektedir.

Memurlardan ve askerlerden başka, din adamları, müderrisler vaizler, şeyhler, seyyidler, saraya veya büyük devlet adamlarına mensup şairler, tabibler, nakkaşlar, çalgıcılar ve hânendeler, özette fırsatını bulan pek çok kimseler, devlet hazinesinden para alırlardı. Yukarıda anlattığımız gibi, hükümdarlarının ve zengin tüccarların kurdukları vakıflar sayesinde, birtakım hastaneler, imâretler, tekkeler, medreseler, sıbyan mekteblerinin giderleri karşılanmakta idi. Buradaki görevliler de bu sınıfın bir başka kolunu oluşturmakta idi.

Şehir halkının en yoğun kitlesini, elinin emeği ile yaşayan sanayii erbabı teşkil etmektedir. Şehirde bu sanayii erbabının toplanmasını sağlayan da başlıca ticaret sermayesidir. Yani bu arada, şehirde görülen bir başka sınıf da sayıca çok olmamakla birlikte Tacirler Zümresidir. Memleketin içinde diğer şehirlere ve memleket dışına gidecek kervanları tertip ve iç ve dış pazarlardan şehrin ihtiyaçlarını sağlayan bu sınıf, yalnız kendi sermayesini değil, aristokrat sınıfın da parasını işletir, uzun ve kısa aralıklı pazar ve panayırlar arasında dolaşır.

Pazarlarda, alınan vergilerden başka, şehre giren ve çıkan belirli eşyadan, belirli bir resim alınır ki, bu şehir vergisinin en önemli kısmını oluşturur. İlhanlılar devrinde şehir vergilerine Tamga denirdi. Bu deyim, Anadolu'da uzun süre devam etmiştir. Bu vergi sisteminde vergiler, genelden devlete ödemek suretiyle toplanırdı.

Büyük şehirlerde muhtelif sanatkârların, belirli yerlerde açık ve kapalı çarşılar vardı. Onlar buradaki dükkânlarında çalışırlar, şehrin büyüklüğüne göre, bazı sanatların orada daha gelişmiş olmasına göre, bu çarşıların büyüklüğü ve sayısı değişirdi. Bazı Anadolu şehirleri bazı üretim dallarında uzmanlaşmışlardı. Mesela Ankara, yoğun bir Sof üretim merkezi idi. Karaman'da Boğası denen astar bezi, Sivas'ta aba, çok iyi deri imâl ediliyordu. Büyük tacirler, kıymetli eşya satan dükkâncılar, kapalı ve korunabilen çarşılarda veya o civardaki büyük hanlarda bulunurlar, bu suretle kendilerine güvenli bir yer seçmiş olurlardı.

Çeşitli sanatlara mensup olanlar, ayrı ayrı loncalar halinde teşkilatlanmışlardı. Düzenli bir iç sıralanmaya tâbi olan bu kuruluşlar, (Âhi, Yiğitbaşı, ustalar, çıraklar düzeni içinde) kendileriyle ilgili bütün işleri görür, mensupları arasındaki ilişkileri düzenlerdi. Ücretlerin tayini, mal cinslerinin ve fiyatların tespiti, hep loncalara aitti. Devlet, bu kuruluşların denetleyicisi ve gereğince yardımcı idi.

Kısmen, dinî-tasavvufî esaslardan, kısmen de kahramanlık geleneklerinden esinlenen bu meslekî ahlâk, meslek mensupları arasında dayanışmayı sağlıyordu. Usta ile işçi arasındaki ilişkileri, adeta şeyh ile mürid arasındaki duruma benzer bir hale sokarak "Mânevî bir düzen" kurmak amacına dayanıyordu. Kökeni son kudretli Abbasî Halifesi Nâsır Li-dini'lullah'ın kendi başkanlığı altında düzenlediği Fütüvvet teşkilâtına kadar çıkan Anadolu şehirlerindeki esnaf teşkilâtı, çok kuvvetli idi. Toplantı yerleri ve zavileri, tören ve gelenekleri vardı. Anadolu'da Âhiler adını alan bu hareketin en yoğun unsurunu esnaf oluştururdu. XIII. yüzyılın son yarısında, özellikle devlet otoritesinin sarsıldığı zamanlarda, bu kuvvetli teşkilât, daima varlığını korumuş, şehir hayatında etkin bir rol oynamıştır.

KIBRIS FACİASI*

Yazan : Prof. Dr. PIERRE OBERLING

Çev.: Prof. Dr. FAHİR ARMAOĞLU

I

KIBRIS TÜRKLERİNİN MENŞEİ

Genellikle sanılır ki, Türkler 1571'de Kıbrıs'ı fethetmekle, onu Yunanlılardan "çalmışlardır". Halbuki bu tarihte, Bizans Rum İmparatorluğu sona ereli bir yüzyıldan fazla olmuş ve Kıbrıs da yaklaşık üç yüz yıldanberi Batı Avrupa'nın egemenliği altında yaşamakta idi (Önce Lusignan şövalyeleri ve sonra da Venedikliler).

Bazan da, Kıbrıs Türklerinin, sonradan geldikleri için ada ile bağlantılarının kısa süreli olması sebebiyle, adayı bir vatan saymak için geçerli iddiaya sahip olmadıkları ileri sürülür. Keza, bugünkü Kıbrıs Türklerinin ataları, ilk İngiliz göçmenlerinin Kuzey Amerika'ya gelmelerinden çok önce¹, 1570 lerde yeni vatanlarına gelmişler ve dört yüz yıldan fazla bir süre adada yaşamışlardır.

Kıbrıs, 1571'den, İngiltere'nin I. Dünya Savaşı başında, 1914 de, adayı resmen ilhak etmesine kadar Osmanlı İmparatorluğunun bir parçası olarak kalmıştır. İlk Kıbrıs Türkleri, nüfusu az olan adayı refaha kavuşturmak için, Osmanlı Devleti'nin gönderdiği çiftçiler ve zanaatkarlardır.

II

KIBRIS MESELESİNİN BAŞLANGICI

Kıbrıs meselesi, 1950'lerde Kıbrıs Rumlarının ayaklanmalarının meydana getirdiği gerginlikten doğmuştur. Çünkü Kıbrıs, "Crown Colony" idi ve 1923'teki Lozan Antlaşmasında yer alan, ahali mübadelesi anlaşmasının

* Prof. Oberling tarafından *The Cyprus Tragedy* adlı ile yazılan bu kitapçık, Lefkoşe'de "Kemal Rustem and Brother" Yayınevi tarafından 1989 yılı sonunda yayınlanmıştır.

¹ İlk İngiliz göçmenleri Kuzey Amerika'ya 1620 de *Mayflower* adlı gemi ile gelmişlerdir (çeviren).

dan etkilenmesi de söz konusu olmamıştır. Bu sebeple, nüfus kısmen Rum (yüzde 80) ve kısmen de Türk (yüzde 20) olarak kaldı. Bu etnik karışım dolayısıyla, Kıbrıs Rumları 1954'de İngiliz sömürge yönetimini devirmek için mücadeleye başladıklarında, takip edecekleri tek yol, Kıbrıs Türkleri ile bir dava ortaklığı yapmak (çünkü İngiliz yönetiminden Türkler de sıkıntı çekiyorlardı) ve İsviçre veya Lübnan modeli bir federasyon teşkil etmek istediklerini ilân etmekte. Halbuki, Kıbrıs liderleri Başpiskopos Makarios ve Georges Grivas (Kıbrıs doğumlu olup Yunan ordusunda subaydı) Kıbrıs milliyetçileri olmayıp Yunan milliyetçileri idiler ve amaçları da, iki toplumlu bağımsız bir devlet kurmak değil, Kıbrıs Türklerine hiç yer vermeyen *enosis* (veya Yunanistanla birleşme) ve adanın elenleştirilmesi idi. Bu durum, kendilerini korumak için Kıbrıs'ın tekrar Türk egemenliğine verilmesini savunan Kıbrıs Türklerini telâşlandırdı. Keza, güney kıyılarından sadece 35 mil uzaklıkta bir Yunan kuvvet üssünün kurulması ihtimalinden endişe eden Türk Hükümetini de.

Grivas'ın yönettiği Kıbrıs Rum gerilla örgütü olan EOKA, Yunanistan'ın yardımı ile gittikçe güçlenirken ve Kıbrıs Türkleri de bu örgütün saldırılarının kurbanı olurken, Kıbrıs Türkleri de Türkiye'nin korumasına daha fazla dayanma ihtiyacını duydular. Böylece, bir açmaz ortaya çıkmıştı. Kendi davalarını Yunanistan'a bağlamakla Kıbrıs Rumları, Kıbrıs Türklerini de, davalarını Türkiye'ye bağlamak zorunda bıraktılar. Kıbrıs Rumları sayı itibarile Kıbrıs Türklerinden fazla olmakla beraber, Türkler de Yunanlılardan çok daha fazla idi. Bu çıkmazın neticesi, Cumhurbaşkanı rum, Cumhurbaşkanı Yardımcısı Türk olan, iki dil'li, iki toplumlu bağımsız bir Cumhuriyetin kurulmasına varan ve 1959 Zürih-Londra Anlaşmaları denen bir dizi kompromiler olmuştur. O tarihte bir de, İngiltere, Yunanistan ve Türkiye temsilcileri arasında, "doğrudan veya dolaylı *enosis*'i veya garantör devletlerden herhangi bir tarafından adanın paylaşılmasını veya ilhakını önlemek suretile, Kıbrıs Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını, toprak bütünlüğünü ve güvenliğinin tanınmasını ve devamını sağlamak için" bir Garanti Antlaşması da imzalanmıştı.

Kıbrıs Rumlarının ayaklanması sırasında yüz kadar Kıbrıs Türkü de hayatını kaybetmiştir. Bundan daha mühimmi, otuz kadar karma köydeki Kıbrıslı Türklerle bir çok Türk köyü halkı, Kıbrıs Rumları tarafından evlerinden sürülmüş ve bunlar Kıbrıs Türklerinin biraraya geldiği yerlere iltica etmişlerdir. Nihayet, Kıbrıs Türkleri, iki-toplumlu bütün resmî kuruluşların Rumlaştırılması üzerine, kendi belediyelerini, kendi ticaret odalarını ve ithalât-ihracat şirketlerini kurmak zorunda bırakılmışlardır.

Kıbrıs Türklerinin, 1950'lerin sonlarında başlayan, karma köylerden ve tek başına kalmış köylerden göçleri (exodus), sonunda, Kıbrıs Türk toplumunun Kıbrıs Rum toplumundan fiziki olarak ayrılmasına müncer olmuştur. Dolayısıyla, bu iç savaş sırasında Kıbrıs Rumları, adayı, Yunanistan'la birleşmeye daha yakın hale getirememişler, aksine, adanın iki ayrı devlete bölünmesine sebep olmuşlardır.

III

KIBRIS'IN YUNANİSTAN TARAFINDAN İLK İŞGALİ

Kıbrıs Cumhuriyeti 1960'da kurulduğu zaman Kıbrıs Türkleri, medeni hakları Anayasa ile garanti edildiği ve ülke ekonomisi de hızlı bir gelişme içinde olduğu için, geleceğe, barış ve refah yılları olarak bakmışlardır. Fakat güzel bir hayat için oluşturulan bu hayaller, adanın müstakbel statüsü konusunda gittikçe artan siyasî anlaşmazlık ile, hemen dağılıverdi. Kıbrıs Türkleri Cumhuriyet'in kuruluşunu, Kıbrıs meselesinin nihaî çözümü olarak telâkki ederken, Kıbrıs Rumları, bunu, *enosis*'i gerçekleştirecek mücadelenin taktik bir manevrası olarak gördüler.

Cumhuriyet'in ilk Cumhurbaşkanı olarak seçilen Başpiskosop Makarios, anayasaya imzasını koyanlardan biri olduğu halde ve bu anayasayı destekleyeceğine dair yemin etmesine rağmen, hemen daha başta, nihaî amaçları hakkında hiç şüpheye yer vermeyen konuşmalar yapmaya başladı. Meselâ 15 Ağustos 1962 de Kykko manastırında yapılan bir törende, *"Kıbrıs Rumları, EOKA kahramanlarının başlatmış olduğu işi tamamlamak için ileriye doğru yürümeye devam etmelidir"* ve *"şimdi mücadele yeni bir şekil almıştır ve nihaî gayemizi gerçekleştirenceye kadar da devam edecektir"* demiştir. Doğduğu köy olan Panayia'da 4 Eylül 1962'de yaptığı daha tehditkâr konuşmasında ise, *"Elenizmin korkunç bir düşmanı olan Türk ırkının bir parçasını teşkil eden küçük Türk toplumu kovulmadıkça, EOKA kahramanlarının görevi hiç bir zaman bitmiş olmayacaktır"* demekten de geri kalmamıştır. Kendi hükümetinin üyeleri de aynı şekilde konuşmalar yapmışlardır. İçişleri Bakanı Polykarpos Yorgadjis, 1962'de, *"Rum olmayana, Rum gibi düşünmeyene ve kendisini devamlı bir Rum gibi hissetmeyene Kıbrıs'ta yer yoktur"* demiştir.

Makarios, Kıbrıs Rumları arasında elen duygularını yaymak için, Rum okulları ile, Kıbrıs Rumlarının kontrolü altındaki Kıbrıs Radyosunu fütursuzca kullanmıştır. Okullarda çocuklara, Kıbrıs'ın Rum olduğu ve Türklerin "sonradan gelme" olduğu öğretilmekteydi. Bu arada Kıbrıs

Radyosu da, koyu Türk aleyhtarı oyunlar yayınlamaktaydı. Bu oyunlardan birinde, bir anne oğluna, ne olmak istediğini soruyor. Çocuğun cevabı ise, “bir kahraman”dır. O zaman anne çocuğuna, “Peki bize ne getireceksin?” diye soruyor. çocuk ise cevap veriyor: “*Size yedi tane Türk kafası getireceğim*”.

Lefkoşe'deki Başkanlık Sarayı'nda Yunan bayrağı dalgalanıyordu ve Makarios'un makam arabası da Yunan bayrağı taşımaktaydı. Bütün resmî törenlerde Yunan millî marşı çalınıyordu.

Enosis'in hukukî çerçevesini hazırlamak, Kıbrıs Cumhuriyeti'nin ortadan kaldırılmasına ve adanın Yunanistan tarafından ele geçirilmesine karşı gelen her türlü muhalefeti etkisiz kılmak amacı ile Makarios, önce, Anayasa Mahkemesi'nin başkanı olan değerli Alman hukukçusunu istifaya zorladı. Ve ondan sonra da, Kıbrıs Türklerini kendisine tâbi bir sürü haline getirmek için “*Akritas Plânı*” denen plânı uyguladı.

Daha sonra Yunan gazetesi *Patris* tarafından yayınlanan *Akritas plânı*, “Şef, Akritas” şeklinde imzalanmıştı. Bu “Şef” ise, o sırada Kıbrıs'ta iç barışı sağlamaktan sorumlu olan adamdan, yani Yorgadjis'ten başkası değildi. Bu, Makyavelvari bir kurnazlığı ve acımasızlığı yansıtan bir tasarı idi. Bu plâna göre, hükümet, tek taraflı olarak, anayasada bir dizi değişiklikler yapacaktı. Bu değişiklikler görünüşte “mâkul ve âdil” nitelikte olacaktı. Fakat gerçekte ise, Türk toplumunu en mühim ayrıcalıklarından yoksun bırakacaktı. Bir yandan Kıbrıs Türklerine bunları reddetme fırsatı verilmez iken, öte yandan da, Makarios rejiminin barışçı görüşmelere daima hazır olduğu telkini yapılmak suretile, tutumları yumuşatılacaktı. Eğer Kıbrıs Türklerinden “kuvvetli tepki” gösteren olur ise, onlar, yoğun kuvvet gösterisi ile hizaya getirilecekti. Söz konusu plân diyordu ki, “*Biz gücümüzü derhal ve kuvvetli bir şekilde Türklere gösterecek olursak, muhtemelen akılları başlarına gelecek ve faaliyetlerini, ehemmiyetsiz, tek tük hâdiselere inhisar ettireceklerdir*”. Dolayısıyla, “sür'at” böyle bir askerî teşebbüsün ana unsurunu teşkil ettiğinden, “*Bir veya iki gün içinde duruma egemen olabilirsek, bir dış müdahale, mümkün, muhtemel veya haklı olmayacaktır*” deniliyordu. Ve keza, “*Türklerin herhangi bir çabasının kuvvetli ve kesin bir şekilde bertaraf edilmesi, anayasa değişikliklerini daha ileriye götürmemizi kolaylaştıracak ve o zaman bu değişiklikleri, Türklerin herhangi bir tepkisine fırsat vermeden uygulamamız imkânı hâsıl olacaktır*” tahmini ileri sürülüyordu.

Makarios, Akritas Plânı'na uygun olarak, 30 Kasım 1963'de, 1950 Anayasasının 13 noktada değiştirilmesi teklifini ileri sürdü. Bunlardan en

mühimmi, ülkenin tek meclisli yasama organı olan Kıbrıs Temsilciler Meclisi kararlarını, Türklerin veto edebilmesi hakkını ortadan kaldıranı idi. Kıbrıs Türkleri bu anayasa değişikliklerini reddettiğinde ise, Makarios, hükümetteki bütün Türk memurları ile, Temsilciler Meclisi'nin bütün Türk üyelerini azletti. Arkasından da, kasaba ve şehirlerin Türk mahalleleri ile, izole halde bulunan Türk köylerine bir dizi saldırılar düzenledi. Kıbrıs Türk toplumuna korku salma amacını güden bu saldırılar, olağanüstü bir şekilde vahşiyâne idi. Bu saldırıların tipik bir örneği, bir Kıbrıs Türk hastanesindeki hastaların katliâm edilmesidir. *The Guardian* gazetesinde yayınlanan, İngiltere hükümetinin bir raporuna göre, "23 Aralık (1963) günü, Lefkoşe devlet hastanesindeki 25 Türk hasta birdenbire yataklarından kaybolmuşlardır." Bir İngiliz istihbarat subayının daha sonra yaptığı araştırma neticesindeki açıklamasına göre, "hastanedeki Yunanlı doktorlar bu hastaları, yataklarında yatarken gırtlaklarından kesmişler" ve "cesetler bir kamyonu yüklenerek, kentın kuzeyindeki bir çiftliğe götürülmüş ve orada da makinelerle parçalanarak toprağa gömülmüşlerdir."

Kıbrıs Rum vahşetinin başka bir örneği ise, Rum ve Türklerin karma olarak yaşadığı Ayios Vasilios (Türkeli) köyündeki Türklerin Noel gecesi uğradıkları katliamdır. Katliamdan kurtulanlarla görüşmeler yapmış olan değerli muhabir H. Scott Gibbons, *Peace Without Honour* (Şerefsiz Bir Barış)² adlı kitabında şunları anlatmaktadır :

Havaya bir süre ateş edildikten sonra, mavzerler kapıların kilitlerini parçaladılar ve içerdekiler sokağa sürüklendiler. Yetmiş yaşındaki bir Türk, kapısındaki bu gürültüden uyanmıştı. Yatak odasında ne olup bittiğini anlamaya çalışırken, kapıdan içeri girmiş olan yedi tane silâhli gençle karşılaştı.

"Çocukların var mı?" diye sordular. Şaşkına dönmüş olan ihtiyar, "evet!" diye cevap verdi.

Silâhli gençler, "onları dışarıya gönder!" diye emir verdiler. Yaşlı adamın 19 ve 17 yaşlarındaki iki oğlu ile 10 yaşındaki kızını, alelacele giyinip, silâhli adamlarla birlikte dışarı çıktılar. Hepsini duvarın önüne sıraladılar ve silâhli adamlar hepsini makineli tüfek ateşi ile öldürtüler.

² H. Scott Gibbons, *Peace Without Honour*, Ankara ADA Publishing House, 1969, p. 73 (Çevirenin notu).

Başka bir evde ise, 13 yaşındaki bir erkek çocuğu, elleri arkadan ayaklarına bağli olarak yere yatırılmış vaziyette idi. Evin içi didik didik aranırken, diğler silâhli adamlar da çocuğu tekmelemeye başladılar. Biraz sonra da çocuğun ensesine bir silâh dayadılar... ve çocuk öldürülmüştü.

Ayios Vasilious'ta (Türkelî)³ o akşam 12 Türk öldürülmüştür. Diğlerleri ise, toparlanarak ve tekme-tokat, diğler Türklerin bulunduğu Skylloura (Yılmaz Köy) köyüne sürüklenmişlerdir.

Silâhli kişiler, insanlardan sonra evlere yönelmişlerdir. Evleri yağmalayıp, yakıp yıktıktan sonra, artık yorgunluktan bitâb düşerek, evleri ateşe vermişlerdir.

Bu saldırılar, arkası kesilmeksizin aylarca devam etti.

Amerika Birleşik Devletleri Dışişleri Bakan Yardımcısı George W. Ball, 1964 Şubatında Kıbrıs'ı ziyaret ettiğinde, gördüklerinden aptallaşmıştı. Başpiskopos Makarios'u, Kıbrıs'ı "özel mezbahası" haline getirmekle itham eden Ball, "Kıbrıs Rumlarının, Kıbrıs Türklerini öldürmek için ellerinin serbest kalmasını istedikleri" neticesine varmıştır.

4 Mart'ta Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi, Kıbrıs'ta bir Birleşmiş Milletler Gücü (UNFICYP) teşkiline karar verdi ve 26 Mart'ta da, bu kuvvetin ilk birlikleri adaya vardı. Lâkin bu "barış gücü" tamamen etkisizdi. Çünkü, bu gücün herhangi bir zorlama yetkisi yoktu ve Birleşmiş Milletler Makarios'un Kıbrıs Türk toplumuna karşı giriştiği şiddet eylemlerini mahkûm etmede yetersiz kaldı.

Daha sonraları "Kıbrıs, Büyük İskender'in Doğu'daki rüyalarının bir atlama taşı olmak zorundadır" diyen Yunanistan Başbakanı Yorgo Papandreu, 1964 Haziranında Makarios'a yardım elini uzattı. Birleşmiş Milletlerin Kıbrıs meselesindeki uyuşukluğundan da cesaret alan Yorgo Papandreu, o sıralar Yunan ordusunda Korgeneral Yorgo Grivas'ı Kıbrıs Türklerine karşı girişilecek askerî harekâtı koordine etmek üzere Kıbrıs'a gönderdi. Papandreu, aynı zamanda Yunan birliklerinin gizlice adaya sevk edilmesi hususunda da Savunma Bakanı Peter Garoufalias'a talimat verdi. "Muazzam çapta gizli bir operasyon başladı. Geceleri silâhlar ve askerî birlikler sevk edilirken, "gönüllüler" adı altında sivil elbise giymiş askerler Kıbrıs'a gelip, tayin edildikleri "Kıbrıs birliklerine" katıldılar". *Democracy at Gunpoint* adlı anılarında

³ Köylerin Türkçe isimleri, metne tarafımızdan ilâve edilmiştir (Çeviren).

bunları söyleyen, Yorgo Papandreu'nun oğlu Andreas Papandreu'dur. Andreas Papandreu devam ediyor: "Bu sevkiyat yaz ortalarına kadar sürdü. Tam teçhizatlı, en az 20 bin subay ve asker Kıbrıs'a gönderilmişti". Bu Yunan birlikleri, Makarios'un, 1960 Anayasası ile, aynı yıl Kıbrıs, Yunanistan ve Türkiye arasında imzalanan İttifak Antlaşması'na açık bir şekilde aykırı olarak kurmuş olduğu, yeni "Kıbrıs" Millî Muhafız Teşkilâtı'nın belkemiğini teşkil etmiştir.

Kıbrıs Cumhuriyeti'nin bağımsızlık ve toprak bütünlüğünü yok etme amacını güden bir darbenin açık oluşumu söz konusu olduğundan, bu sırada Türkiye, Garanti Antlaşması çerçevesinde müdahale etmek için her türlü geçerli sebebe sahip bulunmaktaydı. Lâkin Türkiye, NATO dayanışmasını tehlikeye atmamak ve Birleşik Amerika'ya ters düşmemek için, böyle bir müdahale konusunda isteksizdi. Ayrıca Türkiye, daha da fazla kan akmasına sebep olabilecek geniş bir askerî harekâta teşebbüs etme hususunda da çekingendi. Bundan dolayı Türkiye, Kıbrıs Türklerinin çeşitli mukavemet merkezlerine askerî yardım malzemesi göndermekle yetindi. Bununla beraber, 1964 Ağustos'unda, dış ülkelerdeki öğrenimlerinden dönen Kıbrıs Türk öğrencilerinin yoğun bir şekilde bulunduğu ve Kıbrıs Türklerine ait Erenköy limanına zırhlı araçlar ve bazukalarla saldırmakta olan Grivas kuvvetleri üzerinde Türk jetleri uyarma uçuşunda bulunmaktan da geri kalmadılar. Türk jetlerinin bu harekâtı Makarios'u şu kanaate sevketti ki, daha ileriye gidecek olursa, şiddet hareketleri kendisi için geri tepecekti. Bundan dolayı, Kıbrıs topluma karşı girişmiş olduğu terör kampanyası giderek yavaşladı.

1964 sonuna gelindiğinde, Makarios sadece ilk amacı gerçekleştirmiş bulunuyordu: *Kıbrıs Cumhuriyeti'nin yıkılması*. Fakat bu da çok pahalıya mal olmuş bir zaferd. Çünkü, *enosis*'e yaklaşabilmiş değildi. Resmî kayıtlara göre, 1963-1964 katliamında 364 Kıbrıs Türkü öldürülmüştü. Lâkin ondan çok daha fazlası kayıptı ve bu kayıplardan o zamandan sonra bir daha hiç haber alınamadı. Bunun dışında, 103 köydeki 25.000 kadar Kıbrıs Türkü, sırtlarında bir tek elbiseleri ile evlerinden kovulmuş ve Kıbrıs Türklerinin birbiri üstüne yığılmış bulunduğu mahallere iltica etmek zorunda kalmışlardı. Eğer Makarios, kendisinin savunmaya yemin ettiği kanunlara göre yargılanmış olsaydı, insanları, kitleler halinde öldürmekten, asılması gerekirdi.

Makarios'un, *Akritas Plâni*'ni tatbik etmeye kalkması, Kıbrıs Türklerini biraraya toplanmaya sevketti ve 80 karma köydeki evlerini terketmek

zorunda bırakmıştır. Böylece, 1964 Eylül'ünde, Kıbrıs Türk toplumunun Kıbrıs Rum toplumundan kopması tamamlanmıştı. Kıbrıs Rum gazeteci Aleccos Constandinidis, 14 Aralık 1965'te *Alithia* gazetesinin başmakalesinde, "Akritas Plânı, sadece başarısızlığa uğramakla kalmamış, aynı zamanda adaletin taksimine de müncer olmuştur" dediği zaman gayet haklıydı.

1963-64'de, Kıbrıs Rumlarının ayaklanmasında Yunanistan o derece büyük rol oynamıştır ki, fiiliyatta ada Yunanistan'ın işgaline uğramıştır. Bununla beraber, 1954-59 arasındaki iç savaşta olduğu gibi, Yunan saldırısının neticesi. Türkiye'nin, silâhlı bir çatışmaya gidecek kadar anlaşmazlığa müdahalesini tahrik etmesi olmuştur.

IV

AÇLIK VE MAHRUMİYET YILLARI

Başpiskopos Makarios'un Kıbrıs Türklerini kaba kuvvetle korkutma sisteminin başarısızlığı, onun *enosis* hırsını kıramadı. Gerçekten, açık bir şekilde ve zaman zaman da yoğunluğunu arttırarak, *enosis*'i savunmaya devam etti. Meselâ, 26 Mayıs 1965'te Rizokarpasso'da (Bugünkü *Dipkar-paz*) yaptığı konuşmada şöyle diyordu: "Ya Kıbrıs bir bütün olarak Yunanistan'la birleşecektir, veya biz yok olup gideceğiz... Millî emellerimizin gerçekleşmesine giden yol güçlüklerle dolu olabilir. Fakat *enosis*'ten ibaret olan gayemize ölü veya diri ulaşacağız."

Kıbrıs Rum Temsilciler Meclisi (o sırada sadece eski Meclis'in Rum üyelerinden meydana geliyordu ve 1960 Anayasasına aykırı olarak yasama faaliyetine devam ediyordu) 26 Haziran 1967 de kabul ettiği bir kararda, "Karşılaşılan güçlükler ve zorluklar ne olursa olsun, bütün elen dünyasının tam desteği ile yürütülmekte olan mücadele, nihai gayeye (yani *enosis*) başarı ile ulaşmadıkça, sona ermiyecektir" deniyordu.

Lâkin savaşçı demeçlerine ve Temsilciler Meclisi'nin kararına rağmen Makarios, Türkiye'nin tümünden müdahalesine sebep olabileceği endişesi ile, doğrudan doğruya çatışma politikasından, bir sindirme politikasına dönmeyi tercih etti.

Devleti olmayan insanlar durumuna düşürülen Kıbrıs Türkleri, her türlü devlet hizmetlerinden yoksun bırakıldı. Kıbrıs Türklerinin doğan çocukları resmî nüfusa kaydedilmedi. Posta hizmetleri tamamen aksadı. Kıbrıs Türklerinin, sağlık hizmetlerinden yararlanması, artan bir şekilde zor-

laştırıldı. Kıbrıs Türklerine, kaybolan mallarını geri almak ve kendilerine karşı cinayet işleyenleri mahkemeye vermek için gerekli bütün hukuk yolları kapatıldı. Hatta, içini nefretin kemirdiği gazeteci, ve Dimitrios İoannides adlı Kıbrıs Rum millî muhafız örgütündeki Yunanlı binbaşı (daha sonra Yunanistan'ın askerî diktatörü olacaktır) ile beraber, Makarios'a, bütün Kıbrıs Türk toplumunu katliamdan geçirme plânını sunan ve Lefkoşe civarındaki çatışmalarda, Türklere karşı işlediği cinayetlerle "*Omorphita (Küçük Kaymaklı) Kasabı*" ünvanını kazanan Nikos Sampson bile cezadan kurtuldu.

Makarios 1964 sonbaharında, Lefkoşe, Magusa, Limasol, Larnaka ve Lefke gibi Türklerin biraraya toplanmış olduğu yerlere karşı ekonomik boykota başvurdu. Bunun üzerine Kıbrıs Türklerinin yaşama davası gayet ciddi bir hal aldı. 1964 Yunan işgali sırasında Kıbrıs Türklerine ait yüzlerce ev yakılıp yıkılmış ve binlercesi tahrip edilmişti. Sadece Omorphita'da (Küçük Kaymaklı) 50 ev yıkılmış ve 240 ev tahrip edilmişti. Tarımda ve sanayide meydana gelen kayıplardan başka, hükümette veya Kıbrıs Rum kesimindeki kamu veya özel kuruluşlarda memur olarak çalışan 4.000 Kıbrıs Türkü de ücretlerinden yoksun kalmıştı. Daha yukarıda da belirttiğimiz gibi, 25.000 mültecinin dışında 23.000 işsiz ile, kayıp kişilerin veya çatışmalarda malûl olanların 7.500 kişilik aileleri de vardı. Dolayısıyla, Kıbrıs Türk toplumunun tüm nüfusunun yarısı perişan hale getirilmişti.

Makarios'un ekonomik boykotu Kıbrıs Türk toplumunun sıkıntılarını daha da arttırdı. Nitekim, Eylül ortalarında Kıbrıs Türkleri neredeyse açlıkla karşı karşıya idi. Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri U Thant, Makarios'a gönderdiği çok ağır bir notada, ekonomik tedbirlerin "bazı hallerde gerçek bir muhasara şeklini alacak kadar sert olduğunu" belirterek, "Kıbrıs hükümetinin, bir askerî harekât yerine geçmek üzere, ekonomik baskı yoluyla bir çözümü zorlamak istediğine" işaret etmekteydi.

Sonunda, Birleşmiş Milletler ve kızılhaç Teşkilâtı, Makarios'u, Kıbrıs Türklerini açlığa mahkûm etme politikasının, kendisini dünyanın gözünde lânetli bir duruma düşüreceğine ikna ettiler. Bunun üzerine Makarios, muhasara altındaki Kıbrıs Türklerine asgari kaloriyi sağlayacak gıda maddelerinin gönderilmesine izin verdi. Fakat, inşaat malzemeleri, radyo, telefon, kamyon, traktör ve lastikleri ile otomobil parçaları gibi bir çok maddelerin Türklere gönderilmesi yasağı devam etti.

Kıbrıs Rum hükümeti kuvvetleri, Kıbrıs Türklerinin toplu olarak buldukları yerlerin etrafını tahkimat ve tel örgülerle çevirdi ve bu yerlere

ulaşan yollar üzerinde barikatlar kurdu. Bu barikatların amacı, Rum resmî açıklamalarına göre, Kıbrıs Türklerinin toplu olarak buldukları yerlere kaçak olarak silâh ve yasak maddelerin girmesini önlemektir. Gerçekte ise, bu tedbirlerin amacı, Kıbrıs Türklerini daha da hırpalamak ve ekonomik faaliyetlerini daha da sınırlamaktır.

Mülteciler ve sorunları konusunda milletlerarası bir otorite olarak tanınmış bulunan Dr. Vamık Volkan, 1960'ların sonunda Kıbrıs'a yaptığı ziyarette, gördüklerinden âdeta şoke olmuştu. Dr. Volkan'ın yazdığına göre, Lefkoşe'nin Türk kesimi "sanki bir harabe halindeydi; sokaklar çukurlarla doluydu ve sefalet her yerde gözle görülür bir haldeydi". Yazdıklarının sonunda, Kıbrıs Türklerinin, "*yerini yurdunu kaybetme pahasına, korkunç kanlı günlerin stresine dayanarak, geçici olarak canlarını kurtarmış, sefil bir hayata mahkûm, sevdiklerini ve malını - mülkünü kaybetmiş insanlar*" olduğunu söylüyordu.

Başpiskopos Makarios'un sindirme ve yıldırma politikasının bir amacı da, Kıbrıs Türklerinin kitle halinde adadan göç etmelerini sağlamaktır. Çünkü Kıbrıs Türkleri herhangi bir resmî belgeyi sağlamada binbir güçlükle karşılaşırken, Kıbrıs'tan devamlı olarak ayrılmak isteyenlere pasaportları inanılmaz bir kolaylıkla verilmek isteniyordu.

Başpiskopos Makarios, yıldırma politikasının her halükârda netice ve reçeğine inanıyordu. Ne var ki, Yorgo Grivas, Polikarpos Yorgacis ve Nikos Sampson gibi amansız milletyetçiler, derhal *enosis*'e gidilmesini ve 1963-64'ün kuvvet metodlarına başvurulmasını savunmaktaydılar. Bunlar, 1954-59'un Kıbrıs Rum âsileri ile, Millî muhafız Teşkilâtındaki Yunan subayları tarafından desteklenmekteydiler ve bu sebeple de, az veya çok, Makarios'tan bağımsız hareket edebilme imkânına sahip bulunuyorlardı. Bir bakıma bunlar, yeni Yunan cuntasının da yeşil ışığına sahip sayılabilirlerdi. 1967 ilkbaharı başlarında Grivas, izole halde bulunan Türk köylerine karşı saldırılara başladı. Bu saldırılar, 14 ve 15 Kasım'da Larnaka bölgesindeki Ayios Theodoros (Boğaziçi) ve Kophinou (Geçitkale) köylerine yapılan saldırılar ile, tırmanma noktasına ulaştı. Bu iki köyde 30'dan fazla Kıbrıs Türkü öldürüldü. Bunlar arasında yaşlı bir karı-kocanın üç oğlu ile, gazyağına batırılmış bir battaniyeye sarılmış 80 yaşındaki bir ihtiyarın canlı olarak yakılması da vardı.

Tabiatile bu tethiş hareketleri Türk hükümetini bir kere daha harekete geçirdi. Grivas Yunan ordusunda hâlâ bir subay olduğundan ve Millî Muhafız subaylarının da hepsi Yunanlı olduğundan, Türkler bu sefer Yu-

nan hükümetini sorumlu tuttular. 16 Kasım'da Türk Hükümeti, saldırılar devam ettiği takdirde müdahale edeceği hususunda uyarıda bulundu ve ertesi günü de Türk parlamentosu, Kıbrıs'ta durum daha da kötüleştiği takdirde, Yunanistan ile savaşa kadar gitme konusunda Türk hükümetine yetki verdi.

Yunan cuntasının Grivas'a yaptığı taahhütleri, Grivas'ın abartmış olduğu derhal anlaşıldı. Stanford Üniversitesi Hukuk Fakültesinden Profesör Thomas Ehrlich'in de belirttiği üzere, kriz, B.M. Barış Gücü komutanının düzenlemelerine ve Güvenlik Konseyi kararlarına aykırı olarak, bir Yunan generalinin liderliğinde, önceden plânlanmış bir Yunan saldırısı neticesinde doğmuş olduğu için, cunta'nın başlangıçtaki liderleri, kendilerini enosis'e adanmış olmalarına rağmen, Birleşmiş Milletler'in sempatisinin ve Yunanistan'ın müttefiklerinin desteğinin beklenemeyeceği bir sırada Türkiye ile silâhlı bir çatışmayı istemeyecek kadar ihtiyatlı idiler. Dolayısıyla cunta, 19 Kasım 1967'de, bir cesaret gösterip Grivas'ı geri çağırdı.

Kıbrıs Türk toplumuna yönelmiş olan bu şiddeti asgari düzeye indirmek isteyen Türk hükümetini, cuntanın bu kararı tatmin etmedi. Lâkin, Birleşik Amerika Başkanı Lyndon B. Johnson'ın özel temsilcisi Cyrus R. Vance'in yardımları ile, Türkiye ile Yunanistan arasında bir anlaşma sağlanabildi. Bu anlaşmaya göre, 1960'da Kıbrıs, Yunanistan ve Türkiye arasında imzalanmış olan İttifak Antlaşması'nın öngördüğünden fazla olan Yunan birlikleri 45 gün içinde Kıbrıs'tan çekilecekti. Aynı zamanda, Millî Muhafız teşkilâtı lağvedilecek, Ayios Theodoros ve Kophinou'da şehit düşen Kıbrıs Türkleri için tazminat ödenecek ve Birleşmiş Milletler Barış Gücü'nün yetkileri ve miktarı arttırılacaktı.

1964-1967 döneminde Kıbrıs Türkleri kendi kendilerini yönetmek zorunda kalmışlardır. Devletsiz halk durumuna düştükleri için, Kıbrıs Rumlarının uyguladığı ekonomik ablukaya direnmek zorundaydılar. Kıbrıs Cumhuriyeti'nin Başkan Yardımcısı (Dr. Fazıl Küçük), keza Cumhuriyet kabinesinin üç Türk üyesi, Temsilciler Meclisi'nin türk üyeleri ile Türk Cemaat Meclisi Yürütme komitesi üyeleri ve diğer bazı zevattan meydana gelmek üzere, alalecele bir hükümet teşkil olundu. Buna *Genel Komite* denilmekteydi.

Lâkin Grivas, izole bir halde bulunan Türk köylerine saldırılara başlayınca, Kıbrıs Türkleri, daha etkin bir yönetim mekanizmasının kurulması gerektiğini gördüler. Bu suretle, 28 Aralık 1967 de, *Geçici Kıbrıs Türk Yönetimi* kuruldu. İlân edilen statünün temel hükümlerine göre, yürütme

görevi bir Yürütme Komitesi'ne verilmekteydi. Kıbrıs Cumhuriyeti'nin Başkan Yardımcısı Komite'nin Başkanı idi ve Komite üyelerini o atayacaktı. Yasama görevini ise, Temsilciler Meclisi'nin 15 türk üyesi ile Türk Cemaat Meclisi'nin 15 üyesinden meydana gelen bir Yasama Meclisi ifa edecekti. Yargı görevi ise, bağımsız Kıbrıs Türk mahkemeleri tarafından yürütülecekti. Bir Yüksek Mahkeme de, daha önce Yüksek Anayasa Mahkemesi ile, Yüksek Adalet Mahkemesi'ne verilmiş olan yargı yetkilerini kullanacaktı.

Geçici Kıbrıs Türk Yönetimi'nin kurulması ile, Kıbrıs Rum ve Kıbrıs Türk toplumları arasındaki ayrılık kesinleşmiş olmaktadır. Bu sebeple, Kıbrıs'ın, etnik bakımdan homojen ve kendi kendini yöneten iki parçaya ayrılması, genellikle sanıldığı gibi, 1974'deki Türk askerî müdahalesi neticesinde değil, fakat Makarios ve Grivas tarafından 1960'larda gerçekleştirilmiştir.

V

KIBRIS'IN YUNANİSTAN TARAFINDAN İKİNCİ İŞGALI

1967 krizini takip eden aylarda Yunanistan, bir kısım kuvvetlerini Kıbrıs'tan geri çekti. Fakat Makarios, Grivas'ın girişmiş olduğu kaba harekâta son vermiş olan anlaşmaya riayet hususunda hiç bir çaba harcamadı. Kıbrıs Barış Gücü'nün yetkileri ve miktarı artırılmadığı gibi, Ayios Theodoros kurbanları için de herhangi bir tazminat ödenmedi. Millî Muhafız Teşkilâtı da dağıtılmadı. Fakat ilginçtir, Makarios'un kötü niyeti kendisine daima felâket getirdi. Zira, 1974'te kendisini iktidardan düşünmek için Millî Muhafız Teşkilâtı kullanıldı.

Kafalarını *enosis*'e takanlar, Kıbrıs Türklerine karşı nihaî saldırı hazırlıklarını yoğunlaştırdıklarından ve öfkelerini, bunların fütursuzca hareketlerinden endişelenen ve bir Türk askerî müdahalesini tahrik etmemeye her zamandan daha fazla dikkat gösteren Makarios'a artan bir şekilde yönelttiklerinden, 1967-74 döneminde gerginlikler gittikçe şiddetlendi. Millî Cephe, Akritas Örgütü, Ölümsüz Enosis Gençliği, Baf Millî Gençliği ve Millî Selâmet Teşkilâtı gibi terörist örgütler giderek yaygınlaştı. Bunlar, Makarios'un ihtiyatlı davranışını bir ihanet olarak telâkki ediyorlar ve öfkelerini, bombalama ve cinayetlerle hükümete yöneltiyorlardı.

8 Mart 1970 günü Makarios'un helikopterine, tam havalanacağı sırada, Lefkoşe Pan-Kıbrıs Lisesi'nin çatısından ateş açıldı. Başpiskopos bu

suikasttan yaralanmadan kurtuldu. Bütün şüpheler, derhal, 1969'da İçişleri Bakanlığında azledilen ve ondan sonra bütün enerjisini ihtilâlcî ve suikast niteliğindeki faaliyetlere yöneltmiş bulunan Polykarpos Yorgadjis üzerinde toplandı. Yorgadjis evinde göz hapsine alındı. Bununla beraber, bir hafta sonra da, esrarengiz şartlar altında öldürüldü. Makarios'un bu cinayeti kınamaması, kendisini bu ateşli enosis'çilerin gözünde mahkûm ettirdiği gibi, bunların, hangi vasıta ile olursa olsun, Makarios hükümetini devirme kararlılığını da pekiştirdi.

23 Mayıs 1970'de Millî Cephe beklenmedik bir darbe vurdu: Bu örgüte mensup 20 kadar terörist, Limasol'daki merkezî polis karakolunu işgal ile, 15.000 Sterlin değerinde silâh ve cephane ele geçirdi.

1971 Eylül'ünde General Grivas bir kere daha Kıbrıs'a döndü ve EO-KA-B adını taşıyan yeni bir gizli örgüt kurdu. Bu örgütün amacı, *enosis* mücadelesini daha da yoğunlaştırmaktı. EOKA-B'nin siyasî görüntüsünü teşkil etmek üzere de, Enosis Mücadelesi Birleşik Komitesi (ESEA) adı ile bir de bir siyasî parti kurdu.

Hepsi de, din adamlarının *enosis* için mücadelesinin kutsal bir görev olduğunu savunan, Kition, Girne ve Baf piskoposları, 1972 de, Makarios'un Kıbrıs Cumhuriyeti Başkanlığından istifasını istediler ve kendisinin dinî görevlerinden de ayrılması için teşebbüste bulundular.

1973 sonunda Kıbrıs'ta geniş bir huzursuzluk vardı ve Kıbrıs Rum hükümeti, temposu gittikçe artan şiddeti kontrol altına almada başarısız görünüyordu. Kasım ayında ise, Yunanistan'ın askerî yönetiminin başına General Dimitrios Ioannides'in gelmesiyle, Makarios aleyhtarı güçler daha da cesaretlendiler. Çünkü, 1964'te Nikos Sampson ile birlikte Makarios'tan bütün Kıbrıs Türklerinin katliamını isteyen Ioannides, Atina'yı, *enosis* mücadelesinin yönetileceği bir milliyetçi merkez, bir *ethnikon kentron* yapmaya kararlı idi. Ioannides'e göre, *enosis*, halkın desteğini kaybeden askerî rejimin gittikçe zayıflayan prestijini takviye için fevkalâde bir milliyetçi başarı olacaktı ve şuna inanıyordu ki, "Kızıl Piskopos" dediği Makarios, bu büyük vatanperverane teşebbüsün yoluna çıkan en son engeldi. Ne var ki, Grivas 1974 Ocak ayında âniden kalp krizinden öldü. Bu karizmatik gerilla liderinin kaybı, Makarios aleyhtarı hareketi en yetenekli liderinden yoksun bırakıyordu. Fakat bu hâdise, aynı zamanda, Makarios'a da, EOKA-B'ye kesin darbeyi vurma cesaretini verdi ve Makarios, 25 Nisan'da EOKA-B'yi kanun-dışı ilân etti. 4 Mayıs'ta da, kanunsuz olarak si-

lâha sahip olan herkesin bu silâhları teslim etmesini emretti ve aksi takdirde bu kimselerin kanunî takibata maruz kalacaklarını bildirdi. Ve bu arada, EOKA-B mensubu olduklarından şüphelenilen 200 kadar kişi de tutuklandı.

Haziran geldiğinde, Makarios, Millî Muhafızlar üzerindeki otoritesini tesis edebileceği inancı ile, Millî Muhafız Teşkilâtının sayısını azaltma teşebbüsünde bulundu. Aynı zamanda da, Yunanistan'ın göstermelik Başkanı General Phaidon Gizikis'e gönderdiği ve basına da açıklanan acı ifadeli ve kınayıcı mektubunda, cunta tarafından kendisine karşı bir terör kampanyası yürütüldüğü ithamını ileri sürdü ve Yunan hükümetinden, Millî Muhafız Teşkilâtı'ndaki 650 Yunan subayının geri çekilmesini istedi.

İşte bu noktadadır ki cunta harekete geçmeyen karar verdi. Millî Muhafız Teşkilâtı'na, harekete geçme ve Makarios'u öldürme talimatını verdi. Kod ismi "Başkanlık Operasyonu" olan Yunan darbesi, 15 Temmuz sabahının, herkesin işine gittiği saatlerden sonrası için plânlanmıştı. Makarios'un bertaraf edilmesi dışında esas hedefler, Başpiskoposluk binasının, Başkanlık Sarayının, uluslararası havaalanının, Kıbrıs Yayın Kuruluşu'nun binalarının ele geçirilmesi idi. Millî Muhafız Teşkilâtı'na, İttifak Antlaşması gereğince adada bulunmasına izin verilen 950 subay ve asker ile, darbeden önce adada gizlice sokulan Yunan subayları yardım edecekti. 29 Temmuz 1974 tarihli *Newsweek* dergisinin belirttiği gibi :

Darbeden önceki gece... sivil elbiseler giymiş yüzden fazla Yunan subayı, Olympic Havayolları'nın tarifeli olmayan 727 sefer sayılı uçağına bindiler. Kendilerini havalanında, Ioannides'in yüksek düzeydeki yardımcılarından Albay Michael Plykhos yolcu etti. Bu uçuşu, 24 saat sonra, yüz kadar insanı taşıyan başka bir uçuş takip etti.

Bununla beraber, Yunan komutanları kötü bir hata yaptılar. Trodos dağlarındaki yazlığından, o sabahın erken saatlerinde bir kaç kişilik eskortu ile Lefkoşe'ye hareket eden Makarios ile derhal çatışmaya gireceklerine, nisbeten daha emniyetli olan Başkanlık Sarayı'na kadar gitmesini beklediler. Arkasından da saraya saldırı başladı. Saray 25 tank ve pek çok sayıda komandolar tarafından sarılmıştı. Verilen bir komut üzerine, bu kuvvetler hep birlikte saldırıya geçtiler ve çarpışmalar başladı. Tanklar ateşe başlayınca, Başkanlık Sarayı giderek bir harabe haline dönüştü. Fakat buna

karşılık saldıran komandoların da çoğu öldürüldü. Meydana gelen bu karğa içinde Makarios ile iki yardımcısı, çatışmaya dalmış bulunan komandolara da görünmeden, alevler içindeki binanın arka kapısından kaçmaya muvaffak oldular. Buna rağmen, Kıbrıs Yayın Kurulu, radyodan, "*Makarios öldü! Yaşasın Millî Muhafızlar! Elenizm Kıbrıs'ta yaşamaya devam ediyor!*" anonsunu yapıyordu.

Öğleden sonra saat 2.50'de Kıbrıs Cumhuriyeti'nin başına kukla başkan olarak, Ioannides'in eski dostu Nikos Sampson getirildi. 1969'da "*Türklere ölüm!*" sloganı ile Temsilciler Meclisi'ne seçilmiş olan "*Omorphita* (Küçük Kaymaklı) *Kasabı*"nın işbaşına gelmesi, Kıbrıs Türk toplumu tarafından endişe ve hayretle karşılandı. 1973 de Geçici Kıbrıs Türk Yönetimi Yürütme Komitesi Başkanlığını Dr. Fazıl Küçük'ten devralan Rauf Denktaş'ın gayet yerinde olarak söylediği gibi, Adolf Hitler nasıl İsrail'e Cumhurbaşkanı olamaz ise, Sampson'un Cumhurbaşkanılığı da aynı derecede kabul edilemezdi.

Darbeye Yunan cuntasının katkısı konusunda bir çok deliller elde eden Türkiye Başbakanı Bülent Ecevit 15 Temmuz'da, Yunan Hükümetini Kıbrıs'a müdahale etmekle resmen itham etti. 16 Temmuz'da İngiltere Hükümetine gönderdiği notada ise, Garanti Antlaşması'nın uygulanmasında Türkiye ile işbirliği yapmasını istedi. Başbakan Harold Wilson ve Dışişleri Bakanı James Callaghan ile görüşmek üzere 17 Temmuz'da da Londra'ya uçtu. Kıbrıs'ın bağımsızlığını korumak amacı ile yapılacak bir askerî harekâta Türkiye ile birlikte katılmaları hususunda kendilerini iknaya çalıştı. Lâkin İngilizler adadaki ekonomik menfaatlerini tehlikeye atmak istemiyorlardı ve binlerce İngiliz askeri ile Kıbrıs Rum kasabalarında yaşayan ailelerini tehlikeye sokmak hususunda da gayet isteksizdiler. İngilizlerin zaten kuzey İrlanda'daki I.R.A. ayaklanması ile başları dertte iken, bir başka yerde daha batağa saplanmak da istemiyorlardı. Dolayısıyla, Kıbrıs meselesinde ihtiyatlı bir yol takip etmeyi tercih ettiler. İngilizleri bu politikalarında, İngiltere'ye kaçmış olan ve İngiliz liderleri ile yaptığı konuşmalarda, kendilerine kuvvet kullanmaktan kaçınmayı tavsiye eden Makarios da teşvik etti.

Türkler, aynı şekilde, darbe karşısında Amerikalıların gösterdiği tutumdan da hayal kırıklığına uğradılar. Birleşik Amerika hükümetine göre, her ne pahasına olursa olsun, NATO içinde bir çatışmadan kaçınmak gerekliydi. Kaldı ki, yeni Kıbrıs krizi, Amerikalıların, kendi ülkelerinde yoğun siyasî hâdiseler içinde bulunduğu ve başkanlığın ise fiilen kötürümleş-

tiği Watergate hâdisesinin en yüksek noktasında olduğu bir sırada ortaya çıkmıştı. Bundan dolayı Dışişleri Bakanı Henry A. Kissinger, Kıbrıs açmazı ile karşı karşıya kalınca, bir Dışişleri Bakanlığı yetkilisinin gayet güzel söylediği gibi, "yapıcı belirsizlik" ("constructive ambiguity") politikasını seçti ve anlaşmazlığın barışçı bir çözümünü müzakere etmek üzere, yardımcısı Josehp Sisco'yu Londra, Atina ve Ankara'ya göndermekle yetindi.

Hatta Birleşmiş Milletler bile kriz karşısında çok az ilgi gösterdi. Güvenlik Konseyi Kıbrıs konusunu görüşmek üzere 16 Temmuz 1974 günü özel bir toplantı yaptığında, mesele hakkında bir karara varmak için elde çok az bilgi bulunduğu gibi, sudan bir bahane ile hiç bir karar almadan toplantı hemen ertelendi.

Bu arada Kıbrıs'ta, duygularında son derece istikrarsız olan Sampson, Makarios taraftarlarının toptan katliâmına girişmiş bulunuyordu. Lefkoşe'deki Rum Ortodoks mezarlığının yönetici olan Papatsestos adlı bir Kıbrıslı Rum papaz, *putsch*'u (darbe'yi) hemen takip eden günlerde 127 ölünün mezarlığına gömüldüğünü söylemiştir. Sadece 17 Temmuz 1974 günü 77 kişiyi toplu mezarlara gömmeye zorlanmıştır. İrlandalı televizyoncu Derek Reed de, Baf yakınlarında, ölülerin toplu-mezarlara gömüldüğünü gördüğünü söylemiştir. Argiris Kyriakides adındaki bir üniversite öğrencisi de, Makarios taraftarlarının Limasol yakınlarında dörder dörder gömüldüğünü söylemiştir. Kıbrıs Rum Komünist Partisi AKEL'in Genel Sekreteri Ezekias Papaioannou da, 14 Mart 1984'te Lefkoşe'de yaptığı bir konuşmada, Sampson ve darbeci arkadaşlarının, partisinden 10.000 kişiyi öldürmek için bir plân hazırladıklarını ileri sürmüştür.

Sampson'un geçmişte yaptıkları gözönüne alınınca, Kıbrıs Türklerinin de aynı âkıbetten yakalarını kurtarmalarına çok az ihtimal vardı ve bu sebepten de, her geçen saat, Kıbrıs Türk toplumunun endişelerini arttırıyordu.

18 Temmuzda, artık hiç bir şüpheye yer bırakmayacak kadar açık bir şekilde anlaşılmıştır ki, Başbakan Ecevit'in bu son Kıbrıs krizini barışçı yollarla çözümlenmek hususundaki çabaları başarısız kalmıştır ve bundan dolayı da, Kıbrıs Türk toplumu çok yakın bir tehlike içindedir. Onun içindir ki, Yunan hükümetine gönderdiği ultimatomda Ecevit şunları istedi :

1. Nikos Sampson'un Cumhurbaşkanlığından istifası.

2. Millî Muhafız Teşkilâtı içinde bulunan 650 Yunan subayının geri çekilmesi.

3. Ada'nın bağımsızlığının taahhüt edilmesi.

Buna karşılık, Türklerin sadece blöf yaptığına inanan cunta, yerinden bile kıpırdamadı. Gûya bir uzlaşma olarak teklif ettiği tek şey, Millî Muhafız Teşkilâtı'ndaki Yunan subaylarının rotasyona tâbi tutulması idi. Bu cevap üzerine Ecevit, 19 Temmuzda, Garanti Antlaşması'nın kendisine tanıdığı müdahale hakkını kullanarak, Kıbrıs'ın bağımsızlığını ve Kıbrıs Türk toplumunu korumak üzere, Türk birliklerine askerî harekât emrini verdi.

Gayet açık bir şekilde görüldüğü gibi, 1974 de Kıbrıs'ın işgali diye bir şey yoktur. Başpiskopos Makarios'un 19 Temmuz 1974'de Birleşmiş Milletlerde yaptığı konuşmada bizzat kendisinin belirttiği üzere, Kıbrıs'ta bir Yunan işgali, on yıl içinde ikinci defa bir Yunan işgali vardı.

Türk müdahalesinin meşruiyeti, Atina İstinaf Mahkemesinin 21 Mart 1979 tarihli bir kararı ile de teyid edilmiştir. Daha önce de gördüğümüz gibi, Türkler 1964 ve 1967'de, geniş çaplı bir askerî müdahalede bulunmak için her türlü sebebe sahip iken, daha fazla kan dökülmesinden kaçınmak ümidi ile bir takım sembolik hareketlerde bulunmakla yetinmişlerdi. Fakat bu sefer, İngiltere Başbakanı ve Dışişleri Bakanı Sir Alec Douglas-Home'in söylediği gibi, "*Tahrikler tahammül sınırını aşmıştı*". Aynı duygular, 1988 Nisanında, Yunan Denizişleri Bakanı Evangelos Iannopoulos tarafından da ifade edilmiştir. Atina'da günlük olarak yayınlanan *Eleftherotipia* gazetesinde Iannopoulos şu soruyu sordu: "*Makarios'u devirdikten, Kıbrıs Rumlarını ve Kıbrıs Türklerini katliâma başladıktan ve Sampson diye bir meczubu Kıbrıs hükümetinin başına getirdikten sonra, Türkiye'den hiç bir tepki beklememek nasıl mümkün olabilirdi?*".

VI

TÜRKİYE'NİN MÜDAHALESİ

20 Temmuz 1974 günü şafakla beraber, üç tugaylık bir Türk kuvveti Girne yakınlarına çıkarma yaparak, ve bir paraşütçü birliği de Lefkoşe milletlerarası havaalanı civarına indirilirken, içerlere doğru ilerlemeye başladı. İlk günün sonunda Türkler, Girne plajlarından Lefkoşe'nin Türk kesimine uzanan bir koridor tesis etmeye muvaffak olmuşlardı. Millî Muhafızlar Girne'de ve Lefkoşe havaalanında sert bir direnme gösterdyseler de,

kuvvetlerinin büyük kısmını, adaya yayılmış bulunan Türk yerleşimlerine yaptıkları saldırılarda israf ettiler. Bu saldırıların başlıca hedefleri, Lefke, Erenköy ve Limnitis (Yeşilirmak) köyleri ile, Baf, Larnaka, Limasol ve Magusa'nın Türk mahalleleri idi. Bu Türk toplulukları, askerî veya sivil hedef gözetilmeksizin, yoğun baraj ateşine maruz kaldılar. Ele geçirilen köy ve kasabalarda Millî Muhafızlar ve EOKA-B, tam bir yıkım furçasına giriştiler. *The Times* (Londra) gazetesinin muhabiri David Leigh şöyle yazıyordu :

Binlerce Kıbrıs Türkü rehine alındı... Türk kadınlarına tecavüz edilirken, sokaktaki çocuklara ateş edildi ve Limasol'un Türk kesimi Millî Muhafızlar tarafından ateşe verildi.

Özellikle, Millî Muhafızların kontroluna geçen Limasol'un Türk mahalleleri halkı çok kötü muamelelere maruz kaldılar. 15 yaşında bir kız çocuğu şöyle diyordu :

Sokak aralarından koşarak kaçtım ve askerler arkamdan hep ateş ediyorlardı. Bir eve sığındığımda, askerlerin bir kadına tecavüz ettiklerini gördüm. Ondan sonra da gözümün önünde kadına ateş ederek öldürdüler.

Limasol'da ziyaretçi olarak bulunan Kıbrıs Türk asıllı bir İngiliz memuru, Millî Muhafızları, kadın ve çocuklara ateş etmekle itham etmiş ve "Sokakta 20 çocuk ölüsünü gözlerimle gördüm. Yaralı olan diğer çocuklar ise ağlaşıp duruyorlardı" demiştir. Limasol'un Türk halkı, bir koyun sürüsü gibi, bir hastanenin avlusunda toplanmıştı. Ertesi günü erkeklerden bazıları kurşunlandı. Geri kalan erkekler ise, alelacele yapılmış bir kampa sevkedildi.

Magusa bölgesinde de yoğun vahşet vardı. Bir Alman turist, Almanyanın Sesi Radyosu'na, "rumların kasaplığını insan aklı almaz" dedikten sonra, ekliyordu :

Magusa civarındaki köylerde Rum Millî Muhafızları, eşine rastlanmayan vahşet örnekleri sergilemişlerdir. Bunlar Türk evlerine girip, kadınların ve çocukların üzerine kurşun yağdırmışlardır. Bir çok Türkün de boğazını kesmişlerdir. Yakaladıkları kadınların hepsine tecavüz etmişlerdir.

France Soir gazetesinden Jean Nouvecelle de, Magusa bölgesinde pek çok barbarlık sahnelerine şahit olmuştur. Şöyle yazıyordu :

Pek çok utanç verici hâdiseleri gözlerimle gördüm... Rumlar Türk câmilerini yaktılar ve Türk evlerini ateşe verdiler... Türkler canlarını kurtarabilmek için yakındaki tepelere kaçtılar ve evlerinin vahşice yağmalanmasını seyretmekten başka bir şey yapamadılar.

The New York Times ise, Larnaka yakınındaki Alaminos köyünü savunanlardan onbeşinin, teslim olduktan sonra bir taş duvarın önüne dizilip EOKA-B tarafından nasıl kurşuna dizildiklerini anlatmıştır.

The Times'in mülâkat yaptığı bir Kıbrıslı Rum işadaminin söylediğine göre, başlangıçta Kıbrıs Rumları, mümkün olduğu kadar çok Kıbrıs Türkünü rehine alıp, Türkler Kıbrıs Rum mevzilerini bombalamaya devam ettiklerinde, bunları kurşuna dizmekle tehdit etmeyi düşünmüşlerdir. Lâkin o hengâmenin içinde her şey unutulmuş ve böyle bir tehdide başvurmadan, Kıbrıs Türkleri kitle halinde boğazlanmışlardır.

Türklerin açmış olduğu koridorun her iki ucunda da çarpışmalar iki gün daha bütün şiddetle devam etti. Bu arada da, Millî Muhafızlar ve EOKA-B adadaki izole Türk yerleşimlerine saldırılarına devam ettiler. Mamafih, Birleşmiş Milletlerin ateş-kes çağrısını 22 Temmuz günü öğleden sonra saat 4:00 de her iki taraf da kabul etti.

Türkiye'nin Kıbrıs'a yapmış olduğu müdahalenin ilk safhası bu şekilde sona erdi. Bu müdahalenin etkileri gayet geniş oldu: Müdahale üzerine, hem Yunan cuntası ve hem de Lefkoşe'deki kukla rejim çökuverdi. Ioannides görevinden ayrıldı ve yerine, Fransa'da inzivaya çekilmiş olan Constantine Karamanlis, yeni hükümeti kurmak üzere Atina'ya çağrıldı. Sampson'un yerine de Cumhurbaşkanı Vekili unvanı ile, Kıbrıs Rum Temsilciler Meclisi Başkanı Glafkos Clerides getirildi. Türkiye'nin askeri harekâtı, aynı zamanda, Kıbrıs Rumlarının birbirlerini öldürmelerini de sona erdirdi. Papaz Papatsestos'un dediği gibi :

Söylemesi biraz zor; ama Türk müdahalesinin bizi amansız bir iş savaştan kurtardığı da bir gerçektir. Onlar (Sampson rejimi), Makarios taraftarlarının bir listesini hazırlamışlardı ve hepsini boğazlıyacaktı

22 Temmuz ateş-kesinin hemen arkasından, İngiltere Dışişleri Bakanı Callaghan, B.M.'in (Güvenlik Konseyinin) 353 sayılı kararının 5. maddesine uygun olarak, Kıbrıs'ta çatışmaların yeniden başlamasını önlemek amacı ile, Yunanistan ve Türkiye'yi Cenevre'de yapılacak bir konferansa davet etti.

25 Temmuz'da konferans başladığında Kıbrıs'ta durum son derece gergindi. Gerçekten, 22 Temmuz ateş-kesi, Kıbrıs Türklerinin çoğunluğunun endişe ve ızdıraplarına bir rahatlık getirmedi. Erenköy, Limnitis (Yeşilirmak) ve Louroudjina, (Akıncılar) Millî Muhafızların topçu ateşi altındaydı. Pek çok Türk köyü, Millî Muhafızlar ve EOKA-B tarafından çember içine alınmıştı. Keza, Magusa'nın Türk kesimi de aynı durumdaydı. Evlerini tekederek kaçmak zorunda kalan 37 Türk köyünün halkı, çoğunluğu esasen muhasara altındaki köylere sığınmış olarak, son derece ağır mahrumiyetler içinde yaşamaktaydı. 20, 21 ve 22 Temmuzdaki topçu ateşi neticesi geniş bir şekilde tahrip edilmiş olan ve büyük bir yiyecek sıkıntısı çekmekte bulunan Magusa'nın Türk kesiminin nüfusu, yakındaki Baykal, Sakarya ve Karakol köylerinden gelen mültecilerle, iki misline çıkmıştı. Yakındaki altı köyün Türk halkının sığınması neticesi, Knodara (Gönerdere) köyünün nüfusu 750 den 3.000'e çıkmış bulunuyordu. *The New York Times*'a göre, bazan bir evde 60 kişi barınmaktaydı.

Rumların yoğun topçu ateşi karşısında Türk mahallelerinin teslim olmak zorunda kaldığı Limasol ve Larnaka'da, erkekler gecekondu kamplara sevk edilirken, kadınlar ve çocuklar bir takım serseri gruplarının merhametine terkedilmişti. Limasol'da 1.750 erkek, kentın futbol stadında açıkta tutuluyordu. Larnaka'da ise, yaşları 12 ile 19 arasındaki 873 erkek çocuk ve genç, ancak 100 öğrenci için yapılmış bir ilkokul binasına tıkmıştı.

Bu bakımdan, Türkiye Dışişleri Bakanı Profesör Turan Güneş'in Cenevre'ye gelir gelmez, Türk Hükümeti için en önde gelen meselenin, Kıbrıs Türk toplumunun güvenlik ve huzuru olduğunu söylemesine şaşmamak gerekir. Yine bundan dolayı, Türk askerinin Kıbrıs'ta Türk toplumu- nu korumak için bulunduğunu ve Türk toplumu, Yunanistan'ın, Kıbrıs Rum toplumunun ve Rum Millî Muhafız Teşkilâtı ile EOKA-B'nin saldırı tehlikesi altında bulunduğu sürece, Türk askerinin adada kalmaya devam edeceğini söyledi. Bu arada, Kıbrıs Cumhuriyeti'nin, 1963 Aralık ayında Makarios tarafından yıkılmasından beri, artık mevcut olmadığını da vurguladı. Binnetice, tamamen yeni bir Kıbrıs Devleti'nin yaratılması gerekiyordu. İki bölge ve Kıbrıs Türklerinin geçmiş yıllar içinde Kıbrıs Rum

toplumunun zulmü neticesi, özerkliklerini korumak için kurmak zorunda kaldıkları millî ve mahallî örgütlenmesini mümkün kılan yeni bir Kıbrıs devleti.

Cenevre Konferansı'na katılan İngiltere, Yunanistan ve Türkiye, 30 Temmuzda, aşağıdaki hükümleri ihtiva eden bir anlaşma imzaladılar.

1. Gayrı muntazam kuvvetler de dahil, bütün silâhlı kuvvetler, saldırgan ve düşmanca eylemlerden kaçınacaklardır.

2. Bütün Yunan ve Kıbrıs Rum kuvvetleri, işgal etmiş oldukları Türk yerleşimlerinden derhal çekilecektir.

3. Son çatışmalarda tutuklanan askerî ve sivil personel, Milletlerarası Kızılhaç Komitesi'nin gözetiminde, en kısa zamanda mübadele edilip serbest bırakılacaktır.

Müstakbel Kıbrıs Hükümeti gibi daha mühim konular, 8 Ağustosta yapılacak ikinci toplantıda tartışılacaktı.

8 Ağustos toplantısına, Yunan ve Türk delegasyonları yanında, Cumhurbaşkanı vekili Clerides ile Başkan Denктаş da katıldı. Türkiye ve Kıbrıs Türk delegasyonu, adada federal bir hükümet sisteminin kurulmasını teklif ettiler. Bu federal sistem, bağımsız ve "uygun sınırlar içinde", Kıbrıs Türk toplumu ile Kıbrıs Rum toplumunun özerkliğe sahip olacağı iki-toplumlu bir devlet olacaktı.

Lâkin Yunan delegasyonu ile Kıbrıs Rum delegasyonu, anayasa değişikliklerine bizzat Kıbrıslıların (yani Kıbrıs Rumlarının) karar vermesinde ısrar ettiler ve iki-bölgeli bir yapıyı kabul etmediler. Bu durum karşısında, "gerekli istişarelerin" yapılabilmesi amacı ile, konferansın ertelenmesini istediler. İşte bu safhada Türk delegasyonu ile Kıbrıs Türk delegasyonunun sabrı tükendi. Zira EOKA-B, kontrolü altına aldığı Türk yerleşimlerinden çekilmediği gibi, yüzlerce Kıbrıs Türkünü rehin almaya devam ediyordu. Türkler ve Kıbrıs Türkleri, görüşmelere ara verilmesinden yararalanarak Yunanlıların Kıbrıs'a yeni kuvvetler göndermesinden şüphelendiler. Dolayısıyla, 14 Ağustos sabahı şafakla beraber, adadaki Türk birlikleri, harekâtı devam ettirmeye başladılar. *Kıbrıs : Azınlık Hakları Grubu'nun 30 No.lu Raporu'nun* adını açıklamayan yazarının, bu Rapor'un I. Kısmı'nda yazdığı gibi :

Makarios'un uzlaşmaz zihniyeti, Kıbrıs Rum delegasyonunda da bütün yoğunluğu ile devam ediyordu. Yunanistan'ın kendisi ise, cunta-

nın devrilmesinden sonra bir takım politik sancuların içindeydi. Yunan hükümeti içinde çok az bir koordinasyon mevcut olduğundan Türkiye'nin kararlılığı da farkedilemiyordu. Ve inanılmaz bir kendine güven ile, özellikle İngiltere ve Amerika'nın yapacağı baskılar neticesi, statükonun geri geleceği inancı vardı. Halbuki Türkler Cenevre'ye gayet kesin istekler ve hiç bir değişikliğe razı olmayacakları bir plân ile gelmişlerdi. Kıbrıs Rumlarının "gerekli istişareler" isteği, geçmiş yıllarda Rum tarafının bir santim bile gerilemediği siyasî oyunları hatırlatıyordu.

Türk harekâtının ikinci ilerlemesi, Kuzey Kıbrıs'ta, Kıbrıs Türk toplumu, Türkiye'nin koruması altında güvenli bir yurt sağlamak içindi. Lâkin daha bu amaç gerçekleşmeden önce, Millî Muhafızlar ve EOKA-B, savunmasız Türk yerleşimlerine karşı, görülmemiş bir vahşetle giriştiği tet-hiş faaliyetleri ile, Türk toplumuna karşı duyduğu bütün kinini kustu.

14 Ağustos sabahı, bir grup Millî Muhafız ve EOKA-B mensubu, Magusa'nın kuzey-batısındaki Aloa (Atlılar) köyüne girerek, erkek, kadın ve çocuk olmak üzere 75 kişiyi topladıktan sonra, bunları yakındaki bir alana götürüp hepsini otomatik silâhlarla öldürdüler ve sonra da bir çukura gömdüler. Bir kaç gün sonra ölümler toprağın altından çıkarıldığında tanınmayacak haldeydiler. Çünkü bir buldozer ölümler üzerine toprak atarken cesetleri parçalamıştı. Kafalar ve kollar vücutlardan kopmuş ve katliâmın kurbanları bir et yığını haline getirilmişti. Aloa (Atlılar) köylülerinden sadece üç kişi bu katliâmdan canlarını kurtarabilmişti.

Aloa'da (Atlılar) bunlar olurken, bir kaç mil ötede, Kıbrıs Rumlarından başka bir grup Maratha köyüne girip köy halkını öldürdüler. Saldırı-ganlar bununla da yetinmeyip, yakındaki Sandalarais (Sandallar) köyü sâ-kinlerini de Maratha'ya (Muratağa) getirip hepsini kurşuna dizdiler. Aloa'da (Atlılar) olduğu gibi burada da kurbanlarını bir çukura gömdüler. 1 Eylül'de Maratha (Muratağa) ve Sandalaris'teki (Sandallar) çukurlar açıldığında, vücutları parçalanmış 88 ölü sayılmıştı.

Yine aynı trajik sabah esnasında, bir grp EOKA-B mensubu, Limasol ile Larnaka arasında yarı-yolda bulunan ve karma bir köy olan Tokh-ni'nin (Taşkent) Türk mahallesine girdiler ve yaşları 13 ile 74 arasında de-ğişen 59 Türk erkeğini tutukladılar. 15 Ağustosta, Mari Zyyi (Tatlısu) köyünden topladıkları 15 erkeği de buraya getirdiler. Bunlardan 50 tanesi-ni otobüse bindirip, Limasol yakınlarında, esasen bir çukurun hazırlanmış

olduğu yere götürdüler ve hepsini kurşunladılar. EOKA-B'nin topladığı geri kalan 34 kişiyi ise, bir daha gören olmadı. Öldürüldükleri sanılmaktadır.

Baf'ın Türk kesiminde ise Millî Muhafızlar, Türklerden 5 erkek ile 3 yaşında bir çocuğu öldürdüler. Bir Birleşmiş Milletler gözlemcisine göre çocuğun vücudunda 30-40 kadar kurşun deliği tesbit edilmişti.

Baf yakınlarındaki Ayios Ioannis (Aydın) köyünde ise Millî Muhafızlar ile EOKA-B'nin adamları, 15 Ağustosta, 5 Türk erkeğini daha öldürmüşlerdir.

Bu katliâm, derhal, Kıbrıs Türklerinin, adanın güneyinden, Türkiye'nin korunmasındaki kuzeye kitle halinde göç etmelerine sebep oldu. Türklerin akın halindeki bu göçleri üzerine, kuzeyde yerleşmiş bulunan Kıbrıs Rumları da güneye göç etmek zorunda kaldılar. Böylece, Millî Muhafızlar ile EOKA-B'nin Kıbrıs Türk köy ve kasabaları halklarına karşı giriştikleri bu vahşi saldırıların, neticede Kıbrıs Rumları da kurbanı oldular.

Kıbrıs Türkleri kuzeye kaçarken, evlerini, işlerini, tarlalarını ve bahçelerini ve pek çok eşyalarını arkada bırakmak zorunda kalmışlardı. Ne var ki, yirmi yıldanberi ilk defa olarak kendilerini güvenlikte hissediyorlardı. Bu sebeple de, yeni çevrelerinde devamlı olarak yerleşmeye kararlıydılar.

Zaman ilerledikçe, Millî Muhafızların ve EOKA-B'nin faaliyetlerinden hoşnutsuzluk duyan ve ılımlı bir kişi olan Cumhurbaşkanı Vekili Clerides, Kıbrıs meselesinin, iki-bölgeli bir formülle halledilmesine eğilim göstermeye başladı. 6 Kasım 1974'de Lefkoşe'de yaptığı bir konuşmada, Türk Müdahalesinden önce Kıbrıs Rumlarının düşünce sisteminin "yanlış faraziyelere, korkunç hatalara, ve hayallere" dayandığını kabul etti. "*Federasyonu ve bunun coğrafi esaslarını ihtiva etmeyen bir çözümü Türklerin kabul etmesine ihtimal vermediğini*" söyledi. Sözlerini, "*Kıbrıs Türkleriyle birlikte bir federasyonu kabul etmek, adanın maruz kaldığı siyasî krizi çözmenin yegâne gerçekçi yoludur*" şeklinde bağladı.

Lâkin, pek çok Kıbrıs Rumu da, Clerides'in sözünü ettiği "hayallere" hâlâ saplanıp kalmış bulunuyordu. Bunlar adanın 1974 öncesi statüsünü yeniden tesis etmek için, sadece Başpiskopos Makarios'un siyasî sihirbazlığına ihtiyaç olduğuna inanıyorlardı. Bundan dolayı da Clerides, görevinden ayrılması ve yerini Makarios'a bırakması için, halkın gittikçe artan

baskısı altındaydı. Zaten, 29 Eylül'de Limasol'da, Makarios taraftarları 30.000 Rumun katıldığı bir miting de düzenlemişlerdi.

Nihayet Makarios 7 Aralıkta Kıbrıs'a döndüğünde, Kıbrıs Rumları tarafından muazzam gösterilerle karşılandı ve hemen, yeni yapılmış bulunan Lefkoşe'deki Başkanlık Sarayına yerleştirildi. Halbuki Makarios'un Başkanlık görevini yeniden üstlenmesi, 1960 Anayasasına aykırı idi. Çünkü, bu anayasaya göre, Cumhurbaşkanı 75 günden fazla süre ile ülkesinden uzak kalırsa, Cumhurbaşkanlığı için yeni bir seçimin yapılması gerekiyordu. İşleri daha da berbat etmek üzere Makarios, selefının, "tâviz vermede gereksiz bir heyecan gösterdiğini" söyledi ve halk mübadelesini gerektiren ve taksime müncer olacak bir çözümü "asla" kabul etmeyeceğini belirtti. Böylece, pek çok şeyi değiştiren 1974 hâdiselerinden hiç bir ders almamış olduğunu göstermekteydi.

Kıbrıs Türkleri Makarios'un bu ikiyüzlü ve uzlaşmaz tutumundan o derece hayal kırıklığına uğradılar ki, adanın Türk kontrolündeki kesiminde kendi ayrı özerk hükümetlerini kurmaya karar verdiler. Bu suretle, *Kıbrıs Türk Federe Devleti* 13 Şubat 1975 de resmen kuruldu. Bu kuruluşun amacı, yeni bir federal devletin kurulmasını öngören bir anlaşma hazırlanıncaya kadar, Kıbrıs Türklerinin yaşadığı bölgeyi yönetmekti. Federe Devlet'in anayasasına göre, yürütme kuvveti, halk tarafından genel oyla beş yıl için seçilmiş bir Başkana ve milletvekilleri arasında Başkan tarafından seçilmiş bir Başbakana tevdi ediliyordu. Yasama görevi ise, beş yıl için seçilmiş 40 milletvekilinden meydana gelen Meclis'e aitti. 20 Haziran 1976 da Rauf Denктаş, Kıbrıs Türk Devleti'nin ilk Cumhurbaşkanı seçildi.

Kıbrıs'ın 1974'te Yunanistan tarafından işgali tam bir çılgınlıktı. İşgalin amacı, Makarios'un öldürülmesi ve yerine, *enosis*'i derhal gerçekleştirecek bir liderin getirilmesi idi. Halbuki, işgal Yunan cuntasının sonunu getirdi ve dağınık yerleşimler halinde yaşayan Kıbrıs Türklerinin, Türkiye'nin koruması altında, birleşmiş ve dayanışmalı bir hale gelmesine sebep oldu. Türkiye'nin müdahalesi sadece Kıbrıs Rumlarının diğer Kıbrıs Rumları tarafından katliâmını sona eddirmekle kalmadı, aynı zamanda, Kıbrıs Türklerinin Yunanlılar ve Kıbrıs Rumları tarafından katliâmını da durdurdu. Türk birliklerinin kuzey Kıbrıs'ta bulunması, Birleşmiş Milletler Barış Gücü'nün (UNFICYP) yapamadığı bir şeyi de gerçekleştirdi : Dünyanın başlıca kaynaşma noktalarından biri haline gelmiş olan bir bölgeye barış getirdi. Gerçekten, Türk Ordusu'nun adada gerçek anlamda bir barış gücü olduğu söylenebilir.

VII

KIBRIS TÜRKÜNÜN BAĞIMSIZLIK İLANI

Kıbrıs Türk Federe Devleti'nin kurulması Kıbrıs Rumlarını itidale sevk etmiş görünüyor. Hatta Makarios bile daha uzlaşıcı bir tutum aldı. O kadar ki, "Türlere tek bir taş bile veren bir anlaşmanın altına imzasını koymayacağını" ısrarla belirten Makarios, Birleşmiş Milletlerin gözetiminde yapılan ve her iki tarafın da birer temsilci ile temsil edildiği toplumlararası görüşmelere, hükümetinin de katılmasına izin verdi. 1977 başlarında ise, o derece yumuşamıştı ki, Cumhurbaşkanı Denктаş tarafından yapılan ve her iki liderin tarafsız bir yerde yüzyüze görüşmesini öngören bir daveti dahi kabul etti.

Neticede, Lefkoşe'deki Birleşmiş Milletler karargâhında, biri 27 Ocak ve diğeri de 12 Şubat'ta olmak üzere iki zirve toplantısı yapıldı. İki liderin düşüncelerinde beklenmedik bir şekilde bir uyum meydana geldi ve yayınlanan nihaî bildiriye, Kıbrıs Rum ve Kıbrıs Türk toplumlarının, herbirinin ayrı bir toprak parçasını yöneteceği, bağımsız, bağlantısız ve iki toplumlu federal bir Cumhuriyetin kurulması gereğinden söz edilmekteydi. Bu formül iki-bölgecilik ilkesini kabul ettiği için, Makarios'un politikasında büyük bir değişmeyi ifade ediyordu.

Makarios, 1977 Martında da Danimarkalı bir gazeteciye yaptığı şu itiraf ile, dünyayı daha da şaşırttı :

Söylemek zorundayım ki, geriye baktığımda, bazı durumlarda yapmış olduklarımdan mutlu değilim... Kıbrıs, enosis adına tahrip edildi... Bir çok şeylere, fakat en fazla enosis için üzüntü duyuyorum...

Makarios 3 Ağustos 1977'de bir kalp krizinden öldü. Hayatının son bir kaç gününe kadar, gerçekte yüzyüze gelmekten kaçınan romantik bir hayalperest idi. Ölümü dolayısıyla *International Herald Tribune*, gayet doğru olarak Makarios'un portresini şöyle çiziyordu :

Türklerin aşâğılık barbarlar olduğu hakkında Rumlar arasında yaygın olan görüşü o da paylaştı ve Türlere, Kıbrıs milletinin bir parçası olduğu duygusunu vermek için herhangi bir çaba harcama yoluna gitmedi. Bir gözlemcinin dediği gibi, sanki Kıbrıs Türkiye'den değil de Yunanistan'dan 40 mil uzakta imiş gibi hareket etti.

Makarios, merhametsiz bir zâlimdi. 1963-64 katliâmından sonra, Kıbrıs Türk toplumuna karşı uyguladığı terör politikasını terketmiş ise, bunun tek sebebi, Türk yerleşimlerini açlığa mahkûm etmenin, Türkiye'nin silâhli müdahalesini daha az tahrik etme şansına sahip olduğuna inanmasındandı ve Kıbrıs Türklerinin artık kendisinin merhametine bağlı olmanın çıktığını ve bağımsızlığa bir adım daha yaklaştıklarını gördükten sonradır ki, anlamlı tâvizlerde bulunmaya başladı.

Makarios'un halefi bir devlet adamı çapına sahip olup da, 1977 Ocak ve Şubat zirvelerinde elde edilmiş gelişmelerden yararlanarak Kıbrıs Türk Hükümeti ile bir pazarlığa girişmiş olsaydı, her şeye rağmen, Makarios'un nihaî mirası bir barış olabilirdi. Lâkin Spyros Kyprianou dar kafalı ve inatçı bir adamdı ve şartların gerektirdiği çapa sahip olamadı. Böylece, Makarios'un gayet mühim diplomatik teşebbüslerinden biri, bir çıkmaz haline geldi.

Kyprianou, Cumhurbaşkanı olduğu zaman şöyle diyordu: "Her alanda, Cumhurbaşkanımız ve müteveffa büyük liderimizin politikasını sadakatle takip edeceğim". Esasında böyle bir niyeti yoktu. Çünkü kendisi, Kıbrıs Türklerine herhangi bir tâvizin verilmesine devamlı olarak karşı çıkan bir sertlik taraftarıydı.

Cumhurbaşkanı Kyprianou, Kıbrıs Rumlarının, 1963 Aralık ayı ile 1974 Temmuz'u arasında Kıbrıs'a egemen oldukları döneme, bir çeşit altın çağ olarak bakıyor ve bu dönem için "*en mutlu zamanlarımız*" diyordu. Başpiskopos Makarios'un hem Dışişleri Bakanı ve hem de 2 Numaralı adamı (*alter ego*) olduğu bu döneme öyle bir özlem duyuyordu ki, iktidara geldiğinde, yeni gerçeklerle uyum sağlamada yetersiz kaldı. O tarihte adada, biri kendisinininki, diğeri de Kıbrıs Türklerinininki olmak üzere iki ayrı yönetimin var olduğunu kabullenemedi. Ona göre Türkler basit isyancılarıydı. Halbuki, ne gariptir, gördüğümüz üzere, Kıbrıs Türkleri hukukun üstünlüğünü (rule of law) savunurken, adanın meşrû hükümetini yıkan Kıbrıs Rumları olmuştu.

Kyprianou'nun esas amacı, Kıbrıs Rumlarının egemen olduğu bir devlette, Kıbrıs Türklerini, kendilerinin ikinci-sınıf vatandaş olduklarını kabul etmeye zorlamaktı. Bu ihtiraslı plân, hem ekonomik ve hem de diplomatik baskılarla yürütülecekti. Kıbrıs Türklerini ekonomik bakımdan boğmak için, Kıbrıs Türk Federe Devleti'ne karşı ekonomik boykot uygulama yoluna gitti. Arkasından, "agresif bir diplomasi ile", diğer ülkelerin de

Kıbrıs Türk Devleti ile ticarî münasebetler kurmaları önlendi ve kendilerinden, kuzey Kıbrıs'ın devamlı olarak Türk "işgali" altında bulunmasını kinamaları istendi.

Başkan Kyprianou zamanın kendi lehine çalıştığına ve dolayısıyla takip ettiği politikanın, Kıbrıs Türklerinin irade ve kararlılığını zayıflatacağına inanıyordu. Hal böyle olunca, Kıbrıs Rumları için, Kıbrıs Türkleriyle bir pazarlık çabası içine girmeye gerek yoktu. Bir süre için devam eden, Birleşmiş Milletler gözetimindeki müzakerelerde, 1978 Temmuz'unda, Kyprianou o derece uzlaşmaz bir tavır aldı ki, görüşmelerde kendi temsilcisi olan Tassos Papadopoulos bile, daha önce gördüğümüz gibi, daha ileri görüşmelerin temelini teşkil eden iki-bölgelilik ilkesini kabul eden Makarios-Denktaş anlaşmasından sapmasından dolayı Kyprianou'yu şiddetle eleştirip, şaşkınlığını ifadeden geri kalmadı.

1983 Eylülünde ise, Kyprianou'nun kendi Dışişleri Bakanı Nikos Rolandis, o yılın Nisan ayındanberi devam etmekte olan görüşmeleri, Kyprianou'nun askıya almasına sinirlenerek, istifa etti. Rolandis, bir kaç gün sonra da Kyprianou'yu "*Kıbrıs'ın Düşmanı*" ilân edecek kadar ileri gitmekten de kaçınmadı.

Başkan Kyprianou'nun, Türk Federe Devleti'ni ekonomik bakımdan çöküntüye uğratma politikası başarılı olamadı. Zira, onun Cumhurbaşkanlığı zamanında, Kıbrıs Türklerinin hayat standardı muntazam bir şekilde düzeldi ve dış dünya ile ticaret münasebetleri de mühim ölçüde genişledi. Bununla benaber, kısıtlamalar her şeye rağmen yoğun olduğundan, Kıbrıs Türkleri, Türkiye'nin 1974'teki askerî müdahalesi ile kazanılmış olan topraklardan azamî ölçüde yararlanma ve toprağın işlenmesinde yardımcı olmak üzere, Türk göçmenleri Kuzey Kıbrıs'ta yerleşmeye davet etme gereğini duydular.

Ve keza, Başkan Kyprianou'nun politikası, Kıbrıs Türklerini tam bağımsızlık yoluna da gitmeye sevketti. Çünkü, ancak ayrılma yoluyla Kıbrıs Türk Devleti, diğer ülkelerle ticaret yapmayı sağlayabilecek olan milletlerarası tanımayı elde edebilirdi. Uzun bir zamandır Kıbrıs meselesi için federal çözümün savunucusu olmuş bulunan Başkan Denktaş bile, 1983 Kasımında şu kanaate varmıştı ki, Kıbrıs Türkleri için mukadder adımı atmaktan başka çare yoktu. Böylece Denktaş, 15 Kasım'da bağımsızlık deklarasyonunu yaptı ve *Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti* de bu şekilde doğmuş oldu.

Bu suretle, Kıbrıs Rum liderinin yanlış yönlendirilmiş ve kısa görüşlü politikası, bir kere daha geri tepti ve düşünülünün tam tersi neticeler verdi. İşin aslına bakılırsa, Kıbrıs Rumları kendilerini çelişkili bir durumun içine hapsedmişlerdi: Bir yandan Kıbrıs Türklerinin eşitliğini kabul etmek istemediler; öte yandan da, ne de bu eşitliği reddetmenin kaçınılmaz neticelerini kabullenmek istediler.

VIII

CUMHURBAŞKANI KYPRIANOU'NUN KARIŞIK MİRASI

Bağımsızlık ilân etmesine rağmen, Cumhurbaşkanı Denктаş, güney ile bir federasyon kurma fikrinden tamamen vazgeçmiş değildi. Hatta, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin kuruluşunu ilân ederken, bir yandan da bir uzlaşma için kapıyı aralık bıraktı ve yeni bir devlette Kıbrıs Türklerinin ortak-kurucu statüsüne sahip olacağı, iki-toplumlu ve iki-bölgeli bir federasyon konusunda Kıbrıs Rum hükümeti ile bir anlaşma meydana gelecek olursa, bağımsızlık ilânını geri alabileceğini de ihsas etti.

Denктаş'ın, bağımsızlığın geri alınabileceğine işaret etmesi, fazla cesaretli ve tartışmalı bir davranış oldu. Zaten bizatihi bağımsızlık deklârasyonu, pek çok ülkenin tepkisine karşılaşmaya mahkûmdu. Diğer taraftan, bağımsızlığın geri alınabileceğini söylemesi, ister istemez, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyetini tanımada, dost ülkeleri tereddüde sevkedecekti. Mamafih, Denктаş için, bu hareket, eğer arzu edilen netice hâsıl olursa, ödenmesi gereken küçük bir fiyattı: Kyprianou'yu görüşme masasına getirmek. Gerçekten de öyle oldu.

Birleşmiş Milletlerden Avrupa Topluluğu'ndan ve İngiliz Milletler Topluluğu'ndan, Kıbrıs Türk Hükümetini, bağımsızlık ilânını geri almaya zorlayacak bir karar çıkartamayan Kyprianou, nihayet 1984 Eylülünde, görüşmelere yeniden başlamayı ve New York'da "*proximity talks*" denen "*dolaylı görüşmeler*"e katılmayı kabul etti.

Yıllardır Denктаş ile eşitlik ilkesi içinde görüşmeyi reddettiğinden, Kıbrıs Türk Devleti'ni tanıyormuş manasına gelir korkusu ile, Kyprianou yine aynı şeyi yaptı: İki lider Birleşmiş Milletler karargâhında bitişik odalardan görüşme yaptılar. *The Washington Post*'un belirttiği gibi, New York'daki genel kanaat, "*Bu gelişmeyi mümkün kılan şeyin, Denктаş'ın tek taraflı bağımsızlık ilânı*" olduğu idi.

Dolaylı görüşmeler ilerledikçe, her iki taraftan da belirli ilerlemeler oldu. Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri Perez de Cuellar'ın sunduğu anlaşma tasarısı, Kyprianou'nun beğenisi için bir çok defalar değiştirildi. Perez de Cuellar daha sonra şöyle yazmıştır: *“Görüşmelerin son raundunda mühim siyasî kararlar alınmıştı ve şunu belirtmek zorundayım ki, gerek anayasa ve gerek toprak konusunda Kıbrıs Türk tarafı, geçmiş yıllarda olduğundan çok daha olgun bir tutum göstermiştir”*.

Perez de Cuellar'ın anlaşma tasarısının aldığı son şekle göre yeni Kıbrıs devleti, *“federal anayasa açısından iki-toplumlu ve toprak açısından da iki-bölgeli”* olacaktı. Kıbrıs Türkleri adanın % 29.9 unu elinde tutacaktı. Cumhurbaşkanı Rum ve Cumhurbaşkanı Yardımcısı Türk olacaktı. 10 Bakandan meydana gelen bir kabine olacaktı, Dışişleri Bakanı dahil, üç Bakanlık Türklere verilecekti. 70 Kıbrıslı Rum üye ile 30 Kıbrıslı Türk üyeden teşekkül eden bir Temsilciler Meclisi ve 50 Kıbrıslı Rum üye ile 50 Kıbrıslı Türk üyeden meydana gelen bir Senato kurulacaktı. Kıbrıs Türkleri, federal hükümetin bütün kararları üzerinde veto hakkına sahip olacaktı. Her iki toplumun, ayrı ayrı kendi polis kuvvetleri olacaktı. Ve nihayet, *“geçici federal hükümetin kurulmasından önce”, “Kıbrıslı olmayan askerî birliklerin ve unsurların geri çekilmesine ait takvim ile, gerekli garantiler”* konusunda bir anlaşma yapılacaktı.

Görünüşe göre, anlaşma tasarısı her iki tarafın da hoşuna gitmişti. Cumhurbaşkanı Denktaş, 1984 Aralık ayında yaptığı açıklamada, anlaşmanın her maddesini kayıtsız şartsız kabul ettiğini bildirdi. Başkan Kyprianou da anlaşmadan tatmin olduğunu söyledi. *“Her şey iyi”* dedi. *“Bizim taraf, mümkün olan en iyi şartları elde etmiştir”* diye demeç verdi. Artık bundan sonra yapılacak iş, 17 Ocak 1985 de New York'da yapılacak bir toplantıda anlaşma tasarısının imzasından ibaretti. Fakat toplantı yapıldığında, Başkan Kyprianou, anlaşma tasarısındaki her maddeye esastan itirazlar ileri sürerek herkesi şaşkına çevirdi.

Kyprianou'yu fikir değiştirmeye ve yazımına kendisinin de katıldığı anlaşma tasarısını reddetmeye sevkeden sebepler neydi? Hâlâ bilinmiyor. Şüphesiz kendisini, New York'a gelmeden önce ziyaret etmiş olduğu Yunanistan Başbakanı Andreas Papandereu etkilemişti. Papandereu, Türkleri daima açıkça eleştirmiş ve 1981 Ekim'indeki genel seçimlerden sonra iktidara gelince de, Türk-Yunan münasebetlerinin hemen bozulmasına sebep olmuştu. Papandereu, siyasî kariyeri esnasında, bilhassa Kıbrıs konusunda, bir sürü çelişkili demeçler vermişti ve bunlar, her ne pahasına olursa

olsun *enosis* taraftarı bulunan Yorgadjis ve Grivas'ın demeçlerini hatırlatmaktaydı. Bir defasında da, Kıbrıs için, "*millî toprağımızın bir parçasıdır*" demişti.

Kyprianou'nun anlaşma tasarısını reddetmesinin bir diğer sebebi de, kendisinin en önemli seçmen kitlesini teşkil eden ve Kuzey'den gelen göçmenlerin desteğini kaybetmesi korkusuydu. O zamanlar bu göçmenlerin her biri bir yere yerleştirilmiş ve hepsi de güney Kıbrıs'ın gelişmekte olan ekonomisi içinde iş bulma imkânını elde etmişlerdi. Bununla beraber, kuzeydeki evlerle duygusal bağlarını hâlâ muhafaza etmekteydiler ve Kyprianou da güneyin en uzlaşmaz lideri olarak tanındığı için, onu desteklemekteydiler. Diğer taraftan Kyprianou, onları, bir gün evlerine dönmeklerine inandırmıştı ve kendilerini, "hiç bir zaman nehrin aşağısında satmayacağına" dair onlara vaadde bulunmuştu. Böylece Kyprianou kendi kendisini köşeye sıkıştırmıştı: Kuzeyden gelen Kıbrıslı Rumlara dönüş ümidini yarattıktan sonra, seçmen kitlesinin bu en geniş kesiminin hiddet ve düşmanlığını çekmeden, Kıbrıs meselesinde toprak konusunda tâviz veremezdi.

Her halükârda Kyprianou'nun bu davranışı, bilhassa Birleşmiş Milletlerde herkesi fenersiz yakaladı. *Associated Press*'in belirttiği gibi, doğrudan görüşmeler yapıldığından beri Kyprianou'nun bu hayret veren tutum değişikliği, Perez de Cuellar'ın kurmaylarının ağızlarını hayretten açık bırakmıştı.

Kyprianou'nun bu âni tutum değişikliği kendi ülkesinde bile öyle bir protesto fırtınasına sebep oldu ki, nerdeyse Kyprianou'yu yiyeceklerdi. 1985 Şubatının başlarında, Muhafazakâr Demokratik Topluluk Partisi'nin (DYSY) lideri Glafkos Clerides bu duruma o derece sinirlenmişti ki, Cumhurbaşkanı'nın derhal istifa etmesini istedi. 22 Şubatta ise, hem Demokratik Topluluk Partisi ve hem de komünist Emekçi Halkın İlerici Partisi (AKEL), Kıbrıs Rum Temsilciler Meclisi'nde Kyprianou'ya karşı bir güvensizlik önergesi verdiler. Güvensizlik oyu 12 ye karşı 23 idi. Lâkin Kyprianou istifa etmeyi reddetti. Ne var ki, 8 Aralık 1985'de yapılan parlâmento seçimlerinden, Kyprianou'nun Demokratik Partisi (DİKO) durumunu kuvvetlendirerek çıktı. Bunun manası ise, Kyprianou'nun hâlâ halkın geniş desteğine sahip olduğu idi. Kyprianou bu şekilde, yönetim üzerindeki gücünü ortaya koyunca, Birleşmiş Milletlerin 1986 Mart'ında ortaya koyduğu anlaşma tasarısını, yeni bir siyasi çatışma ihtimalinden korkmaksızın reddetti.

Bu arada Kyprianou, sanki 1964-74 döneminin izole bir yerleşimi gibi, Kuzey Kıbrıs Cumhuriyeti'nin ekonomik ablukasını bir katır inadı ile devam ettirdi. 1988 de bu politikanın iflâsı, artık en eski destekçileri tarafından bile görülmüştü ve 1988 Şubatında yapılan Cumhurbaşkanlığı seçiminde Kyprianou haysiyet kırıcı ve şaşırtıcı bir yenilgiye uğradı.

Kyprianou arkasında karışık bir miras bıraktı. Politikasının, Kuzey Kıbrıs'ı Kıbrıs Rum Devleti ile birleşmeye, "Atilla Hattı"nı (Kıbrıs Rum ve Kıbrıs Türk kesimlerini ayıran sınır) ortadan kaldırmaya ve Türk kuvvetlerini adadan çekilmeye mecbur edeceğini düşünmüştü. Halbuki, aksine, bu politika, Kıbrıs Türklerini bağımsızlıklarını ilân etmeye sevketti. Ayrıca, Kıbrıs Rum mültecilerini bir gün eski evlerine döneceklerine inandırmakla da, bundan sonraki görüşmelerde, haleflerini herhangi bir ciddi tâviz konusunda çok zor bir duruma soktu.

Kyprianou, kendisinin daima "*üç hürriyet*" dediği, şu hürriyetlere taraf olduğunu ısrarla belirtmiştir : Bir bölgeden diğer bölgeye dolaşım hürriyeti, adanın her yerinde yerleşim hürriyeti, ve Kıbrıs'ın neresinde olursa olsun mülk edinme hürriyeti. Fakat bu, sadece bir propaganda oyunu idi. Kıbrıs Türkleri için de bu zâlim bir şakaydı. Çünkü Kyprianou'nun "en mutlu zamanlar" dediği ve Türklerin Kıbrıs Rum rejiminin merhametine kaldıkları dönemde, Kyprianou'nun bu hürriyetleri kendilerine ne kadar tanıdığını gayet iyi biliyorlardı. Keza Kıbrıs Türkleri, Kıbrıs Rum yönetimi yıllarında, Kyprianou'nun "*üç hürriyeti*"nden çok daha önemli olan bir hürriyetin, *yaşama hürriyeti*'nin de kendilerine tanınmadığını gayet iyi biliyorlardı.

IX

ESKİ HAMAM ESKİ TAS

1988 yılı başlarında, Kıbrıs meselesinin her şeye rağmen dostane bir şekilde çözümlenebileceğine dair biraz daha iyi bir ümit vardı. Türkiye Başbakanı Turgut Özal, 1983'te iktidara geldiğinden itibaren, Atina'ya devamlı çağrıda bulunarak, bir diyalogun başlatılması hususunda Başbakan Papandreou ile buluşmak istedi. 1988 Ocak ayında nihayet Papandreou Özal'ın davetini kabul etti ve iki lider 30 ve 31 Ocak günlerinden Davos'ta buluştular. Görüşmelerin sonunda yayımlanan bildiri belirsiz olmakla beraber, olumluydu : Her iki lider de, "devamlı çözümler için çalışmayı sağlayacak bir atmosferin yaratılması" hususunda çaba harcayacaklarını bildiriyorlardı.

Bunun arkasından 1988 Şubatında Kıbrıs Rumlarının Cumhurbaşkanlığı seçimi geldi. Seçimlerin 14 Şubatta yapılan ilk turunda, üçüncü defa başkanlık seçimine giren Kyprianou'nun karşısında, Vassos Lyssarides (Sosyalist Birleşik Demokratik Merkez Birliği, veya EDEK), Glafkos Clerides (DYSY Partisi) ve bağımsız ve kendi kendini yetiştirmiş bir milyoner olan işadamı George Vassiliou bulunuyordu. Kyprianou seçim programını, Kuzey Kıbrıs'taki bütün Türk göçmenleri ile, Kıbrıs Türklerinin koruyucusu olan Türk silâhli kuvvetleri adadan çekilmedikçe, Kıbrıs Türkleriyle hiç bir müzakereye katılmama ilkesine dayandırmıştı. Keza, Lyssarides de uzlaşmazlık tutumunu benimsemişti. Buna karşılık, Clerides ve Vassiliou, Kıbrıs Türkleriyle görüşmelerin hemen başlatılması taraftarı oldular ve pazarlık masasında tâviz verme hususunda daha fazla bir istek sergilediler.

Birinci turun galipleri, beklenmedik bir şekilde Clerides ve Vassiliou oldu. Bu, Kıbrıs Türkleriyle Kıbrıs Rumlarının uzlaşması için son bir fırsatın ortaya çıkması ümidi içinde olan Başkan Denktaş için iyi bir haberdir. Kıbrıs Rum nüfusunun çoğunluğunun, iki-bölgeli bir federasyonu gözönünde tuttuğuna dair henüz hiç bir işaret mevcut olmamasına rağmen, yine de toplumlararası görüşmelerin başlamasına eğilim gösterdiği görülüyordu. Hele 21 Şubatta yapılan ikinci tur seçimlerde, geçmişin siyasi yüklerini sırtında taşımayan ve Başpiskopos Makarios veya Başkan Kyprianou gibi dar kafalı bir ideolog olmaktan ziyade, pragmatik bir işadamı olan Vassiliou'nun kazanması daha da ümit verici idi. İki toplum arasında bir yaklaşma şimdi daha kesin ve mümkün görünmekteydi. Ne var ki, böyle bir şeyi ümit etmek için vakit çok erkendi.

Seçimlerin birinci tur kampanyası sırasında Vassiliou, babasının kurulmasına yardım ettiği ve seçim konuşmalarında uzlaşmaz tutumunu aynen yansıttığı, komünist AKEL'in desteğini kazanmanın peşinde oldu. "Kıbrıs Türkleri ile bir güvenlik köprüsü kurmalıyız" demişti. ve keza, "Türkiye hakkaniyete dayana bir çözümün kendi lehine olacağı hususunda ikna edilmelidir" diye ilâve etmişti. *The Times*'a (Londra) göre, Vassiliou, "yeni bir yüzün ve yeni fikirlerin, toplumlararası uzlaşmaya varma çabalarını güçlendireceği hususunda bazılarında yeni ümitlere sebep olan uzlaşıcı bir tutum aldı".

Birinci ve ikinci turlar arasındaki kısa süre sırasında da Vassiliou, Kıbrıs Rumları ile Kıbrıs Türkleri arasında karşılıklı güvenliğin kurulması taraftarı olduğunu söylemeye devam etti ve seçildiği takdirde, iki toplum

arasındaki uzun düşmanlık dönemini sona erdirmek amacı ile bir "barış taarruzu"na girişmeyi vaad etti.

Böylece Vassiliou, seçimin ikinci turunu da kazanınca, Denктаş, yeni bir iyimserlik içine girdi. Seçimi kazanan Vassiliou'yu hararatile kutlayarak, Lefkoşe'nin Kıbrıs Rum kesimi ile Kıbrıs Türk kesimini ayıran "yeşil hat" üzerindeki Birleşmiş Milletler binası olan Ledra Palas'ta derhal buluşmayı teklif etti. Lâkin Vassiliou daveti reddetti. "*Sayın Denктаş ile bir kahve içmek uğruna Kıbrıs Cumhuriyetinin varlığından vazgeçmek abes olacaktır*" dedi. Vassiliou hakaretini bu kadarla da bırakmayarak, Denктаş'ın herhangi bir Kıbrıs vatandaşı gibi, yeni cumhurbaşkanı ile görüşmek üzere randevu alması ve Başkanlık Sarayı'na gelmesi gerektiğini de bildirdi.

Daha sonra açıklandığına göre, Vassiliou seçimin iki turu arasında Lyssarides'in EDEK Partisinin desteğini sağlamak için, sertlik taraftarlarına çok mühim tâvizler veren bir anlaşma yapmıştı. Seçimlerden sonra basına el altında uçurulduğuna göre, Vassiliou, Lyssarides'e gönderdiği bir mektupta, "Türk askerleri çekilmeden, Kıbrıs Rum mültecilerinin geri dönmeleleri sağlamadan ve temel hürriyetler elde edilmeden, anayasa ve toprak meselelerinde bulunacak herhangi bir formülün kötü bir hayalden başka bir şey olmayacağını" özellikle belirtmişti.

Tabiatile, tahmin edileceği üzere, gelişmelerin böyle bir nitelik kazanmasından Denктаş büyük hayal kırıklığına uğramıştı, ve aylar sonra, Vassiliou kendisile tarafsız bir yerde buluşmayı kabul ettiğinde., böyle bir buluşmanın muhtemel neticeleri hakkında son derece ciddi şüpheleri vardı.

24 Ağustos 1988'de İsviçre'de Cenevre'de yaptıkları toplantıda, iki Devlet Başkanı, yeni bir toplumlararası görüşmeler dizisinden söz ettikleri gibi, "adil ve devamlı bir barış için yeni bir fırsat yarattıklarını" açıklamaktaydılar. Bununla beraber, böyle bir çözümün "karşılıklı bir güvenin yaratılması kadar, her iki tarafın da kararlı ve devamlı çabalarını" gerektirdiğini de belirtmekteydiler.

Mamafih şunu da belirtelim ki, bundan sonraki aylardaki görüşmelerde bile Başkan Vassiliou, vermek istediği tâvizlerde, hükümetini ikna etmede gayet ciddi problemlerle karşılaştı. Vassiliou'nun handikapları şöyle sıralanabilir :

1. Seçimin iki turu arasında Vassos Lyssarides'e verdiği taahhütler dolayısıyla, seçenekleri sınırlı idi.

2. Kuzeyden gelen Rum göçmenlerde, Başkan Kyprianou'nun yarattığı hayalleri devam ettirmek zorundaydı.
3. Herhangi bir siyasî parti veya herhangi bir kuvvetin desteğinden yoksundu.
4. Ne idarî ve ne de diplomatik tecrübesi yoktu.

Cumhurbaşkanı Denktaş şöyle diyordu: "Benim istikbal için düşündüğüm Kıbrıs, torunlarımın barış içinde büyüyeceği ve korkudan uzak yaşayabileceği bir Kıbrıs'tır". Halbuki şimdiye kadar, Başkan Vassiliou da dahil, hiç bir Kıbrıs Rum lideri, Bütün Kıbrıs Türklerinin tek endişesi olan bu konuya yaklaşmamışlardır.

S O N U Ç

Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyetinin tanınmasını önlemek için, Kıbrıs Rumları şu iddiayı ileri sürmüşlerdir: Kıbrıs Türkleri, milliyetçiliğin etkisinde kalmış, basit bir azınlıktan başka bir şey değildir, diyorlardı ve kendilerinde de azınlık problemi olan ülkelere, Kıbrıs Türk Devleti'ni tanıdıkları takdirde, bunun, kımıldanmakta olan kendi azınlıklarını da ayaklanmaya teşvik etmek olacağı şeklinde uyarılarda bulunuyorlardı.

Lâkin bu iddia tamamen esastan yoksundur. Kıbrıs Türkleri hiç bir zaman basit bir azınlık olmadılar. Anayasaya göre, iki-toplumlu olan Kıbrıs Cumhuriyeti'nin ortak-kurucuları idiler.

Kaldı ki, Kıbrıs Türkleri milliyetçi de değildiler ve bağımsız da olmak istememişlerdir. Bütün istedikleri haklarının garanti altına alınmasıydı ve bunu gerçekleştiren 1960 Anayasasından son derece memnundular.

Nihayet, Kıbrıs Türkleri hiç bir zaman Kıbrıs Devleti'ne karşı ayaklanmadılar. Ayaklananlar asıl Kıbrıs Rumlarıydı. 1963'te bütün Türk milletvekillerini ve Türk memurlarını keyfi olarak azlettiler. Ondan sonra Makarios rejimi, tümü 1960 Anayasasının doğrudan doğruya ihlâli olan bir dizi faaliyetlerle, Devletin ortak yapısını tedricî olarak parçaladı. Bu faaliyetlerin başında, Yunan subaylarının da bulunduğu Millî Muhafız Teşkilâtı'nın kurulmasına ait kanun, polis ve jandarma kuvvetlerinin yapısını değiştiren kanun, Yüksek Anayasa Mahkemesi ile Yüksek Adalet Mahkemesi'nin yapısını değiştiren kanun, Cumhurbaşkanının süresini

uzatan kanun ile Temsilciler Meclisi'nin rum milletvekillerinin süresini uzatan kanun, yeni bir seçim sistemi getiren kanun ve nihayet, Âmme Hizmeti Komisyonu'nu yeniden düzenleyen kanun gelmektedir.

Bütün bunlar yapılırken, Kıbrıs türklere kanun hâkimiyeti ilkesine bağlı kalmaya devam etmişlerdir. Fakat Makarios'un kaba rejimi, inanılmaz bir şekilde, ve haksız yere, gerek dünya devletleri, gerek Birleşmiş Milletler tarafından tanınmış olma ayrıcalığına sahip olmaya devam etti. İşin daha da kötüsü, Kıbrıs Türklere kendi ayrı yerleşimlerinde kendi yönetimlerini kurduklarında, dünyanın bir çok ülkesinde ihtilâlciler olarak damgalandı.

Kıbrıs Rum rejimi, bugüne kadar anayasaya aykırı olarak çıkardığı kanunların hiçbirini geri almadığı gibi, 26 Haziran 1967'deki *enosis* deklârasyonundan da vazgeçmedi. Buna rağmen Cumhurbaşkanı Denktaş, mütemadiyen Kıbrıs Rum liderliği ile uzlaşmaya çalıştı ve Kıbrıs Rum ve Kıbrıs Türk liderleri arasında bir diyalogun kurulması amacı ile, Birleşmiş Milletler Genel Sekreterleri Kurt Waldheim ve Javier Perez de Cuellar tarafından harcanan çabaları heyecanla destekledi. Anlamalı görüşmelerin başlamasını sağlamak için, Magusa'nın Varoşa (Maraş) kesimini defalarca Kıbrıs Rumlarına teklif etti. Ve neticede, Cumhurbaşkanı Vassiliou'yu teke tek görüşmeye razı edebildi.

Bununla beraber, Kıbrıs meselesinin görüşmeler yoluyla çözümü için çok ciddi engeller bulunmaktadır. Bunlardan biri, Kıbrıs Rumlarının, ülkenin tarihinin bütün dönemlerini hafızalarından silip atmaları için sahip oldukları korkunç yetenektir. Bugün, Kıbrıs meselesinin 1974'deki Türk müdahalesi ile başladığı gibi yanlış bir kavrama inatla sarılmış bulunmaktadır. Kıbrıs Türk toplumuna karşı, 1963, 1964 ve 1967'de giriştikleri o vahşi ve tahrik edilmemiş saldırıları ile, Sampson *putsch*'u kâbusu ile onu takip eden Aloa, Maratha ve Sandalaris, Tokhny ve Zyyi katliâmlarını, tümü ile gözardı etmektedirler. Gayet ilginçtir, Kıbrıs Türklere karşı giriştikleri cinayetlerden dolayı bir tek Kıbrıslı Rum bile suçlanmadığı gibi, hayatının her yılı için bir kişiyi öldürmekle ögünen Nikos Sampson bile elini kolunu sallayarak serbesce dolaşmaktadır. Türk müdahalesi sırasında kaybolan Kıbrıs Rumları hakkında bir sürü lâf etmektedirler. Fakat güney Kıbrıs'ta bir tek kişi dahi, 1974'ün trajik hâdiselerinden tam on yıl önce, 1964'de, ortadan yokolan yüzlerce Kıbrıs Türkünden söz etmemektedir. Bundan dolayı, Kıbrıs Türklere akıllarından bir türlü çıkaramadıkları güvenlik konusundaki endişelerini ve bu endişelerin pazarlık masa-

sında, belirsiz bir takım koruma vaadlerdi ile alış-veriş konusu yapılamıyacağı, Kıbrıs Rumlarının pek çoğunun anlaması mümkündür.

Kıbrıs meselesinin çözümünde herhangi bir gelişmenin daha da büyük engeli ise, Kıbrıs Rumlarının, kendi devletlerinin gayri meşrû olduğunu kabul etmemeleridir. Kendi devletlerinin Kıbrıs'ta tek meşrû hükümet olduğuna inandıkları müddetçe, Kıbrıs Türklerine sadece âsiler olarak bakmaya devam edecekler ve onlarla gerçekçi esaslar üzerinden herhangi bir müzakereye girişmeyi reddedeceklerdir.

Kuzey Kıbrıs Türk Devleti'nin dünya ülkeleri tarafından derhal tanınmasının yararı üzerinde söylenecek çok şey vardır. Çünkü böyle bir tanıma, şu anda Kıbrıs Rum ve Kıbrıs Türk liderleri arasında yapılmakta olan müzakereler üzerinde son derece yararlı etkiler yapacaktır. Zira, Kıbrıs meselesinin tek federal çözümü, her iki toplumun ortak-kurucu olduğu, ortaklığa dayanan bir devlet olduğuna göre, böyle bir tanıma, Kıbrıs'ta iki ayrı eşit varlığın mevcut olduğu gerçeğini vurgulayacağından, böyle bir devletin kuruluşunu da kolaylaştırmış olacaktır. Ürdün Kralı Hüseyin'in 21 Nisan 1989 da New York'taki bir televizyon mülâkatında, Batı Şeria ve Gazze ile bir federasyona gitme konusundaki bir soru üzerine verdiği şu cevaptaki gibi : *"Bir federasyonun kurulabilmesi için, iki ayrı egemen devletin var olması gereklidir"*.

Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin dünya ülkeleri tarafından tanınması, aynı zamanda âdil bir davranış olacaktır. Çünkü unutmamak gerekir ki, Kıbrıs Türk Devleti, 1960 Anayasasının sağladığı medenî hakları muhafaza edebilmek için yapılmış bir meşruiyet mücadelesinin bir sonucu doğmuştur ve dolayısıyla, Kıbrıs Cumhuriyeti'ni daha beşiğinde boğmak için yapılan bir suikastın neticesinde ortaya çıkan Kıbrıs Rum Devleti'nden çok daha fazla meşruiyet iddiasına hakkı vardır.

Özellikle Müslüman ülkelerin Kıbrıs devleti'ni tanımaları çok önemlidir. Son otuz yıl içinde Kıbrıs'ta gördüğümüz şey, Müslüman halka, İslâm kültürüne tümden yapılan bir savlettir. Adanın her yerinde Türk mezarları ve Türk eserleri tahrip edildi. 117 tane câmi yakılıp yıkılmıştır. Kur'an parça parça edilmiştir.

Ne yazık ki, bu yobazlığı önlemek için geçmiş yıllarda çok az şey yapılmıştır. Kıbrıs Rum liderleri, gerçek bir lider gibi hareket edecekleri yerde, kendi sakat inançlarına körü-körüne yürümeyi tercih ettiler. *Makhi* gazetesinde 1979 Şubatında yayınlanan bir başmakaleden alınan şu aşağı-

daki pasaj, güney Kıbrıs'ta hâlâ yaygın olan ırkçı zihniyeti gayet güzel yansıtmaktadır :

Şunu unutmamalıyız ki, bütün köpekler aynı kökendir. Cinsleri aynı olsa bile, köpekler köpek olmaktan kurtulamazlar. Onları ne kadar yıkasanız, ne kadar iyi besleseniz, hâlâ köpektirler. Türkler de böyledir. Onları ne kadar yıkasanız, ne kadar keseleseniz, yine de hâlâ köpek kokarlar. Kıbrıs Türkleri de böyledir.

Kuzey Kıbrıs'taki pek çok öğretmenin bana söylediğine göre, 1974 yılının kahredici hâdiselerinden sonra, çocuklar sınıflarında, her tarafın nasıl tahrip edildiğinin, ana-babaların kasap gibi doğrandığının ve köylerin yakıldığını resimlerini çizmişlerdir. Bu durum, büyüklerin anlattıklarından ve politikacıların nutuklarından çok daha ızdıraplı bir şekilde, Yunan ordusu, Millî Muhafızlar ve EOKA-B tarafından Kıbrıs Türk halkına yapılanların ruhî tahribatın bir tanığı olmaktadır.

Bugün Kıbrıs Türk çocukları normal ve sükûn içinde bir hayatı sürdürmekte iseler, bu tamamen, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ile Türk Ordusu'nun sağladığı koruma sayesinde. 1970'lerin sonunda doğanlar şimdi delikanlı olmak üzereler. Bunlar korkudan uzak yaşadıkça, yaraları da iyileşecek ve zamanla ızdıraplı hâaturaları da silinip gidecektir.

HAÇLI SEFERLERİ KAYNAKLARININ BÜYÜK KÜLLİYATI

Recueil des Historiens des Croisades

I

Doğulu Tarihçiler

İŞİN DEMİRKENT

Haçlı seferleri tarihi hakkında ilk denilebilecek bilimsel çalışmalar 18. yüzyılın ortalarında Fransa'da Saint-Maur dinî cemiyetinin dindar bilginleri tarafından başlatılmış görünüyor. Galya ve Fransa tarihçilerinin eserlerini büyük bir koleksiyon halinde (*Recueil des Historiens des Gaules et de la France*)¹ neşre başlayan bu bilginler pek kısa bir zamanda Haçlı seferleri hakkında bilgi veren batılı ve doğulu yazarların eserlerini bir arada toplamanın gerektiği inancına varmışlar ve kendi cemiyetleri içinde, özellikle Arap müelliflerinin eserlerini okuyup yayına hazırlayacak kapasitede bir bilgin tesbiti için araştırmalar yapmaya başlamışlardı. Bu sıralarda henüz hiçbirisi yayınlanmamış olan büyük islâm tarihçilerinin konuyla ilgili eserlerinin yazma nüshaları Kraliyet ve Saint Germain-des-Prés kütüphanelerinde bulunuyordu. Saint-Maur cemiyeti, bu fevkalâde güç başarılabilir görevi Georges-François Berthereau adında üstün kabiliyetli ve çalışkan bir genç bilgine verdi.

1732 yılında Bellesme'de doğmuş olan bu dikkate değer kişi kısa zaman içinde arabcaı öğrendiği gibi, inanılmaz bir gayret ve azimle bu eserlerin tercümesine girişti. Ayrıca yaptığı tercümelere, sonradan bu çalışmalardan yararlanacak olan bilginlerin büyük bir minnet duygusu ile faydalanabilecekleri kıymetli notlar ilâve etti. Böylece ortaya ciltler dolduran özet tercümelere ve malzeme çıkmış oldu.

¹ *Rerum Gallicarum et Francicarum scriptores (Recueil des historiens des Gaules et de la France)*, nşr. Bouquet, M. ve diğerleri, 23 cilt, Paris 1738-1876; ikinci nşr. Delisle, L., 24 cilt, Paris 1868-1894. Bu büyük koleksiyonun ilk ciltlerini yayınlamış olan Dom Martin BOUQUET (1685-1754) Saint Maur dinî cemiyetinin en yüksek dereceli üyelerinden birisiydi ve Saint-Germain-des-Prés manastır kütüphanesinde görevliydi. Bu koleksiyonun ikinci neşrini yapan Léopold DELISLE (1826-1910) ise, 1852'de Bibliothèque Nationale'de çalışmaya başlamış ve 1874'de bu kütüphanenin idarecisi olmuştu. Elyazmaları için bir katalog hazırlamış ve pek çok da eser yayınlamıştır.

Arabca eserler üzerinde başlanılan bu faaliyetler sırasında, hatta bundan biraz daha önceleri, yine aynı bilimsel-dinî cemiyet üyeleri Bongars'ın *Gesta Dei per Francos*² ve Duchesne'in *Historiae Francorum Scriptores*³ adlı eserlerinde toplanmış olan Haçlı seferlerine ait grek tarihçilerinin yazılarını, mukayeseli çalışma metodu ile bir araya getirmişler ve bütün bunları da, giriştikleri büyük işin bir el altında toplanması gibi doğru bir düşünceyle Berthereau'ya teslim etmişlerdi. Böylece yeterli sayıda büyük eser, Haçlı seferleri hakkında çalışacaklara ışık tutmak üzere bir araya getirilmiş ve belli bir düzen içinde basılmak üzere hazırlanmış oluyordu.

Fransız İhtilâli'nin patlak vermesi bütün bu verimli faaliyeti durdurdu. Bénédictin tarikatine mensup olan cemiyetin rahip üyeleri perişan oldular. Georges-François Berthereau 1794 yılında, belki de hayatının eserinin uğradığı bu kötü âkıbetin acısına dayanamayarak, ölüp gitti. Haçlı seferleri hakkında bilgi veren gerek batılı ve gerekse doğulu yazarların bu dindar araştırmacılar tarafından toplanılan koleksiyonu kaybolup gitmişti. 1739 yılında başlayıp Fransa krallığının yıkılışına kadar sürmüş olan çalışmaların meyveleri uzun yıllar saklı, ne olduğu bilinmez bir durumda kaldı.

1801 yılında, Berthereau'nun hazırlamış olduğu yazmaların, onun vârislerince korunduğu öğrenildi. Bunlar derhal alınarak önce büyük müsteşrik Sylvestre de Sacy⁴'ye emanet edildi. 1813'de de ünlü Bibliothèque Nationale'e teslim edilerek, orada emniyete alınmış oldu. Aynı kitaplığın *Fonds Français* bölümünde No. 9050-9080 arasında yer alan bu eserler otuzbir cilt teşkil etmektedirler. Bunların listesi ve içinde bulunan eserler, bizim asıl konumuzu teşkil eden sonraki büyük *Recueil des Historiens*

² Bongars, J., *Gesta Dei per Francos sive orientalium expeditionum et regni Francorum Hierosolymitani historia a variis sed illius aevi scriptoribus litteris commendata*, 1 cilt 2 kısım, Hanau 1611.

³ Duchesne, A., *Historiae Francorum scriptores coetanei*, 5 cilt, Paris 1636-41. Riche-lieu'nun himayesi ile saray vakanüvisliğine getirilen André DUCHESNE (1584-1640) sayısız eser meydana getirmiştir. Yukarıda adı geçen eserden başka 1619'da *Historiae Normannorum Scriptores*¹ i, ayrıca papaların ve fransız kardinallerinin tarihini yazmıştır. Eserlerinin bir kısmı oğlu François Duchesne (1616-1693) tarafından tamamlanmıştır.

⁴ Silvestre de SACY (1758-1838). Dom Berthereau'dan şarkiyat okudu. Ecole des Langues Orientales'de arabca, Collège de France'da farsça profesörlüğü yaptı. 1815'de Paris Üniversitesi'ne rektör oldu. 1832'de Fransız Akademisi'ne daimi sekreter seçildi. Tenkitçi metodu ve geniş bilgisi ile arab dilleri çalışmalarının Fransa'da kurucusu oldu ve bu alanda pek çok eser yazdı. Başlıca eserleri: *Grammaire Arabe*, 1810; *Mémoire sur l'Histoire des Arabes avant Mahomet*, 1785; *Principes de grammaire générale*, 1815; *Le Livre de Kalilah et Dimnah*, 1816; *Les Séances de Hariri, avec un commentaire en arabe*, 1822; *Chrestomathie arabe*, 1826'dir.

des Croisades'ın ilk cildine yazılmış olan önsözde verilmektedir.⁵ Bu listeden açıkça görüldüğü gibi, adı geçen Georges-François Berthereau, zamanında bilinen hemen hemen bütün Haçlı seferlerine ait literatürü gözden geçirmiş ve hatta bir bakıma büyük bir ehliyetle işlemiş bulunmaktaydı. Yukarıda bahis konusu ettiğimiz *Recueil* önsözünde, daha sonra Reinaud'un *Extraits des Historiens arabes relatifs aux guerres des Croisades*⁶ adı altında yayınlamış olduğu Haçlı seferleri hakkında arab yazarlarının eserlerinden özetlerin, Berthereau'nun koleksiyonu elde olmasaydı meydana getirilemeyeceği belirtilmektedir.

Saint-Maur cemiyetinin Haçlı seferleri külliyyatından önce ele almış olduğu üç büyük seri, yani *Historiens des Gaules*⁷, *Gallia Christiana*⁸ ve *Histoire littéraire de la France*⁹ külliyyatlarından bir kaç cilt Fransız İhtilâli'nden önce neşredilmiş bulunuyordu, ama ihtilâl bunların da sonunu getirmiş görünmekteydi. Ancak Fransız Akademisi (Académie des inscriptions et belles-lettres) Konsüllük devrinde bu eserlerin neşrine devam kararı aldığı gibi, 1834 yılında da Haçlı seferlerine ait vesika ve diğer literatürün tamamını kapsayacak bir külliyyatın yayınına da plânladı. Yapılan plâna göre, tamamiye daha önce Bénédictin tarikatına mensup Saint-Maur rahiplerinin tasarladıkları gibi, külliyyat, biri Batı, diğeri Doğu yazarlarının eserlerini kapsayacak iki kısımdan oluşacaktı. Her ne kadar tasarlanmış olan ilk plândan tamamiyle vazgeçilmedi ise de, yayın sırasında külliyyatın içine alınacak eserlerin seçilmesinde bir çok değişiklikler yapıldı. Doğu tarihçileri, Quatremère¹⁰'in de çalışmalarına katılması şartıyla Reinaud¹¹'ya havale

⁵ Bk. *R.H.C. or.*, I, *Introduction*, s. II vdd.

⁶ Reinaud, M., *Extraits des Historiens arabes relatifs aux guerres des Croisades*, Michaud, J.F., *Bibliothèque des Croisades*, II, Paris 1829.

⁷ Bk. yukarıda n.1.

⁸ *Gallia Christiana in provincias ecclesiasticas distributa*, nşr. Sainte-Marthe, S. de ve diğerleri, 4 cilt, Paris 1656; ikinci nşr. Sainte-Marthe, D. de ve diğerleri, I-XIII. cilt, Hauréau, B., XIV-XVI. cilt, Paris 1715-1865; tashih edilmiş yeni bir neşri Piolin, P., cilt I-V, XI, XIII., Paris 1870-78.

⁹ *Histoire littéraire de la France*, 37 cilt, Paris 1862-1938.

¹⁰ Etienne Marcus QUATREMERE (1782-1857). 1807'de Bibliothèque Nationale'in Elyazması Eserler bölümüne giren müsteşrik, 1808 yılında *Recherches sur la langue et la littérature de l'Égypte* ve 1810 yılında *Des Mémoires Historiques et Géographiques sur l'Égypte* adını taşıyan kitaplarını yayınladı. 1815'de Fransız Akademisi'ne üye seçildi. 1836'da Reşidüddin'in (*L'Histoire des Mongols de la Perse*) ve 1837'de Makrizî'nin (*L'Histoire des Sultans Mameluks*) eserlerini tercüme ederek yayınladı.

¹¹ Joseph-Toussaint REINAUD (1795-1867). S. de Sacy'nin öğrencisi olan Reinaud, Bibliothèque Nationale'de çalıştı ve 1832 yılında Fransız Akademisi'ne üye seçildi. S. de

edildi. Bu yayın faaliyetine bir süre sonra Defrémery¹², Reinaud'un ölümünden sonra da G. de Slane¹³ katıldılar. G. de Slane'in isteği ile bu büyük külliyyatın yayın çalışmalarına B. de Meynard¹⁴ da iştirak etti. Ancak külliyyatın yayını henüz devam ederken G. de Slane'in ve Defrémery'nin ölümleri üzerine, II/1, III, IV, ve V. ciltleri B. de Meynard tamamladı ve neşretti.

İşte, Haçlı seferlerine diğer batılı milletlerden çok daha büyük ölçüde katılmış olan fransızlar, bugün hâlâ bu seferler için başvurulacak toplu kaynak koleksiyonu olarak değerini korumakta olan *Recueil des Historiens des Croisades* külliyyatını bu kısa açıklamalarımızla belirttiğimiz şartlar altında gerçekleştirdiler.

Külliyyat, Fransız Akademisi tarafından 1841-1906 yılları arasında onaltı büyük ebatta (folio) cilt olarak yayınlanmıştır:

1. Les Lois (Kanunlar), 2 cilt, Paris 1841, 1843.
2. Historiens occitenteaux (Batılı Tarihçiler), 5 cilt, Paris 1844-1906.
3. Documents arméniennes (Ermeni vesikaları), 2 cilt, Paris 1869-1906.
4. Historiens orientaux (Doğulu Tarihçiler), 5 cilt, Paris 1872-1906.
5. Historiens grecs (Grek Tarihçiler), 2 cilt, Paris 1875-1881.

Sacy'nin ölümünden sonra onun yerine Collège de France'da arabca profesörü oldu. 1828'de *Description des monuments arabes, persans et turcs*, 1829'da *Extraits des Historiens arabes relatifs aux guerres des Croisades* ve 1836'da *Invasions des Sarrasins en France et de France en Savoie en Piémont et dans la Suisse* adlı eserleri yayınladı.

¹² Charles DEFREMERY (1822-1883). Fransız Akademisi ve Conseil de la Société Asiatique üyesi olan Defrémery, arab dili ve edebiyatı profesörü olarak Collège de France'da hocalık yaptı. Bir çok arabça, farsça eser yayınladı ve tercüme etti.

¹³ William Mac Guckin de SLANE (1801-1879). İrlanda asıllı müsteşrik önceleri Ceza-yir ordusunda tercümanlık yapmıştı. Daha sonra bir çok arabca tarih metnini tercüme etti ve Bibliothèque Nationale'de bulunan arabca elyazmalarının kataloğunu hazırladı.

¹⁴ Barbier de MEYNARD (1826-1908). Ecole des Langues Orientales'de türkçe (1863), Collège de France'da farsça (1876) ve arabca (1885) profesörü olan Meynard, 1861 yılında *Dictionnaire Géographique, Historique et Littéraire de la Perse et des Contrées Adjacentes* ve *Tableau Littéraire du Khorâçan et de la Transoxiane au IVe s. de hégire*, 1878 yılında ise *La Poésie en Perse*'yi yayınladı. 1881-1886'da daha önce yapılmış olan türkçe-fransızca sözlüklere ek hazırladı. Ayrıca pek çok tanıtma yazısı kaleme aldı ve çeviri yaptı.

Ülkemizde yeni yeni başlamakta olan Haçlı seferleri tarihi üzerindeki çalışmalara faydası olacağı inancı ile bu büyük külliyyatın içinde bulunan pek çok sayıdaki eser, yazı ve belgeleri bu makale ile tanıtmak istiyorum. Ancak onaltı büyük ciltlik eserin tümündeki kitap ve belgeler çok fazla bir yekûn tuttuğu için konuyu, eserin ayrıldığı beş ayrı bölüm içinde ayrı ayrı ele almanın daha uygun olacağını düşündüm. Bu bölümler içinde, külliyyatın yayınlanmasından sonra Haçlı seferleri ile ilgili büyük önem taşıyan bir çok islâmî kaynağın ele geçmiş bulunduğunu belirtmek yerinde olur. Kanaatimce, sonradan mevcudiyetlerinin farkına varılarak yayınlanmaları cihetine gidilen, meselâ İbn el-Kalânîsî, el-Azîmî, İbn el-Furât v.b.¹⁵ gibi Haçlı seferleri bakımından fevkalâde önem taşıyan eserlerin neşri ve değerlendirilmesi, *Recueil*'ün en fazla Doğu Tarihçileri kısmını eskitmiştir. Bu itibarla, yeni yayınlanmış bulunan bibliyografya ile karşılaştırılmasını mümkün kılmak üzere, önce külliyyatın bu Doğu Tarihçileri kısmının muhtevasını tanıtmayı doğru buldum. Büyük eserin diğer ve değerini daha uzun süre koruyacak olan kısımlarını başka bir yazımda ele almak istiyorum.

Tarih literatüründe *R.H.C.* kısaltması ile anılan külliyyatın islâm kaynaklarına ayrılan ve 1872 yılında Paris'de yayınlanan I. cildini Reinaud önce Quatremère ile birlikte hazırladı. Bu cildin basımına 1837'de başlandı, fakat çalışmalar üç yıl sonra durdu. 433. sayfada kalmış olan cildin yayını 1850'de yeniden ele alındı. Reinaud bu defa cildin son yarısının çalışmalarını Defrémery'nin işbirliği ile yürüttü. Ancak bu cildin neşir çalışmaları henüz tamamlanmadan Reinaud 1867'de ölünce, Akademi ilk cildi yayınlamakla G. de Slane'ı görevlendirdi ve ona, eserin geri kalan kısmının da yönetimini emanet etti. G. de Slane, bu cildin başında kullanılmak üzere Reinaud'un toplamış olduğu malzemeyi tasnif ederek Giriş bölümünü kaleme aldı. Ayrıca cildin ilk metnini teşkil eden Ebu'l-Fidâ tarihinden yapılmış fransızca tercümelelerin arabca metne zaman zaman uy-

¹⁵ *R.H.C.* or.'un neşrinden sonra ortaya çıkan ve bir çoğu, kısmen de olsa, yayınlanan islâmî kaynaklar hakkında bilgi almak için bk. Cahen, C., *La Syrie du Nord a l'Epoque des Croisades et la Principauté Franque d'Antioche* 1940, s. 33-93; Runciman, St., *A History of the Crusades*, 1965', türkçe terc. Işıltan, F., *Haçlı Seferleri Tarihi*, 1986-87, I, s. 260 vd., II, s. 403-406, III, s. 410 vdd.; Elisséeff, N., *Nûr ad-Din, un grand prince musulman de Syrie au temps des Croisades*, 1967, I, s. 1-85; Rosenthal, F., *A History of Muslim Historiography*, 1968'; Demirkent, I., *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)*, 1974, s. XXXIV vdd.; ayn. mlf., *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146)*, 1987, s. XXV vdd.; Şeşen, R., *Salâhaddin Devrinde Eyyübîler Devleti*, 1983, s. 4-26; Sevim, A., *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, 1983, s. 4-10; Alptekin, C., *Dimaşk Atabegliği*, 1985, s. XV-XXV.

madığı farkedilerek, bu defa müellif nüshasından,¹⁶ yeniden tercüme faaliyetine girişildi. Fakat ortaya, arabca metin ile fransızca çevirisinin aynı sayfaya sığdırılması güçlüğü gibi yeni bir sorun çıktı, ama bu sorun Milli Basımevi başkanı olan Derenemesnil'in ustalığı sayesinde çözüldü.

I. cilt, LXXI sayfa giriş ve 865 sayfa metinden ibarettir. Giriş, dört bölüme ayrılmıştır. Birinci bölümde (s. VII-XLI) Haçlı seferleri devrinde, 1087-1320 yılları arasında hüküm sürmüş müslüman devlet ve hanedanları hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölümde (s. XLII-LXII) Haçlı seferleri hakkında malûmat veren müslüman yazarlarının kronolojik listesi ve her birinin alfabetik olarak biyografileri ve eserleri için tanıtma yazıları yer almaktadır. Üçüncü bölümde (s. LXII-LXVI) bu külliyyat içinde kullanılan yazma nüshaların hangi gruplar halinde mütalâa edildiği anlatılmış ve bu eserlerin dört grup olarak ele alındığı bildirilmiştir:

- a) Vekayinameler.
- b) Ansiklopediler.
- c) Hükümdar, hanedan veya şehir tarihleri.
- d) Biyografik eserler ve monografiler.

Dördüncü bölümde (s.LXVI-LXXI) ise, eserde kullanılan transkripsiyon sistemi açıklanmaktadır.

Bu ciltte yer alan ilk eser Ebu'l-Fidâ (1273-1331)'ya aittir:

هذه متخبات من المختصر في اخبار البشر للملك المؤيد ابو الفداء اسماعيل صاحب حماة (Résumé de l'Histoire des Croisades, tiré des Annales d'Abou'l-Fedâ = Ebu'l-Fidâ'nın yıllıklarından alınan Haçlı seferleri tarihi özeti)¹⁷. *el-Muhtasar fî Ahbâr el-Beşer*'den alınmış olan hicri 485-702 (1092/93-1302/03) tarihleri arasında haçlılar ile ilgili olayları kapsayan kısımlar, arabca metin ve altında fransızca çevirisi ile cildin 1-165 sayfaları içinde yer alıyor. Her sayfa başında

¹⁶ Müellif nüshası: Bibliothèque Nationale, Supplément arab. No. 750'de kayıtlıdır. Daha önce Saint Germain koleksiyonu No. 101'de idi. Eserin ilk sayfası üzerine yapıştırılmış bir kağıt parçasında kaydedilmiş not, bunun Saint-Germain-des-Prés manastır kütüphanesine geçmeden önce Coislin kitaplığında bulunduğunu açıklamaktadır. Kırmızı maroken cilt kapaklı kitap, büyük ebatta 344 varaktır ve her sayfada 19 satır bulunur.

¹⁷ Yazma nüsha : Bibliothèque Nationale, eski arab kaynakları, No. 615^B, No. 748 ve No. 749. nşr. *el-Muhtasar fî Târih el-Beşer*, 2 cilt, İstanbul h. 1286 (1869/70); 4 cilt, Kahire h. 1325 (1907/08); 2 cilt, Kahire h. 1332 (1914). Eserin Avrupa'da bir çok neşir ve lâtince çevirileri yapılmıştır. Bu hususta bk. *GAL*, II, 44, *Supl.*, II, 43; *I.A.*, *Ebülfidâ* maddesi. Son olarak P.M. Holt tarafından kısmen ingilizce çevirisi yayınlanmıştır: *The Memoirs of a Syrian Prince Abu'l-Fidâ', Sultan of Hamâh (672-732/1273-1331)*, Wiesbaden 1983.

ve yan boşluklarda, o sayfada verilen bilginin ait olduğu hicri senelerle bunlara tekabül eden miladi yıllar kaydedilmiştir. Metinde konu başlıkları yoktur. Olayların anlatımı paragraf başlarında ait oldukları yılın tarihi verilerek suretiyle, birbirini takip eder.

Sayfa 166-186 arasında tarih yazarı Ebu'l-Fidâ'nın kendi eserinden çıkarılmış otobiyografisi, sadece fransızca metin olarak bulunmaktadır: *Autobiographie d'Abou'l-Fedâ. Extraite de sa Chronique.*

Aynı ciltte s. 187-744 arasında büyük islâm tarih yazarı İbn el-Esîr (1160-1233)'in *el-Kâmil*'inde bulunan haçlılara ait bilgi, üstte arabcası altta ise fransızca çevirisi ile verilmeye başlanmıştır:

من كتاب كامل التواريخ لابن الاثير (Extrait de la chronique intitulée *Kamel-Altevarykh* par Ibn-Alatyr = İbn el-Esîr'in *Kâmil et-Tevârih*'inden alınmış parçalar)¹⁸. Buraya alınan ve tercüme edilen kısımlar, hicri 491 (1098) yılında Antakya şehrinin haçlılar tarafından alınışı ile başlamakta ve 585 (1189)'deki Pusu savaşı ile son bulmaktadır. Konu başlığı olarak sadece yılların tarihi kaydedilmiştir.

Cildin 745-756 sayfaları arasında, gerek Ebu'l-Fidâ ve gerekse İbn el-Esîr tarihlerinden alınan parçalara eklenmiş notlardan önce eksik kalmış bazı bilgiler tamamlanmaya çalışılmıştır. Bu anlamda, daha önce bahis konusu edilen Ebu'l-Fidâ biyografisi tamamlanmış ve onun eserinin yazmaları tanıtılmıştır. Bu bilgileri müsteşrik Reinaud ve Defrémery'nin İbn el-Esîr'in hayatı, eserleri ve *el-Kâmil*'in muhtelif yazmaları hakkında verdikleri açıklamalar izliyor. Eserin 757-800 sayfaları Notlar ve Düzeltmeler'e ayrılmıştır. Burada, Defrémery tarafından verilen notlar ve aydınlatıcı bilgiler (F) harfi, G. de Slane'ın notları (S) harfi ile belirtilmektedir. Reinaud tarafından yazılmış az sayıdaki not ise kendi ismini taşır. Sayfa 801 ile eserin sonunu teşkil eden 865. sayfalarda genel indeks bulunmaktadır ve G. de Slane tarafından düzenlenmiştir.

II. cilt iki kısımdır. Ancak bu cildin birinci kısmı, ikinci kısımdan, hatta III. ciltten daha sonra 1887 (Paris)'de neşredilmiştir. Bu kısmın yayına hazırlanması görevini yüklenmiş bulunan müsteşrik Defrémery'nin çalışmalar sırasında hastalanması ve ardından 1883'de ölümü, böyle uzun

¹⁸ Metin dört yazma nüshadan faydalanılarak meydana getirilmiştir. Bibliothèque Nationale, eski arab kaynakları, No. 740¹, 740², 741 ve Upsala nüshası. Nşr. Tornberg, C.J., *el-Kâmil fi'l-Târih*, 12 cilt, Lugduni Batavorum 1851-76; diğer bir neşri, Beyrut 1386 (1966/67); türkçe terc. *İbnü'l-Esir. el-Kâmil fi'l-Tarih tercümesi*, 12 cilt, İst. 1985-87.

süren bir gecikmeye sebep olmuştur. Sonunda B. de Meynard, eski plâna uygun olarak çalışmalara kaldığı yerden devam etmiş ve bu kısmı tamamlamıştır.

Aynı düzen içinde IV sayfa giriş ve 250 sayfa metin ihtiva eden kısımda s. 1-180 arasında İbn el-Esîr'in *el-Kâmil*'inin I. ciltte kalmış olduğu hicri 585 (1189) yılından sonraki haçlılar ile ilgili başlıca olaylar, meselâ Üçüncü haçlı seferi sırasında sultan Salaheddin'in Suriye'de bulunan franklarla mücadelesi, Akkâ'nın kuşatılması, büyük Sultan'ın ölümü, hallefleri arasında çıkan anlaşmazlıklar, Mısır'daki askeri olaylar, imparator Friedrich II.'in haçlı seferi ve 628 (1231)'de frankların Cebel'e'yi zaptı, anlatılmaktadır. Böylece İbn el-Esîr'in eserinin sonuna ulaşılmış olur.

Bu kısmın 181-250 sayfaları arasında ise Bedreddin el-Aynî (1360-1451)'nin *İkd el-Cumân fî Târîh Ehl ez-Zamân* adını taşıyan büyük eserinden Haçlı seferleri tarihiyle ilgili olarak yapılmış seçmeler ile bunların fransızca çevirileri yer almaktadır: من كتاب عقد الجمان ليدر الدين العيني (Extraits du Livre intitulé de *Collier de Perles*, par Bedr-eddyn Alainy = Bedreddin el-Aynî'nin *İkd el-Cumân* adlı eserinden seçmeler)¹⁹. Aynî tarihinden alınan parçalar hicri 624 (1226)'de el-Eşref ile kardeşi el-Muazzam arasındaki anlaşmazlığın anlatılması ile başlamakta, sultan el-Melik ez-Zâhir Baybars'ın hükümdarlığı süresini 673 (1274) yılına kadar içine almakta ve sultanın Kerak'a yaptığı seferle son bulmaktadır.

Sayfa 251'de İbn el-Esîr tarihinin bu ciltteki konu başlıkları verilmektedir. Bunu, 252. sayfada el-Aynî tarihinin konu başlıkları listesi takip ediyor²⁰.

el-Kâmil et-Tevârih' den alınmış parçalar:

	Sayfa
Giriş	I
585 (1189-1190) yılı olaylarının devamı	3
Yıl 586 (şubat 1190-ocak 1191)	17

¹⁹ Metin, Bibl. Nat., eski arab kaynakları, No. 757 (yeni katalog no. 1543)'de kayıtlı nüshadan faydalanılarak hazırlanmıştır. B. de Meynard, bunun eksik bir nüsha olduğunu ve ancak hicri 673 (1274) yılına kadar geldiğini yazıyor, krş. *R.H.C. or.*, II/1, s. III. Bu eserin tam bir yazma nüshası, Topkapı sarayı III. Ahmed Ktp. No. 2911 ve 2912'de kayıtlıdır; türkçe terc. Topkapı sarayı Bağdad Köşkü Ktp. No. 278 ve Emanet Hazinesi No. 1373.

²⁰ II. cildin birinci kısmından itibaren metinde yer alan olaylar, konu başlıkları verilerek suretiyle kaydolunmuştur.

Sayfa

Yıl 587 (ocak 1191-ocak 1192)	36
Yıl 588 (1192)	57
Yıl 589 (1193)	72
Yıl 590 (1194)	77
Yıl 591 (1195)	78
Yıl 593 (kasım 1196-kasım 1197)	84
Yıl 596 (ekim 1199-ekim 1200)	89
Yıl 597 (ekim 1200-ekim 1201)	90
Yıl 599 (eylül 1202-eylül 1203)	91
Yıl 600 (eylül 1203-ağustos 1204)	92
Yıl 601 (ağustos 1204-ağustos 1205)	97
Yıl 602 (ağustos 1205-ağustos 1206)	98
Yıl 603 (ağustos 1206-temmuz 1207)	103
Yıl 604 (temmuz 1207-temmuz 1208)	105
Yıl 605 (temmuz 1208-temmuz 1209)	107
Yıl 609 (haziran 1212-mayıs 1213)	108
Yıl 613 (nisan 1216-nisan 1217)	109
Yıl 614 (nisan 1217-mart 1218)	111
Yıl 615 (mart 1218-mart 1219)	126
Kevâşe kalesinin İmâdeddin, Tell-Yafer'in Bedreddin ve Sincâr'ın el-Melik el-Eşref tarafından fethi	137
Yıl 616 (1219-1220)	150
Yıl 617 (mart 1220-şubat 1221)	153
Yıl 621 (ocak 1224-ocak 1225). Şihabeddin Gazi'nin kardeşi el-Melik el-Eşref'e karşı ayaklanması ve el-Melik el-Eşref'in Ahlat'ı alışı	164
Yıl 623 (1226). el-Muazzam ve kardeşi el-Eşref arasında yapılan barış	166
Franklar ve ermeniler arasındaki savaş	168
Yıl 624 (aralık 1226-aralık 1227)	170
Yıl 625 (aralık 1227-kasım 1228). Frankların Suriye'ye gelişi ve Sayda'nın işgali	171
Keykubâd'ın Erzincan'ı fethi	172

	Sayfa
el-Melik el-Kâmil'in hareketi	173
Yıl 626 (kasım 1228-kasım 1229). Kudüs'ün franklara bırakılışı	175
el-Melik el-Eşref tarafından Dımaşk'ın işgali	176
el-Kâmil'in Hama'yı alışı	178
Yıl 628 (kasım 1230-ekim 1231)	180
<i>İkd el-Cumân'dan alınmış parçalar :</i>	
Yıl 624 (aralık 1226-aralık 1227). Eyyüb'ün oğulları ile ilgili olaylar .	183
Yıl 625 (aralık 1227-kasım 1228)	187
Yıl 626 (kasım 1228-kasım 1229). Kudüs'ün franklara bırakılışı	187
Yıl 627 (kasım 1229-kasım 1230). Frankların Hama'ya karşı seferi	194
Yıl 631 (ekim 1233-eylül 1234)	196
Yıl 637 (ağustos 1239-temmuz 1240)	196
Yıl 641 (haziran 1243-haziran 1244)	197
Yıl 642 (haziran 1244-mayıs 1245)	198
Yıl 644 (mayıs 1246-mayıs 1247)	199
Yıl 645 (mayıs 1247-nisan 1248)	199
Yıl 647 (nisan 1249-nisan 1250). Dimyat'ın franklar tarafından zaptı	200
Sultan es-Salih Necmeddin Eyyüb'ün ölümü	204
es-Salih'in ölümünden sonra franklar arasında olup bitenler	207
Yıl 648 (nisan 1250-mart 1251). Frankların uğradığı bozgun; Fransa kralının seferi	209
Frankların Dimyat'ı teslim etmesi ve Fransa kralının ayrılışı	213
Yıl 651 (mart 1253-şubat 1254)	215
Yıl 658 (aralık 1259-aralık 1260)	215
Yıl 659 (aralık 1260-kasım 1261)	216
Yıl 661 (kasım 1262-kasım 1263). Sultan el-Melik ez-Zâhir'in Akkâ'ya seyahati ve bu şehre karşı düzenlediği sefer	218
Yıl 662 (kasım 1263-ekim 1264)	219
Yıl 663 (ekim 1264-ekim 1265). Kaysâriye'nin alınışı	219
Arsûfun alınışı	220
Yıl 664 (ekim 1265-ekim 1266). Sultan el-Melik ez-Zâhir'in Suriye'yi ziyareti	221
Bu yılın (664) şaban ayında Halba ve Yrka kalelerinin alışı	222

	Sayfa
Bu yılın 19 ramazan'ında Safed'in alınışı	222
Yıl 665 (ekim 1266-eylül 1267). el-Melik ez-Zâhir'in Suriye'nin eyaletlerine gidişi	224
Yıl 666 (eylül 1267-eyyül 1268). Sultan ez-Zâhir'in Suriye'ye seyahati Yafa'nın fethi	225
665 yılının receb ayında Şakîf-Arnûn'un fethi	226
665 yılının ramazan ayında Antakya'nın fethi	227
Bagras'ın fethi	228
Sultan ve Sis senyörü arasında yapılan mütareke	234
Dımaşk'da bulunan Sultan'a, Akkâ senyörü tarafından gönderilen elçiye ait hikâye	235
Yıl 667 (eylül 1268-ağustos 1269)	236
Yıl 669 (ağustos 1270-ağustos 1271). Hısn el-Ekrad'ın fethi	236
Akkar'ın fethi	237
el-Kureyn'in fethi	242
Yıl 670 (ağustos 1271-temmuz 1272). Sultan el-Melik ez-Zâhir'in Suriye'ye seyahati	244
Sultan'ın Mısır'a dönüşü	245
Mısır sultanının Suriye üzerine yaptığı ikinci sefer	246
Yıl 673 (temmuz 1274-haziran 1275). Sultan'ın Kerak'a gidişi	247
Yıl 673 (temmuz 1274-haziran 1275). Sultan'ın Kerak'a gidişi	248

Sayfa 253-271 arasında ise, genel indeks yer almaktadır.

II. cildin ikinci kısmı G. de Slane tarafından 1876 yılında Paris'de yayınlanmıştır. Bu kitap 394 sayfadan ibaret olup sadece İbn el-Esîr'in *el-Bâhir* adıyla tanınan Zengiler hakkında yazmış olduğu *et-Târih el-Bâhir fi'l-Devlet el-Atabekîye bi'l-Mavsil* تاريخ الدولة الأتابكية ملوك الموصل لابن الأثير (*Histoire des Atabecs* = *Atabekler Tarihi*)²¹ adındaki eserinden alınmış haçlılara ait bilgilere tahsis olunmuştur. Giriş (s. 3)'de, bu eserin bir tek elyazması bulunduğu ve bu nüshanın çok güzel bir yazıyla yazılmış olmasına rağmen tashihe

²¹ Yazma nüsha: Bibl. Nat., eski arab kaynakları, No. 818'de kayıtlıdır. Daha önce Colbert kütüphanesinde bulunuyordu. Kitap sonradan basılmıştır: *et-Târih el-Bâhir fi'l-Devlet el-Atabekîye bi'l-Mavsil*, nşr. Tuleymât, A.A., Kahire h. 1382 (1963). G. de Slane, İbn el-Esîr'in, bu eserini hicri 608 (1211) yılında tamamladığını ve *el-Kâmil*'de (Tornberg neşri, X, s. 427) bu isimle (*el-Bâhir*) takdim ettiğini yazıyor, krş. *R.H.C. or.*, II/2, s. 754 n. 3.

muhtaç olduğu belirtilmiş, bu yanlışların düzeltilmesi ve metni orijinal duruma getirebilmek için yapılan çalışmalar hakkında malûmat verilmiştir. Yazmanın, özellikle *er-Ravzateyn, el-Kâmil, Vefeyât el-Ayân*'da bulunan bu eserden alınmış bölümlerle karşılaştırılmak suretiyle bütün hatalarının giderildiği, burada metnin düzeltilmiş şeklinin verildiği açıklanmaktadır²².

Sayfa 5-375 arasında arabca metin ve altında fransızca çevirisi bulunuyor. Metin, İbn el-Esîr'in Zengi hanedanı için yazdığı ve şiirlerle süslediği övgü bölümü (methiye) ile başlar. Bunu, hicri 477-487 (1084-1094) yılları arasındaki Kasîmüddeve Aksungur'un hayatı ve icraatı hakkında verilen bilgiler izler. Kasîmüddeve'nin ölümünden sonra Musul'da valilik yapmış Kürboğa, Mevdûd, Cuyûş bey, el-Porsuki ve İzzeddin Mesûd'un hicri 520 (1126) yılına kadar gelen hâkimiyetleri zamanında ise, oğlu Zengi'nin gençlik hayatı ve faaliyetleri anlatılmaktadır. Hicri 521 (1127)'de İmâdeddin Zengi Musul'a atabek olarak vali tayin edildikten sonra, onun haçlılar ile mücadelesi ayrıntılı olarak kaydedilmiş, ölümünden sonra oğlu Nureddin Mahmud'un haçlılarla yaptığı mücadeleye ve kazandığı başarılarına da geniş şekilde yer verilmiştir. Metin, Zengi hanedanı üyeleri Seyfeddin Gazi, Kutbeddin Mevdûd, Seyfeddin Gazi II., İzzeddin Mesûd ve Nureddin Arslanşah devirlerindeki olaylar hakkında verilen bilgilerle devam etmekte ve eserin son başlığı olan el-Melik el-Kâhir Ebu'l-Muzaffer Mesûd'un, babası Arslanşah'ın ölümünden sonra 607 (1211)'de onun yerine Musul hâkimiyetini ele alması rivayeti ile nihayete ermektedir. Görüldüğü gibi, hicri 477 (1084)'den 607 (1211)'ye kadar yaklaşık yüzotuz yıllık bir zamanı kapsayan bu eser, Birinci, İkinci, Üçüncü Haçlı seferleri devrini tamamen içine almış oluyor.

377-380 sayfaları arasında ise, bu metinde verilmiş bulunan konu başlıklarının listesi vardır:

et-Târîh el-Atabekîye' den alınmış parçalar:

	Sayfa
Giriş	3
Yazarın önsözü	5
Kasîmüddeve Aksungur'un meslek hayatının başlangıcı	11

²² Krş *R.H.C. or.*, II/2, s. 3 vd. Bu nüshanın 17. yüzyılın sonlarında marunî bir hıristiyan tarafından istinsah edildiği ve müstensihin arabca dilbilgisini iyi bilmediği için pek çok hata yapmış olduğu belirtiliyor. Kitabın büyük boyutta (folio) ve her biri 13 satır metin içeren 460 sayfadan meydana geldiği de kaydedilmiştir.

Sayfa

Kasîmüddeve, sultan Melikşah'ın emri üzerine Fahrüddeve b. Cehîr ile birlikte Musul'a gidiyor	13
Kasîmüddeve, Haleb ve diğer yerlerin valisi unvanını alıyor	14
Bilinmeye değer bir konu	18
Melikşah'ın veziri Nizamülmülk'ün ölümü	19
Alp Arslan'ın oğlu Melikşah'ın ölümü	22
Kasîmüddeve Aksungur'un Tacüddeve Tutuş ile barış yapması ve ona savaşlarında yardım etmesi	25
Halife el-Muktedi bi'emrillâh'ın ölümü ve oğlu el-Mustazhir bi'llâh'ın ona halef olması	27
Kasîmüddeve Aksungur'un ölümü	28
Babası Kasîmüddeve'nin ölümünden sonra İmâdedin Zengi'nin hikâyesi	30
Melikşah'ın oğlu sultan Muhammed'in ölümü ve oğlu Mahmud'un onun yerine geçmesi	37
Halife el-Mustazhir'in ölümü ve el-Mustarşid bi'llâh'ın ona halef olması	40
Sultan Mahmud ve kardeşi el-Melik Mesûd arasında vuku bulan savaş. Bu savaş süresince İmâdeddin Zengi'nin tutumu	42
İmâdeddin Zengi'nin iktâ olarak Vâsıt şehrini alması	45
Bağdad ordusu tarafından Dübeys'in bozguna uğratılması ve İmâdeddin'in kahramanlığı	47
Zengi'nin el-Porsukî'yi terketmesi ve sultan Mahmud'un hizmetine girmesi	50
Sultan'ın Zengi'ye iktâ olarak Basra şehrini vermesi	52
Zengi, Bağdad <i>şihne</i> ' si unvanını alıyor	53
el-Porsukî'nin öldürülmesi. Karakteri	58
İzzeddin Mesûd'un Musul'un yönetimini ele geçirmesi ve kısa bir süre sonra da ölmesi	59
İmâdeddin Zengi'nin Musul'un yönetimini ve bütün kuzey Elcezire'yi ele geçirmesi	59
Zengi, Ceziret b. Ömer'in hâkimi oluyor	66
Zengi'nin silâh zoruyla yukarı Elcezire'yi ele geçirmesi	67
Zengi'nin Haleb ve Hama'yı ele geçirmesi	69
Zengi ile Artuklu emîrleri arasında savaşın patlak vermesi	70

	Sayfa
Zengi franklardan el-Esârib kalesini alıyor	71
Melikşah'ın oğlu Muhammed'in oğlu sultan Mugîseddin Mahmud'un ölümü	76
Mesûd'un saltanati; onun tahta geçmesinden önce vuku bulan savaşlar	77
Sultan Sencer ve sultan Mesûd arasındaki savaş	79
Zengi'nin Bağdad'a dönmesi ve bir bozguna uğraması	82
Dübeys'in <i>Şehîd</i> (Îmâdeddin Zengi)'in yanında bulunmasının sebebi	83
Musul'un el-Mustarşid bi'llâh tarafından kuşatılması	85
<i>Şehîd</i> 'in Humaydî kürtlerinin sahip olduğu kaleleri ele geçirmesi	86
Halife el-Mustarşid'in öldürülmesi ve er-Râşid'in onun yerini alması	87
el-Mustarşid bi'llâh hakkında kısa bir özet	91
Halife er-Râşid'in <i>Şehîd</i> atabek ile birlikte Musul'a gidişi	92
Halife er-Râşid'in azli ve el-Muktefi li'Emrillâh'ın adına hutbe okunması	95
Bizans imparatoru tarafından Suriye'nin istilâsı ve <i>Şehîd</i> 'in tutumu ..	98
<i>Şehîd</i> 'in Şehrizûr kalesini ele geçirmesi	102
Dımaşk ve Baâlbek'in kuşatılması	103
Barîn (Mont-Ferrand) kalesinin alınışı ve frankların uğradığı bozgun.	105
Bizanslıların ve frankların Haleb'i kuşatmaları	110
<i>Şehîd</i> 'in eş-Şeybanî kalesini ele geçirmesi ve Hakkâri bölgesinde el-Îmâdiye kalesini inşa ettirmesi	114
Sultan Mesûd ve <i>Şehîd</i> atabek birbirlerine güvenmiyorlar	115
<i>Şehîd</i> 'in bir çok şehri ve Diyâr-Bekr kalesini ele geçirmesi	117
<i>Şehîd</i> 'in Urfa'yı fethi	118
Birecik kalesinin <i>Şehîd</i> tarafından kuşatılması	126
Nasîreddin Çakır'ın şehzade Alp Arslan tarafından öldürülmesi	126
Zeyneddin'in Musul'a vali olması	128
Fenek kalesinin kuşatılması	129
Câber kalesinin kuşatılması	130
Zengi'nin öldürülmesi	131
Zengi'nin hayatından bir kaç çizgi	136
Zengi'nin oğlu Seyfeddin Gazi'nin onun yerine geçmesi; vezir Cemaleddin'in onu tahta çıkarmak için izlediği yol	152

	<u>Sayfa</u>
Urfa ayaklanması ve bu şehrin müslümanlarca tekrar alınışı	156
Seyfeddin'in kardeşi Nureddin ile görüşmesi	157
Dımaşk'ın franklar tarafından kuşatılması; Seyfeddin'in onların geri dönmelerini sağlamak için yaptıkları	159
Nureddin'in el-Arîma kalesini fethi	162
Seyfeddin'in Dara kalesini alması	163
Mardin kalesinin kuşatılması	163
Nureddin'in Yaghra franklarına karşı seferi ve olup bitenler	164
İmâdeddin Zengi'nin oğlu Seyfeddin Gazi'nin ölümü	165
Seyfeddin'in karakteri ve tutumu	166
Seyfeddin'in kardeşi Kutbeddin'in onun yerine geçmesi	168
Nureddin'in Sincâr'ı işgali; onun, kardeşi Kutbeddin ile yaptığı anlaşma	170
Sincâr meselesi	174
Antakya prinkepsi Raimond de Poitiers'nin ölümü	177
Efâmiye kalesinin fethi	180
Joscelin'in Nureddin'i mağlup etmesi	181
Joscelin'in esir alınışı ve topraklarının fethedilmesi	182
Nureddin'in franklara karşı Dülûk savaşı	185
Selçuklu sultanı Mesûd'un Hemedân'da ölümü	187
Nureddin'in Dımaşk'ı fethi	188
Süleymanşah'ın tutuklanması ve Musul'a götürülmesi	192
Nureddin'in Hârim kalesini kuşatması	194
Suriye bölgesinde vuku bulan deprem	196
Nureddin'in Şeyzer kalesini işgal etmesi	196
İzzeddin ed-Dübeysi'nin ölümü ve Ceziret b. Ömer'in kuşatılması ...	201
Selçuklu şehzadesi Muhammed ile Zeyneddin'in Bağdad'ı kuşatmaları	202
Halife el-Muktefi'nin ölümü ve oğlu el-Mustancid bi'llâh'ın halife olması	204
Süleymanşah'ın Hemedân seferi	205
Nureddin'in Hârim kuşatması	207
Nureddin'in Hısn el-Ekrad önünde yenilgisi	208
Vezir Cemaleddin'in tutuklanması	211

	Sayfa
Nureddin'in birlikleriyle Şîrkûh'un Mısır'a seferi	213
Hârim'in Nureddin tarafından fethi	219
Hârim savaşı sırasında olup bitenlerin hikâyesi	224
Vezir Cemaleddin'in ölümü	226
Bazı haberler	228
Bânyâs kalesinin fethi	233
Nureddin'in el-Munietra'yı ele geçirmesi	235
Esededdin Şîrkûh'un Mısır'a girişi	236
Şîrkûh'un İskenderiye'yi alışı	239
Hassân el-Menbici'nin oğlu Gazi'nin ayaklanması	241
Zeyneddin'in Musul'u terketmesi. Ölümü	241
Nureddin'in Câber kalesini ele geçirmesi	244
Şîrkûh'un Mısır'a üçüncü seferi. Şâver'in ölümü. Şîrkûh'un Mısır idaresini ele alışı	246
Esededdin Şîrkûh'un ölümü ve Eyyüb'ün oğlu Salaheddin Yusuf'un onun yerine geçmesi	253
Frankların Dimyat'ı kuşatması	258
Nureddin'in Kerak'ı kuşatması	260
Suriye'deki deprem. Nureddin'in tutumu	261
Nureddin'in emrindeki bir süvari birliğinin akını	263
Zengi'nin oğlu atabek Kutbeddin'in ölümü	264
Adil ve dürüst olmayı öğütleyen hikâye	265
Atabek Kutbeddin'e ait bazı özellikler	267
Halife el-Mustancid'in ölümü ve oğlu el-Mustazî'nin onun yerine geçmesi	272
Nureddin'in Musul ve Elcezire'nin diğer şehirlerini ele geçirmesi Musul'un idaresini Seyfeddin Gazi'ye vermesi	276
Nureddin'in Antakya ve Trablus topraklarına yaptığı akınlar	279
Yaşadığımız çağda ender rastlanan bir dürüstlük örneği	281
Mısır'da Fatimî hanedanının sonu. Orada Abbasîlerin <i>hutbe</i> 'sinin okunması	282
Nureddin ve Salaheddin arasında güvensizliğin doğması	286
Nureddin'in güvercinle posta servisini kurması	289
Nureddin'in Kılıç Arslan'ın ülkesini işgal etmesi	290

	Sayfa
Nureddin'in ölümü	292
el-Melik es-Salih İsmail'in babası Nureddin'e halef olması	294
Nureddin'in hayatından bir kaç hikâye	296
Yüksek mahkemenin (Dar el-Adl) kurulması	305
Nureddin'in vekârı ve uyandırdığı saygı	313
Kâtib İmâdeddin'in bu hükümdar için yaptığı methiyeden alınan kısım	316
Nureddin'in ölümünden sonra atabek Seyfeddin Gazi'nin Elcezire'yi ele geçirmesi	318
Salaheddin'in Dımaşk'a gelmesi ve bu şehri eski efendisinin çocuklarının elinden alması	321
Mücahideddin'in Musul kalesinin idaresine tayin edilişi ve Celâeddin Ebu'l-Hasan Ali'nin vezirliğe yükselişi	322
İbn Bozan'ın isyanı ve tekrar itaatı	324
Nureddin'in eski adamı Sadeddin Gümüştekin'in tutuklanması	324
Kıtık ve veba salgını	325
Halife el-Mustazî bi'Emrillâh'ın ölümü	326
Seyfeddin Gazi'nin ölümü	327
Seyfeddin'in karakteri	329
Kutbeddin Mevdûd'un oğlu İzzeddin'in onun yerine geçişi	329
Nureddin'in oğlu el-Melik es-Salih'in ölümü	331
Mücahideddin Kaymaz'ın tutuklanmasının sebebi; bu olayın sonucu olarak devletin zayıflaması	334
Ceziret b. Ömer'in kuşatılması	335
İzzeddin'in ölümü	337
Bu hükümdarın hayatından bir kaç hikâye	340
İzzeddin'in oğlu es-Said Nureddin'in onun yerine geçmesi	345
Kutbeddin Mevdûd'un oğlu İmâdeddin Zengi'nin ölümü	349
Nureddin'in Nusaybin şehrini ele geçirmesi	350
Mücahideddin Kaymaz'ın ölümü	354
Nureddin'in Mardin seferi	355
Nureddin'in el-Melik el-Adil'in topraklarını yeniden işgal etmesi ve onunla bir barış anlaşması yapması	359
el-Melik el-Adil'in Sincâr'ı kuşatması. Nureddin'in şehri elinde tutmak için sarfettiği gayretler	360

	Sayfa
Nureddin'in ölümü	361
Oğlu el-Melik el-Kahir'in onun yerine geçmesi; Allah ona şanlı zaferler bağışlasın	369

Bu listeden sonra, 381-394 sayfaları arasında genel indeks bulunuyor.

III. cilt 1884 yılında Paris'de yayınlanmıştır. Bu cilt iki kısım halinde yayınlanmış olmakla beraber, aslında tek cilt sayılmalıdır. Çünkü III. cildin ikinci kısmında sayfa numaraları, birinci kısmın sayfa numaralarını izlemekte ve bunun sonundaki indeksde her iki cildin muhtevası bulunmaktadır. Birinci kısım G. de Slane tarafından hazırlanmıştır; aynı düzen içinde II sayfa giriş ve 430 sayfa metinden oluşuyor. Giriş (s. 3)'de, kabul edilmiş ilk plâna göre III. cildin sadece sultan Salaheddin devri kroniklerine ayrılması, cildin baş tarafında bu devre ait belgelerin tarihî ve edebî değeri ile kaynakların gerçeğe uygunluğu üzerinde derin bir tartışmayı içeren geniş bir giriş bölümü yazılmasının düşünülmüş olduğu açıklanmaktadır. Bununla beraber G. de Slane'ın ölümü ile yarım kalan cildin tamamlanması için çalışmaları yürüten sonraki yayıncıların farklı görüşlere sahip olması yüzünden, bu ilk plânın kısmen değiştirildiği belirtiliyor. Sultan Salaheddin devri için çağdaş tek bir eserin seçildiği, III. cildin ikinci yarısında ise Salaheddin'den sonraki yazarların, yani İbn Tagriberdî (1411-1470), Sibt s. el-Cevzî (1186-1256), Kemaleddin İbn el-Adîm (1191-1262)'in eserlerinden alınan ve genel olarak hicri 488-552 (1095-1157) yılları arasındaki olayları içine alan konulara yer verileceği kaydedilmiştir. Ancak III. cildin ikinci kitabında, yukarıda isimleri geçen bu üç yazardan önce, Abdüllatîf el-Bagdadî (1162-1231), İbn Cübeyr (1145-1217) ve İbn Müyesser'in eserlerinden alınmış parçalar bulunuyor. Bunların neden ilâve olunduğu hakkında herhangi bir açıklama yoktur. Anlaşıldığına göre, yayın heyeti, hiç değilse ikisinin Salaheddin devrinin çağdaşı olan bu yazarların eserlerinden kısa seçmeler alınmasının, kısmen de olsa, eski plâna uygunluk sağlayacağını düşünmüş olmalıdırlar.

Birinci kısımda sayfa 1-370 arasındaki metin Bahaeddin İbn Şeddâd (1145-1234)'ın, aslında sultan Salaheddin'in hal tercümesi olan *Kitâb en-Nevâdir es-Sultânîye ve'l-Mehâsin el-Yûsufiye* النوادير السلطانية والمحسن اليوسفية (Anecdotes et Beaux Traits de La Vie du Sultan Youssof "Salâh ed-Din = Sultan

Yusuf Salaheddin'in hayatından güzel seçmeler ve hikâyeler)²³adlı eserini hicri 532 (1137)'den 589 (1193) yılına kadar kapsar. Ancak haçlılar ile ilgili olaylar, Salaheddin'in, amcası Şîrkûh ile birlikte yaptığı 20 cemaziyel- evvel - 24 zilhicce 559 (15 nisan-12 kasım 1164) tarihleri arasında yer alan birinci Mısır seferi ile başlamaktadır. 532-559 (1137-1164) yılları arasında tekabül eden devrede sadece Salaheddin'in doğumu, karakteri ve çeşitli meziyetleri konu olarak işlenmiş ve tafsîlatlı şekilde anlatılmıştır. Bu kısım aslında Salaheddin için bir methiye niteliğindedir. Ayrıca 578 (1192) Musul kuşatmasına kadar gelen olaylar hakkındaki rivayetler oldukça kısa ve bazen de hatalıdır. Bu eser, ancak İbn Şeddâd'ın siyâsî hayata geçmesinden ve özellikle de sultan Salaheddin'in hizmetine girmesinden sonraki yıllar için verdiği ayrıntılı ve önemli bilgiler bakımından değerlidir.²⁴

Sayfa 371-374 arasında, metinde verilmiş olan konu başlıklarının listesi yer alır:

Kitâb en-Nevâdir es-Sultânîye' den alınmış parçalar:

	<u>Sayfa</u>
Giriş	3
Salaheddin'in doğumu; Meziyetleri, karakteri, v.s.	5
Dininin ilkelerine bağlılığı ve kutsal kitabın muhtevasına saygısı	7
Adalet sevgisi	15
Cömertliği üzerine bazı örnekler	18
Mertliği ve kararlılığı	20
Allah yolunda mücadeleye duyduğu büyük istek	23
Allah'ın lûtfuna lââyık olma çabaları ve sabrı	26
Yumuşaklığı ve hoşgörüsü hakkında bazı örnekler	31
Nazik bir insan olmak için gösterdiği özen	35
Amcası Esededdin Şîrkûh refakatinde Mısır'a ilk seferi	42
Mısır'a ikinci sefer. el-Babeyn savaşı	44

²³ Eserin iki yazma nüshası vardır: Bodleian (Oxford) Ktp. No. 788 ve Leyden Üni. Ktp. No. 820. Nşr. ve lâtince terc. Schultens, A., *Vita et res gestae Saladini*, Leyden 1732-1755; ing. terc. Conder, C. R., *The Life of Saladin 1137-1193, by Beha ad-din compared with the original Arabic and annotated*, PPTS, XIII, Londra 1897; nşr. *Kitâb en-Nevâdir es-Sultânîye ve'l-Mehâsin el-Yusufiye*, Kahire h. 1317 (1903) ve yeniden Kahire h. 1346 (1928), son olarak Cemaleddin eş-Şeyyâl tarafından, Kahire 1964.

²⁴ Krş. R.H.C. or., III, Giriş, s. I vd.; IV, s. VI. Bu hususta ayrıca bk. Şeşen, R., *Salâhaddin Devrinde Eyyübiler Devleti*, s. 11.

	<u>Sayfa</u>
Esededdin'in Mısır'a üçüncü seferi ve ülkenin fethi	45
Esededdin'in ölümü. Yüksek kumandanın sultan Salaheddin'e geçişi .	48
Frankların Dimyat seferi	49
el-Âdid'in ölümü	52
Sultan'ın Mısır dışına düzenlediği ilk sefer	53
Sultan'ın babası Necmeddin Eyyûb'un ölümü	54
Yemen'in zaptı	54
Zengi'in oğlu Nureddin Mahmud'un ölümü	55
Kenz'in Asuvân'da isyanı	56
Frankların İskenderiye'ye saldırması	56
Sultan'ın Suriye'ye dönüşü ve Dımaşk'ı ele geçirmesi	57
Seyfeddin'in kardeşi İzzeddin'i Sultan'ı karşılamaya göndermesi	59
Seyfeddin'in bizzat yürüyüşe geçmesi	60
Remle'de uğranılan yenilgi	63
Sultan'ın Suriye'ye dönüşü	65
el-Melik es-Salih'in ölümü; İzzeddin'in Haleb'e gelişi	66
İzzeddin'in kardeşi İmâdeddin Zengi'nin devletine karşılık Haleb'i vermesi	67
Sultan'ın Mısır'dan dönmesi	68
Sultan'ın Musul önünde görünmesi	69
Ahlat hâkimi Şâh-Ermen'in tutumu	70
Sultan'ın Suriye'ye dönüşü	71
Ayn Câlût seferi	73
Kerak'a karşı sefer	76
Sultan'ın Haleb'i kardeşi el-Melik el-Adil'e vermesi	77
Bir Musul elçilik heyetinin Sultan'ın meclisine gelişi	78
Sultan'ın Kerak'a karşı yeni seferi	80
Sultan'ın Musul'a karşı ikinci seferi	82
Ahlat hâkimi Şâh-Ermen'in ölümü	84
Musul hükümetinin Sultan ile barış yapması	85
Sultan'ın Suriye'ye gelişi	87
el-Melik el-Adil'in Mısır'a gidişi ve el-Melik ez-Zâhir'in Haleb'e geri dönmesi	88

	Sayfa
Sultan'ın Kerak'a karşı sefer hazırlığı	91
Hittîn (veya Hattîn, Taberiye yakınında) savaşı	92
Kutsal şehrin alınışı	99
Sûr'a karşı girişim	102
Müslüman donanmasının imhası	103
Sultan'ın Kevkeb'i kuşatması	104
Yukarı sahil bölgesine girmesi	106
Cebele ve Lâzikiye'nin fethi	109
Sahyûn'un fethi	111
Bekâs'ın fethi	113
Berzeye'nin fethi	114
Derbsâk'ın fethi	115
Bagrâs'ın fethi	116
Safed'in fethi	118
Kevkeb'in fethi	119
Sultan'ın Şakîf-Arnûn'a karşı harekete geçmesi	121
Frankların Akkâ'ya karşı yürüyüşe geçmek için toplanması	122
Aybek el-Ahreş'in şehit düştüğü olay	123
Müslüman piyade erlerinin büyük bir kısmının şehid düşmesine yol açan ikinci olay	124
Sultan'ın süratle Akkâ'ya gidişi ve tutumu	126
Diğer meseleler	127
Şakîf senyörünün tutuklanması	129
Akkâ meselesi	132
Akkâ'ya doğru	135
Ordunun el-Ayadiya tepesine çekilmesi	137
Arablar ve düşman arasındaki çarpışma	138
Akkâ yakınındaki büyük savaş	140
Alman imparatorunun gelişi hakkında duyulan bir haber	148
Akkâ suyu yanındaki kanlı savaş	149
Fakîh İsa'nın ölümü	150
Şakîf'in teslim olması	151
Hikâye (anecdote)	152
Halife elçisinin gelişi	152

Oğlu el-Melik ez-Zâhir'in ikbalinin parlak olacağını gösteren güzel bir olay	155
Sincâr hâkimi İmâdeddin Zengi ve diğer bir çok reisin gelişi	157
Müslüman donanmasının Akkâ'ya gelişi	158
Alman imparatoru hakkında söylenenler	159
Ermenilerin <i>catholicos</i> 'u tarafından Sultan'a gönderilen mektubun metni	161
Alman imparatoruna karşı savaşmak üzere sınıra birlikler gönderilmesi	164
Alman imparatoru hakkında söylenenlerin devamı	166
el-Adil'in verdiği savaş	167
Kont Henri'nin gelişi	171
İstanbul'dan gelen mektup	172
Düşman tarafından yerleştirilen mancınıkların yakılması	176
Beyrut'tan gelen büyük bir geminin Akkâ limanına sızması	178
Yüzücü İsa'nın hikâyesi	179
Mancınıkların yakılması	180
Alman imparatoru hakkında söylenenlerin devamı, Marki'nin hilesi	180
Mısır'dan gemilerin gelişi	183
Frankların Sinekler Burcu'nu kuşatması	184
Almanların düşman ordusuna katılması	185
Mancınıkların ve diğer savaş aletlerinin yakılması	188
Muizzeddin (Sincar-şah)'in macerası	192
İmâdeddin gitmek için izin istiyor	194
Düşmanın mevzilendiği yerden ayrılması ve Ras el-Mâ'ya gelmesi ...	195
Pusu olayı	201
Ordunun çeşitli bölükleri ülkelerine geri dönüyorlar	204
Sultan'ın Akkâ garnizonunu değiştirmesi	205
Düşmana ait bir kaç geminin ele geçirilmesi	207
Alman imparatorunun oğlunun ölümu	208
Esededdin tarafından düzenlenen sefer	209
Hicri 587 yılının çeşitli olayları	210
Müslüman birliklerinin ve Fransa kralının gelişi	212
Nadir bir olay ve bir müjde	212

	Sayfa
İngiltere kralı hakkında bilgi	214
Bir çocuğun hikâyesi	215
Sultan'ın el-İyâdiye tepesine taşınması	217
Şehrin ümitsiz duruma düşmesi	218
İngiltere kralının gelişi	220
Şehrin düşeceği hakkında üçüncü kehanet olan müslüman gemisinin batışı	220
Yürüyen büyük kulenin yakılışı	221
Çeşitli olaylar	222
Marki (Konrad de Montferrat)'nin Sûr'a kaçıışı	225
Son müslüman birliklerinin gelişi	225
Frankların Sultan'a bir elçi göndermesi	227
Israrla saldırlan şehir, her tarafından kuşatılmış durumda	229
Şehir garnizonu franklarla müzakereleri başlatıyor	232
Şehirden mektuplar alıyoruz	235
Ölümden kurtulmak için kuşatılmışların yaptığı anlaşma	237
Düşmanın Akkâ'yı işgal etmesi	238
Bu arada meydana gelen çarpışma	239
İbn Bârik'in Akkâ'dan Sultan'ın yanına gelişi	240
Akkâ esirlerinin katli	242
Düşmanın deniz kıyısından Askalân üzerine yürümesi	244
İlk durak	244
İkinci durak	245
Üçüncü durak	247
Dördüncü durak	248
Beşinci durak	249
Altıncı durak	250
Yedinci durak	252
Çarpışma	254
Sekizinci durak	255
Düşmanın bize gönderdiği bildiri	256
el-Melik el-Adil'in İngiltere kralı ile yaptığı toplantı	256
Bütün müslümanlar için büyük üzüntü yaratan Arsur savaşı	258
Dokuzuncu durak	261

	Sayfa
Onuncu durak	262
Onbirinci durak	263
Sultan Remle'ye gidiyor	267
Marki'nin elçisinin gelişi	270
el-Melik el-Adil'in Kudüs'e gidişi	272
Akkâ önünde bırakılan ileri karakoldan gelen haberler, düşman kampına giren arab çeteleri hakkında bilgi	273
el-Melik el-Adil'in İngiltere kralına bir mesaj göndermesi	274
Şîrkûh İbn Bâhil el-Kürdî'nin esir bulunduğu Akkâ'dan kaçıışı	276
el-Melik el-Adil'in beni bir çok emirler ile birlikte Sultan'ın yanına göndermesi	277
Elçinin teklifinin cevabı ile birlikte İngiltere kralının yanına geri dönmesi	278
Frankların Yafa'dan bir çıkış hareketi yapması	280
el-Melik el-Muzaffer Takiyeddin'in ölümü	280
Bağdad'dan gelen yazı	281
Sayda senyörünün Marki tarafından verilen bir görevle gelişi	283
Ayaz el-Mehranî'nin şehid düştüğü Pusu olayı	284
el-Melik el-Adil'in İngiltere kralı ile görüşmesi	286
İngiltere kralının Sultan'a mektubu	286
Sayda senyörünün Sultan tarafından kabul edilmesi	287
İngiltere kralı tarafından bir elçi gelmesi	288
İngiltere kralı ile mi, yoksa Marki ile mi anlaşmanın daha iyi olaca- ğı görüşülüyor	289
Sultan'ın el-Cezer tepesi üzerinde karargâh kurması	291
el-Melik el-Adil'in ayrılışı	293
Marki'nin elçisinin ayrılışı	294
Seyfeddin el-Mâstûb'un özgürlüğüne kavuşması	295
Sûr senyörü tarafından gönderilen büyükelçinin ayrılışı	296
Marki'nin öldürülmesi	297
Bir Bizans elçisinin gelişi	299
Fırat'ın ötesindeki ülkelerde el-Melik el-Adil'in faaliyeti	299
Frankların Darûm'u ele geçirmesi	301
Frankların Mecdel-Yâba üzerine yürümesi	301

	Sayfa
Sûr'un banliyösündeki savaş	302
Müslüman birliklerin kutsal savaşta yer almak için gelmeleri	303
Düşmanın Beyt-Nûba'da mola vermesi	304
Mısır'dan gelen kervanın düşmanlar tarafından ele geçirilmesi	306
el-Melik el-Efdal'in gelişi	310
Düşmanların bölgelerine dönüşü; geri çekilmelerinin sebebi	311
Kont Henri tarafından gönderilen elçilik heyeti	316
Frankların barışı sağlamak için yeniden elçiler göndermesi	317
Frank elçisinin üçüncü defa gelmesi	319
Elçinin dönüşü	321
Sultan'ın seferi	322
Yafa kuşatması	323
Yafa'nın alınışı; bu şehirde geçen olaylar	326
Kale düşmanın elinde nasıl kaldı	330
Barış konusunda yeni toplantı	333
Eyalet yardımcı birliklerinin gelişi	338
Takiyeddin'in oğlu el-Melik el-Mansûr'un gelişi	339
Sultan'ın Remle'ye gidişi	340
Kralın Askalân hâkimiyetinden vazgeçmesi	342
Barışın yapılışı	346
Askalân'ın tahribi	348
Müslüman ordusunun yardımcı birliklerinin ülkelerine geri dönme- leri	350
Bağdad'dan bir elçinin gelişi	351
el-Melik ez-Zâhir'in, Sultan babasından öğütler dinledikten sonra kendi arazisine dönmesi	353
Sultan'ın Kudüs'ten ayrılışı	354
Dımaşk'a geri dönüşü	357
Sultan'ın kardeşi el-Melik el-Adil'in gelişi	358
Sultan'ın hac kervanını karşılaması	359
Sultan'ın hastalığı	361
el-Efdal'in bağlılık yemini almaya çalışması	364
Sultan'ın ölümü	366

Aynı cildin devamında sayfa 379-393 arasında Bahâeddin Ebu'l-Mehâsin İbn Şeddâd'ın hayatı, İbn Hallikân (1211-1262)'in *Vefeyât el-Ayân* adlı eserine göre, arabca metin ve altında fransızca çevirisi ile verilmektedir: (Notice sur Behâ ed-Din Abou'l Mehacen Ibn Cheddad, par Ibn Khallicân)²⁵.

Sayfa 395-396'da Tamamlayıcı Gözlemler (Observations Complémentaires) bulunuyor. Burada, *Kitâb en-Nevâdir*'in Bodleian (Oxford) kütüphanesi ile Leyden Üniversite kütüphanesinde bulunan farklı iki yazma nüshası tanıtılmaktadır. Bodleian kütüphanesindeki nüshanın, İbn Şeddâd'ın ölümünden bir sene sonra, yani hicri 633 (1235/36)'de yazıldığı ve bu nüsha ile Leyden yazması arasındaki farkların daha ziyade eserin ikinci yarısında göze çarptığı açıklanmaktadır. Ayrıca bu cilt içinde yer alan metnin nasıl düzenlendiği hakkında bilgi veriliyor: metin, bu iki nüsha ile Ebû Şâme'nin *er-Ravzateyn*' inde bulunan bu eserden alınmış çok sayıda bölümler ve İbn Hallikân'ın *Vafeyât el-Ayân*'ındaki Salaheddin ve Bahaeddin'in biyografilerinden faydalanarak meydana getirilmiştir.

Sayfa 397-430 arasında, yine İbn Hallikân'ın eserinden alınmış olan sultan Salaheddin'in hayatına dair kısımlar arabca metin ve fransızca çevirisi ile bulunmaktadır: (Extraits de la Vie du Sultan Salâh ed-Din d'Ibn Khallicân) (Extraites de la Vie du Sultan Salâh ed-Din d'Ibn Khallicân).

III. cildin ikinci yarısı sayfa 433'de yer alan kısa bir girişten sonra, üstte arabca metin altında fransızca çevirisi verilmek suretiyle, Abdülatîf Ebî Muhammed b. Yusuf el-Bağdâdî'nin otobiyografisinden alınmış parçalarla başlıyor: *منتخبات من سيرة موفق الدين عبداللطيف البغدادي التي ألفها في بيان احواله* (Extraits de l'Autobiographie d'A'bd el-Latîf = Abdülatîf'in otobiyografisinden seçmeler)²⁶. Giriş bölümünde, sultan Salaheddin devrinde yaşamış

²⁵ Müellif nüshası, Brit. Mus. No. 1505'de bulunmaktadır. Eser ilk defa (taşbaskısı) Almanya'da neşrolundu: Wüstenfeld, H.F., *Ibn Challikani Vitae illustrium virorum nunc primum arab.*, Göttingen 1835-43. G. de Slane, Bibl. Nat.'de bulunan yazma nüshalara göre eseri yayınlamaya başlamış, ancak ilk yarısını tamamlayabilmiştir: *Vie des hommes illustres de l'Islamisme en Arabe, Ibn Khallicân*, Paris 1838-42. Bununla beraber G. de Slane, Société des traductions orientales (Doğuyla ilgili tercüme derneği)'in isteği ve masrafları karşılması üzerine eseri ingilizce yayınlamıştır: *Ibn Khallikan's Biographical Dictionary*, 4 cilt, Paris-Londra 1843-71. Eser h. 1280'de İstanbul'da basılmıştır. Bulak, Kahire, Beyrut ve Tahran'da da bir çok defa neşrolunmuştur.

²⁶ Abdülatîf pek çok konuda eser yazmıştır. Ancak eserlerinden pek azı zamanımıza kadar gelebilmiştir. Mısır'a dair yazdığı muhtasar *Kitâb el-İfâde ve'l-İtibâr fî Ahbâr el-Mısır* adlı eser White tarafından 1810'da neşredilmiştir. Aynı eser terc. Sacy, de S., *Relation de*

olan Abdüllatîf'in hayatı ve ilmî çalışmalarına değinildikten sonra, sayfa 435-439 arasında ona ait kaydedilmiş bulunan parçaların ilk ikisinin İbn Ebî Usaybi'a (1203-1270)'nin eserinden²⁷, diğerinin de Makrizî (1364-1442)'nin *Kitâb es-Sulûk*'undan²⁸ aktarıldığı belirtilmektedir.

Metin bundan sonra İbn Cübeyr Seyahatnamesi'nden alınmış bir kısım ile devam etmektedir: نبذة من رحلة ابن جبیر (Extrait du *Voyage d'Ibn Djobeir* = *İbn Cübeyr Seyahatnamesi*'nden bir parça)²⁹. Sayfa 443'de Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed İbn Cübeyr'in hayatı, doğuya yaptığı seyahatler ve yazdığı seyahatname hakkında kısaca bilgi veriliyor. 445-456 sayfaları arasında ise, kendisinin ı cemaziyelâhür 590 (9 eylül 1184) günü Dımaşk'dan başlayan Bânyâs ile Akkâ ve Sûr şehirlerine yapmış olduğu seyahati anlatan bölüm yer almaktadır.

Bunu, İbn Müyesser tarihinden alınmış kısımlar takip ediyor: منتخبات من تاريخ ابن ميسر (Extraits d'Ibn Moyesser = İbn Müyesser'den seçmeler)³⁰. Sayfa 459'daki Giriş'de, burada verilen bölümün Makrizî'den alın-

l'Egypte par Abd el-Latif médecin de Baghdad, Paris 1810. Eser 1869'da Mısır'da da neşredilmiştir. Abdüllatîf'in hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi için bk. Şeşen, R., *ayn.es.*, s. 16, 365 vdd., 387.

²⁷ *Uyun el-Enbâ fî Tabakât el-Etibbâ*, nşr. Müller, A., Kahire h. 1299 (1882); aynı müellif bir önsöz ilâvesiyle nşr. Königsberg 1884. Abdüllatîf'in kendi hayatını anlatan *Acâib el-Ahbâr, sîret'ü hayâtihi*, bize İbn Ebî Usaybi'a'nın eserinde (II, s. 201-213) bu âlime ayırdığı makale ile ulaşabilmiştir. Bu kısım J. Mousley tarafından (Oxford 1808) neşredilmiştir. Ayrıca S. de Sacy fransızcaya tercüme ederek notlar ilâvesiyle bunu yayınlamıştır.

²⁸ Yazma nüsha: Bibl.Nat., eski arap kaynakları, No. 672. Makrizî'nin 1181-1436 yıllarını kapsayan Eyyübiler ve Memlûklar tarihi için yazdığı *Kitâb es-Sulûk li-Marifet Düvel el-Mülûk* adlı eseri Quatremère tarafından *Histoire des sultans Mamlouks de l'Egypte* (2 cilt, Paris 1837-45) unvanıyla fransızcaya tercüme edilmiştir. Ayrıca Blochet tarafından kısmî bir tercümesi (*Histoire de l'Egypte de Makrizî*, ROL, VI, VIII-XI, 1898, 1901-08) yayınlamıştır. Bu eser 6 cilt halinde M.M. Ziyâda tarafından neşrolundu, Kahire 1942-1958.

²⁹ *Tezkire bi'l-Ahbâr en İttifâkât el-Asfâr* adını taşıyan ve kısaca *er-Rihle* diye bilinen bu seyahatname, önce Wright tarafından (Leyden 1852) yayınlandı. İkinci baskısı M.J. de Goeja tarafından (Gibb Memorial Series V, Leyden 1907) neşrolunmuştur. Ayrıca Bağdad (1937)'da ve Beyrut (1964)'ta neşredildi. İtalyanca terc. Schiaparelli, C., *Ibn Giobeir. Viaggio in Ispangna, Sicilia, Siria e Palestina, Mesopotamia, Arabia, Egitto compiuto nel secolo XII*, Roma 1906; fransızca terc. Gaudefroy-Demombynes, M., *Ibn Djobeir. Voyages, Documents relatifs à l'histoire des Croisades 4-6*, 3 cilt, Paris 1949-53; ingilizce terc. Broadhurst, R.J.C., *The Travels of Ibn Jubayr*, Londra 1952.

³⁰ Yazma nüsha: Bibliothèque Nationale, eski arab kaynakları, No. 801. Bu, İbn Müyesser'in *Ahbâr Mısır* adını taşıyan eserinin ikinci kısmıdır. Küçük ebatta (4°) 94 varaktır. Yazı güzel olmakla beraber, müstensih arabca dilbilgisini iyi bilmediği için noktalama işaretlerini devamlı yanlış kullanmış, ayrıca metine lüzumsuz noktalamalar da yapmıştır, krş. R.H.C. or., I, *Introduction*, s. LIV vd. Eserin bu cildi hicri 439-553 (1047-1158) tarihleri arasındaki yıllar için bilgi vermektedir. Nşr. Massè, H., *Annales d'Egypte, les Khalifs Fatimides*, II. cilt, MIFAO, XXIII, Kahire 1919.

diği belirtmekte ve İbn Müeysser (ölm. 1278)'in eserini kaleme aldığı tarihi tesbit hususunda buldukları ipucu hakkında bilgi verilmektedir. Cildin 461-473 sayfaları arasında yer alan bu bölümde kaydedilmiş olaylar sadece hicri 489-501 (1095-1108), 516-518 (1122-1125), 545-546 (1150-1152) ve 550-553 (1155-1158) yılları için geçerlidir. Olaylar çok kısa olarak kaydedilmiştir ve metinde herhangi bir konu başlığı yoktur.

Bundan sonra Ebu'l-Mehâsin Yusuf İbn Tagrıberdî'nin *en-Nücûm ez-Zâhire fî Mülûk Mısr ve'l-Kahire* adlı eserinden hicri 488 (1095)'den 552 (1157) yılına kadar haçlılarla ilgili olayları içeren bir bölüm, sayfa 481-509 arasında yer almaktadır: *منتخبات من كتاب النجوم الزاهرة* (Extraits du *Nodjôûm ez-Zâhireh* = *en-Nücûm ez-Zâhire*'den seçmeler)³¹. Ancak belirtilen tarihler arasında bazı yıllar eksiktir ve olaylar kısa bir şekilde kaydedilmiştir. Konu başlıkları yoktur.

Metinde, sayfa 513-515'deki giriş bölümünü 517-570 sayfaları arasında Sıbt b. el-Cevzî'nin *Mir'ât ez-Zamân fî Târih el-Ayân* adlı eserinden alınmış olan parçalar takip etmektedir: *منتخبات من كتاب مرآة الزمان* (Extraits du *Mir'ât ez-Zemân* = *Mir'ât ez-Zamân*'dan seçmeler)³². Giriş bölümünde Sıbt b. el-Cevzî'nin hayatı hakkında bilgi verilmekte ve eseri tanıtılmaktadır. Rivayetlerinin bazen hatalı olduğu belirtiliyor. Bununla beraber açık ve genelde iyi düzenlenmiş anlatımı ile diğer kaynakların zaman zaman karışık ve belirsiz verilerini düzeltmek bakımından fayda sağladığı kaydedilmiştir. Avrupa kütüphanelerinde bulunan yazma nüshaların hiçbiri tam olmadığı ve en geç hicri 533 (1138) yılına kadar geldiği için, metinde an-

³¹ Yazma nüsha: Bibliothèque Nationale, eski arab kaynakları, No. 659-667. T.W. Juynboll bu eserin bir bölümünü (641-976 yılları arası) *Abu'l-Mahasin İbn Tagrı Bardî Annales* adı altında 3 cilt olarak (Leyden 1852-61) yayınladı. Daha sonra eserin 977-1467 yılları arası W.Popper (*Abu'l-Mahâsin ibn Taghrî Birdî's Annals*, Berkeley 1909-29) tarafından neşredildi. Eser Kahire'de 1935 ve 1956'da basılmıştır. Ayrıca yine W. Popper tarafından terc. *History of Egypt, 1382-1469*, Berkeley 1954-58.

³² Yazma nüsha: Bibliothèque Nationale, eski arab kaynakları, No. 641; Leyden Üni. Ktp. No. 757; Bodleian (Oxford) Ktp. No. 759. Sıbt b. el-Cevzî'nin Avrupa kütüphanelerinde bulunan yazma nüshalarının hiçbiri tam değildir. Bibliothèque Nationale'de bulunan nüsha hicri 449-518 yılları arasında kapsar. Leyden nüshası hicri 449-533 yıllarını içerir. Bodleian nüshası hicri 480-533 yılları için geçerlidir. Metin olarak verilen parçalar Paris ve Leyden nüshalarından alınmıştır. Oxford nüshası kullanılmamıştır. Esasen nüshalar arasında pek farklılık yoktur, krş. *R.H.C. or.*, III/2, s. 513 vdd. Eserin tam bir yazması; Topkapı sarayı III. Ahmed Ktp. No. 2907 (13 cilt)'de bulunuyor. Bu yazmanın Selçuklularla ilgili kısımları yayınlanmıştır: Sevim, A., *Mir'âtü'z-zeman fî Tarihi'l-Ayan*, Ankara 1968. Ayrıca Yale Üniversitesi Landberg koleksiyonu No. 1360'da kayıtlı başka bir yazma nüshadan faksimile olarak neşredilmiştir: Jewett, J.R., *Mir'ât az-Zamân (H. 495-654)*, Chicago 1907. Diğer bir neşri: 2 cilt, Haydarabad h. 1370/1951.

cak hicri 490 (1097) - 532 (1137/38) yılları arasında haçlı tarihini ilgilendiren konulara yer verilmiştir.

Bu cildin içine, 577-690 sayfaları arasında Kemaleddin İbn el-Adîm'in *Zübdet el-Haleb min Târih Haleb* adlı eserinden de kısımlar alınmıştır: *متنخبات من تاريخ حلب لكامل الدين* (Extraits de la Chronique d'Alep par Kemal ed-Dîn = Kemaleddin'in Haleb Tarih'inden seçmeler)³³. Metinde verilen bilgiler, hicri 490 (1096/97) yılından itibaren haçlılarla ilgili olayları kapsamakta ve İmâdeddin Zengi'nin ölümü (6 rebiyülâhür 541/15 eylül 1146) ile son bulmaktadır.

III. cildin son metnini, yine aynı müellifin başka bir eseri olan *Bugyet et-Taleb fi Târih Haleb* adlı biyografi lûgatından alınmış parçalar oluşturmaktadır: *متنخبات من بغية الطلب في تاريخ حلب* (Extraits du Dictionnaire Biographique de Kemal ed-Dîn = Kemaleddin'in Biyografi Lûgatından seçmeler)³⁴. 695-732 sayfaları arasında yer alan bu kısımda sırası ile Şemsü'l-Mülûk İsmail b. Böri, el-Melik es-Salih İsmail b. Nureddin, Aksungur b. Abdullah, Aksungur el-Porsukî ve Alp Arslan b. Rıdvan'ın biyografileri verilmiştir.

Sayfa 733-775 arasında ise, III. cildin birinci ve ikinci kısımlarının genel indeksi bulunuyor.

IV. cilt 1898 yılında Paris'de yayınlanmıştır. Yine aynı düzen içinde XI sayfa giriş ve 523 sayfa arabca metin ile altında verilen fransızca çevirisinden ibaret olan bu cilt, Ebû Şâme (1203-1268)'nin *Kitâb er-Ravzateyn fi Ahbâr ed-Devleteyn en-Nûriye ve'l-Salâhiye* adlı eserinden alınan kısımları kapsamaktadır: *متنخبات من كتاب الروضتين في اخبار الدولتين النورية و الصلاحية* (Le Livre des Deux Jardins. Histoire des Deux Règnes, celui de Nour ed-Dîn et celui de Salah ed-Dîn = İki Bahçe'nin Kitabı. İki Saltanatın Tarihi, Nureddin'in ve

³³ Yazma nüsha: Bibliothèque Nationale, eski arab kaynakları, no. 728. Nşr. Sâmî el-Dahhân, *Zübdetü'l-Haleb min Târih Haleb*, 3 cilt, Dımaşk 1951-68.

³⁴ Metinde verilen parçalar Bibliothèque Nationale, eski arab kaynakları, No. 726'da kayıtlı elyazmasından alınmıştır. Bu yazmanın 208 varaktan müteşekkil eksik bir cilt olduğu ve hicri 814 (1411/12)'de Kahire'de kaleme alınarak tamamlandığı belirtiliyor. Ayrıca bu cildin tam bir nüshasının İstanbul camilerinden birinde (!) bulunduğu da kaydedilmiştir, bk. *R.H.C. or.*, I, *Introduction*, s. LVI vd. ve III/2, s. 693. Bu, Topkapı sarayı III. Ahmed Ktp. No. 2925'de kayıtlı III. cilt olmalıdır, bu hususta geniş bilgi için bk. Sevim, A., *Bugyat at-Talab fi Târih Halab*, Giriş, s. 20 ve 107, Ankara 1976. Eserin diğer yazma nüshaları: Topkapı sarayı III. Ahmed Ktp. No. 2925 (8 cilt); Süleymaniye Ktp. Ayasofya No. 3036 (1 cilt); Feyzullah efendi No. 1404 (1 cilt). Eserden kısmen neşir ve tercüme yapılmıştır: Sauvaget, J., *Extraits du "Bugyat at-Talab" d'Ibn al-Adîm*, *REI*, 1933, VII, s. 393-409; Sevim, A., *Kamal al-Din İbn al-Adîm. Bugyat at-Talab fi Tarih Halab Selçuklularla İlgili Haltercümeleri*, Ankara 1976.

Salaheddin'in)³⁵. Giriş bölümünde B. de Meynard, *Kitâb er-Ravzateyn*'i geniş olarak tanıtmakta ve bu cilde alınan metni oluşturmak için faydalandığı yazma nüshalar hakkında bilgi vermektedir. Bunun yanı sıra Ebû Şâme'nin hayatı ayrıntılı olarak anlatılmış, onun eserini yazarken yararlanmış olduğu İmâdeddin el-İsfahânî (1125-1201), el-Kâdî'l-Fâdîl (1135-1200) ve İbn Şeddâd'ın eserleri ve şahsiyetleri hakkında da malûmat sunulmuştur. Ayrıca B. de Meynard bu kitabı ihtiva ettiği orijinal bilgiden ziyade, içinde pek çok ve çeşitli belgeyi toplamış olmasından dolayı önemli bulduğunu da belirtmiştir.

Bu cildin 1-47 sayfalar arasındaki kısmında, Ebû Şâme'nin çok tafsilâtli anlatmış olduğu yetmiş yıldan fazla bir süreyi kapsayan devre özet olarak verilmiştir: Yazar burada, Musul'da hüküm süren atabeklerin kısa bir tarihi ile buna bağlı olarak Zengi hanedanının kurucusu İmâdeddin'i, onun oğlu Nureddin'i, Mısır Fatimî devletinin sonuna işaret eden siyâsi ve askerî ihtilâlleri, Salaheddin'in yükselişi, saltanatu ve ailesini hicri 589 (1193) yılına kadar anlatmıştır. Aslında bu kısım Nureddin ve Salaheddin için övgü niteliğindedir.

Sayfa 48-522 arasındaki metin, hicri 541 (1146)'de atabek İmâdeddin Zengi'nin ölümünden itibaren, iki yıldan fazla süren kuşatma sonucunda yıpranmış bulunan Akkâ'nın hicri 586 (1190)'da franklar tarafından zaptına kadar gelen olayları içine almaktadır. Görüldüğü gibi, bu bölüm İkinci haçlı seferinin tamamı ile Üçüncü haçlı seferinin önemli kısmını kapsar. Ebû Şâme'nin gözler önüne serdiği bu devrenin başlıca olayları, Alman kralı Konrad III. ve Fransa kralı Louis VII.'in doğuya gelişlerinden sonra Nureddin ile haçlılar arasındaki devamlı savaşlar, frankların Mısır'a karşı düzenlediği üçüncü sefer, Salaheddin'in Suriye ve Elcezire'de kazandığı başarılar ve Hittîn'de Kudüs krallık ordusunu korkunç bir mağlubiyete uğratması, bunun sonucunda Alman imparatoru Friedrich Barbarossa ku-

³⁵ Yazma nüsha: Bibliothèque Nationale, eski arab kaynakları, No. 707; arabca yazmalar No. 1700 ve 1701. Burada kullanılan metin, No. 707 ve No. 1700'de kayıtlı yazmalardan alınmıştır. No. 1701 nüshası yanlışlarla dolu ve eksiktir, metinde hiç kullanılmamıştır. Eserin diğer yazmaları: Leyden Üni. Ktp. no. 819; British Museum No. 313; Münih Devlet Ktp. No. 404; Viyana Devlet Ktp. No. 898 (Bu nüsha eksiktir. Hicri 545 yılında biter), krş. *R.H.C. or.*, I, *Introduction*, s. XLIII. Eserin neşri 2 cilt olarak Kahire h. 1287-92 (1871-75)'de yapılmıştır. Ayrıca M.H. Ahmad tarafından 1163 yılına kadar gelen olaylar bir cilt halinde (Kahire 1956) yayınlandı. Bu eserin sadece Salaheddin devri almancaya tercüme edilerek yayınlanmıştır: Goergens, E.P. ve Röhrich, R., *Zur Geschichte Salâh-ad-dîns, Arabische Quellenbeiträge zur Geschichte der Kreuzzüge*, I, Berlin 1879.

mandasında Üçüncü haçlı seferinin başlaması, daha sonra sahneye Fransa kralı Philippe II. Auguste ile İngiltere kralı Richard'ın girmesi ve Akkâ'nın franklarca zaptına kadar süre gelen zafer ve yenilgilerdir.

523-525'inci sayfalarda, bu metindeki konu başlıklarının listesi bulunuyor:

Kitâb er-Ravzateyn' den alınmış parçalar:

	<u>Sayfa</u>
Giriş	I
Yazar'ın önsözü. Nureddin ve Salaheddin'in övgüsü	3
Örfî vergilerin iptaline dair	38
Zengin'in ölümünden sonra Dımaşk sahibi ile franklar arasında olup bitenler	48
Nureddin'in Sarhad ve Busra'yı ele geçirmesi	52
Dımaşk surları altında müslümanların bozgunu	55
İnab'da hıristiyanların bozgunu. Raymond de Poitiers'nin bu savaşta ölümü	61
Azaz'ın alınışı	67
Nureddin'in Dımaşk'ı kuşatması ve alması	68
Nureddin'in Antartus'u ele geçirmesi. Gazze yanında frankların bozgunu	75
Frankların Askalân'ı ele geçirmeleri	76
Mısır halifesinin veziri Abbas'ın franklar tarafından Askalân ve Gazze yakınında bozguna uğratılması, bir frank donanmasının Tinnis'i ele geçirmesi, frankların bu şehri yağmaladıktan sonra geri çekilmeleri	78
Mısır donanması tarafından çeşitli frank gemilerinin zaptı	82
Hârim yanında frankların yenilgisi. Franklar sağlanan ateşkesi bozuyorlar	83
Müslümanların Bânyâs şehrini, surlar önündeki bir çok çarpışmalardan sonra ele geçirmeleri. Nureddin'in hastalığı	84
Hârim kalesinin franklar tarafından zaptı. Sayda civarındaki çatışma. Tell-Hubeys'te karşılaşma, frankların müslümanların güçsüzlüğünden faydalanamamaları. Bizans imparatorunun başarısı	96

	<u>Sayfa</u>
Nureddin ile Bizans imparatoru arasında mütareke	103
Nureddin'in Hârim üzerine yürüyüşü. Şâver'i, eski görevine döndürmek üzere Mısır'a bir sefer tertibi	105
Hârim'in fethi	108
Şâver'in franklarla anlaşması. Nureddin'in Munietra şehrini ele geçirmesi ve Akkaf kalesi ile Hunin şehrini tahrib etmesi	109
Nureddin'in Mısır'ı zaptetmesi. Frankların Mısır'a yürümesi; Bilbays'ı ele geçirmeleri, Fustat üzerine yürümleri, Şâver tarafından önerilen ateşkese kabul etmeleri ve daha sonra uzaklaşmaları	111
Bu durum karşısında Nureddin'in yaptıkları	116
Esededdin Şirkûh'un ölümü; yeğeni Salaheddin'in ona halef oluşu. Frankların Mısır'a düzenledikleri seferin ayrıntılı hikâyesi	122
el-Mûtemen'in Harkanîye'de öldürülmesi. İki saray arasında zencilerin yenilgisi ve diğer olaylar	145
Frankların Bizans ile işbirliği, Mısır'ı işgalleri, Dimyat'ı kuşatmaları, daha sonra bu şehirden kuşatmayı kaldırmaları	149
Frankların 567 (4 eylül 1171-23 ağustos 1172) yılındaki seferi	155
Nureddin'in Mısır'ı işgale hazırlanması	155
568 yılında iki Sultan'ın franklarla savaş yapması	156
Nureddin'in halefi el-Melik es-Salih tarafından franklarla varılan ateşkes anlaşması	159
İskenderiye'ye bir Sicilya filosunun başarısız saldırısı. Trablus kontunun fideye karşılığı kurtulması	164
Franklar ve müslümanlar arasında mütareke	181
Müslümanların Ayn el-Cer'de mağlubiyeti	183
Müslümanların Remle'de mağlubiyeti	184
Gümüştekin'in ölümü. Frankların yürüyüşünü haber alan Sultan'ın Mısır'ı terketmesi. Flandre kontunun gelişi. Hârim kuşatması	189
Beyt el-Ahzân şatosunun inşâ edilmesi. Onfroi'nın ölümü	194
Senenin geri kalan kısmında ve ertesi yılın başlangıcında, frankların yaptıkları. Merc Uyûn savaşı	197
Müslümanların Bânyâs yanında ani taarruzu; bir çok hıristiyan esir elde etmeleri	198

Sayfa

Beyt el-Ahzân kalesinin 575 rebiyülevvel (6 ağustos-5 eylül 1179) ayında tahribi	203
Franklarla yapılan mütareke. Armenia seferi	211
Salaheddin Suriye'ye gitmeyi düşünüyor	213
Salaheddin'in Suriye'ye gelişi. Ferruhşah'ın Dımaşk yanında franklara karşı zaferi	217
Sultan'ın ikinci defa doğu eyaletlerine yönelmesi. Baalbek ve daha sonra Hıms'a dönmesi	222
Hicaz'a saldırmak için Kızıldeniz'e giren frankların ele geçirilmeleri	230
Haleb'in alınmasından sonra olup bitenler. Hârim'in teslim olması.	235
Sultan'ın Dımaşk'a dönüşü. Guy de Jourdain ile çarpışmak üzere şehirden çıkışı. Kerak kuşatması	242
Kerak kuşatmasının devam etmesi. Trablus kontu Raimond III.'ün Sultan ile yaptığı anlaşma	249
Büyük Hittîn savaşı. Haçlıların bozgunu	260
Akkâ'nın ve diğer şehirlerin fethi	293
Akkâ ve Taberiye'den sonra Nablus ve birçok kıyı şehrinin fethi. Bu zaferleri açıklayan ve kanıtlayan birkaç mektuptan parçalar .	300
Tibnîn, Sayda, Beyrut, Cübeyl ve diğer şehirlerin fethi. Marki (Konrad de Montferrat)'nin Sûr'a gelişi	306
Askalân, Gazze, Darûm ve diğer şehirlerin fethi	312
Kudüs'ün fethi	317
Sultan'ın Kudüs önüne gelişi; bu şehri kuşatması ve bununla ilgili diğer olaylar	326
Sûr kuşatması; Hûnin'in fethi ve diğer olaylar	341
Kevkeb ve Hısn el-Ekrâd'ın kuşatılması	346
Sultan'ın yukarı sahile girişi. Allah'ın bu ülkede gerçekleştirmesine izin verdiği fetihler	351
Antartus'un fethi	353
Cebele ve diğer şehirlerin fethi	355
Lâzikiye'nin fethi	359
Sahyûn ve diğer şehirlerin fethi	364
Bekâs el-Şugr ve Sermîniye'nin fethi	368
Borzeyh şatosunun fethi	371

	Sayfa
Derbsâk kalesinin fethi	375
Bagrâs'ın fethi	377
Antakya prinkepsi ile mütareke devresi. Sultan'ın gidişi	380
Kerak ve ona bağlı olan kalelerin fethi	381
Safed'in fethi	383
Kevkeb kalesinin fethi	386
Frank esirlerinin Bağdad'a gönderilmesi. Gerçek Haç'ın gömülmesi .	392
Şakîf-Arnûn'un fethi	395
Frankların Akkâ önüne gelişi	406
Akkâ önündeki büyük savaş	415
Bu sene içinde (585) Merc Akkâ ve diğer kasabalarda meydana ge- len olayların devamı	428
Alman imparatorunun seferini bildiren haberlerin gelişi	434
Akkâ önünde kanlı savaş	440
Frank krallarının Akkâ'ya gelişi; kulelerin yakılması	443
Alman imparatorunun başına gelenlerin öyküsü. 20 cemaziyelâhır 586 çarşamba günü (25 temmuz 1190) öğle vakti, Akkâ önünde el-Adil tarafından kazanılan savaş	463
Müslüman gemilerinin Akkâ'ya gelişi	475
Sinekler Burcu arasına dikilmiş savaş araçlarının demir kısımları ile yapılan tahribat; mancınığın yakılması	483
Aynı yılın (586) diğer olayları	486
Magrib hükümdarına gönderilen mektubun ve hediyelerin listesi	497
Frankların savaşmak için yola çıkması. Ras el-Mâ'ya gelişleri	510
Pusu savaşı ve diğer olaylar. Değiştirme birliğinin Akkâ'ya girişi	516

IV. ciltte indeks yoktur. V. cilt ile beraber verilmiştir.

Külliyatın Doğu Tarihçileri'ne ayrılan kısmının V. ve son cildi Paris'de 1906'da yayınlanmıştır. Bu ciltte Ebû Şâme'nin eseri *Kitâb er-Ravzateyn*'in devamı aynı düzen içinde arabca metin ve altında fransızca çevirisiyle yer almaktadır. Cildin 1-149 sayfaları arasında hicri 587 (1191)'den 597 (1201) yılına kadar gelen haçlı tarihi ile ilgili olaylar anlatılmıştır. Me-

tin sonunda konu başlıkları için liste verilmemiştir. Ancak metindeki başlıklar şunlardır :

	Sayfa
Yıl 587 (29 ocak 1191-17 ocak 1192) Fransa ve İngiltere kralları ile diğer kimselerin frank ordusuna katılmaları ve Akkâ'nın alınması	3
Düşmanın Akkâ'yı iyice sıkıştırması ve şehri istilâsı	10
Akkâ'nın düşmesinden sonra olup bitenler	33
Askalân'ın tahribinden sonra olup bitenler	44
Yıl 588 (18 ocak 1192-6 ocak 1193)	50
Frankların Kudüs'ü almaya karar vermeleri ve bunun sebebi	56
İngiliz elçilerinin barış için gelip gitmeleri ve bu esnada barış sağlanıncaya kadar olup bitenler	63
Barıştan sonraki olaylar	79
Sultan'ın Kudüs'ten Dımaşk'a gitmesi	86
(Sultan'ın) ülkesinin oğul ve kardeşleri arasında taksimi ve Sultan'ın ölümünden sonraki bazı olaylar	101
Yıl 594 (13 kasım 1197-2 kasım 1198)	117
Yıl 595 (3 kasım 1198-22 ekim 1199)	119
Yıl 596 (23 ekim 1199-11 ekim 1200)	128
Kadı el-Fâdıl'ın ölümü	142
Yıl 597 (12 ekim 1200-30 eylül 1201)	146

Cildin 151-206 sayfaları arasında *er-Ravzateyn*'e yazılmış *Zeyl* ile metin devam etmekte ve hicri 665 (1266/67) yılına kadar gelen haçlılarla ilgili olaylar, konu başlığı verilmeden anlatılmaktadır :

منتخبات من الكتاب المعروف بالذيل على الروضتين (Extraits du Livre intitulé "Complément des Deux Jardins" = *er-Ravzateyn Zeyl*'i olarak adlandırılan kitaptan özetler)³⁶.

³⁶ Yazma nüsha: Bibliothèque Nationale, arabca yazmalar No. 5852. Eser, İzzet el-Attâr el-Hüseynî tarafından (Kahire 1947) neşrolundu.

Sayfa 207-210 arasında Ebû Şâme'nin *Zeyl Kitâb er-Ravzateyn*'den çıkarılan otobiyografisi كتاب الروضتين من ذيل كتاب الروضتين arabca metin olarak bulunmakta, bunu, 211-216 sayfaları arasındaki bu metnin fransızca çevirisi takip etmektedir: (Autobiographie d'Abou Chamah, tirée Du Complément (Dzeil) du "Livre des Deux Jardins).

V. cilt, 217-287'inci sayfalara arasında, IV. cildin metnini de kapsayan genel indeks ile son bulur.

FERİDUN M. EMECEN, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, XXVI + 362 sayfa.

Cumhuriyet devrinde sayıları yüzleri aşan mahallî tarih yayınlanmış ise de, bunların, pek çoğu amatör kimseler tarafından kaleme alındığı cihetle, bir iki istisnası dışında ciddi ve güvenilir bir araştırma olmaktan çok uzaktır. Bununla birlikte bu kabil mahallî tarihlerin, hiç olmazsa bir bölümünden, yayınladıkları belgeler bakımından faydalanılabilir.

Bundan 21 yıl önce, o zamanlar İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde genç bir tarih doçenti olan Prof. Dr. Nejat Göyünç, *XVI. yüzyılda Mardin Sancağı* (İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi yayınları, İstanbul 1969) adlı monografisini neşr edince, şehir tarihi veya mahallî tarih diye adlandırabileceğimiz tarih türüne başka bir hava ve yeni ilmi esaslar getirmişti.

Yirmi yıl önce bu kitap hakkında yazdığım tanıtma yazısında, bu çalışmanın, bundan sonra yeni mahallî tarih araştırmacıları için bir örnek teşkil edebileceğini söylemiştim (bk. Dr. Orhan F. Köprülü, *XVI. yüzyılda Mardin Sancağı, Türk Kültürü*, Mayıs 1970, sayı 91, s. 76-78).

Aradan geçen yıllar zarfında [Prof. Dr.] İsmet Miroğlu, (*XVI. yüzyıl Bayburd Sancağı*, İstanbul 1975); M.Ç. Varlık, (*XVI. yüzyılda Kütahya Sancağı*, basılmamış doçentlik tezi, Erzurum 1980); H. Özdeğer (*XVI. Yüzyıl Tahrir Defterlerine göre Antep'in Sosyal ve Ekonomik Durumu*, İstanbul 1982); Zeki Arıkan (*XV. - XVI. yüzyıllarda Hamid Sancağı*, basılmamış doçentlik tezi, İzmir 1982); [Prof.] Dr. Bahaeddin Yedişildiz (*Ordu Kazası Sosyal Tarihi - 1455 - 1566*, İstanbul 1985); Mehmet Ali Ünal (*XV. yüzyılda Harput Sancağı 1518-1566*, Ankara 1989, T.T.K. yayınları) gibi genç tarihçilerimiz mahallî tarih vâdisinde yeni ve güzel örnekler verdiler.

Böylece yirmi yıl önce ileri sürdüğün tahmin ve temenniler bir ölçüde de olsa gerçekleşti. Yukarıdaki monografilere [Prof. Dr.] Yusuf Halaçoğlu'nun *Tapu Tahrir Defterlerine göre XVI. yüzyılın ilk yarısında Sis [- Kozan] Sancağı (Tarih Dergisi*, İstanbul 1979, sayı 32, s. 819-892) adım taşıyan küçük bir kitap bünyesindeki uzun makalesi de dahil edilebilir.

[Doç.] Dr. Feridun M. Emecen'in Türk Tarih Kurumu yayınları arasında çıkan ve *XVI. Asırda Manisa Kazası* (Ankara 1989) adını taşıyan monografisi, çeşitli bakımlardan üzerinde durulması gereken bir eserdir.

Yazar, ele aldığı konunun icâbı, her türlü belgeyi gözden geçirmediği ihmal etmemekle birlikte, Saruhan İli'nin yapısı hakkında en güvenilir bilgi ve ana kaynağı *Tapu Tahrir Defterleri*'nin teşkil ettiğini söyleyerek, hareket noktasını doğru ve sağlam bir şekilde tespit etmiştir (s. 2). Sayın Emecen, bu defterlerin nasıl tanzim edildiği hususunda gerekli malumâtı verdikten ve ilk tahrir defterlerinin bugün elde mevcut olmadığını belirttiikten sonra, II. Bayezid devrindeki "Piyadegân Defteri" ile 1531 tarihli "Mufassal Defter" deki kayıtlardan faydalanarak, XVI. yüzyıldan önce Saruhan Sancağı'nın 5 defa tahriri yapıldığını ve ilk tahririn muhtemelen Hacı İvaz Bey tarafından gerçekleştirildiğini yazmaktadır. Müellif, bu zatın, Çelebi Mehmed ve II. Murad devri ümerasından olduğunu tahmin etmektedir. İkinci tahrir ise, Emecen'in hemen hemen kesin bir şekilde tespit ettiğine göre, II. Murad devri

ümerasından Kassâb-oğlu tarafından gerçekleştirilmiştir. Yazar, sağlam karinelere dayanarak, elde bulunmayan diğer üç tahrir de yıllarını aşağı yukarı tespit etmeğe muvaffak olmuştur (s. 4 v.d.).

Emecen, elde bulunmayan tahrir defterleri hakkında verdiği bilgilerden sonra, *Mufassal Defterleri, İcmâl Defterleri, Evkaf Defterleri, Piyade Defterleri* hakkında da yeterli malumâtı bize vermek suretiyle kullandığı malzemenin kıymet ve mahiyeti hususunda kesin bir değerlendirme yapmak imkânına sahip olduğunu açıkca göstermiştir (s. 5-13).

Elimizdeki eserin birinci bölümünde (s. 15-109), Manisa şehrinin tarihi, şehrin fiziki yapısı, mahalleleri ve nüfusu üzerinde durulmakta, şehirdeki sosyal bünye, zümreler ve bunların fonksiyonları belirtilmeye çalışılmaktadır. Yine bu bölümde şehrin iktisâdî ve ticârî hayat incelenmekte, bu arada Manisa çarşısı, pazarı ve esnâfından söz edilmektedir. Bu bölümün sonunda ise şehirdeki vakıf müesseseleri ile Manisa'nın tarihi eserlerine yer verilmiştir.

Kitabın ikinci bölümünde önce Manisa kazâsındaki idâri birimler ve iskân merkezleri üzerinde durulmakta (s. 110-157), daha sonra da Manisa merkez nâhiyesi, Belen Nâhiyesi, Emlâk Nâhiyesi, Palamud Nâhiyesi, Yengi Nâhiyesi, Yunddağı Nâhiyesi ve herbirinin yerleşme merkezleri birer, birer ele alınmaktadır (s. 157-221).

Eserin üçüncü bölümü ise Manisa kazâsının ziraat hayatı (s. 221-271) ile kazâ'nın toprak idaresine (s. 271-297) ayrılmış bulunmaktadır.

Manisa Kazâsı'nın Ekler bölümünde (s. 305-340) yer alan 12 listede, değişik tarihli Tahrir defterleri ele alınarak Manisa ile ilgili çeşitli bilgiler bulunmaktadır. Kitap iyi düzenlenmiş bir indeks (s. 341-362) ile son bulmaktadır. Bu arada kitabın arkasına, Manisa şehrinin plâni ile Manisa kazâsı haritası, Manisa şehri ve sarayı minyatürü ilâve edilmiştir.

Sayın Emecen'in, ana hatlarını yukarıda çok kısa olarak belirtmeğe çalıştığımız eserin de ilk dikkati çeken husus yazarın takip ettiği ilmi metodun sağlamlığıdır. Müellif, bir eseri ile önce hangi malzemeyi ve ne ölçüde kullanacağını tayin etmiş, tenkid fikrini her zaman göz önünde tutarak elindeki belgeleri ve bilgileri derinliğine tahlil etmek kabiliyetini gösterdiği gibi, kuvvetli bir terkip yapabileceğini de kolayca ispat etmiştir.

Kitabın bibliyografya kısmı (s. XIII - XXVI) ilmi ve mantıkî bir şekilde tasnif edildiği için bibliyografyadan yararlanılması da çok kolay bir hâle getirilmiştir.

Yazar, kitabının *Netice* (s. 208-301) bölümünde de ele aldığı konuyu, nereden alıp nereye getirdiğini berrak ve net bir şekilde açıklayarak modern tarihçilik anlayışına uygun hareket etmiştir.

Buraya kadar belirtmeğe çalıştığımız hususları daha kısa bir şekilde özetlemek gerekirse Doç. Dr. Feridun M. Emecen'in bu eseri, yalnız belirli bir bölgenin siyâsî, sosyal ve iktisâdî tarihini aydınlatmakla kalmayıp, Türkiye'nin başka bölgelerini inceleyecek araştırmacılara da sağlam ve güzel bir yol çizmiştir. Böylece F. M. Emecen, sâdece verdiği bilgilerle değil ortaya koyduğu metodla da, geleceğin mahallî tarih yazarlarına güzel bir örnek ortaya koymuştur. Onun, ele aldığı bölgenin nasıl türkleştiği hakkında yaptığı açıklaması da Atatürk'ün uzun yıllar önce, geleceğin Türk tarihçileri için çizdiği yola tamamen uymaktadır.

Bu eserden dolayı Sayın Emecen'i candan tebrik eder, bu monografinin yayınlanmasını sağlayan Türk Tarih Kurumu'nun başkan ve yöneticilerini de en içten duygularla kutlarız.

Topkapı Sarayı Müzesi Osmanlı Saray Arşivi Kataloğu, Fermanlar (I. Fasikül), *Hükümler-Beratlar* (II. Fasikül). Hazırlayanlar: Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Em. Kur. Alb. İbrahim Baybura, Ülkü Altındağ, (yayına hazırlayan Ülkü Altındağ) Ankara 1985, 1988. XII + 105, II + 107-165.

Arşivler bir milletin tarihi için ne kadar önemli ise bunların istifadeye hazır hâle getirilmesi de o derece önemlidir. Birçok ülke arşivlerinin katoloklarını hazırlamış ve araştırmacıların istifadesine sunmuştur. Ülkemizde arşivlerin önemi geç anlaşılmış olmasına rağmen son zamanlarda yapılan atılımlar sevindirici olmuştur. Bu cümleden olarak Topkapı Sarayı Müzesi arşivinde *Hazine-i Hümayun Evrakı* üzerinde yıllardır yapılan çalışmalar meyvelerini vermeye başlamış bulunuyor. Nitekim yayınlanan iki fasikül bunu göstermektedir.

Bilindiği gibi önemli belgeler, Hazine-i Hümayûn'da muhafaza ediliyor ve itina ile korunuyordu. Hazinesinin onarımı sırasında belgeler bu binanın bodrumuna nakledilmiş (1914), sonra da Saray Kütüphanesi'ne konmuştur (1925). Müteakip yıllarda Dârüssaade Ağası Dairesi ile diğer bazı bölümlerdeki belgeler *Hazine-i Hümayûn Evrakı*'na dahil edilmiştir. Saray mutfakları müstemilâtından olan arşivin bu günkü yeri, 1962 yılından beri kullanılmaktadır. Bugün müstakil bir bölüm halinde hizmet vermektedir.

Arşivin tasnif ve sıralama işleri 1937 yılına dayanmaktadır. Bunun için Türkiye'ye davet edilen Macar Arşiv Uzmanı Fekete Lajos, Başbakanlık Arşivi için rapor hazırlarken, Saray arşivi için de bir rapor hazırlamıştır. Eldeki defter ve evrak buna göre düzenlenmeye başlanmış ve Başbakanlık Arşivi ile Müze görevlilerinden teşekkül eden bir heyetle çalışmalara devam edilmiştir. Bu çalışmaların neticesi olarak yayına başlanmış ve 1938-40 yıllarında "H" harfinin bir kısmına kadar 2 fasikülde gelinmiştir. Bu fasiküller 182 sahife olup 14 adet belge fotokopisi de ihtiva ediyordu. 1949-51 yıllarında tasnif işinde görev almış bulunan M. Çağatay Uluçay, kalan kısmı 5 defter halinde tasnif etmiştir. Araştırmacılar uzun yıllar bu defterleri kullandılar. Bu arada 1957 yılında kurulan Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı başkanlığındaki heyet, tasnif çalışmalarını ile 1970 yılında başlayan katalog çalışmaları halen devam etmektedir. Kendisine yardımcı olan Em. Kur. Alb. İbrahim Kemal Baybura'yı da hayırla anmalıyız. Burada halen Arşivin şefi olan Sayın Ülkü Altındağ'ın tasnif ve katalog işlerindeki dikkat ve titizliği ile arşivin bu günkü iyi durumuna gelişindeki gayret ve emeklerine yer vermektir.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde XIV. ve XV. yüzyıl belgelerinin daha fazla bulunması, bu arşivin önemini artırmaktadır. Yukarıda bahsedilen çalışmalarda görülen özellikler dolayısıyla belgeler diplomatik tasnife tabi tutulmuştur. Bunlardan diplomatik özellik göstermeyen bir kısım evrak da konularına göre tasnif edilmiştir. Diğer taraftan gerek diplomatik özellikleri gerekse konu bakımından farklılıklar gösterdikleri halde, tek fiş altında toplanmış olan belgeler tasnifte ayrı bir grup halinde gösterilmiştir. Nitekim basılmış bulunan I. Fasikülün XI. sahifesinde neşriyatta takip edilecek sıra hakkında liste bulunmaktadır.

Yukarıda bahsedilen diplomatik tasnif 35 grupta sınıflandırılmış olup, bu sıradan ilk üçü Fermanlar, Hükümler ve Beratlar iki fasikülde basılmıştır. Fasiküller 23/33 ebadında

olup, I. Fasikülde 1021 madde bulunmaktadır. II. Fasikül ise 1022-1465 arası Hükümlere, 1466-1568 arası Beratlarla ayrılmıştır. Her bir ferman, hüküm ve beratlar için yeterli bilgi verilmiştir. Bu değerli belgelerin ekseriyetinin başlangıçtan XVII. yüzyılın sonuna kadar olması arşivin önemini bir kat daha artırmaktadır. Bu fasiküller Türk Tarihi üzerinde çalışacaklar için büyük kolaylık sağlayacaktır. Fasiküllerin baskı işleri Türk Tarih Kurumu tarafından yürütülmektedir. Tasnifin bir an evvel ilim âleminin istifadesine sunulması için baskı işlerinin süratlendirilmesi uygun olacaktır.

PROF. DR. MÜCTEBA İLGÜREL

İNSAN VE İNSANLIK DOSTU, BÜYÜK HOCA PROF. JOHN SELWYN BROMLEY'İ ANARKEN

Dr. SEVİM ÜNAL

Gerçek bir İngiliz beyefendisi olan Prof. Bromley 1913 yılında Oxford yakınlarında dünyaya geldi ve ünlü Bedford School'da orta öğrenimini gördükten sonra Oxford Üniversitesi New College'de Yakınçağ Tarihi eğitimini tamamladı. 1939 yılında ilk kez Liverpool Üniversitesi'nde, Avrupa Yeniçağ Tarihi dersini vermeye başladı ve aynı Üniversite'de İngiliz Edebiyatı dalında ders veren Jean Roberston'la evlendi. Savaş yıllarında, Hazine Bakanlığı'nın hizmetinde çalıştıktan sonra 1947-1960 yılları arasında öğrenim gördüğü Oxford Üniversitesi'ne dönerek, Keble College'de tarih dersi vermeye başladı. Bu arada 1950-1975 yılları arasında E.H. Kossman'la birlikte editörlüğünü yaptığı 5 ciltlik "Britain and the Netherlands" adlı kitabı yayınlandı. 1960-1977 yılları arasında Southampton Üniversitesi'nin The Faculty of Arts'ın Tarih departmanına Yakınçağ Tarihi Profesörü olarak atandı. Atanmış olduğu Üniversite'nin "The Faculty of Arts"ın da uzun yıllar Dekanlığını ve aynı zamanda Tarih Bölümünün de Başkanlığını üstlendi. 1977 yılında sağlık nedeninden dolayı Üniversite'den emekli oldu. 1970 yılında "New Cambridge Modern History", cilt VI'nın, yine çok değerli rahmetli hocam Prof. Dr. Akdes Nimet Kurat'la beraber editörlüğünü yaptı. Esasen Prof. Bromley'in Türk tarihçileri ile tanışması ve Türklere olan yakınlığının Prof. Akdes Nimet Kurat hoca ve aynı tarihlerde Türkçe metinlerinin okunmasında ve çevirisinin yapılmasında Prof. Bromley'e yardım eden, çok saygı duyduğum büyük dost, elit insan, Sayın Nermin (Menemencioğlu) Streater'ı tanıdıktan sonra başladığını sanıyorum.

1976 yılında savaş gemilerinin doküman serilerini "Navy Record Series of the Manning of the Royal Navy: Selected Public, Pamphlets", 1663-1773'te yayınlandı ve 1976 tarihinden sonra, kırkın üzerinde olan araştırmalarını kitap halinde toplamaya çalıştı; fakat kitabının basıldığını görmeden 17 Nisan 1985 tarihinde gözlerini hayata yumdu. Ölümünden sonra, "The Hamledon Press (London)" tarafından yayınlanan "Corsair and Navies, 1660-1760" başlıklı kitabı, 1978 Şubat ayında yayınlandı. Son çalışmalarını, adeta zamanla ve hastalığı ile yarışarak bitirip çok sevdiği

meslektaşlarına son armağanı olan kitabını bıraktı. Onun dopdolu yaşamı hep insanlar içindi. Bütün insanları milliyet ve ırk farkı gözetmeden severdi. Tarihçiliği kendisine meslek edinecek yeni öğrencilere “Tarihçiler, mutlaka hayatı sevmek zorundadırlar” “Historians are, or should be, lovers of life” derdi.

Gerçekten kendisi de yaşama sevinci ve insan sevgisi ile dolu bir tarihçiydi. Alçak gönüllü ve çok titiz araştırmacı olmasına rağmen öğrencilerine karşı, son derece şefkatli ve toleranslıydı. Onları bitmeyen bir sabırla izlerdi ve “geçmiş, yaşayana alçak gönüllülük hoşgörü ve anlayış konularında gerekli dersleri verdiği sürece ölmüş sayılmaz” derdi.

Bu derece insanlara yakın, nazik ve anlayışlı olmasına rağmen, o daima yakın dostluk içinde, incitmeyen, mesafesini ayarlamasını bilen engin bir insandı. Daima düşünen, okuyan ve bir şeyler bulmak için kendisiyle yarışan bir bilim adamıydı.

İşte bu engin bilim adamıyla çalışmayı bana, yine çok sevdiğim ve saydığım rahmetli hocam Prof. Dr. A.N. Kurat önermişti. Kurat hoca şöyle demişti: Southampton Üniversitesi’nde, Türk tarihine ve Türklere karşı ilgi duyan Prof. Bomley var, neden oraya gitmiyorsun?”.

Hocamın önerisini tutup doktora öğrencisi olarak Southampton Üniversitesi’ne kabul edildiğimde, Prof. Bromley, Fakülte’nin Dekanı ve aynı zamanda departman başkanıydı. Öğrencilerle çok yakından ilgilenirdi. Sanki tüm öğrencilerin görünmeyen velisi, yabancı uyruklu öğrencilerin babası gibi güven verirdi insana.

İlk karşılaşmamızda, Türk Devleti’nin burslu öğrencisi olduğumu duyunca çok sevindi, coşku ile yanında oturan Mr. Pavlowitch’e dönerek “görüyor musun Stevan Atatürk’ün programını yeniden ele almışlar, Sosyal Bilimlerde doktora yaptırmak üzere dışarıya öğrenci gönderiyorlar, bu Türkiye için ne kadar iyi bir program, hiç şüphe yok ki, Türkiye’nin gelişmesi hızlanacaktır”, demişti.

Yine birgün söz arasında hiç unutmam şöyle demişti. “Türkler bambaşka özellikleri olan bir millet. Akdeniz ve Ortadoğu ülkesi olarak hepsinden başka bir yapıya ve özelliğe sahipler. Bununla birlikte, bir Akdeniz ülkesinin bütün özelliklerini taşımakla beraber daha içine kapanık daha sessiz ve sakin, ancak ne yaptıklarını bilen bir ulusal karakterleri var” ve Prof. Bromley sözlerine şöyle devam etmişti; “Bu yönünüzle ve tarihsel gelişiminizle izin verirseniz ben size Akdeniz’in Anglo-Sakson’u diyeceğim.”

İnsan sevgisi ile dolu olan o büyük hoca, 1971 yılında meslektaşı ve arkadaşı olan Prof. Dr. Akdes Nimet Kurat hocanın ölümü haberini verirken; İngiliz ulusuna özgü soğukkanlılığı unutup kötü haberi bana iletirken kendini tutamayıp ağlıyordu. Gözlerini benden kaçırmaya çalışırken elinde tuttuğu lacivert beresi ile yaşlarını silip şöyle diyordu; “İkimizin büyük dostu, tarihçilerin her zaman anacağı Prof. Kurat artık yok, ama şunu inanıyorum ki onun geriye bıraktığı yetişmiş Türk tarihçileri ve dünyanın her yanında onu tanıyanlar onu daima anacak”.

İnanılmayacak bir şeydi. Koskoca hoca dünyanın öbür ucundaki meslektaşının ölüm haberi için ağlıyordu.

Dostluğu, alçakgönüllülüğü ve engin bilgisiyle öğrencilerine ellerini uzatırken sabırla onları izler, cesaret verir ve çalışma güçlerini artırırken, onurlandırmayı hiç unutmazdı.

Mağrur duruşlu, alçakgönüllü, engin bilgili, insan sevgisi ile dolu büyük hoca, seni ne anlatmaya, ne tarif etmeye yetecek kadar gücüm var, sen öğrencilerine ve insanlığa daima iyi örnek oldun, pek çok şey verdin. Bütün bu iyiliklerin, güzelliklerin ve bilgilerin için yürekten teşekkürler. Yerinde rahat uyu.

Sevim Ünal

Prof. John Selwyn Bromley (1913 - 1985)

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU BAŞKANLIĞINDAN

Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu ve bağlı kuruluşları ödül yönetmeliği gereğince Türk Tarih Kurumu tarafından bilim adamları ve araştırmacılar, orta ve yüksek öğrenim öğrencilerine aşağıda belirtilen dallarda ödül verilecektir:

I — BİLİM ADAMLARI VE ARAŞTIRMACILAR İÇİN :

Dallar :

1. Eskiçağ Tarihi (Selçuklu Öncesi ve Anadolu Tarihi)
2. Genel Türk Tarihi (İslamiyet Öncesi Türk Tarihi)
3. Ortaçağ Tarihi
4. Yeniçağ Tarihi
5. Yakınçağ Tarihi (Cumhuriyet Dönemi dahil)

Aday olacak eserlerle ilgili şartlar ve ödüller:

Ödül verilecek eserlerde Türk Tarih Kurumu'nun 2876 sayılı kanunda belirtilen amaç ve görevlerine uygunluk şartı aranır. Aday olabilmek için yazarın, yayınevının, yazarın bağlı olduğu kuruluşun veya yetkili bir kişinin 30 Nisan 1991 gününe kadar Türk Tarih Kurumu Başkanlığı'na başvurması gerekir. Dilekçeye yazarın özgeçmişi ile eserinden 10 adet eklenir. Yayımlanmış eserlerin 1987-1990 yılları arasında yayımlanmış olması gerekir. Gönderilen eserler geri verilmez. Başvuran adayların adları açıklanmaz.

Türk Tarih Kurumu tarafından oluşturulan jüri, birinci, ikinci ve üçüncüyü belirleyecektir. Jüri başkan ve üyeleri Belleten dergisinde yayımlanacağı gibi, TTK Başkanlığı'ndan öğrenilebilir.

Sonuçlar Ekim 1991 başında ilan edilecek ve ödüller 18 Ekim 1991 günü verilecektir.

Ödüller :

Birinciye 20.000.000 TL., ikinciye 15.000.000 TL., üçüncüye 10.000.000 TL. ile plaket ve berattan oluşmaktadır.

II — ORTA VE YÜKSEK ÖĞRENİM ÖĞRENCİLERİ İÇİN :

Genç nesillerde dün-bugün-yarın bağlantısını kavrayıcı bir tarih şuuru uyandırmak ve bu şuuru canlı tutmak amacıyla aşağıda konusu belirtilen dalda özendirme ödülü verilecektir.

Kompozisyon Konusu : *Dün-Bugün-Yarın Bağlantısı Açısından Tarihin Oynadığı Rol.*

Aday olacak yazılarla ilgili şartlar ve ödüller :

Ödül verilecek eserlerde Türk Tarih Kurumu'nun 2876 sayılı kanununda belirtilen amaç ve görevlerine uygunluk şartı aranır. Aday olacak öğrencinin 30 Nisan 1991 gününe kadar TTK Başkanlığı'na başvurması gerekir. Dilekçeye yazarın özgeçmişi ile yazısından 10 adet eklenir. Gönderilen kompozisyonlar geri verilmez. Başvuran adayların adları açıklanmaz.

TTK tarafından oluşturulan jüri, birinci, ikinci ve üçüncüyü belirleyecektir. Jüri başkan ve üyeleri Belleten dergisinde yayımlanacağı gibi TTK Başkanlığı'ndan da öğrenilebilir.

Sonuçlar Ekim 1991 başında ilan edilecek ve ödüller 18 Ekim 1991 günü verilecektir.

Ödüller :

Yüksek öğrenim öğrencileri için:

Birinciye 3.000.000 TL., ikinciye 2.000.000 TL., üçüncüye 1.000.000 TL.,

Orta öğrenim öğrencileri için:

Birinciye 2.000.000 TL., ikinciye 1.000.000 TL., üçüncüye 500.000 TL. ile plaket ve berattan oluşmaktadır.

JÜRİLER

1 — ESKİÇAĞ TARİHİ

Başkan : Prof. Dr. Nimet Özgüç
Asli Üyeler : Prof. Dr. Baki Ögün
Ord. Prof. Dr. Sedat Alp
Prof. Dr. Suat Sinanoğlu
Prof. Dr. Tahsin Özgüç
Yedek Üyeler : Prof. Dr. Metin Özbek
Prof. Dr. Hayri Ertem

2 — GENEL TÜRK TARİHİ

Başkan : Prof. Dr. Faruk Sümer
Asli Üyeler : Prof. Dr. Fahrettin Kırzioğlu
Prof. Dr. Refet Yinanç
Prof. Dr. Abdülhaluk Çay
Prof. Dr. Özkan İzgi
Yedek Üyeler : Prof. Dr. Ayşe Onat
Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu

3 — ORTAÇAĞ TARİHİ

Başkan : Prof. Dr. Ali Sevim
Asli Üyeler : Prof. Dr. Erdoğan Merçil
Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız
Prof. Dr. Kâzım Yaşar Koprıman
Prof. Dr. Reşat Genç
Yedek Üyeler : Prof. Dr. İsmail Aka
Prof. Dr. Işın Demirkent

4 — YENİÇAĞ TARİHİ

Başkan : Prof. Dr. Hüseyin Gazi Yurdaydın
Asli Üyeler : Prof. Dr. Bahaeddin Yediyıldız
Prof. Dr. Özer Ergenç

Prof. Dr. Yavuz Ercan
Prof. Dr. Ahmet Yaşar Ocak

Yedek Üyeler : Dr. Orhan Köprülü
Prof. Dr. Mücteba İlgürel

5 — YAKINÇAĞ TARİHİ

Başkan : Prof. Dr. Fahir Armaoğlu
Asli Üyeler : Prof. Dr. Bayram Kodaman
Prof. Dr. Tuncer Baykara
Prof. Dr. Ömer Kürkçüoğlu
Kamuran Gürün

Yedek Üyeler : Prof. Dr. Kemal Beydilli
Prof. Dr. Mehmet Gönlübol

Propriétaire et rédacteur en chef :
 Au nom de la Société d'Histoire Turque
 PROF. DR. YAŞAR YÜCEL

TABLE DES MATIERES

Articles, Etudes :	<u>Page</u>
Özkan, Süleyman: Objets découverts dans les environs de Beyşehir (en turc, avec 2 cartes, 55 illustrations)	583
Özaktürk, Dr. Mehmet: Comment P. Ovidius Naso a utilisé la notion de dieux dans les Elégies d'Amour (en turc)	591
Baykara, Prof. Dr. Tuncer: La Forteresse de Çeşme (en turc, avec 4 cartes, 10 illustrations)	603
Sümer, Faruk: Observations sur Certains Edifices des Epoques Mongoles et Turcomanes dans l'Anatolie centrale (en turc, avec 7 illustrations)	631
—————: Remarks on Some Mongol and Turkmen Buildings in Eastern Anatolia (en anglais)	641
Kaldy-Nagy, Prof. Dr. Gy.: Mustafa Pacha, Beylerbeyi (Commandant) de Buda (1566-1578) (en turc)	649
Bostan, Dr. İdris: Lutte d'Influence dans l'Afrique centrale et l'Empire Ottoman (1893-1895) (en turc, avec 1 carte, 7 documents)	665
İhsanoğlu, Ekmeleddin: Introduction à l'Histoire de Dârulfünûn (de l'Université d'Istanbul) (en turc, avec 4 illustrations, 4 documents) ..	699
Sonyel, Dr. Salâhi R.: Relations Turco-Arméniennes et Massacre des Juifs (en turc)	739
—————: Turco-Armenian Relations in the Context of the Jewish Holocaust (en anglais)	757
Çubukçu, Prof. Dr. İbrahim Ağâh: Religion dans notre Histoire culturelle (en turc)	773
 Conférences:	
Yücel, Yaşar: Institutions d'Etat et la Vie sociale dans les Beylicats anatoliens (en turc)	805
 Traductions:	
Oberling, Prof. Dr. Pierre (traduit par Armaoğlu, Prof. Dr. Fahir): Catastrophe de Chypre (en turc)	825
 Bibliographie :	
Demirkent, Işın: Corpus bibliographique des Croisades (en turc)	863
Köprülü, Dr. Orhan F.: Feridun M. Emecen: <i>XVI. Asırda Manisa Kazası</i> (en turc)	899
İlgürel, Prof. Dr. Mücteba: Haz.: İ. H. Uzunçarşılı - İ. K. Baybura - Ü. Altındağ: <i>Topkapı Sarayı Müzesi Osmanlı Saray Arşivi Kataloğu. Fermanlar, Hükümler - Beratlar</i> (en turc)	901
 Nécrologie:	
Ünal, Dr. Sevim: A la Mémoire du Grand Humaniste, Prof. John Selwyn Bromley (en turc)	903

BELLETEN

PÉRIODIQUE PARAISSANT TOUS
LES QUATRE MOIS

REVUE PUBLIÉE PAR LA
SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

Tome : LIV

No. 210

Août 1990

ANKARA — IMPRIMERIE DE LA SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

1 9 9 0